

Марсель
ПРУСТ

▪
СОДОМ
І
ГОМОРРА

Марсель Пруст
У ПОШУКАХ УТРАЧЕНОГО
ЧАСУ
СОДОМ І ГОМОРРА

Роман

Переклад з французької Анатолія Перепаді

Частина перша

Перша поява двоснастих мужо-жінок, нащадків тих содомлян, яких пощадив вогонь небесний.

Жінка матиме Гоморру, а чоловік — Содом.

Альфред де Вінї

Я вже згадував, що того дня (дня рауту в принцеси Германтської), задовго перед моєю візитом до дуцтва, про яку оце розповідалося, я чатував на їхнє повернення і під час цих чатів зробив відкриття; стосувалось воно, власне, барона де Шарлюса, але було такої ваги саме по собі, що досі, поки мені не трапилося нагоди розповісти про нього докладно й розлого, я волів відкласти перо. Я покинув, як уже казав, чудовий і зручно влаштований у піддашші спостережний пункт, звідки око обіймає капризні схили, які ведуть аж до палацу Брекіньї, з-італійська весело оздобленого рожевою кампанілою стельмашні маркіза де Фрекура. З огляду на те що дуцтво от-от мало вернутися, я помислив, що мені зручніше стати на сходах. Мені було шкода моєї верхотури. Але в пообіддя навряд чи треба було за нею шкодувати, бо я не побачив би маленьких, як на картині, людців, якими на відстані ставали льокаї з палацу Брекіньї і Трем, цих із віничками в руках верхолазів між широкими верствами прозорої слюди, так химерно різьбленими на тлі червоних відножин. Позбавлений змоги робити якісь геологічні дослідження, я пошився в ботаніки: крізь віконниці я дивився на дукинин кущик і рідкісну рослину, які виставлялося на дитинець так само завзято, як завзято вивозять у світ молодят на порі, і питав себе, чи не залетить волею випадку сюди комаха і чи не одвідає вона самотню, ладну віддатися маточку? Цікавість додавала мені отухи, і я зійшов аж на бельетаж, до вікна теж розчахнутого, але не прикритого щільно віконницями. Я добре чув голос Жюп'єна, він уже йшов і не міг мене бачити, бо я чаївся за віконницями, аж це я шаснув убік, щоб мене не помітив пан де Шарлюс, — барон сунув через двір до маркізи де Вільпарізіс, уже з черевцем, постарілий у денному світлі, шпакуватий. Тільки тому, що маркіза де Вільпарізіс занедужала (її доконала хвороба маркіза де Ф'єрбуа, з яким він побив глека), пан де Шарлюс — може, вперше в житті — наважився провідати її, та ще о

такій порі. Герман-ти славилися тим, що замість дотримуватися світського життя, змінювали його за своїми звичками (не світськими, як вони судили, а отже, гідними, аби задля них поступитися світськістю). Так, наприклад, віконтеса де Марсант не мала певного дня, але приймала своїх подруг щоранку від десятої до полудня, тимча-сом як барон уранці читав, вештався по антикварах тощо, а візитував між четвертою і шостою. О шостій він їхав до Жокей-клубу або катався в Булонському Лісі. Потім я відсахнувся, щоб мене не побачив Жюп'єн; під цей час він ішов на роботу, а повертався додому надвечір, і то не завше відтоді, як його сестрениця подалася десь на село дошивати з ученицями замовлену їй сукню. Відтак, полегшено зітхнувши, надумав не рушати з місця, аби не проочити, коли б це диво збулося, прильоту вже не дуже й сподіваного (бо скільки на шляху перешкод, скільки кілометрів відстані, скільки ризиків та небезпек), — прильоту комахи, посланої здалеку послом до незайманиці, натомленої тривалим чеканням. Я знав, що це чекання було таке саме діяльне, як у чоловічої квітки, пиляки якої самі поверталися так, щоб комасі було легше добратися до пилка; так само жіноча квітка, якби комаха прилетіла, грайливо вигнула б свої слупки і, щоб комаха глибше в неї проникла, потяглася б, мов якась свята та божа, а насправді жагуча дівуля, назустріч, щоб зійтися напівдорозі. Закони рослинного царства підхиляються під вищі закони. Якщо приліт комахи, себто перенесення пилку з іншої квітки, потрібний зазвичай для запліднення, то це тому, що самозапліднення, запліднення квіткою самою собою, привело б, як женіння між собою родичів одної сім'ї, до виродження і яловости, натомість схрещування, доконуване комахами, дає новим поколінням цього гатунку таку життєву снагу, якої не мали предки. Проте це буяння може бути аж надто буйним, гатунок може розмножитися надмірно; тоді так саме, як антитоксин запобігає хворобі, так саме, як щитовидна залоза не дає нам гладшати, так саме, як поразка карає нас за бундючність, утома — за насолоду і так саме, як сон наснажує нас по зморі, надзвичайно рідкісний акт самозапліднення діє як регулятор, як спуск гальма, повертає до норми відступивцю-квітку. Мої міркування, які я опишу згодом, повернули на інше, і я з цієї квіткової премудрости заходився снувати щось про те, як багато важить у письменницькій творчості підсвідомість, аж це побачив, що пан де Шарлюс уже виходить з маркізинового дому. Він пробув там кілька

хвилин. Може, він довідався від сивої родички або від челяді, що маркізі де Вільпарізіс полегшало чи вона вже цілком оклигала від невеличкого нездужання. Гадаючи, що його ніхто не бачить, пан де Шарлюс примружив від сонця очі й лице його зм'якнуло, втратило напругу, яка підтримувалася в барона жвавою розмовою і силою волі. Твар його біліла мармуром; здоровий ніс виставав уперед, тонкі риси вже позбулися суворості, якої надавав їм завжди владний погляд і від якої вони бгалися на шкоду собі; тепер він був щирісіньким Германтом, різьбленою статуєю Паламеда XV в комбрейській каплиці. А проте сімейні риси у пана де Шарлюса здавалися одуховленішими, м'якшими. Мені було шкода, що за його дикими вибриками, за його лихослів'ям, за його черствістю, підозрілістю і бришкливістю, за вдаваною брутальністю пропадає його зичливість і добродушність, які так наївно розквітли на його виду тепер, коли він виходив від маркізи де Вільпарізіс. Він мружився від сонця, і тому немовби усміхався; на обличчі його, такому оце погідному і буцімто поверненому до природного свого стану, було щось ласкаве, безборонне, і мені майнула думка, що пан де Шарлюс угнівився б, аби знав, що за ним сочать; бо цей чоловік з його культом мужности і намаганням мужатися в своєму гордому мужанні, чоловік, якому всі здавалися жінкува-тими, нагадав мені в цю мить — стільки жіноцького світилося оце в його рисах, у виразі обличчя, в усмішці — жінку.

Я хотів знову від нього сховатися, але не встиг, та в цьому й відпала потреба. Бо що ж я побачив? На тому самому подвір'ї, де вони, звісно, досі ні разу не здибалися (пан де Шарлюс приходив до особняка Германтів пополудні, коли Жюп'єн був уже на роботі), барон, широко розкривши недавно приплющені очі, утопив химерно пильний погляд у колишнього жилетника, що стояв на порозі свого склепу, а той, прикипівши до місця під бароно-вим поглядом, урісши в землю, як дерево, милувався на черевце підтоптаного барона. Але що воно за чудасія: тільки-но пан де Шарлюс змінив позу, Жюп'єн теж почав, як і він, позувати, ніби дотримуючись правил якоїсь таємничої штуки. Барон спробував удати, ніби ця зустріч на нього враження не справила, але крізь нещирю його байдужість упало в очі, що йому йти неохота; з хвацьким, недбалим і кумедним виглядом він снував по двору і дивився кудись у простору, — мовляв, бач, які в мене гарні очі.

Зате в Жюп'ена де й подівся добре знайомий мені скромний і сумирний вираз; ідучи за бароновим прикладом, він почав гнути кирпич, підбадьорився, хвертикувато узяв руки в боки, випнув сідниці, загравав, як заграє орхідея з випадково залетілим джмелем. Зроду не думав, що він може бути таким нечвидним — глянути гидко! І вже ніяк мені не могло спасти, що він здольний зімпровізувати в такій мізансцені і при цьому (хоча він бачив пана де Шарлюса уперше в житті) виконати свою ролю так, ніби він довго у неї вживався, — ми неждано-негадано для себе доходимо до такої досконалости, лише коли здибаємо на чужині земляка: тоді порозуміння виникає саме собою, обидва ми знаходимо спільну мову, хай раніше ніколи й не бачилися.

Зрештою ця сцена не була просто комічна; в її чудасії і, якщо хочете, природності була своя краса, і краса ця зростала. Даремно пан де Шарлюс прибирав байдужої міни, із нехиттю спускав повіки, потім знову зводив їх і пас очима Жюп'ена. Барон, звісно, розумів, що ця сцена не може тривати тут без кінця-краю, або з рації, яка з'ясується потім, або з іншої причини: може, щось йому підказувало, що все в житті зникне, а отже, слід прагнути, щоб кожна стріла влучала в ціль (саме через цю зни-комість нас так зворушує дивоглядь кожного кохання). Щоразу, коли пан де Шарлюс дивився на Жюп'ена, він намагався, аби його погляд дослівно промовляв, що робило його погляди геть відмінними від тих, які ми кидаємо на наших знайомців і незнайомців; так зорить, як він зорив на Жюп'ена, хіба що той, хто збирається сказати: «Даруйте мені, але у вас на плечах довга біла нитка» — або: «Якщо я не помиляюся, ви теж із Цюриха? Здається, я вас бачив не раз у антиквара». Ось так щодві хвилини одне й те саме запитання немовби крутилося в позирках пана де Шарлюса, позирках, схожих на запитальні музичні фрази Бетховена, які безугавно повторюються в рівних проміжках і слугують для того, аби — по надмірній пишноті приготувань — впровадити новий мотив, змінити тональність, повернутися на круги свої. Та поглядам пана де Шарлюса і Жюп'ена надавало краси власне те, що вони — наразі принаймні — нібито ні до чого не вели. Таку красу в особах де Шарлюса і Жюп'ена я помітив уперше. В очах того і того світило небо, та тільки не Цюриха, а якогось східного міста, чиєї назви я ще не відгадав. Хоч би що стримувало барона та жилетника, вони вже, здавалося, знюхалися

між собою, а їхнє непотрібне презирання було лише ритуальною прелюдією, такою собі передшлюбною вечіркою. Якщо пошукати аналогії в природі, — а численність таких порівнянь цілком законна, бо та сама людина, якщо спостерігати за нею кілька хвилин, може здаватися почержно і людиною-птахом, і людиною-комахою тощо, — то вони, сказати б, скидалися на двох птахів, самця і самицю, самцеві кортить підійти ближче, а самиця — Жюп'єн — уже не відгукується на його женихання, а дивиться на свого нового друга без жадного подиву, з недбалою пильністю, вважаючи, що той на це кльоне ліпше і що після перших кроків з його боку, супроводжуваних єдино чищенням пір'я, тільки це його й звабить. Проте вдавати байдужого зрештою Жюп'єнові, мабуть, набридло; від певности, що самець попався, до підсичення в ньому охоти погнатися і пожадати — всього один крок; згадавши, що пора на роботу, Жюп'єн вийшов за браму. А проте, він кілька разів озирнувся, перш ніж зникнути за рогом, а барон, боючись згубити його слід, кинувся нагон-цем за ним (на ході він хвацько підсвистував і гукнув: «До побачення!» підпилому швейцарові, але той, приймаючи в підсобці гостей, не почув). Саме тоді як пан де Шарлюс із гудом якогось великого джмеля вилетів за браму, у двір влетів правдивий джміль. Хто знає, чи не його виглядала так довго орхідея і чи не приніс він їй коштовного пилку, без якого вона зосталася б неблазна? Але я не міг стежити за курбетами комахи, бо по кількох хвиликах, знову повертаючи до себе мою увагу, повернувся Жюп'єн (може, схвильований зустріччю з паном де Шарлюсом, він забув пакет, який забере згодом, а може, з якоїсь простішої причини), — повернувся вкупі з бароном. Цей останній, поклавши взяти вола за роги, попросив у жилетника вогню, але зараз же похопився: «Я прошу у вас вогню, а сам забув удома сигари». Закони гостинности взяли гору над кокетуванням. «Заходьте! Тут вам дадуть усе, чого душа бажає», — відповів жилетник, і його твар відбивала вже не зневагу, а радість. Двері склепика зачинилися, і більше я нічого не чув. Втратив я з очей джмеля; я не знав, чи саме такої комахи чекала орхідея, але вже не сумнівався, що може статися диво шлюбу рідкісної комахи й ув'язненої квітки, не сумнівався потому, як пан де Шарлюс (це всього лише зіставлення всіляких випадковостей долі і без найменшого бажання по-науковому сполучити деякі ботанічні закони і так званий — термін дуже невдалий — гомосексуалізм), багатолітній

відвідувач цього дому саме тоді, коли Жюп'ен був на роботі, завдяки випадковому нездужанню маркизи де Вільпарізіс зустрів нарешті жилетника, а з ним і своє щастя, бережене долею для таких людей, як барон, ув особі схожих до Жюп'ена істот, що можуть бути, як побачимо згодом, куди молодші й гарніші за Жюп'ена, ув особі людини, призначеної на те, щоб і такі, як барон, спізнали свою частку любовних розкошів на землі: чоловіка небайдужого саме до старших панів.

Усе це до мене дійшло не зразу, а лише через кілька хвилин, а все тому, що реальність любить гратися в невидимця, поки якась околичність не здере з неї покриву. У кожному разі, я дуже досадував, що вже не чую розмови між колишнім жилетником і бароном. Аж це я зауважив отой призначений для винайму склепик, відокремлений від Жюп'енового єдино тонкою перебіркою. Аби туди дістатися, досить було піднятися до нас на кухню, зійти чорними сходами до пивниці, пройти через пивницю уздовж усього подвір'я до того місця, де ще кілька місяців тому столяр зберігав свої вироби і де Жюп'ен замірявся скласти вугілля, а звідти піднятися на кілька приступців. Таким робом, під прикриттям, я відбув би всю дорогу і мене ніхто б не побачив. Так було найбезпечніше. Але я рушив іншою путєю: щоб пройти невидимим, я припадав до мурів і, зрештою, обійшов усе подвір'я по обводу. Якщо мене ніхто не побачив, то я це завдячую радше випадкові, ніж моїй обачності. А на такий нерозважний учинок (тоді як піти через пивницю було б цілком безпечно) порвали мене, як тепер я гадаю, три причини, якщо їх треба шукати взагалі. По-перше, нетерпець. По-друге, якийсь невиразний спогад про те, як я, сховавшись під вікном, підглядав за тим, що діялося в монжувенській оселі панни Вентейль. Справді, учасники таких сцен, яких я був свідком, завше діяли так необережно і дійство це було таке неправдоподібне, що виникало враження, ніби кожне таке відкриття — то якась нагорода хай і за таємний, але дуже ризикований твій вибрик. Нарешті, — мені сором у цьому признатися, стільки тут дитинного, — могла бути й третя причина, і саме вона, гадаю, була вирішальна, хоч я цього й не усвідомлював. Щоб перевірити, чого варті — і переконатися, що їх можна легко розвінчати, — військові теорії Сен-Лу, я ретельно вивчив бурську війну, а також прочитав давні описи експедицій, подорожей. Захопившись такими книгами, я поклав собі

гартуватися, наслідуючи їхніх героїв. Коли хвороба прикувала мене до ліжка і я стільки днів і ночей лежав без сну та спочинку, без питва та їжі й уже не сподівався, що знемога та біль мене відпустять, я думав про мандрівника, викинутого на берег, отруєного труйзіллям, тремтячого від холоду, промоклого в морі до рубчика, а за два дні воскреслого і готового шукати навмання тубільців, хоча вони, може, людожери. Приклад такого мандрівця покріплював мене, додавав надії, і я вже не соромився свого хвилинного розпачу. Згадуючи, як бури не боялися перед англійським військом виходити в чисте поле, добираючись до чагарів, я казав собі: «Я не страхополох, аби дрейфити тут, де театром воєнних дій всього лишень наше подвір'я і де мені, — а я ж під час Дрей-фусової справи не раз мужньо ставав на герць, — загрожує тільки один булат: погляди сусідів, але сусіди заклопотані своїми справами, їм не до дворових дивовиж».

Але в склепі я став навшпиньки, щоб не рипіла мостовина, бо до мене долітав найменший шерех із Жюп'єнового склепу, і я побачив, які необачні Жюп'єн і пан де Шарлюс і як їм допоміг випадок.

Я не смів поворухнутися. Германтівський машталір, користуючись, мабуть, із відсутности своїх панів, переніс недавно драбину зі стельмашні до того склепу, куди я зайшов. Якби я піднявся по драбині, то міг би відчинити віконце і чути все, ніби я був у Жюп'єна. Але я боявся наробити галасу. Зрештою ця затія була б ні до чого. Я міг навіть не шкодувати, що потрапив до цього склепу лише кілька хвилин тому. Бо, судячи з того, що я почув у перші хвилини в Жюп'єновій робітні, — а це були самі нерозбірні звуки, — навряд щоб вони обмінялися кількома словами. Правда, ці звуки були такі дикі, що якби їм не окселенту-вав, октавою вище, рівночасний зойк, я міг би подумати, що тут-таки поряд одна людина мордує другу і що потім убивця зі своєю воскреслою жертвою беруть душ, щоб змити сліди злочину. Згодом це навело мене на таку думку: насолода теж, як і страждання, галаслива, надто коли після неї — через те, що не треба було боятися дітей, тут про це й мови бути не могло попри не вельми переконливий приклад із «Золотоїлегенди» — доводилося одразу подбати про гігієну. Розмова у них зав'язалася десь через півгодини (за цей час я встиг тихенько вилізти по драбині і міг тепер дивитись у віконце, так і не прочинене). Пан де Шарлюс давав Жюп'єнові гроші, а той рішуче відмовлявся брати. <

Потім пан де Шарлюс рушив до дверей. «Навіщо ви голитесь? — озвався Жюп'єн пестливим тоном. — Це так гарно — борідка!» — «Пхе! Яка гидота!» — гукнув барон. На порозі він спинився і почав розпитувати Жюп'єна про мешканців цієї дільниці. «Ви знаєте того, хто торгує на розі каштанами, тільки не з лівого боку — там торгує якась мацапура, — аз правого: рослявого, смаглявого хлопчину? А що за один провізор із аптеки напроти? Його ліки розвозить якийсь милує велосипедист». Ці запитання дозволили, мабуть, Жюп'єнові, бо, випроставшись з уразою зрадженої кокетки, він кинув: «Та ви, я бачу, шалапут!»

Цей болісний, крижаний і манірний докір, певне, дошкулив панові де Шарлюсові: щоб затерти прикре враження, викликане його цікавістю, він звернувся до Жюп'єна, але так тихо, що я нічого не почув, з пропозицією побути в робітні ще. Либонь, ця пропозиція так розчулила жилетника, що він простив усе баронові. Поглянувши на його шпакуватий чуб, повне, рум'яне обличчя, таке тепер удоволене, Жюп'єн, після сороміцьких реплік: «А в вас ого яка дупа!», радісний, гордий і вдячний, сказав баронові: «Ну що ж, гаразд, шмаркачу!»

«Я повертаюся до розмови про трамвайного кондуктора тому, — знову взявся за своє пан де Шарлюс, — бо, поза всім іншим, це могло б мені прислужитися дорогою назад. Справді, я іноді, мов каліф, що обходить Багдад у перевязі простого купця, простую слідком за цікавою молодого особою, силуетка якої полонила мене». Тут я примітив одну рису в пана де Шарлюса, на яку раніше я звернув увагу в Берготта. Якби Берготта притягли до суду, він заговорив би не тією мовою, яка могла б переконати суддів, — він пустив би в хід свою берготтівську стилістику, підказану його музою, бо це справило б йому приємність. Отак і пан де Шарлюс говорив із жилетником тією мовою, якою говорив би з людьми свого гурту, навіть передаючи куті меду — чи то тим, що з несміливості, яку силкувався подолати, надто копилив зараз губу, чи то тим, що, не даючи йому опанувати себе (бо ми найбільше ніяковіємо перед тим, хто не нашого тіста книш), несміливість виводила його на чисту воду, показувала його вдачу, справді оприскливу і, за словами дукинї Германтської, ледь біснувату. «Аби не згубити тропи, — вів далі барон, — я заскакую, як студент, як молодий і гарний медик, за нею до трамваю (я мовлю в жіночому роді лише за звичкою, так мовлять про принців: «Як ваша високість ся

має?»). Якщо вона пересідає до іншого трамваю, я беру, може, вкупі з чумними бацилами, щось геть-то незбагненне, так званий «пересадний квиток», номер якого, хоча його вручають мені, не завжди буває першим! Так я міняю «транспорт» три, чотири рази. Доїжджаю часом об одинадцятій вечора до Орлеанського вокзалу! А треба ж іще й вертатися! Одного разу мені ніяк не щастило озватися словом, і я доїхав аж до Орлеана в одному з тих мерзосвітних вагонів, де тобі муляють очі, між трикутниками так званих «сіток», світлини архітектурних перлин по ходу тієї залізниці. Було тільки одне місце вільне, і мені нічого іншого не залишалося, як милуватися на «краєвид» Орлеанського собору, чи не найпотворнішого у Франції, а хоч-не-хоч дивитися на нього, це така мука, як споглядати його вежі у шкляних кульках оптичних ручок, здатних викликати офтальмію. Я вийшов у Обре вкупі з молодою особою, але, на жаль, її зустрічали на платформі родичі, а я ж передбачав у неї абиякі ганджі, тільки не родичів! Чекаючи на потяг до Парижа, я відігрався на тім, що оглянув дім Діани де Пуатьє. Хоча Діана причарувала одного з моїх королівських предків, я віддав би перевагу якійсь живій гарнуні. А щоб не нудити світом одному при поверненні, мені хотілося познайомитися з провідником спального вагона, з кондуктором омнібуса. Зрештою це не повинно вас разити, — завершив барон, — це цікавість до жанру. Щодо молодиків, то для мене не обов'язкове фізичне посідання, але я не заспокоюся доти, доки не зачеплю їхньої слабкої струнки. Юнак мав би не відповідати на мої листи, а він сам шле мені лист за листом, душевно він мій, і ось тоді серце в мене на місці, принаймні було б на місці, якби я не звернув уваги на іншого. Цікаво, еге ж? До речі, про світовців, про тих, хто буває тут, ви нікого із них не знаєте?» — «Ні, не знаю, серденько. Ба ні, одного знаю, чорнявець, дуже високий, з моноклем, він усе сміється й озирається». — « Не розумію, на кого ви натякаєте». Жюп'єн домалював портрет, проте пан де Шарлюс не доміркував, про кого йдеться, бо не знав, що колишній жилетник був із тих людей, а їх більше, ніж гадають, що не пам'ятають, якого кольору волосся у тих, із ким вони тільки шапкують. Але я знав, що Жюп'єн має цю хибу, і, як тільки на місце чорнявця підставив білявця, у мене вийшов викапаний портрет дука де Шатель-ро. «Але вернімося до молодиків не з низоти, — знов озвався барон, — недавно мене заінтригував химерний хлопець з інтелігентної дрібнобуржуазної

родини — він бришкає зі мною, як ніхто. Він зовсім не відчуває, яка величезна відстань відокремлює таку незвичайну людину, як я, від такого мікроскопічного вібріона, як він. Зрештою, менше з тим, хай цей молодий осел реве, скільки йому влізе, перед моєю єпископською мантиєю!» — «Єпископською? — перепитав Жюп'єн, він не розумів, про що мовить пан де Шарлюс, але його вразило слово «єпископський». — «Як же це уживається з вірою?» — «Я маю трьох пап у роду, — заперечив пан де Шарлюс, — а на червону мантию мене вповажнює кардинальський сан мого діда у перших, чия сестрениця передала моєму дідові титул дука, і цей титул спадковий. Але я бачу, що ви глухий до метафор, а історія Франції вам байдужа. Зрештою, — додав барон, не лише, мабуть, на те, аби підбити підсумок, а й на те, щоб довести до відома Жюп'єна, — молодики, які мене уникають, — звичайно, зі страху, бо тільки з пошани до моєї особи вони не освідчуються мені, — можуть зацікавити мене за умови, якщо вони сидять на високому стільці. Але й тоді їхня удавана байдужість може знеохотити мене. Якщо вони такі дурні, що не вміють вчасно припинити гру, то мене від них верне. Ось вам типовий приклад, приклад, узятий із ближчого вам середовища. Під час ремонту мого палацу я, знаючи, що ревниві дами з мітрою сперечатимуться за честь запросити мене мешкати у них, перебрався на кілька днів до так званого «готелю». Живучи там, я через знайомого коридорного звертався до одного малого «стрільця», але той затявся і не відгукувався на мої пропозиції. Врешті-решт, доведений до розпачу, я, аби показати, що мої наміри чисті, пообіцяв дати астрономічну суму лише за те, щоб він прийшов на п'ять хвилин поговорити до мого номера. Чекування виявилось даремне. Після цього я пройнявся до нього такою нехиттю, що почав ходити чорним ходом, аби тільки не бачити по дорозі пицьорки цього малого ледаща. Згодом мені стало відомо, що жодного мого послання до нього не дійшло, всі вони були перехоплені! Першого листа захарлав коридорний — з ревнощів! Другого — портъє, — лист, бачте, вразив його цноту, третього — нічний портъє, — той кохався з молодим «стрільцем» і спав із ним тоді, як устає Діана. Все це з'ясувалося, але нехить моя залишилася неподоланою, і тепер, хоч би мені подавали цього боя на срібному полумиску, я б відіпхнув його з огидою. Але що це я: перейшов на такий серйозний тон і, виходить, прощайте всі мої надії. Адже ви могли б робити мені чималі

послуги, стати за посередника... Хоча ні, сама ця думка вернула мені весь добрий гумор, рано ще ставити хреста».

На самому початку цієї сцени полуда спала з моїх очей, пан де Шарлюс у моїх очах зненацька весь переіначився, ніби до нього торкнулася чиясь ворожбитська паличка. Досі я нічогісінько не розумів і тому нічогісінько не бачив. Порок (вираз цей не дуже точний) супроводжує кожного з нас ускрізь, як невидимий людям дух, допоки ми не підозрюємо про його присутність. Добрість, крутість, ім'я, світські взаємини не кричать про себе, ми їх носимо всередині. Сам Одисей не зразу впізнав Афіну. Але боги миттю вгадують богів, який їхав, таку і здивав, Жюп'єн зразу укмітив пана де Шарлюса. Допосі я дивився на пана де Шарлюса так, як неуважна людина дивиться на вагітну жінку, не помічаючи округлого живота. І, чуючи, як жінка з усмішкою кілька разів приказує: «Я щось притомилася», в'язне до неї з недоречним запитанням: «Та що таке з вами?» Але тільки-но хтось кине: «Вона при надії», йому в очі впаде її живіт і, крім живота, він більше нічого не бачить. Розум відкриває нам очі, з'ясована помилка дає нам нове чуття.

Ті, хто не любить шукати прикладу такого закону у своїх знайомих на кшталт панів де Шарлюсів, яких довго за руку не ловили, аж до того дня, коли на гладесенькій поверхні особистості, такої, як і всі інші, проступили написані досі невидимим атраментом письмена, які утворюють дороге для еллінів слово, — ті люди, якщо хочуть зрозуміти, що навколишній світ постає зразу перед їхніми очима голим, облупленим від багатьох оздоб, які він пропонує людям культурним, нехай тільки собі згадають, скільки разів вони мало не набрали в халяви. Ніщо на нейтральному виду того чи іншого індивіда не вказувало на те, що він брат, наречений або коханець жінки, про яку вони мало були не бовкнули: «Ну й мацапура!» На щастя, тобі шепче одне тільки слово сусіда — і фатальний вираз в'яне в тебе на устах. Одразу проступають, як мат, текел, фарес слова: це наречений, або це брат, або це коханець жінки, яку при ньому не випадає обзивати «мацапурою». І це нове уявлення тягне за собою ціле перегрупування, поправку і доповнення в низці наших колишніх уривкових уявлень про інших членів цієї родини. У панові де Шарлю-сові жила інша істота, і цим він різнився від інших людей — так кентавр поєднує в собі людину і коня, — інша істота творила з бароном єдине ціле, а я цього

не помічав. Тепер абстрактне втілюється, осягнена мною істота згубила нарешті свою шапку-невидимку; метаморфоза пана де Шарлюса в нову істоту була така зуповна, що не тільки швидка зміна його виразу, голосу, а й усе високе та нище, що виявилось в його взаєминах зі мною, все, що досі здавалося мені чудернацьким, стало раптом зрозумілим, очевидним. Так фраза геть-то безглузда, бо в ній розтикані аби-як слова, передасть, якщо поставити слова к строці, думку, якої вже не забути.

Ба більше, до мене дійшло, чому, коли барон виходив від маркизи де Вільпарізіс, я побачив у ньому схожість із жінкою: він справді був жінкою! Він належав до раси істот, не таких уже й суперечливих, як могло здатися: ідеалом таких натур є мужність саме тому, що темперамент у них жіночий і на чоловіків вони скидаються лише зовні; в кожного з нас ув очах, даних нам на те, аби бачити все, що є у Всесвіті, на пружках зіниць закарбована якась силуетка, так ось, у них це силуетка не німфи, а ефеба. Над цією расою тяжіє прокляття, вона живе брехнею і кривоприсяжництвом, бо знає, що її прагнення, що становить для кожної істоти найбільшу радість у житті, каральне й ганебне, що признаватися в ньому сором; це раса безбожників, бо навіть як ці люди християни, то притягнуті до суду й оскаржені в тім, що є сутністю їхнього життя, вони присягаються перед Христом та ще і його іменем, що на них волочать пеню; це сини, які не мають матерів, бо вони все життя брешуть своїм матерям, навіть закриваючи їм по їхній кончині очі; це друзі, які не відають, що таке щира дружба, хоча завдяки своєму шармові вони прихиляють до себе людей, а що в багатьох із них добре серце, то вони й самі прихиляються душею до людей; але чи можна назвати дружбаю почуття, які вегетують під покривом олжі і які занапащають перший порив щирости й довіри, бо нічого, окрім огиди, не викликають. якщо тільки їм не трапиться людина безстороння, навіть спочутлива, але навіть і така людина не вільна від умовностей, і, почувши від свого знайомого зізнання в такій ваді, подумає, що й добре ставлення до неї спричинене вадою, а добре ставлення цій безсторонній людині геть чуже, — так деякі судді легше приймають і виправдують убивство у збоченців, а зраду в жидів, пояснюючи убивство первісним гріхом, а зраду фатальною долею цієї раси. Для коханців — принаймні за моєю первісною теорією, яка в мене виникла тоді і яка, як побачать читачі, зазнає потім корекції, — і

це їх найбільше вразило б. якби виявлені мною суперечності не приховувала від них злуда, яка керує їхнім зором і всім їхнім життям, для таких коханців майже неприступне те кохання, ради якого вони наражаються на такий ризик і на таку довгу самоту, адже вони, власне, пропадають за чоловіками, геть позбавленими жіноцького, за чоловіками не збоченцями, а, отже, нездольними їх кохати; ото ж-бо їхня жага ніколи б не гамувалася, якби гроші не давали їм на луп справжніх мужчин чи якби уява не підсовувала їм за справжніх мужчин збоченців, яким вони віддавалися. Ці люди порядні до першого випадку, вони на волі доти, доки не відкрився їхній злочин; їхнє становище хитке, як у того поета, перед яким ще вчора були відкриті всі салони, якому аплодували в усіх лондонських театрах і якого назавтра гнали з усіх заїздів, ото ж він не мав де голови прихилити і, мов Самсон, мусив крутити жорно, як сказав поет:

Своєю чергою умруть обидві статі, — вони позбавлені навіть, окрім тих днів, коли стається велике лихо і коли довкола жертви збирається велика юрма, як зібралися круг Дрейфуса жиди, співчуття, а то й товариства до них подібних, бо їм прикро бачити в собі те, на що вказують інші; вони для них дзеркало, яке, не шкодуючи їх, зраджує всі ганджі, які вони відмовлялися помічати в собі, і переконує їх у тім, що так звана їхня любов (удаючись до гри слів, вони з почуття самоохорони вклали в це поняття все, чим збагатили любов поезія, малярство, музика, лицарство, аскетизм) зроджена не ідеалом створеної ними краси, а їхньою невиліковною хворобою; і знов-таки, як оті жиди (але не ті, хто спілкується лише зі своїми одноплемінниками і в кого завше на устах обрядові вирази й освячені жарти), вони цураються одні одних, шукають товариства тих, хто був би їм у всьому антипод і хто їх уникає; вони вибачають їм хамство і дуже радіють їхній прихильності; водночас вони оточують себе такими самими, як вони, бо їх банітують, бо їх ганьблять і, зрештою, у них виробляються, як у жидів і теж як вислід нагінок, тілесні й духовні расові ціхи; іноді гарні, а здебільшого огидні (попри кпини, якими ті, хто ближче зійшовся, асимілювався з іншою расою і на позір уявляється не таким збоченцем, дошкуляють тим, хто збочений більше), вони відпочивають у товаристві до них подібних, їм легше стає на думку, що ті існують, а проте вони заперечують свою належність до цієї раси (сама її назва є найбільшою зневагою для них),

вони охоче зривають маски з тих, хто цю свою належність приховує, і не тільки з нечестивого бажання їм шкодити (хоча цим вони грішать), а щоб не вішали собак на них; вони промацують збочення, як лікар апендицит, навіть в історії їм любо нагадувати — як ізраїльтяни мовлять про Христа, — що й Сократ був одним із них, забуваючи про те, що поняття збочення не було за тих часів, коли гомосексуалізм вважався нормою, так само як перед Христом не могло існувати антихристиянства, забуваючи про те, що тільки ганьба творить злочин, бо дала вижити лише тим, у кому жодна проповідь, жодні приклади, жодні карі не могли подолати природженого нахилу, який через свою химерію дужче відштовхує інших людей (хоча вона може уживатися з високими моральними прикметами), ніж менш огидні вади, як-от, скажімо, злодійкуватість, жорстокість, підступність, вади зрозуміліші, а отже, й прощеніші з погляду загалу; ці люди утворюють своєрідну масонську ложу, тільки ще розлеглішу, діяльнішу і потаємнішу; бо вона спирається на єдність смаків, потреб, навичок, на такі самі небезпеки, на те, що всі члени її проходять одну й ту саму школу, дістають одні й ті самі знання, на те, що в них один і той самий спосіб дії і своя особлива мова, ложа, де навіть ті її члени, які не хочуть знатися навзаєм, одразу впізнають одне одного з природних чи умовних знаків, мимовільних чи обміркованих, з таких самих, з яких жебрак угадує, що ось цей великий пан — такий самий жебрак, як і він, хоча він закриває дверцята його екіпажу, з таких самих, із яких батько впізнає себе в нареченому його доньки, хворий — у лікареві, сповідник — у панотцеві, підслідний — в адвокаті; всі мусять зберігати свій секрет, але втаємничені і в секрет інших, в якому решта людськості не підозрює і який так на них впливає, що найнеймовірніші романи здаються їм правдивими, бо їхнє життя сповнене старосвітської романтики, та й як їм не повірити у правдивість любовних зв'язків потому, як нараз впливає, що посол — приятель галерника, і що принц з його невимушеними манерами, які виробляє аристократичне виховання і яких не може бути у прибитих дрібних міщан, виходячи з дукининого салону, прямує на побачення з апашем; ці ізгої є, проте, великою потугою, чию присутність підозрюють там, де її немає, але яка зухвало й безкарно діє в усіх перед очима там, де про її присутність ніхто не здогадується; вони знаходять своїх прибічників скрізь: серед низоти, у війську, в святинях,

на галерах, на троні; вони живуть — принаймні величезна їхня більшість — у заворожливому і небезпечному сусідстві з людьми іншої раси, заграють із ними, в жартівливому тоні забалакують з ними про своє збочення, ніби воно не є їхнім таланом, і цю гру їм полегшують засліплення або лукавство інших, і тривати вона може довго, аж до того дня, коли вибухне піів і приборкувачів розшарпають; аж до тієї пори вони мусять критися, відвертатися від того, на що їм хотілося б розглянутися краще, розглядатися на те, від чого їм хотілося б відвернутися, змінювати в своїй мові рід багатьох прикметників, а проте цей соціальний гніт куди легший за гніт духовний, яким їх гнітить збочення або так зване збочення, гнітить не з огляду на інших, а з огляду на них самих, прагнучи, аби збочення не здавалося збоченням їм самим... Але деякі з них, практичніші, зай-нятіші, ті, кому нема коли ходити на торговицю, дотримуються, аби спростити собі життя і не гаяти часу марно, засади сумісносте і створюють собі два товариства, причому друге складається цілковито з істот, до них подібних.

Надто це вражає у бідних прибульців з провінції, хто не має зв'язків, ні майна, нічого, окрім мрії стати славетним лікарем чи адвокатом, хто не завів ще манер, але сподівається швидко їх виробити, подібно до того як сподівається умеблювати свій покоїк у Латинському кварталі, достоту так, як він бачив і докладно затямив у тих, хто вже «вибився» на тому корисному й поважному полі, де він сам прагне здобути успіх; цей особливий потяг таких людей, не менш природний, як хист до малювання, до музики або як нахил до сліпоти, потяг живучий, деспотичний, — і саме в цьому їхня своєрідність, — змушує їх у певні вечори жертвувати корисною для їхньої кар'єри зустріччю з людьми, яких вони наслідують в усьому: в манері говорити, у мисленні, в одягові, в зачісці. У тій дільниці, де вони мешкають і де відвідують лише однокласників, навчителя або якогось впливового й доброзичливого краянина, вони невдовзі стрічають інших молодиків, і зводить їх із ними той самий особливий потяг — так у маленькому городку зближаються викладач і нотар, обидва шанувальники камерної музики і колекціонери середньовічної слонівки; вкладаючи у свої захоплення практичний інтерес, діловий дух, такий помічний у їхній кар'єрі, вони сходяться з ними там, куди невігласам зась, так само як на сходинах аматорів старих тавлинок,

японських штихів або екзотичних квітів, і де завдяки втісі взаємоосвіти, корисності обміну і побоюванню суперництва панує рівночасно, як на біржі поштових марок, тісна спілка фахівців і люте змагання колекціонерів. У кав'ярні, де у них свій столик, ніхто не знає, що це за сходи: товариства рибалок, секретарів редакції чи дітей Ендра — таке бездоганне їхнє поведження, такі спокійні й холодні їхні обличчя, так несміливо, нишком позирають вони на молодих жевжиків, які за кілька кроків від їхнього столика галасливо парадують зі своїми дамулями. І ті, хто на них оце милується, не сміючи звести на них очі, лише через двадцять років, коли одні стоятимуть на порозі Академії, а інші стануть давніми клумбенами, довідаються, що найчарівніший із тодішніх юних «левів», а нині розпли-лий і шпакуватий Шарлюс був насправді такий самий, як і вони, але обертався в іншому світі, з іншими годлами, з іншими ознаками, які збили їх із пантелику. Такі угруповання бувають більшими чи меншими поступовцями; і як Об'єднання лівих різниться від Соціалістичної федерації, а якоесь Мендельсонів-ське музичне товариство — від ЗсЬоІа СапЮпіт, так певними вечорами за сусідній столик умощуються екстремісти, у яких зблисне на мить з-під манжети браслет або почеплене у викоті сорочки намисто; їхні навратливі погляди, квоктання, смішки, те, як вони між собою милуються, — усе це жене геть гурт школярів, зате кельнер, приховуючи в ті вечори, коли він обслуговує дрейфусарів, під гречністю обурення, залюбки викликав би поліцію, якби не розрахунок на чайові.

Таким професійним організаціям розум протиставляє схимників, протиставляє завиграшки; тут він наслідує самих схимників, які гадають, що ніщо так не різниться від організованого збочення, як те, що їм самим видається незбагненим коханням, і все ж не без певного силування, бо ці різні класи відповідають не лише різноманітним фізіологічним типам, а й черговим етапам патологічної або тільки соціальної еволюції. І справді: рідко хто зі схимників рано чи пізно не пристане до однієї такої організації — іноді просто з нудьги, іноді задля комфорту (так найзатятіші противники телефону, принців Ієнських та Потена зрештою проводять собі телефон, запрошують до себе Ієнських і купують у Потена). Кінець кінцем приймають їх до таких організацій неохоче, бо їхні більш-менш скромні манери вкупі з недосвідченістю і буйною уявою, породженою самотністю, пожіночили їх такою мірою, яка неприйнятна для професіоналів. Треба визнати, що в деяких новаків жіноцьке стоплюється з чоловічим не лише всередині — його гидосвітня подоба виставляє себе напоказ, наприклад, коли їх тіпає істерично-вискучий сміх, від якого у них трясуться жижки та руки: тоді вони скидаються не на чоловіків, а на мавп із меланхолійним поглядом, з синцями під очима, з чіпкими ногами, тільки й того, що на них смокінги та чорні краватки; отож-бо, менш чеснотливі завсідники вважають, що водитися з цими жовторотими — це компрометувати себе і наражати на нетолерантність інших; однак же їх приймають, і вони користуються з пільг, завдяки яким торгівля та великі підприємства перемінили життя збоченців і вступили потрібні їм утіхи, які здобувалися раніше на превелику силу, ба майже не з'являлися на ринку їхньої любові; те, чого раніше, коли вони діяли на власну руч, їм не щастило запопасти навіть там, де збиралося багато людей, тепер вони мають подостатком. Але дарма що є багато продохвин, суспільний гніт ще для деякого надміру тяжкий, надто для тих, хто ще не звик до внутрішньої волі і хто ще вірить, що їхня нецнота трапляється рідко, хоча насправді це зовсім не так. Облишмо поки що тих, хто химерію свого нахилу вважає за достатню підставу, аби мати себе за вищу істоту, зневажати жінок, тих, хто дивиться на гомосексуалізм як на властивість геніїв і як на явище, характерне для великих історичних діб; коли вони шукають, з ким би зійтися, їх тягне не стільки до тих, у кого вони знаходять до цього смак, як морфініста тягло б до морфію, як до тих, кого вони

вважають гідними свого прихилля; вони з такою самою апостольською рвією намагаються поширити свої переконання, з якою інші проповідують сіонізм, сенсімонізм, вегетаріанство, анархізм. Якщо ви вранці застанете декого з них ще в ліжку, вас вразить, яка у нього чудовна жіноча голова, який у цього личка жіноцький вираз, який це символ білої челяді; навіть волосся у нього в'ється, як у жінки; воно розсипається по плечах, на личко так природно спадають кучерики, що ви несамохіть дивуетесь, як ця молодиця, ця дівчина, ця Галатея, ще тільки пробуджена в підсвідомості чоловічого тіла, де її ув'язнено, — як вона сама зуміла, без наводу відшукати всі вилазки зі своєї в'язниці, знайти все життєво важливе для неї. Певна річ, молодик, у якого така гарна голова, не каже: «Я жінка». Якщо навіть — з багатьох можливих причин — він живе з жінкою, він може у розмові з нею заперечувати, що й він жінка, може присягтися, що ніколи нічого не мав із чоловіками. Але хай жінка побачить його таким, як ми оце показали; на ліжку, в піжамі, з голими руками, голою шиєю у пасмах чорного волосся. Піжама перетвориться в жіночу сорочку, голова — в голівку гожої еспанки. Коханка вжахнеться від цих звірянь у відповідь на її запитальний погляд, бо вони правдивіші від усяких слів і навіть дій, бо дії, якщо вони цього не зробили досі, неодмінно підтвердять ті звірвання потім, бо кожна істота прагне насолоди і всяк, хто не надто зледащів, знаходить насолоду в зносинах із протилежною статтю. А в збочен-ця збочення починається не тоді, коли він нав'язує стосунки з жінками (на це його може підбити багато що), а коли це дає йому втіху. Молодик, якого ми намагалися намалювати, така очевидна жінка, що жінки, які ласо дивилися на нього, зазнають (якщо тільки самі вони не знатурені) розчарування, яке відчувають героїні Шекспірових комедій, ошукані перебраною дівчиною, яка видає себе за юнака. І тут і там ошуканство; збоченець це знає, він передчуває, якого розчарування дізнає жінка, коли карнавальне вбрання буде скинуте, і розуміє, що така помилка править за джерело для поетичної фантазії. Зрештою навіть своїй вимогливій коханці (якщо вона не гоморрейка) він не признається: «Я жінка»; а проте, з якими хитрощами, з якою спритністю, з якою впертістю стелюха ота хоч і неусвідомлена, але очевидна жінка в ньому шукає чоловічого органу! Нам досить озирнути оком кучері на білій подушці, аби зрозуміти ось що: якщо ввечері цей молодик утече від своїх батьків, проти їхньої волі, проти

власної волі, то не на те, аби гайнути до жінок. Коханка може карати його, замикати на ключ — назавтра мужо-жінка знайде спосіб пристати до чоловіка — так повій випускає вусики назустріч заступові чи граблям. Чому ж ми, подивляючи в обличчі цього чоловіка зворушливо-ніжні риси, подивляючи його не властиву чоловікам гожість і щирість, так бідкаємося, коли дізнаємося, що цей хлопчина шукає товариства боксерів? Адже це дві різні подоби одного явища. І та подоба, що нас відштовхує, навіть найзворушливіша, зворушливіша за всякі тонкощі, бо становить собою чудовне, несвідоме зусилля природи: стать сама себе пізнає; всупереч усім вивертам статі, вона несвідомо виправляє первісну помилку, допущену суспільством; вона рветься до того, що суспільство у неї забрало. Одні з них, безперечно, з дитинства дуже несміливі, байдужі до змислового боку насолоди: їм важливо поєднати спізнану ними насолоду з чоловічим обличчям. Іншим (людям, звичайно, дуже палким) неодмінно потрібна локалізація змислової насолоди, їхні визнання, певна річ, дуже вразили б людей. Мабуть, вони не живуть лише під супутником Сатурна, бо жінки їм усе-таки потрібні, на відміну від перших, для яких жінки взагалі не існували б, якби не вміння жінок вести розмову, якби не жіноче кокетство, якби не церебральне почуття. Натомість другі шукають жінок, які люблять жінок; жінки можуть постачити їм молодика й посилити насолоду, яку вони знаходять у його товаристві; ба більше, жінка може справити їм у такий спосіб не меншу втіху, як чоловік; тільки цю насолоду вони сприймають як зраду, бо не знають кохання жінок, а якщо з ними й сходилися, то лише за звичкою або для того, щоб не перекрити собі шляху до шлюбу; розкоші, даровані жінкою, для них такі незбагненні, що вони і не страждають від того, що їхній укоханий зазнає таких розкошів; тоді як других часто ревнують до жінок. Бо у своїх стосунках із жінками вони відіграють для жінки, що любить жінок, ролю іншої жінки, а жінка дає їм майже таку саму насолоду, як чоловік; і ось ревнивий друг страждає, уявляючи, як його коханий пригорнувся до тієї, що уявляється йому майже чоловіком, і йому вже верзеться, що він навряд чи до нього повернеться, бо для таких жінок той чоловік є чимось, чого він сам не знає, — різновидом жінки. Не згадуймо і тих юних урвісів, які з блазенства, щоб подразнити приятелів і нажахати родичів, уперто красуються у строях, подібних до жіночих, ква-цяють губи і

підчорнюють очі; даймо їм спокій: недешево приплатившись за своє кривляння, вони ціле життя даремно силкуватимуться суворим пуританським првофкздр^м ^направити шкоду, якої собі завдали, під*юджувані тим самимдамоном, який попихає молодих жінок із Сен-Жерменського передмістя пускатися берега, топтати всі звичаї, тероризувати рідню аж до того дня, коли вони зятято і безуспішно почнуть підійматися на гору, скотитися з якої колись їм здавалося вельми пікантним, або, радше, на верху якої вони не зуміли втриматися. Облишмо, нарешті, на час тих, хто уклав пакт із Гоморрою. Ми скажемо про них, коли з ними познайомиться пан де Шарлюс. Облишмо всі гатунки цієї породи (згодом вони ще виринуть) і, щоб поставити крапку, скажімо лише кілька слів про тих, кого ми щойно зачепили, — про схимників. Неслушно вважаючи, що їхня нецнота — явище рідкісне, вони починають жити самотньо, тільки-но її в себе виявлять, потому як довго носили в собі. Бо спершу ніхто не відає, хто він такий: збоченець, чи поет, чи сноб, чи лиходій. Якийсь учень, начитавшись любовної лірики або надивившись сороміцьких картинок, горнеться до товариша, гадаючи, ніби їх об'єднує з ним тільки жадання жінки. Чи спаде йому, що він не такий, як інші, якщо про те, що він відчуває, пишуть пані де Ла-фаєт, Расін, Бодлер, Вальтер Скотт, тоді як спостерігати за собою він ще не вміє і не годен зрозуміти того, скільки він вносить у них свого, йому ще невгадно, що почуття однакове, а предмети різні, що він бажає того самого, чого й Роб Рой, а не того, чого бажає Діана Вернон? У багатьох із них інстинкт самозбереження випереджає у своєму розвитку розум, і в їхніх покоях не видно ні дзеркала, ні стін, бо вони суціль обвішані світлинами акторок; вони мережать віршики:

*Я кохаю білявочку Хлою,
Як богиня, вона наді мною,
Серце повне лиш нею одною.*

А тепер скажіть: чи вони на початку життя мали якусь схильність, якщо потім жодних ознак її не знайшли? Хіба діти з білявим чубом не робляться часто брюнетами? Хто знає, може, ці світлини є зародок облуди, а може, й зародок огиди до інших збоченців? Але для схимників облуда болісна. Може, навіть приклад жидів, колонії зовсім особливої, не досить яскравий, щоб пояснити, як мало впливає на них виховання і на які хитрощі вони піднімаються, аби знову для них

почалося (хоча це може бути й не таке жахливе, як самогубство, на яке, попри всі заходи безпеки, знов і знов замахуються божевільці: їх витягують із річки, вони труяться, збувають собі револьвер тощо) життя з його здаються незрозумілими, незбагненими, мерзенними, з його постійною небезпекою і одвічним почуттям сорому. Аби їх намалювати, треба, може, порівняти їх не зі звірятами, яких годі приручити, не з левенятами, яких намагаються одомашнити, але які, коли зростуть, робляться справжніми левами, а з муринами, яким осоружний комфорт білих і які воліють небезпеку життя на природі та його не приступні нам радощі. Коли схимники нарешті усвідомлюють, що не можуть одночасно брехати іншим і самим собі, вони зашиваються на село і там цураються до себе подібних (вони гадають, що їх негурт), бо в них виникає нехіль до своєї протиприродности або зі страху піддатися спокусі, а інших людей цураються з сорому. Вони так і не доростають до зрілості, вони вічно нудять світом; іноді недільного вечора, якщо не світить місяць, вони вирушають на прогулянку і доходять до повороту, а там їх мовчки виглядає друг дитинства з сусіднього обійстя. І вони, все ще мовчки, знову починають вовтузитися потемки на траві. В будні вони заходять одне до одного, балакають про всяку всячину, але ніхто з них не натякає на те, що між ними зайшло, буцімто нічого не було й не буде, помітний лише холодок, підпускаються шпильки, підповзає злість, іноді навіть скипає ненависть. Потім сусіда пускається в утяжливу мандрівку, верхи на мулі спинається на гору, спить на снігу; його друг, для якого нец-нота нерозривно пов'язується зі слабохарактерністю, з домон-тарством, з полохливістю, розуміє, що ця нецнота більш не загриє місця у вже вільного друга, який зараз за кілька тисяч метрів над рівнем моря! І справді: той жениться. Проте покинутий не зцілився (хоча, як це буде видно далі, збоченство іноді виліковує). Він дістає тепер уранці свіжі вершки просто з рук молочара, а ввечері, коли його надто в'ялить жага, доходить до того, що показує дорогу мочиморді, обсмикує сорочку сліпцеві. Щоправда, деякі збоченці стають нібито іншими, так звана нецнота уже не проглядає в їхніх звичках, але ніщо не зникає безслідно: кудись запроторений клейнод знаходиться; якщо хворий менше мочиться, це означає, що він дужче пітніє, але кількість виділень усс одно зостається та сама. У цього содоміта вмирає молодий родич, і з того, як він побивається, ви здогадуєтесь, що він

переніс свої пожадання на любов до цього родича, любов, можливо, невинну, любов, у якій пошана брала гору над прагненням до посідання, — так, в основному не змінюючи бюджету, деякі видатки переносяться на другий рік. І як у деяких хворих кропив'янка на якийсь час змушує забувати про їхні постійні недуги, так чисте почуття збоченця до свого молодого родича, може, тимчасово, у вигляді метастазу, заступило його нахили, але рано чи пізно вони відзискують місце вже вилікуваної хвороби, що їх замінила. Тим часом жонатий сусіда схимників повертається: врода молодої малжонки і ніжне ставлення до неї мужа того дня, коли схимник мусив запросити їх на обід, викликають у ньому почуття сорому: він соромиться свого минулого. Жона вже при надії, їй треба вернутися додому раніше, і вона йде сама; малжонок, прощаючись, просить свого друга провести його; друг, ні про що не здогадуючись, іде. Аж це раптом, на перехресті доріг, він опиняється на траві, то його мовчки повалив альпініст, без п'яти хвилин батько. І сходи їхні поновлюються і тривають доти, доки поблизу не оселиться кузен молодої жони, і тепер уже малжонок завжди гуляє з ним. А коли покинутий увечері підходить до нього, муж люто відпихає його — він обурений, що в того бракує такту відчути, що тепер він йому огидний. Та ось до покинутого приходить незнайомиць, посланий від сусіда-зрадника; покинутий надто заклопотаний, не може прийняти його і тільки потім здогадується, з якою метою приходить цей незнайомиць.

Відлюдник сохне сам-один. Єдина його розривка — це ходити на поблизьку станцію біля купалень і гомоніти з залізнични-ком-службовцем. Проте службовця підвищили і переводять кудись геть далеко; схимникові нема в кого спитати нині, коли вирушають потяги, скільки коштує квиток першого класу, і все ж він не зразу вертається додому, аби мріяти, як Грізельда у себе на вежі, — він знай пропадає на узмор'ї, і його можна взяти за якусь Андромеду, тільки що цю Андромеду не визволить жоден аргонавт, чи за ялову медузу, якій судилося згинутися на піску; або ж він ліниво походжає перед відходом потяга по перону, обіймаючи пасажирів поглядом, і цей його погляд людям іншої раси здається байдужим, погордливим або неуважним, але подібно до того як деякі комахи світяться, аби приваблювати комах того самого гатунку, або подібно до того як деякі квіти точать нектар, щоб вабити комах, які заплідняють їх, насправді він дивиться таким

поглядом, який не ошукає надзвичайно рідких аматорів пропонованої їм у край незвичної і в край важкої для справдження втіхи, поглядом, що не ошукає побратима, з яким наш спеціаліст міг би побалакати тільки їм самим зрозумілою мовою; однак на пероні хіба якийсь голодранець удасть, ніби його скорив цей погляд, але його цікавить тільки матеріальна користь — так люди приходять до безлюдної аудиторії Колеж де Франс, де професор читає лекцію про санскрит, приходять лише на те, щоб погрітися. Медуза! Орхідея! У Бальбеку в мені озивався тільки інстинкт, і тоді медузи мерзли мені; але якби я вмів дивитися на них, як Мішле, очима природознавця й естета, то побачив би розкішну лазурову жирандолю. Хіба медузи зі своїми прозорчастими оксамитовими пелюстками — не лілові орхідеї моря? Так само, як сила істот тваринного й рослинного царства, так само, як ялова рослина, що з неї можна було б добути ваніль, якби тільки колібрі чи якісь бджілки перенесли пилок з одного органу на другий або якби його штучно запліднила людина, пан де Шар-люс (тут слово «запліднення» треба розуміти в сенсі духовному, оскільки в сенсі фізичному парування самця з самцем ялове, але для особистости не байдужа спромога дістати єдину для нього втіху, не байдужа свідомість, що «все живе» може комусь принести в дар «свій племін, свій наспів, свої пахощі»), — пан де Шарлюс був із тих чоловіків, яких можна назвати винятковими, бо, хоч би й було їх багато, вдоволення їхніх плотських потреб — таке легке в інших людей — залежить від збігу багатьох і дуже рідкісних обставин. У таких людей, як пан де Шарлюс (за конечности принатурюватися, яку він усвідомлюватиме поступово, але яку вже можна було передбачити з самого початку, принатурюватися для того, щоб діставати насолоду, яка здобріє і напівзгодою), поривання до взаємного кохання, навкір великим, іноді нездоланим перешкодам, звичним для людського загалу, натикаються на перепони й геть-то особливі, і те, що для всіх становить собою найрідкіснішу знахідку, для них майже нездійсненне, ото ж-бо, як і бувають у їхньому житті по-справжньому щасливі зустрічі або ж такі, які природа видає за щасливі, щастя здається їм незмірно чудовнішим, призначеним лише для обранців, здається їм життєво куди важливішим, ніж посполитим коханцям. Чого варта ворожнеча Капулетті та Монтеккі проти всіляких завад, які треба було подолати, особливих перешкод, які природа наставила на шляху й так не частих

випадків, здатних породжувати таку любов, перш ніж колишній жилетник, виряджаючись цнотливо на службу, захитався, засліплений, перед роздобрілим п'ятдесятилітком. Такий Ромео і така Джульєтта, як вони, цілком слушно можуть думати, що їхнє кохання не хвилинна примха, а найсправжнісіньке призначення, закладене в гармонії натур як їхніх власних, так і їхніх далеких предків, закладене в дідизні; вони можуть думати, що їх вабить одне до одного сила, яку можна порівняти з тією, що правила світами, де точилися наші попередні життя. Пан де Шарлюс відвернув мою увагу від джмеля, і я так і не дізнався, чи приніс він орхідеї пилок, якого вона очікувала віддавна і який могла запопасти лише завдяки випадкові, такому неправдоподібному, що його можна б назвати хіба дивом. Але те, чого я став свідком, теж було диво, вчинене майже тим самим генієм і не менш чудовне. Тепер, коли я глянув на цю зустріч новими очима, все мало на собі печать якоїсь краси. На які тільки хитрощі не піднялася природа, аби змусити комах запліднювати квіти, що без них було б неможливе, оскільки чоловіча квітка розміщується надто далеко від жіночої; якщо ж забезпечення переносу пилку доручено вітрові, природа дбає про те, щоб пилок легше відривався від чоловічої квітки і зручніше підхоплювався на лету жіночою, при цьому нектар уже не виділяється (адже він потрібен лише для принадаження комах), не треба і яскравої забарви пелюсток, щоб притягувати їхню увагу, а якщо квітка зав'язує плід лише з певним пилом, природа велить їй виділяти рідину для опірності до інших пилків; та все це дивувало мене не менше, ніж існування підвиду збоченців, покликаних задовольнити любовний пал підтоптаного збоченця; чоловіків, яких ваблять не всі чоловіки, а тільки — завдяки явищу відповідності і гармонії, подібному до того, що регулює запліднення у квітів з тричастковим стовпчиком маточки, скажімо, у *Lythrum salicaria*^[1] — чоловіки набагато старші за них.

Із цього підвиду за приклад може правити Жюп'єн, приклад, зрештою, не такий кричущий, як інші, що одразу помітно всякому людському гербаризаторові, всякому моральному ботанікові, попри їхню рідкісність, і їх вони могли б побачити в тендітному ефебові, який чекає женихання кремезного й тілистого п'ятдесятилітка, зовсім байдужий до залищань інших молодиків, — так квіти-гермафродити *Primula veris*^[2] із коротким стовпчиком маточки залишаються

стерильними, допоки їх запліднюють лише інші *Primula veris* із такими самими стовпчиками, тоді як вони радо приймають пилок *Primula veris* із стовпчиком довгим. Щодо самого пана де Шарлюса, то я потім здав собі справу, що для нього існують різні способи поєднання. Деякі з них через свою множинність, через свою ледве помітну блискавичність, а головне — через відсутність контакту між двома учасниками ще більше нагадували квіти, запліднені десь у саду пилом сусідньої квітки, тоді як самі квіти ніколи не стикаються між собою. Справді, були такі істоти, яких йому досить було заманити до себе, протримати кілька годин під владою свого красномовства, і його бажання, запалене якоюсь зустріччю, вдовольнялося. З допомогою простих слів парування відбувалося так само просто, як це може бути в інфузорій. Вряди-годи, як це, безперечно, вийшло у нього зі мною, коли він покликав мене до себе після обіду в дуктва Германтів, вдоволення досяглося завдяки несподіваному спалахові гніву, подібного до того, що ним барон бризнув у лице своєму гостеві, як деякі квіти, завдяки особливій пружинці, скроплюють на відстані комаху, несвідомо роблячи її своїм здумілим спільником. Пан де Шарлюс, ставши з опанованого паном, звільнявся від своєї тривоги і, заспокоєний, спроваджував гостя, який переставав його цікавити. Зрештою саме збочення, оскільки воно викликане тим, що збоченець надто схожий на жінку, щоб могли мати з нею повноцінні стосунки, пов'язане з найвищим законом, у силу якого стільки квітів-гермафродитів залишаються не заплідненими — тобто з яловістю самозапліднення. Щоправда, збоченці в пошуках самця часто задовольняються тими, хто пожіночився, як і вони. Але їм досить і того, що вони не належать до жіночої статі, а тільки мають у собі її негодящий для вжитку ембріон, як це трапляється у стількох квітів-гермафродитів і навіть у деяких тварин-гермафродитів, скажімо, у слимака, які не можуть запліднитися самі, але можуть бути запліднені іншими гермафродитами. Ось чому содоміти, люблячи посилатися на давній Схід чи на золотий вік Греції, могли б сягати ще далі, до тих пробних епох, коли ще не було ні дводомних квітів, ні однонастих звірів, аж до того первісного гермафродитизму, чий слід нібито зберігають деякі рудименти чоловічих органів ув анатомії жінки та жіночих органів ув анатомії чоловіка. Міміка Жюп'ена і пана де Шарлюса, зразу для мене незбагненна, здалася мені такою самою цікавою, як оті, за Дарвіном,

спокусливі, звернені до комах рухи квіток, і то не тільки так званих складноцвітних, що підіймають вінчики своїх головок, аби їх бачили здалеку, а й квітки з нерівними стовпчиками маток, що відхиляє стовпчики і згинає, торуючи дорогу комахам, або пропонує їм душ; вона, та міміка, так гармоніювала з благоухан-ням нектару, яскравим забарвленням пелюсток, що манили в цю хвилину комах на подвір'я. Після того дня пан де Шарлюс уже в іншу пору приходив до маркізи де Вільпарізіс — не тому, що не міг зустрічатися з Жюп'єном деінде і в спокійнішій обстановці, а десь-найпевніш тому, що для нього, як і для мене, ця перша їхня зустріч сполучалася з полуденним сонцем і квітучим кущем. Зрештою барон рекомендував Жюп'єнів маркізі де Вільпарізіс, дукинї Германтській, всій славетній клієнтурі, і та поквапилася закидати замовленнями молоду гаптувальницю, бо на дам, які не зволилися мати з нею справу або хоча б не поспішили прийти до неї, барон страшенно визвірювався, — чи то для науки іншим, чи то тим, що вони зважились його не послухатися. Ба більше, для самого Жюп'єна він знаходив дедалі вигідніші посади й нарешті взяв його до себе за секретаря під умовами, про які дізнаємося згодом. «О, а він щасливчик, цей Жюп'єн!» — мовила Франсуаза, завше схильна применшувати або переоцінювати добродійства залежно від того, кого ними вщедряли — її чи інших. Але Жюп'єна вона щиро любила, тож не відчувала бажання переоцінювати і не заздрила йому. «Ге! Яка добра людина, цей барон! — додавала вона. — Такий гречний, такий побожний, такий призвоїтий. Якби я мала доньку на відданні та була багачка, то не вагаючись віддала б її за барона». — «Франсуазо! — лагідно заперечувала моя мати. — Тоді ваша донька була б дво-мужниця: ви ж обіцяли Жюп'єнові, що віддасте за нього». — «А що ви думаєте? — мовила Франсуаза. — За цим теж не пропадеш. Багатий чи бідний — а натура в людей однака. Барон і Жюп'єн — одного тіста книш».

Зрештою потому, як мені вперше відкрилася така рідкісна спілка двох, я прибільшував її незвичайність. Запевне, кожен із таких чоловіків, подібних до пана де Шарлюса, — подиву гідна проява, бо не роблячи поступок вимогам життя, він здебільшого шукає кохання чоловіка іншої раси, тобто того, хто любить жінок (і хто, отже, покохати його не зможе); всупереч тому, що я думав на подвір'ї, де на моїх очах Жюп'єн крутився довкола пана де Шарлюса, заграючи з ним,

як орхідея з джмелем, таких незвичайних прояв, що викликають до себе жаль, тьма-тьменна — що буде видно з подальшої розповіді — з причини, яка відкриється тільки наприкінці. Вони самі нарікають радше на те, що їх багато, ніж на те, що їх мало. Бо двох янголів, поставлених при брамах Содому, щоб перевірити, як сказано в Книзі Буття, чи справді содомляни чинять усі ці неподобства, янголів, чий крик сягнув аж Предвічного, Господь — чому, до речі, можна тільки радіти — обрав зопалу, краще він доручив би це комусь із содомлян. Такі-бо вимовки: «Я батько шістьох дітей, у мене дві наложниці» тощо — не пом'якшили б його і не змусили опустити полум'яного меча; він одповів би: «Так, але жону твою мучать ревнощі. Але навіть коли тих жінок ти не вибрав у Гоморрі, ти проводиш ночі з пастирем стад Хевронських». І зараз же вернув би його до міста, приреченого на загладу вогненным і сірчаним дощем. А вийшло не гак: усім сором'язливим содомлянам дозволено було тікати, і навіть коли вони, побачивши юнака, озиралися, як дружина Лотова, то їх не було за те обернено, як її, в соляні стовпи. І пішло від них численне потомство, у якого цей рух став звичним, як рух розпусниць-жінок, що вдають, ніби розглядають на вітрині взуття, а самі пускають бісики студентів. Ці потомки содомлян, — такі численні, що до них підходить інший вірш із Буття: «Якщо хто зуміє злічити пісок морський, то він зуміє злічити твоє потомство», — розповзлися по всій землі, взяли до всіх ремесел, дуже легко пошилися в клубмени, хоча в ті клуби багатьом зась, а як хтось із содомлян туди все ж не попадав, це означало, що чорних галок підкинули йому переважно такі самі содомляни, тільки що вони метали на содомію громи та блискавки, бо успадкували від предків брехливість, завдяки якій тим пощастило покинути Богом прокляте місто. Можливо, вони колись туди повернуться. У всіх-бо країнах вони утворюють особливу східну колонію, культурну, музичну, пліткарську, наділену чудовими прикметами й нестерпними вадами. Трохи глибше ми пізнаємо їх на дальших сторінках; але наразі нам хотілося б сказати, що не менш згубний, як заохочення сіоністського руху, є намір створити рух содомітський, заново відбудувати Содом. Не встигнуть содомляни прибути до цього міста, як зараз же помандрують звідти, щоб їх не вважали за постійних його мешканців, в інші міста, де поодружуються, стануть утримувати коханок і де до їхніх послуг будуть усі інші заманливі для них розривки. До Содома вони

наїжджатимуть лише у крайній потребі, коли їхні міста збезлюдніють, у годину, коли голод жене вовка геть із лісу, — словом, усе буде загальною стояти так само, як стоїть нині в Лондоні, Берліні, Римі, Петрограді чи Парижі.

У кожному разі того дня, перед своєю візитою до дукині, я не виявив далекоглядності і досадував на те, що увагу мою привернула спілка Жюп'єн — Шарлюс і через це я, може, проочив запліднення квітки джмелем.

Частина друга

Розділ перший

Барон де Шарлюс у вищому світі. — Лікар. — Характерні риси маркизи де Вотубер. — Віконтеса д'Арпажон, фонтан Юбера Робера і веселість великого князя Володимира. — Пані д'Амонкур, маркиза де Сітрі, маркиза де Сент-Еверт тощо. — Цікава розмова між Сванном і принцом Германтським. — Альбертина при телефоні. — Візити перед моєю другою й останньою поїздкою до Бальбеку. — Прибуття до Бальбеку. — Я ревную Альбертину. — Перебої почуття.

На вечір до Германтів я не рвався, не бувши певен, чи мене запрошено, і тинявся знічев'я вулицями, але й літній день, здавалося, так само дльався. Минула вже дев'ята година, а він усе ще надавав луксорському обеліску на майдані Згоди відтінку рожевої нуги. Потім він змінив його барву і перетопив у якийсь метал, отож обеліск не лише став многоціннішим, але зробився ніби тоншим і майже гнучким. Спадала думка, що цей клейнод можна погнути, що, може, його навіть трошки скривили. Місяць малювався у небі скибочкою помаранчі, дбайливо обібраної, але вже надгриженої. Ще трохи почекати, і він постане уже кутим з найщирішого золота. Притаковившись іззаду, малесенька убога зірочка набивалася в єдину супутницю до самотнього місяця, проте місяць, опікуючись своєю подругою, зухваліше, ніж вона, сунув уперед і вже підносив, мов разючу бронь, мов східний символ, свій замашний і чудовний серп золотий.

Перед палацом дукині Германтської я спіткав дука де Шательро; я вже не пам'ятав, що півгодини тому мене гризла думка, — а втім, вона знов мала пробудитися в мені, — ніби я йду на вечір без запрошення. Іноді на серці неспокій, але потім нас щось розважить, і ми про нього забуваємо, а потому як небезпека минеться, знову згадуємо, хоча й не зразу. Я привітався з молодим дуком і ввійшов до палацу. Але тут треба мені відзначити одну дрібну околичність, завдяки якій легше буде зрозуміти те, про що йтиметься далі.

Був хтось, хто того вечора (як і в дні попередні) багато думав про дука де Шательро, не здогадуючись, зрештою, що він за один; то був лакей дукині Германтської (під ту пору їх називали «крикунами»). Дук де Шательро до дукининих друзів аж ніяк не належав, — він

доводився їй лише кузеном, — і сьогодні появився в її салоні вперше. Його батьки, що розцуралися з дукинею ось уже десять років, помирилися з нею два тижні тому, проте того вечора їм довелося їхати з Парижа і вони доручили своєму синові, щоб той їх репрезентував. Отож за кілька днів перед тим дукинин камердинер спіткав на Єлисейських Полях молодика: він залишився від нього у захваті, але так і не дізнався, хто він. Молодик показав себе як милим, так і гойним. Усіма тими щедротами, якими камергер вважав за свій обов'язок ущедрити панича, панич ущедрив, навпаки, його. Проте дук де Шательро, дарма що необачний, був ще й страхополох; він вирішив не відкривати свого інкогніто, не знаючи, з ким має справу; а коли б знав, страх його — хоча й безпідставний — зріс би ще дужче. Тож дук видав себе за англійця і на всі палкі розпити лакея, зацікавленого в новій зустрічі з тим, хто так його потішив і виявив таку гойність, знай собі твердив, поки вони йшли по бульвару Габріель: «I do not speak French»^[3].

Хоча, всупереч усьому, — з огляду лише на предків кузини по матері, — дук Германтський доводив, ніби в салоні принцеси Германтської-Баварської відчувається щось від Курвуаз'є, — про винахідливість і розумову перевагу цієї дами всі інші судили з однієї новації, якої в цьому колі ніде більше не зустрічали. По обіді, хоч би який важливий був раут у принцеси Германтської, потрапивши до салону, гість бачив, що стільці порозставляювані так, що гості могли розміщатися невеличкими групами, часто-густо повернені одне до одного спиною. Так принцеса виявляла свою світську винахідливість, підсідаючи, ніби зумисне, до однієї з таких громадок, куди, зрештою, не боялася залучити кого-не-будь з іншого гурту. Звернувши, скажімо, увагу на пана Детая, — у цілковитій згоді з його власними висновками, — на гарну шию пані де Вільмюр, яка сиділа спиною до них у іншому гурті, принцеса одразу гукала: «Пані де Вільмюр! Знаєте, що оце робить великий маляр, пан Детай? Милується на вашу шию!» Пані де Вільмюр розуміла цю репліку як запрошення пристати до їхньої розмови; з моторністю досвідченої амазонки вона повертала свого стільця на три чверті оберту і, нітрохи не турбуючи своїх сусідів, опинялася майже лицем до лица з самою принцесою. «Пані не знайома з паном Детаєм?» — запитувала господиня дому — їй, бачте, було мало проробленого гостею спритного і делікатного вольта. «З ним

самим — ні, але я знайома з його полотнами», — відповідала пані де Вільмюр гречним і поштивим тоном і водночас із тою природністю, яка багато в кого будила заздрощі, скеровувала ледь помітний уклін у бік славетного художника, хоча те, як дукиня привертала до нього увагу, не могло вважатися за формальну церемонію знайомства. «Ходімо, пане Детай! Я відрекомендую вас пані де Вільмюр». Тут пані де Вільмюр знову виявляла винахідливість, щоб знайти місце для автора «Сну», не меншу, ніж ту, яку допіро виказала, щоб обернутися до нього. А принцеса вже присувала стільця і для себе: насправді до пані де Вільмюр вона звернулася лише на те, щоб мати привід покинути той гурт, де вже просиділа, приписані правилами доброго тону, десять хвилин, і стільки само часу провести в іншому гурті. За три чверті години вона обходила всі гурти, і всі вірили, що кожне пересідання робиться з натхнення чи з уподобання до когось, тоді як головною його метою було підкреслити, як невимушено велика пані вміє приймати». Але зараз вечорові гості ще тільки з'їжджалися, і господиня дому, сидячи недалеко від входу, ставна, гордовита, майже по-королівському велична, з палкими від природи, жагучими очима, розважала розмовою двох негарних високоствів і дружину еспанського посла.

Я стояв у черзі за кількома гістьми, прибулими ще раніше. Просто перед собою я міг бачити принцесу. Не сама тільки її врода — серед принад стількох красунь — змушує мене згадати цей вечір. А все ж личко хазяйки дому сяяло такою красою, такою бездоганністю, що не могло не закарбуватися в пам'яті. Принцеса мала звичку говорити тим, кого зустрічала за кілька днів перед своїм раутом: «Ви приїдете, еге ж?» — ніби їй дуже кортіло побалакати з ними. Але балакати з ними їй не було про що, і тільки-но вони являлися до неї, вона, не підводячися з місця, уривала на хвилинку марні теревені з обома високоствями та амбасадоровою і дякувала, кажучи: «Як це чудово, що ви тут!» — не тому, що вважала, ніби гість своєю візитом засвідчив свою гречність, але щоб підкреслити власну гречність. Потім, бажаючи одразу ж спекатися його, додавала: «Принц Германський на вході до саду», і гість ішов привітатися з принцом і давав їй спокій. Декотрим вона навіть нічого не казала — лише показувала їм свої прегарні оніксові очі, ніби гості приїхали на виставку коштовних самоцвітів.

Переді мною збирався саме ввійти дук де Шательро.

Змушений відповідати усмішкою на усмішки, махати рукою всім, хто махав йому з вітальні, він не помітив камердинера. А той упізнав його одразу. За хвилину він мав почути ім'я, яке так жадав з'ясувати. Питаючи позавчорашнього «англійця», як його оголошувати, лакей був не просто схвильований, він вважав, що поводить нескромно, неделікатно. Йому здавалося, ніби він підступно і привселюдно, хоча ніхто ні про що не здогадувався, випитує таємницю і виставляє її напоказ. Почувши відповідь гостя: «Дук де Шательро», він так запишався, аж на мить онімів. Дук глянув на нього, впізнав і подумав, що пропав, а — він уже встиг оговтатися, — знаючи, як кого належить величати, захотів прикрасити надто скромний титул і гарикнув звично, пом'якшуючи свій зик інтимною чулістю тону: «Його високість ясновельможний дук де Шательро!» Далі настав ряд доповідати про мене. Всю мою увагу захопила хазяйка дому, яка ще не помітила мене, і я не подумав про страшні для мене — хоча й на інший лад, ніж для дука де Шательро — функції цього камердинера, убраного в чорне, мов кат, оточеного зграєю лакеїв у найбар-вистіших лівреях, міцних драбуг, ладних схопити якогось влаз-ня і як стій викинути за двері. Камердинер спитав мене про ймення, і я назвався так само машинально, як машинально стратенець дає себе прив'язати до колоди. Він одразу ж велично скинув голову і, перш ніж я зумів попросити його ознаймити мене півголосом, щоб пошанувати моє самолюбство у тому разі, коли мене не запрошено, чи самолюбство принцеси Германтської в тому разі, коли мене запрошено, він прогарчав нестерпні для мого вуха склади так гучно, що мало не обвалилося склепіння палацу.

Славетний Гекслі (чий небіж посідає нині чільне місце в англійській словесності) оповідає, що одна з його пацієток боялася бувати в товаристві, бо нерідко бачила, що у фотелі, куди її гречно запрошували сісти, сидить старший пан. Вона була цілком певна, що це їй привиджується, — чи то запрошувальний жест, чи то старший пан, — адже їй би не показали на вже зайняте місце! І коли Гекслі, щоб вилікувати її, змусив пацієтку знову виїжджати, вона попервах вагалася, питаючи себе, чи справді їй гречно вказують на фотель, чи це тільки галюцинація, і вона зараз сяде на коліна до якогось чоловіка з крові й плоті? Ця хвиля нерішучості була для неї тортурами.

І все ж, може, не такими болісними, як для мене моє власне збентеження. Тільки-но громовим торохканням, цим вісником катаклізму, прокотилося моє ім'я, мені довелося на підтвердження моєї доброї віри і на підтвердження того, що сумніви мене не точать, якнайрішучіше податися до принцеси.

Вона зауважила мене, коли я був за кілька кроків, і, розбиваючи всі мої підозри, чи не жертва я чийхось інтриг, замість сидіти як сиділа, вітаючися з іншими гостями, підвелась і підійшла до мене. За мить я міг зітхнути з полегкістю, як пацієнтка Гекслі, коли, наважившись сісти у фотель, переконалася, що він вільний, і зрозуміла, що старший пан їй примарився. Принцеса з усмішкою подала мені руку. Вона стояла хвилинку з особливою чарівністю, властивою хіба стансам Малерба, що завершуються так:

І янголи встають, щоб їх пошанувати.

Вона перепросила мене, що дукинї Оріани ще нема, ніби мені довелося б нудитися без неї. Щоб привітатися зі мною, вона проробила, тримаючи мене за руку, сповнений грації вольт, і я відчув, як мене вихорить. Я б не здивувався, якби вона вручила мені, наче розпорядниця котильйона, ціпок, оздоблений з ручкою білокости або годинник-браслет. Але принцеса нічого, щиро кажучи, мені не подарувала, а натомість начеб той, хто відмовився танцювати бостон, аби тільки послухати божисті звуки предивного квартету Бетховена, урвала розмову чи радше не підтримала її і, не перестаючи сяяти радощами, породженими моєю появою, сповістила мені, де зараз принц.

Я відійшов від принцеси і більш уже не смів підступити до неї; я відчував, що їй сказати мені зовсім нічого і що, попри всю свою доброзичливість, ця напрочуд ставна, гожа жінка, шляхетна шляхетністю тих вельможних пань, які колись думно сходили на ешафот, могла б лише — оскільки запропонувати мені лимонаду вона не зважилася — повторити те, що сказала мені вже двічі: «Принц на вході до саду». Та коли б я рушив до принца, у мене б ожили інші побоювання.

Так чи інакше, а мені треба було знайти когось, хто б мене рекомендував. Усі голоси перекривало непогамовне базікання барона де Шарлюса та його ясновельможности дука Сідонії — їх щойно познайомили. Здогадатися, що ті чи ті люди — одного ремесла і

грішать одним гріхом, неважко. Барон де Шарлюс і дук де Сідонія зразу відчули, що вада у них спільна: це потреба в балаканині, і до того ж — безугавній. Миттю зміркувавши, що зло, як сказано у відомому сонеті, непоправне, обидва постанови-ли не мовчати, а говорити, не слухаючи одне одного. Ось чому в вітальні лунав такий гук, який зчиняють герої мольєрівських комедій, розбалакуючи водночас про різне. Гучноголосий барон був певен, що візьме гору, заб'є кволий голосок дука де Сідонії, проте не здолів знеохотити свого партнера, бо коли барон де Шар-люс зводив подих, пауза заповнювалася жебонінням еспанського гранда, який незворушно снував свій монолог. Я міг би попросити барона де Шарлюса рекомендувати мене принцові Гер-мантському, але побоювався, і цілком слушно, що барон гнівається на мене. Щодо нього я виявив чорну невдячність, удруге відкинув його пропозицію і не подавав ознак життя від того вечора, коли він так щиросердо відвіз мене додому. А проте сцена між ним і Жюп'єном, яка відбулася у мене перед очима сьогодні пополудні, не могла заднім числом правити мені за виправдання. Я не підозрював нічого подібного. Правда, зовсім недавно, коли мої родичі дорікали мені, що я з лінощів досі не черкнув кількох рядків баронові де Шарлюсу, я спалахнув і заявив, що вони силують мене до того, щоб я прийняв плюгаві пропозиції. Але я звинувачував їх зозла, прагнучи допекти батькам до живого. Насправді у баронових пропозиціях я не розпізнав нічого спорзно-го, ба навіть сентиментального. Цю дикість я вигідав, як мені тоді уявлялося, зумисне для своєї рідні. Проте іноді прийдешність живе в нас, хоча ми про це не здогадуємося, а наші нібито брехливі слова креслять уже недалеко реальну подію.

Барон де Шарлюс мою невдячність, мабуть, дарував би мені. Інше його казило: моя поява у принцеси Германтської, а віднедавна й мої візити до його невістки зводили нанівець його врочисту заяву: «Ніхто не потрапить до таких салонів без моєї санкції». Я поламав ієрархічні щаблі — то була неабияка похибка, ба більше, непростенний злочин. Барон де Шарлюс знав, що громи і блискавки, які він метав проти тих, хто не слухався його наказів, чи проти тих, кого він не злюбив, більшість, попри всю лють, яку це в ньому збуджувало, мала за солом'яний вогонь, безсилий уже вигнати кого-небудь звідки-небудь. Але, може, він гадав, що його влада — хай урізана, але ще значна — і досі вдат-на діяти на таких новачків, як я. Ось чому мені здавалося

недоречним просити барона про послугу на цьому рауті, де сама моя присутність здавалася іронією над його пихою.

Нараз мене зупинив професор Е*** — людина досить вульгарна. Його здивувало, що він бачить мене у Германтів. Мій подив від зустрічі з ним був ще більший; адже такого розбору людей до цього вечора, як, до слова, й потім не приймали у принцеси. Професор вилікував недавно принца (того вже навіть пособорували) від гнійного запалення легенів, і принцеса Германтсь-ка з вдячності до нього пішла на порушення звичаю, от його цього разу й запросили. У салонах він не знав жодної душі, блукати самотою, як посланцеві смерте, йому набридло, і, впізнавши мене, він одразу збадьорився і поспішив до мене. Ще й інша причина спонукала його до цього. Професор дуже боявся помилитися в діагнозі. Одначе його практика була така велика, що він не завжди мав змогу простежити (якщо бачив хворого лише раз), чи його передбачення підтвердилися. Читач, може, не забув, що як у бабусі стався удар, я одвіз її до професора Е*** того вечора, коли він велів пришивати йому безліч орденів. За цей час він уже забув про те, що його повідомили про її смерть листовно. «Адже ваша бабуся померла? — запитав він, і в голосі його пробивалася майже певність, не позбавлена легкого побоювання. — А! Ну звісно ж! Зрештою я, тільки-но я на неї глянув, так зараз і збагнув: вона безнадійна, я це добре пам'ятаю».

Саме так професор Е*** дізнався чи згадав про кончину моєї бабусі, і на похвалу йому, а zarazом і на похвалу цілому лікарському корпусові я повинен сказати, що він при цьому не виявив, а може, й не відчув, утіхи. Лікарські помилки незліченні. Лікарі зазвичай грішать оптимізмом, коли прописують терапію, і песимізмом, коли вгадують розв'язку. «Вино? В невеличкій дозі воно вам не зашкодить, власне, воно покріплювальне! Статеві зносини? Зрештою це ж функція організму! Я дозволяю вам і те, і те, але не надуживайте — зрозуміло? Надмір завжди шкодить». І одразу ж хворого опановує страшенна спокуса відмовитися від обох цілющих засобів — від питної води і від цноти! Зате коли в недужого щось із серцем, коли білок тощо, тут медики дають хука. Виявивши у хворого поважні, але функціональні розладнання, вони легко приписують йому гаданий рак. Хвороба невиліковна, хворого можна й не одвідувати. А коли хворий, полишений напризволяще, сам собі призначить найсуворіший режим і,

зрештою, одужає чи принаймні виживе, то лікар, переконаний, що його пацієнт давно вже переселився на цвинтар Пер-Лашез, спіткавши його на вулиці Опері, вбачатиме в уклоні колишнього пацієнта кпини. Уявіть собі обурення голови суду, котрий два роки тому засудив на смерть якогось неробу, і ось бачить, як той любісінько гуляє собі на волі! Огулом лікарі (я кажу, звісно, не про всіх лікарів і не забуваю про чудові винятки) не так тішаться тим, що їхній вердикт був слухний, як дратуються і сердяться через те, що він не збувся. Ось чим пояснюється, що професор Е***, хоча й радий був, звісно, з того, що не помилився, проте здолав заговорити печально зі мною про нашу втрату. Він не хапався завершити розмову, бо завдяки їй почував себе розкутіше і мав змогу побути у принцеси ще якийсь час. Він заговорив про спеку, яка панувала в ті дні, й, хоча відзначався освіченістю і міг би орудувати поправною французчиною, спитав мене так: «Вам не дошкуляє гіпертермія?» Адже медицина з Мольєрових часів зробила певний поступ у пізнанні, але не в термінології. «Пітніння — ось що небезпечно за такої погоди, — сказав лікар. — Надто у вітальнях, де стоїть така задуха. Якщо вдома вам захочеться пити, то найкорисніше тут буде тепло» (очевидячки, він мав на увазі гарячі напої).

Я знав, від чого вмерла моя бабуся, і розмова з лікарем зацікавила мене, тим паче, що я недавно вичитав у книзі одного вченого світила, що випоти шкідливі для нирок, бо через шкіру виходить те, чому слід виходити іншим шляхом. Я побивався, що бабуся померла у спеку, і це нещастя був схильний приписувати жароті. Докторові Е*** я про це не згадав, але він сам мені сказав: «Спека, коли така велика пітливість, добра тим, що розвантажує нирки». Медицина наука далеко не точна!

Вчепившись у мене, професор Е*** не мав охоти мене покидати. Та ось я помітив маркіза де Вогубера: той віддавав принцесі Германтській низенькі уклони праворуч і ліворуч, відступаючи щоразу на крок. Маркіз де Норпуа недавно познайомив мене з ним, і я мав надію, що маркіз погодиться відрекомендувати мене господареві дому. Обсяг цього твору не дозволяє мені довго розводитися, внаслідок яких подій їхньої молодости маркіз де Вогубер, один із небагатьох світовців (а може, єдиний), був — як це називають у Содомі, — «в інтимі» з бароном де Шарлюсом. Та якщо наш амбасадор при дворі царя Теодосія мав спільні з бароном вади, то в нього вони були чимось наче блідою копією цього останнього. Перепади симпатії і зненавиди, в які

викидали барона бажання причарувати, а потім страх — теж примарний — накликати на себе презирство або принаймні зрадити себе, прибирали у де Вогубера куди м'якшої, сентиментальнішої і дурнішої форми. У посла вони виглядали кумедно через його чесноту, через його «платонізм» (задля яких наш шанолуб ще замолоду склав у жертву всі втіхи), а надто через його недоумство. Якщо барон у своїй перехвалі вражав красномовством, присмачуючи лестощі найтоншими, найдошкульнішими кпинами, здатними назавжди затаврувати його жертву, то маркіз, виказуючи прихильність, впадав у вульгарність, нерідку у нездар, аристократів та урядників, а його докори (звичайно, зовсім безпідставні, як і баронові), сповнені лихого духу й тупости, породжували тим більше обурення, що півроку тому посол доводив щось зовсім протилежне, і ніхто не міг гарантувати, що він не візьметься знову за своє через якийсь час: ця регулярна хиткість надавала майже астрономічної поетичності розмаїтим фазам життя маркіза де Вогубера, хоча залічити його до світил нікому б не спало на думку.

Він відклонився мені зовсім не так, як відклонився б барон де Шарлюс. У своє вітання маркіз де Вогубер, окрім незліченних кривлянь, належних, на його думку, світовцеві та дипломатові, вкладав якусь особливу хвацькість, веселощі, браваду, з одного боку, аби створити враження, ніби він життєлюб, — тоді як йому боліла його невдала кар'єра, без сподіванки на підвищення, під загрозою відставки, а з другого, — щоб здаватися молодим, енергійним, чарівним, тоді як він уже не зважувався навіть зазирати в дзеркало, щоб не бачити зморщок, застиглих у нього на обличчі, про яке він мріяв, щоб воно пашіло шармом! Ні, перемог він не прагнув, наляканий думкою про плітки, скандали, шантаж. Перейшовши від майже хлоп'ячої розпусти до цілковитого посту відтоді, як почав мріяти про Ке д'Орсе та про велику дипломатичну кар'єру, він уподібнився до звіра у клітці й кидав на всі боки полохливі, хтиві й тупі погляди. Він так спав з розуму, що не усвідомлював простої речі: урвіси, з якими він водився в юності, давно вже не шмаркачі, і коли газетяр гукав йому над вухом: «Ла Пресс!», маркіз так і скидався — не так із хоті, як із переляку: а що, як його впізнали й вистежили.

Хоча свої втіхи маркіз де Вогубер офірував невдячній Ке д'Орсе, серце у нього іноді грало, і через це йому хотілося подобатися. Бог

відає, скількома листами засипав він своє відомство, на які способи брався, діючи на власну руку, як надуживав впливом своєї дружини (котру через її дебелість, вельможність, муже-подібність, а надто через нікчемність її чоловіка всі вважали за генія і думали, що справжній посол — це вона), щоб зарахувати якогось молодика — цілковитого нуля — до штату посольства! Щоправда, через кілька місяців або через кілька років, якщо йому привиджувалося, ніби цей нікчемний, але зовсім не шкідливий аташе холодний з ним або навіть риє під ним яму, він із таким самим істеричним запалом карав його, з яким раніше ущедряв щедротами. Він натискав на всі пружини, щоб відкликати молодика; директор департаменту політичних зносин щодня отримував від нього такі листи: «Коли ви, зрештою, приберете від мене цього пройдисвіта? Потримайте його в чорному тілі

— це в його власному інтересі. Хай трошки попісникує». Ось чому посада аташе при цареві Теодосію була малоприємна. Але в усьому іншому, завдяки неодмінному здоровому глузду, глузду світської людини, маркіз де Вогубер був одним із найкращих представників французького уряду за кордоном. Коли згодом його заступив державний муж, на думку всіх, вищий за маркіза, заступив усевіда якобинець, між Францією і країною, де панував цар, вибухнула війна.

Маркіз де Вогубер, як і барон де Шарлюс, не любив вітатися першим. І той і той воліли відклонятися; а що, як той, кому вони подадуть руку, відтоді як вони зустрічалися востаннє, міг почути про них плітки. Щодо мене, то я не змусив маркіза мучитися, — я перший привітався до нього, хоча б уже з огляду на вікову різницю. Він відклонився мені, зачарований і ощасливлений, очі йому досі бігали, ніби обаполи від нього росла конюшина, яку йому заборонили скубти. Я подумав, що перш ніж просити рекомендувати мене принцові, годилося б попросити маркіза зазнайомити мене з його дружиною, а за принца згадати вже потім. Зраділий і за себе і за дружину, він повів мене твердою ходою до маркізи. Опинившись перед нею, показав їй на мене очима та жестом руки, всіляко виявляючи до мене пошану, але попри це не пустив пари з уст і за хвилю метушливо почимчикував геть, покинувши мене наодинці з дружиною. Вона одразу ж подала мені руку, не знаючи, проте, до кого виявляє свою прихильність, отож я збагнув, що маркіз де Вогубер забув, як мене звати, а то й зовсім не впізнав, але, з ввічливости не зізнаючись у цьому, обернув ритуал

презентації в якусь пантоміму. Виходить, я не домігся нічого: як просити даму рекомендувати мене господареві дому, коли та не відає навіть, як мене звати? А тут ще й сиди і веди розмову з маркізою де Вогубер. Мені це не подобалося з двох поглядів. Я зовсім не мав охоти байдикувати на цьому рауті без кінця-краю, бо домовився з Альбертиною (я подарував їй ложу на «Федру»), що вона приїде до мене десь опівночі. Звичайно, я не був у неї закоханий; запрошуючи її приїхати, я скорявся чуттєвому жаданню, та й край, хоча стояла спека, коли розкута чуттєвість охотніш навідує органи смаку, шукаючи насамперед прохолоди. Дужче, ніж про поцілунок дівчини, вона мріє про оранжаду, про купанку, їй кортить милуватися на цей облуплений від лушпайки і сочистий місяць, що тамує небесну спрагу. А проте я сподівався в товаристві Альбертини, яка будила в мені відчуття прохолоди хвиль, розбити мою тугу, яку неодмінно навіяли б на мене звабливі жіночі личка (адже на рауті у принцеси були не лише дами, а й дівчата). З другого боку, обличчя величної маркізи де Вогубер, бурбонисте й понуре, не мало в собі нічого привабливого.

На службі про де Вогуберів казали — без задньої думки, — що вдома спідницю треба б носити чоловікові, а дружині — штани. В цих словах крилася чимала частка правди. Маркіза де Вогубер була чоловіком. Чи завжди була така, а чи з часом стала такою, як я її побачив, — байдуже, і в тому і в тому разі ми маємо до діла з одним зі зворушливих див природи, які, надто у другому разі, уподібнюють людське царство до царства квітів. Якщо слухний перший здогад, — себто якщо майбутня маркіза де Вогубер була завжди дебела хлопчачурка, — то це означає, що диявольська, але добротворна хитрість природи надала дівчині оманливої подоби чоловіка. І юнак, який цурається жінок і хоче зцілитися, набігає своєї тропи, знаходячи собі наречену, подібну до вантажника. У протилежному разі, якщо жінка не вирізняється зразу чоловічими рисами, вона поступово, щоб сподобатися мужеві, набуває їх, навіть несвідомо, через мімікрію, завдяки якій квіти уподібнюються до комах із тим, щоб привабити їх. Вона бідкається, що вона нелюба, вона не чоловік, і це бідкання робить її мужеподібною. Та обличчя ці два нечасті випадки — хто не спостерігав, як найнормальніше подружжя, зрештою, стає схоже одне на одного, іноді навіть взаємно мінються своїми прикметами. Колишній канцлер німецький, князь Бюлов, одружився з італійкою. З

часом на Пінчо зауважено, як багато муж-німчик набрався італійської чуйности і як багато німецької брутальности перейшло до італійки. А тепер візьмімо випадок і зовсім екстраординарний: кожен знає видатного дипломата французького, чий родовід нагадувало лише його ймення, одне з найвідоміших на Сході. Вматерівши, постарівши, він перекинувся на східну людину, дарма що раніше ніхто гадки не мав, що в ньому сидить ця людина, і нині, бачачи його, друзі несамохить думають, що йому бракує лише фези.

Але повернімося до оповитих мороком невідомосте звичаїв посла, чий патріархально розплилий силует ми щойно накреслили. Маркіза де Вогубер втілювала в собі набутий чи вроджений жіночий тип, безсмертним взірцем якого є принцеса Палатинсь-ка. Ця остання, завжди в амазонці, перебравши у чоловіка більше, ніж мужність, запозичивши вади чоловіків, що не люблять жінок, у своїх листах, листах пліткарки, розповіла про взаємини, які підтримували між собою всі двораки Людовіка XIV. Такі жінки, як маркіза де Вогубер, соромляться того, що вони у чоловіків занедбані, — ось що сприяє посиленню їхньої муже-подібности, ось що поступово убиває в них усе жіночне. Зрештою вони набувають якостей і вад, що є протилежністю чоловікової вдачі. Чоловік стає дедалі легковажнішим, розпещенішим, нескромнішим, тоді як дружина обертається на якесь непривабливе зерцало тих чеснот, які мали б бути притаманні мужеві.

Принаження, нудьга, обурення давалися знаки — поправні риси маркізи де Вогубер утрачали вроду. На жаль, я відчував, що вона дивиться на мене з цікавістю і допитливістю, як на одного з тих молодиків, які так подобалися де Вогуберові і в яких їй так хотілося б утілитися, — саме тепер, коли її підтоптаний муж горнувся до молоді. Вона дивилася на мене з такою пильністю, з якою провінціалка копіює з каталогу модної крамниці англійський костюм, що так личить гождій дівчині, зображеній у каталозі (одній і тій самій на всіх сторінках, але завдяки різним позам і багатству туалетів оберненій в оманливе розмаїття істот). Тваринний потяг, що штовхав до мене маркізу де Вогубер, був такий сильний, що вона, збираючись піти випити шклянку оран-жади, навіть схопила мене за руку, щоб я провів її. Проте я випручався, виправдуючись тим, що мушу скоро їхати, а я ще не відрекомендувався господареві дому.

До виходу в сад, де принц гомонів з гістьми, було недалеко. Але ця відстань лякала мене більше, ніж коли б мені треба було пробігти під ураганим вогнем.

Дами, що, як мені гадалося, могли б мене рекомендувати, були в саду і всім захоплювалися, хоча насправді нудьгували. Поки такі прийняття в розпалі, винести якусь думку про них годі. Ціну їм можна скласти лише назавтра, коли вони стають предметом зацікавлення незапрошених. Письменникові справжньому, вільному від дурного шанобства багатьох літераторів, при читанні статті критика, який завжди хвалив його, а тут, перераховуючи пересічних авторів, його навіть не згадує, — такому письменникові ніколи дивуватися: його кличе робота. А світська жінка б'є байдики і, прочитавши у «Фігаро»: «Вчора принц і принцеса Германтські давали великий вечір» тощо, вигукує: «Як же це так? Три дні тому я цілу годину розмовляла з Марі-Жільбер, і вона мені нічого не сказала!» — і починає сушити голову, чим же вона не догодила Германтам. Треба сказати, що запрошені на раути до Германтів бували часами здивовані не менше, ніж незапрошені. Смолоскип цих свят спалахував тоді, коли ніхто цього не сподівався, і, бувало, кликав тих, кого принцеса Германтська не згадувала вже кілька років. А майже всі світовці — люди такі нікчемні, що судять про свого ближнього з того, настільки ті гречні; якщо їх запрошено — люблять його, а згордовано — ненавидять. А втім, про згордованих: принцеса нерідко не запрошувала навіть деяких своїх друзів з остраху розгнівити «Паламеда», який їх відлучив. Отож я міг бути певен, що вона не говорила про мене з бароном де Шарлюсом, інакше мене б тут не було. Зараз він стояв плечима до саду, обік німецького посла, спираючись на поруччя парадних сходів, які вели до палацу, і, крім кількох шанувальниць, що обступили барона, майже затуляли його, кожен гість мусив підходити, щоби з ним привітатися. Він відповідав на уклони, називаючи імена та прізвища. Тільки й чулося: «Добрий вечір, пане дю Азе, добрий вечір, пані де ла Тур дю Пен-Верклюз, добрий вечір, пані де ла Тур дю Пен-Гуверне, добрий вечір, Філібер, добрий вечір, люба посланнице» тощо. Це безугавне дзявкання уривалося доброзичливими настановами або ж запитаннями (при чому барон не слухав відповідей), ставленими стримано привітним, удавано байдужим тоном: «Дивіться, щоби донечка не застудилася, в саду завжди вогкувато. Добрий вечір, пані де Брант!

Добрий вечір, пані де Макленбург! А чи панночка приїхала? У своїй чудовій рожевій суконьці? Добрий вечір, Сен-Жеран!» Звісно, в баронової поставі відчувалася пиха: де Шарлюс знав, що він — один із Германтів і відіграє неабияку роллю на цьому святі. Але тут була не тільки пиха, для людини естетично розвиненої саме слово свято набирало відтінку пишноти, збуджувало цікавість, ніби це було не свято, влаштоване світовцями, а свято відтворене на полотні Карпаччо або Веронезе. Ба! Німецький принц, яким був пан де Шарлюс, десь-найпевніш уявляв собі свято з «Тангейзера». А собі здавався маркграфом, який під брамою до Вартбурзь-кого замку для кожного гостя знаходить доброзичливе слово, тоді як їхній вхід до замку чи до парку вітає довга, раз у раз підхоплювана знову фраза славетного маршу.

Треба було на щось, одначе, зважитися. Я бачив під деревами жінок, з якими був так чи інакше знайомий, але зараз вони здавалися мені зовсім іншими, бо гостювали у принцеси, а не в її кухні, і сиділи не перед тарілками з саксонської порцеляни, а в затінку каштанів. Вишуканість оточення тут не грала ролі. Навіть якби принцеса мала оточення скромніше, ніж «Оріана», я б хвилювався не менше. Коли в нашій вітальні гасне електрика і приносять гасові лампи — для нас також усе переінакшується. З нерішучости мене вивела маркіза де Сувре. «Добрий вечір! — привіталась вона, підходячи до мене. — Ви давно не бачили ду-кині Германтської?» Вона, як ніхто, вміла надавати таким фразам інтонації, яка доводить, що вона проказує їх не з безнадійної глу-поти, як ті, хто не відає, що сказати, й щоразу згадує спільних знайомих, хоча знайомство це надто далеке. Навпаки, її погляд, чуйний і значущий, промовляв: «Не думайте, що я вас не впізнала. Ви — той молодик, що я бачила у дукині Германтської. Я добре пам'ятаю». На жаль, опіка, яку мені заповідало це речення, дурне на перший погляд, а насправді з тонким прицілом, виявилася надзвичайно вутлюю: вона одразу розвіялася, коли я наважився з неї скористати. Маркіза де Сувре мала своєрідний хист: якщо треба було закинути за когось добре слівце перед зверхни-ком, то прохач вірив, що вона йому протегує, а зверхник у те, що вона нічого не хоче зробити для прохача, і завдяки такій її гнучкості прохач відчував до неї вдячність, а високопоставлена особа могла з чистим сумлінням не вдарити палець об палець. Тож коли, захочений гречністю цієї дами, я

попрохав її відрекомендувати мене принцові Германському, вона, вибравши мить, коли господар дому на нас не дивився, по-матірньому взяла мене за плечі й, усміхаючись до принца, який саме одвернувся і бачити її не міг, вдавано ласкаво, для годиться, попхнула мене в його бік, але я залишився стояти, як стояв. Ось як вони падлючать, ці люди з вищого світу!

Дама, яка привіталася до мене, називаючи мене на ймення, була ще підліша. Ведучи з нею розмову, я все пригадував, як же її звати: добре пам'ятав, що десь із нею обідав, пам'ятав, про що ми тоді гомоніли. Проте моя увага, звернена вглиб, де крився спомин про неї, не знаходила її ймення. І все ж воно там було. Моя думка ніби розпочала з ним таку собі гру: вона силкувалася вхопити його обриси, його заголовну літеру, а потім вияснити його все. Шкода праці: я відчував приблизно його масу, вагу, що ж до форм, то, зіставляючи його з ледве видимим бранцем, скуленим у темному внутрішньому кам'яному мішку, я казав собі: «Ні, не те». Звісно, я міг би вигадати найхімерніші імена. На жаль, тут треба було не творити, а відтворювати. Будь-яка розумова робота легка, якщо вона не уярмлена дійсністю. Та зараз я був у ярмі. Аж це ім'я зринуло мені все до павутиночки: «Віконтеса д'Арпажон». Ні, я не так висловився: зринуло, як мені гадається, несамохіть. Так само я не вірю, щоб безліч пов'язаних із цією дамою блаженьких спогадів, які я кликав на допомогу (вдаючись до таких заклять: «Таж це та дама, що подругує з маркізою де Сувре і так простодушно шанує Віктора Гюго — з якимсь змішаним почуттям страху й нехоті), — я не вірю, щоб усі ці спомини, які витали між мною та її йменням, якось сприяли тому, що воно нарешті сплигло. Коли пам'ять починає гуляти в хованки, то при бажанні воскресити якийсь ім'я, ми не годні діяти поступово. Ми нічого не бачимо, а потім нараз вигулькує точне ім'я, зовсім одмінне від того, яке нам леліло. То не воно прийшло до нас. Я радше гадаю, що з роками ми віддаляємося від зони, де імена малюються виразно, і тільки зусиллям волі й уваги, а отже, і загостренням духовного зору, я міг прорізати пільму і все ясно побачити. У кожному разі, якщо і є переходи від забуття до воскресіння в пам'яті, то ці переходи несвідомі. Бо імена, що трапляються нам на шляху до справжнього імені, це імена оманливі й нітрохи не наближають нас до нього. Власне кажучи, це навіть не імена, а часто лише звичайнісінькі шеле-стівки,

яких немає в знайденому врешті імені. Власне, ця праця думки, що переходить від небуття до реальності, дуже і дуже таємнича; зрештою можна подумати, ніби випадкові шелестівки

— то якісь жердинки, які нам незграбно, хоча й завчасу, подають, щоб допомогти нам учепитися за правильне ім'я. «Все це, — скаже читач, — не стосується непослужливості цієї дами, та що ви пішли на такий довгий відбіг, дозвольте мені, пане авторе, забрати у вас ще хвилинку і сказати: «Прикро, що ви, зелений молодик (або ваш молодий герой, якщо в його ролі — не ви), такий забудько, що не могли пригадати, як звати добре знайому вам даму». — «Авжеж, це так, пане читачу, на превеликий жаль. Ба! Це ще досадніше, ніж вам здається: адже це заповідь тих часів, коли імена та слова позникають з ясного поля свідомості, тих часів, коли ти вже не зумієш називати самому собі імена тих, кого добре знав. Атож, справді прикро, що вже замолоду доводиться ритись у пам'яті, аби відшукати добре відомі тобі імена. Але якби ця неміч пов'язувалася лише з іменами ледь знайомими, призабутими цілком природно, якими нам не хочеться обтяжувати ледачу пам'ять, то вона, ця неміч, була б нам ще й корисна». — «Перепрошую — чим же?» — «А тим, шановний добродію, що тільки хвороба дає нам нагоду помічати, вивчати і розкладати на частини механізми, з якими інакше ми б не ознайомились, дає таку нагоду і змушує із неї користатися. Хіба людині, яка щовечора падає крижем на постіль і перестає жити до тої миті, коли приходить пора їй прокинутися і встати, хіба така людина може провадити бодай якісь дрібні спостереження над сном, не кажучи вже про здійснення великих відкриттів? Та вона ледве усвідомлює, що спить. Тільки несплячки якось допомагають уявити, що такс сон, кинути в цей морок бодай трошки світла. Бездоганна пам'ять не є спонукою до вивчення пам'яті. «Зрештою, чи рекомендувала вас віконтеса д'Арпажон принцові?» — «Ні, але я прошу не перепиняти мене, дозвольте мені розповісти до кінця».

Віконтеса д'Арпажон була ще легкодухіша за маркізу де Сув-ре, однак її легкодухність була прощена. Вона знала, що її вплив у світі невеликий. Колишні взаємини її з дуком Германтським лише підітнули цей вплив, а розрив завдав йому останнього удару. Досада, спричинена моїм проханням рекомендувати мене принцові, вилилася в віконтеси у мовчанці: у своїй простодушності вона сподівалася впевнити мене,

ніби вона просто не почула моїх слів. Вона навіть не зауважила, що нахмурилася спересердя. А може, навпаки, помітила, але не збентежилася з того, що зрадила себе, і скористалася своєю міною, щоб утерти мені носа, щоб не надто брутално показати, що я вже зарвався, показати німо, німопрмовисто.

Зрештою віконтеса д'Арпажон була в злому гуморі не дарма: багато хто в цю мить задивився на балкон у душі Відродження, де в кутку, замість монументальних статуй, якими о тій порі нерідко оздоблювали балкони, стояла, спираючись на поруччя, ще скульп-турніша, ніж вони, пишна дукиня де Сюржері-ле-Дюк, та, що успадкувала від віконтеси д'Арпажон серце дука Германтського. Під легким білим тюлем, що захищав її від нічної прохолоди, видно було її гнучке тіло, подібне до знесеної увись богині Вікторії. Мені залишалося тільки звернутися до барона де Шарлюса — той сидів нині в одній з кімнат нижнього поверху з виходом до саду. Я мав досить часу (барон удавав, ніби весь поглинутий партією в віст, бо так йому зручніше було прикидатися, ніби він не бачить нічого круг себе), щоб помилуватися на мистецьку й зумисну простоту його фракту, який завдяки дрібничкам, помітним лише окові кравця, здавався вістлерівською «Гармонією» в чорно-білих тонах, точніше, в чорно-біло-червоних, бо барон де Шарлюс на широкій стьожці, прип'ятій до жабо, носив хрест із білої, чорної і червоної емалі, хрест лицаря Мальтійського закону. Аж ось де Шарлюса відірвала од вісту дукиня де Галардон; вона підвела до нього небожа, віконтя де Курвуазьє, гарного хлопця з нахабним личком. «Кузене, — промовила дукиня де Галардон, — дозвольте відрекомендувати мого небожа Адальбера. Адальбере, оце і є славетний дядько Паламед, про якого ти стільки чув». — «Добрий вечір, пані де Галардон! — відповів барон де Шарлюс. І процідив, навіть не глянувши на Адальбера: — «Добрий вечір, пане!» — процідив таким сердитим і таким грубим тоном, що всі були вражені. Може, він, гадаючи, ніби дукиня сумнівалася в його високоморальності і не могла відмовити собі в утісі натякнути на його нецноту, поклав собі впинити найменший привід з'ясувати по-своєму теплу зустріч з її небожем і воднораз привселюдно продемонструвати свою байдужість до молодиків; можливо, йому здалося, ніби Адальбер мав не вельми поштиву міну, коли тітка відгукувалася про нього, барона, а можливо, бажаючи підтримувати зв'язок із таким приємним кузеном,

він почав з наскоку, щоб потім забезпечити собі перевагу, — так монархи, перш ніж піти на дипломатію, вдаються до військової акції.

Домогтися, щоб барон де Шарлюс рекомендував мене принцові, виявилось легше, ніж я гадав. Річ у тім, що протягом останніх двадцяти літ цей Дон Кіхот бився з безліччю вітряків (здебільшого з родичами, які, на його думку, зле ставилися до нього). Він так часто забороняв представникам чи представницям роду Германтів запрошувати когось — «як особу, яку треба гнати утришия», — що ті вже боялися, як би не розбити глека з усіма, кого вони любили, не позбутися навек деяких нових цікавих знайомств — тільки задля «приємности» вислуховувати гри-мотню, зовсім безпідставну, проти них уразливого швагра чи кузена, який вимагав, щоб ради нього кидали дружину, брата, дітей. З усіх Германтів найдалекоглядніший, барон де Шарлюс бачив, що на його заборони зважають через раз, і, передбачаючи майбутнє, побоюючись, як би з ним колись не порвали, поклав собі піти на компроміси, почав, як-то кажуть, попускати віжки. Ба більше: позаяк він був здатний дихати тяжким духом на свого зненавиду цілі місяці й навіть цілі роки, роблячи все, щоб цієї істоти не запросив хтось із Германтів, і ладен, мов якийсь носій, зчепитися з самою королевою (ранг того, хто чинив йому опір, переставав для нього існувати), вибухи гніву поновлювалися в нього надто часто і саме тому були дещо уривчасті. «Ідіот! Шелихвіст! Йому вкрутять хвоста! Викинуть на смітник! Ось тільки шкода, що це погіршить санітарний стан міста!» — гарикав він, навіть сидячи сам у своєму кабінеті за читанням листа, який здався йому зухвалим, або згадуючи внесені у його вуха чиїсь слова. Проте спалах нової люті на іншого ідіота приборкував перший спалах, і якщо перший ідіот виявляв до нього пошану, викликаний ним гнів забувався: лютя тривала недовго і перерости в якусь виразну зненависть не встигала. Ось чому, хоч я був у нього в неласці, прохання відрекондувати мене принцові він, мабуть, таки уволив би, якби я з делікатности і щоб він не запідозрив, ніби я так зарвався, що прийшов до цього дому, сподіваючись на щасливу нагоду й розраховуючи завдяки баронові залишитись тут, я, собі на лихо, не додав: «Адже вам відомо, що я добрий їхній знайомий, принцеса була дуже ласкава зі мною». — «Га! Якщо ви з ними знайомі, то навіщо мені вас рекомендувати?» — пихато кинув він і,

повернувшись до мене плечима, грав далі, вдаючи азарт, у віст із нунцієм, німецьким послом і ще з якоюсь невідомою мені особою.

Аж це з розчахнутих навстіж дверей саду, де колись за наказом дук д'Егільйона розводили екзотичних звірів, долетів звук немовби нюшкування: чийсь ніздрі втягували в себе усю цю пишноту, намагаючись нічого не залишити. Сопіння наближалось, я про всяк випадок рушив йому назустріч, отож шепіт графа де Бреоте «Вечір добрий!» — залунав у мене над вухом не як скрегіт від гостріння іржавого притупленого ножа, і тим паче не як рохкання вепра, пустошителя упораних нив, а як підбадьорливий голос можливого рятівника. Увагу цього мужа, не такого впливового, як маркіза де Сувре, зате товариськішого, ніж вона, куди ближчого до принца, ніж віконтеса д'Арпажон, можливо, введеного в оману щодо моєї ролі в колі Германтів, а може, обізнаного про неї краще за мене, повернути було спочатку нелегко, нелегко тому, бо він, тріпочучи ніздриями й роздимаючи їх, крутив головою і вибалушував цікаво монокуляр, ніби потрапив на виставку шедеврів. Але, почувши моє прохання, він зголосився вволити його, підвів мене до принца і відрекомендував, причому під час цієї презентації обличчя його набуло церемонного й вульгарного виразу і водночас виразу ласунчика, буцімто він передавав принцові, розхвалюючи лакомини, тарелю з птифурами. При бажанні дук Германтський міг поводитися ласкаво, привітно, доброзичливо, гостинно, просто, тоді як прийняття, влаштоване мені принцом, справляло враження штивности, церемонности, чванькуватости. Він ледь посміхнувся мені, звернувся до мене офіційно: «Пане». Я часто чув, як дук Базен збиткувався з його пиндючності. Але з перших слів, якими озвався до мене принц і які своєю холодністю й поважністю творили цілковитий контраст із речами Базена, я зрозумів, що пихатий якраз дук Базен, хоча панібратається з вами уже після першої візити до нього, і що насправді простий не він, а принц. Якщо у його стриманості й не відчувалося бажання бути з вами на короткій стопі — таке бажання у нього немислиме, — принаймні відчувалася повага до нижчого за себе, як це трапляється в кожному ієрархічному середовищі, скажімо, в суді чи в університеті, де генеральний прокурор чи декан, свідомі свого високого обов'язку, ховають під своєю традиційною спесивістю, може, більше щирої простоти, а якщо пізнати їх ближче, то, може, й більше доброти, непідробного

простосердя, ніж нові люди з їхньою грою в панів-братів. «Ви збираєтеся ступити у слід вашого батька?» — спитав мене принц якось відсторонено, але не без цікавості. Я відповів загальниками, щоб не заважати господарю вітати нових прибульців, та й пішов собі: я розумів, що принц поставив мені запитання лише з гречности.

Я побачив Сванна і захотів побалакати з ним, але в цю саму мить принц Германтський замість привітати, стоячи на місці, Одеттиного чоловіка, одразу з силою утяжного рукава помпи поволік його до саду, наче збираючись, як висловилися потім декотрі, «викинути його за двері».

У товаристві я поводився так неуважно, що лише за день із газет дізнався, що на рауті цілий вечір грала чеська оркестра й щохвилини спалахували бенгальські вогні, і тільки можливість побачити славетний водограй Юбера Робера трохи мене отямила.

На лужку, отіненому крислатими деревами, з яких деякі були не молодші за фонтан, цей красень стояв осторонь і бовванів уже здалеку, стрункий, нерухомий, затужавілий, і вітрець бавився лише з найдрібнішим струменем його блідого тріпотливого султана. Вісімнадцяте сторіччя надало його лініям чепурности, проте, подбавши про якийсь стиль для водомету, ніби вбило його; од-далік він вражав своєю досконалістю, але позбавляв вас відчуття, що ця вода жива. Навіть у вогкій хмарці, згущеній на його вершині, відчувалася доба, як відчувається вона в тих хмарах, які мостяться над версальськими палацами. Але зблизька було видно, що хоч цівки водограю, подібно до каміння античного палацу, й дотримуються накресленого заздалегідь плану, що хоч нові й нові води, пирскаючи вгору, сліпо слухаються давніх вказівок будівничого й виконують їх бездоганно точно, все ж вони немовби їх і порушують, бо допіру сила-силенна їхніх летючих танків створювала у тих, хто дивився здалеку, враження єдиного викиду. Насправді це фонтанування було не менш краплисте, ніж тоді як здалеку воно ввижалося мені негнучким, збитим, суціль литим. Приступивши трохи ближче, можна було побачити, що ту суцільність, на око, щиро лінійну, підтримував у всіх точках шугання струменя, скрізь, де той міг би розбитися, рівнобіжний стовп, який злітав вище за перший, а сам на ще більший, але обтяжливій для нього висоті, підпирався третім. Зблизька було видно, як безсилі краплини зривалися з водяного стовпа, стикалися в леті зі своїми розімчаними вгору посестрами, а часом, розшарпані, підхоплені вихором збуреного тим невпинним фонтануванням повітря буяли, перш ніж упасти в басейн. Своїми коливаннями, своїм рухом угору і вниз вони порушували і м'якими своїми випарами скрадали стрункість і пружність цього стовбура, увінчаного довгастою

хмаринкою, згромадженою з міриадів крапельинок, ніби фарбованих у золотаво-брунатну барву, хмариною, що, незмінна й воднораз легесенька, прудка, небитка, нерухома, линула до інших небесних хмар. На лихо, досить було повіяти вітру — як звідти на землю летів кососік, а то й відколювався якийсь неслухняний струмінь, і коли роззява не тримався на шанобливій відстані, він міг промокнути до рубчика.

Про один досить прикрий випадок — із тих, що зазвичай приключалися тоді, як зривався вітер, я й хочу зараз оповісти. Віконтесу д'Арпажон запевнили, ніби дук Ґермантський — насправді ще відсутній — перебуває з дукинею де Сюржері в рожевомар-муровій галереї, куди можна було потрапити, поминувши подвійну колонаду, яка височіла біля цямрини басейну. І от як віконтеса д'Арпажон збиралася пройти повз одну колону, сильний подмук теплого вітру збив струмінь і скропив так рясно прекрасну даму, що вода потекла за викот сукні, і дама промокла як хлющ, буцімто її занурили в купелю. Одразу ж неподалік почувся ритмічний рик, такий гучний, що могло його б почути ціле військо, але уриваний короткими паузами, ніби він був звернутий не до всього війська, а по черзі до кожного підрозділу: то великий князь Володимир від усієї душі сміявся над душем віконтеси д'Арпажон — потім він любив хвалитися, що це був один із найкумедніших випадків у його житті. Коли хтось із милосердних гостей зауважив москалеві, що потерпіла заслуговує, мабуть, на жаль, і що висловлене ним співчуття було б до вподоби тій, хто у свої сорок із гаком гордо дає собі раду сама і незворушно витирається шарфом, байдужа до води, що злосливо періщить у цямрину водозбору, великий князь, людина доброго серця, визнав за потрібне послухатися цієї ради, і тільки-но ущухли останні сальви сміху, як почувся новий рик, рик іще гучніший. «Браво, стара!» — гукнув він, ляпаючи в долоні, як у театрі. Віконтесі д'Арпажон не сподобалося, що її моторність хвалять коштом її молодости. І коли хтось, намагаючись перекричати гомін води, який, проте, легко заглушував громовий зик великокняжого голосу, сказав їй: «Здається, його імператорська високість вам щось мовить», вона заперечила: «Ні, то він маркізі де Сувре».

Я пройшов через сад і знову піднявся сходами, де потому, як принц зник зі Сванном, гості зібралися довкола барона де Шар-люса, — так, коли Людовік XIV покидав Версаль, люд збирався ще тісніше біля

його брата. Коли я проходив повз барона, він мене спинив; слідком за мною йшли дві дами і молодик; вони наближалися до нього, щоб привітатися.

«Це дуже мило, що ви тут, — сказав він, подаючи мені руку. — Добри вечір, пані де ля Тремуай, добри вечір, люба Ерміні!» Мабуть, барон згадав, що він казав мені про свою роллю глави Германтського дому, а що не зумів притлумити свою досаду, то зобразив на своєму виду втіху, проте його аристократична пиха та істеричність одразу ж надали їй форми безмежної іронії. «Це дуже мило, — повторив він, — а надто потішно». Та й давай гагакати, щоб засвідчити тим своїм гагаканням свою нібито радість і водночас — безсилля людського слова її передати; тим часом деякі гості, знаючи його неприступність і схильність до диких вибриків, цікаво наближалися, по чому з майже непристойним поспіхом брали ноги на плечі. «Годі, не гнівайтесь, — сказав мені барон, торкнувшись мого плеча, — вам же відомо, як я вас люблю. Добри вечір, Антіюше, добри вечір, Луї-Рене! Фонтан уже бачили? — спитав він мене радше ствердним, ніж запитальним тоном. — Правда, гарно? Дивовижно! Могло б бути ще ліпше, звичайно, якби чимось у ньому пожертвувати, — тоді б у цілій Франції не було більшого дива. Але його й так можна назвати шедевром. Бреоте вам скаже, що ліхтарики там повісили даремно, але скаже тільки для того, аби ви забули, що ця безглузда думка виникла у нього. Та загалом він так і не зумів спотворити водограй. Спотворити твір мистецтва куди важче, ніж створити його. Зрештою ми вже давно невиразно передчували, що Бреоте поступається своїм хистом перед Юбером Робером».

Я знову влився в потік гостей, прибулих до палацу. «Чи давно ви бачили мою прегарну кухню Оріану? — спитала мене принцеса, яка щойно покинула своє крісло сприходу і нині вкупі зі мною йшла до вітальні. — Вона незабаром має приїхати, ми з нею бачилися вдень, — додала господиня дому. — Вона мені обіцяла. До речі, ви, здається, обідаєте з нею та зі мною в четвер у королеви італійської в амбасаді. Там будуть усілякі високості, я страх як боюсь!» Принцесі Германтській високості навряд щоб були страшні: у її салонах роїлося від княжат крови, а «мої славні Кобурги» вона проказувала таким тоном, яким могла б сказати: «Мої славні песики». Тож «я страх як боюсь!» вона додала просто з глупоти, яка у світовців бере гору навіть

над марнослаством. Про свою генеалогію вона знала менше, ніж перший-ліпший учитель історії. Що ж до своїх приятелів, то вона хизувалася тим, що знає їхні прізвиська. Спитавши мене, чи я обідаю на тім тижні в маркізи де ля Бюльби, яку часто називали Бульбою, і, діставши від мене заперечну відповідь, принцеса помовчала. Потім, лише на те щоб похвалитися дешево здобутою ерудицією, щоб продемонструвати, що гавкає з усіма в одну дірку, докинула: «Бульба» — жінка приємна з усіх поглядів».

Під час нашої розмови з принцесою ввійшло дуцтво Германське. Але приступити до них мені не пощастило, бо в мене вчепилася турецька послуха, — показуючи мені на господиню дому, яку я щойно покинув, вона гукнула, хапаючи мене за руку: «О! Яка ж вона чарівна, принцеса! Вона стоїть вище за всіх! Якби я була мужем, — додала вона з одробиною східного схиляння і чуттєвості, — я присвятила б усе своє життя цьому небесному створінню». Я відповів, що й сам так думаю, що знаю ліпше двоюрідну її сестру, дукиню. «Та де! Жодного порівняння! — заперечила послуха. — Оріана пишна світська дама, її дотепність запозичена у Меме та в Бабала, а Марі-Жільбер — це особистість».

Безапеляційно накидати мені те, що я маю думати про знайомих? Від такого я зроду не був у захваті! До того ж шанувати по заслугі дукиню Германську я мав куди більше право, ніж турецька послуха. З другого боку, я дувся на послуху через те, що вади простого нашого знайомого і навіть нашого приятеля — це для нас ніби трутизна, від якої, на щастя, передбачено «мітридат-ку». Але не претендуючи на якісь наукові аналогії, не згадуючи про «анафілаксію», зауважмо, що в надрах наших приятельських або світських взаємин криється ворожнеча, від якої ми ненадовго зцілюємося, але напади якої повертаються. Звичайно від цієї трутизни ми страждаємо мало, поки люди з нами «природні». Через посилення турецької послухи на незнайомих їй людей, таких, як Бабал, Меме, дія протитрути, завдяки якій я цю даму терпів, припинилася. Я сердився на неї, хоча, зрештою, зовсім даремно: адже вона згадувала їх не на те, щоб переконати інших, ніби вона близька до Меме, а через свої поверхові знання, які підказувала їй, що називати так великих панів — це місцева особливість. Курс навчання вона відбула за кілька місяців і екзаменів не складала. Та по зрілому роздумі я виявив іншу причину своєї нехоті

до товариства посліхи. Недавно в Оріани ця сама дипломатка поважно й переконано заявила мені, що принцеса Германтська їй не до вподоби. З'ясовувати, чим спричинена зміна у ставленні до принцеси, було зайве: все вирішило запрошення на сьогоднішнє свято. Посліха не розминалася з правдою, переконуючи мене, що принцеса Германтська — божественна істота. Вона думала так завжди. Проте досі її до принцеси не запрошували, і їй хотілося впевнити інших, щоб інші повірили, ніби то не її нехтують, а вона сама принципово відмовляється до неї з'являтися. Тепер, коли її покликали і десь-найпевніш кликатимуть і надалі, можна було дати волю своїй симпатії. Здебільшого, коли ми висловлюємося про когось, наші оцінки залежать не від неподіленого кохання і не від політичних заздрощів. Судження пов'язані з тим, запросили нас чи не запросили. Ось причина їхньої мінливості. А втім, як сказала баронеса Германтська, коли вкупі зі мною робила огляд салонів, турецька посліха прийшла «дуже доречно». Вона була тут Дуже потрібна. Щирим зіркам великопанського товариства красуватися в ньому набридло. Той, кому цікаво їх побачити, часто має переселятися до іншої півкулі, де вони майже самотні. Але такі жінки, як дружина оттоманського посла, початківки у вищому світі, встигають красуватися, так би мовити, скрізь водночас. Вони корисні на цих своєрідних виставах, званих вечорами або раутами, куди вони ладні приповзти і напівмертві, аби лишень не пропустити жодного з них. Це фігурантки, на яких завжди можна покластися, палкі шанувальниці всіх свят. Дурненькі жовтодзьоби, несвідомі того, що це зірки фальшиві, бачать у них шиковних королев, і потрібна була б ціла лекція, щоб утокмачити їм, чому в пані Стандіш, про яку вони нічого не знають і яка далеко од світу розмальовує подушки, панського в кожному разі не менше, ніж у дукинї де Дудовіль.

Звичайно очі в дукинї Германської були невидючі й ледь меланхолійні, вогнем думки вона запалювала їх лише тоді, коли їй доводилося вітатися з кимось із друзів, наче то був не друг, а якийсь живий дотеп, чарівний жарт, витончена страва, чий смак викликає на лиці гастронома вираз вишуканої насолоди. Проте на великих збіговиськах, коли доводилося вітатись раз у раз, вона вважала за виснажливе — за кожною зустріччю гасити племін у очах. Як поцінувач красного письменства, переступивши поріг театру, де

ставлять нову річ майстра сцени, виявляє свою певність, що не змарнує вечора: ще віддаючи гардеробниці верхній одяг, строїть на устах інтелігентну усмішечку, а своєму пожвавленому поглядові надає лукаво-схвального виразу — так і дукиня з моменту свого приїзду запалювала очі на цілий вечір. І віддаючи вечірнє манто дивовижної тьєполівської червені, відслоняючи для зорів рубіновий тугий нашійник, обкидаючи свою сукню останнім поглядом, пильним і чіпким, як у кравця, — поглядом світської жінки, — Оріана перевіряла блиск своїх очей не менш старанно, ніж блиск інших своїх клейнодів. Даремно деякі «доброзичливці» на зразок пана де Жанвіля заступили дорогу до входу дукові: «Ви знаєте, що сердека Меме при смерті? Його щойно соборували». — «Знаю, знаю, — відповів дук Германтський, відпихаючи зануду. — Святе мирування на нього добре подіяло», — додав він, усміхаючися з утіхи на думку про бал, на який він неодмінно хотів потрапити після вечора у принца. «Ми не хотіли, аби думали, що ми вернулися», — сказала мені дукиня. Вона й гадки не мала, що принцеса зрадила її мені, оповівши, що мала хвилинка побачення з Оріаною, і та обіцялася їй приїхати. Дук уже п'ять хвилин не спускав з дружини пронизливого погляду. «Я розповів Оріані про ваші сумніви», — нарешті признався він. Тепер, побачивши, що мої підозри були безпідставні і що їй не треба нічого робити, щоб їх розвіяти, дукиня заявила, що я сумнівався даремно, і довго збиткувалася з мене: «Надумати, що вас не запросили, — отакої! Для вас двері розчинені завжди! Та й нащо тоді я? Невже ви вирішили, що я не вибила б для вас запрошення до своєї кухні?» Мушу сказати, що згодом дукиня робила мені куди більші послуги, проте я й тоді не осмілювався б витлумачити ці її слова в тому дусі, що вона закидала мені надмірну скромність. Я вже починав розуміти, що таке німа чи почута з уст мова великопанської гречности, гречно-сти, яка любить пролити бальзам на почуття меншовартности, якого зазнають ті, кого ця гречність стосується, але яка, проте, вас цього почуття не позбавляє цілком, бо тоді б ця гречність не мала під собою ґрунту. «Ви нам рівня, якщо взагалі не вищий за нас», — здавалося, промовляли всі вчинки Германтів, і промовляли це напрочуд любо — так, щоб ви кохали Германтів, захоплювалися ними, але разом і так, щоб ви їм не вірили; розрізняти фальш цієї гречности означало, з германського погляду, бути добре вихованим; вірити ж у те, що ця гречність щира, означало

показати свою невихованість. А втім, невдовзі я дістав науку, яка навчила мене надалі бездоганно визначати поле й межу певних форм вияву великопанської гречности. Це було на підвечірку, що влаштувала дукиня де Монморансі на честь королеви англійської; гості рушили до буфету, утворюючи щось ніби маленьку процесію, очолювала їх королева, а вів королеву дук Германтський. Аж це увійшов і я. Вільною рукою дук на відстані щонайменше сорока метрів подавав мені знаки, приязні й заохочувальні, мовляв, я можу безбоязно підійти і мене не з'їдять замість сендвічів із честером. Але я, вже не новачок в опануванні двірського етикету, не ступив уперед ні кроку, натомість на відстані сорока метрів уклонився низенько, але без усміху, немовби переді мною був хтось ледве знайомий, по чому рушив далі своєю дорогою у протилежному напрямку. Якби я написав якийсь шедевр, дуцтво поцінували б його не так високо, як мій уклін. Його помітив не лише дук, якому того вечора довелося відповідати на уклони півтисячі з гаком душ, а й дукиня, — спіткавши потім мою матір, вона розповіла їй, як я вклонився, одначе остереглася додати, що не підійшов я все ж даремно. Навпаки, вона заявила, що чоловік був захоплений моїм уклоном, і зауважила, що цим уклоном було передано все. Чого тільки не приписувалося цьому уклонові, крім одного і найціннішого, — скромности; мені правили за нього компліменти, але я вбачав у цих компліментах не так нагороду за минуле, як указівку на прийдешнє, подібну до тих, що робить учням директор навчального закладу: «Не забувайте, діточки, ми нагороджуємо не так вас, як ваших батьків, щоб вони послали вас учитися і наступного року». Таким чином віконтеса де Марсант, коли хтось із іншого кола появлявся у неї, хвалила перед ним делікатних людей, які «завжди відгукуються, коли їх кличеш, а взагалі тихіші води, ніжчі трави»; так служникові, від якого тхне, кажуть на здогад буряків, що ванни для здоров'я просто-таки необхідні.

Під час розмови з дукинею Германтською, яка досі стояла у вестибулі, я почув один із голосів, які згодом розпізнавав безпомильно. А саме — голос пана де Вогубера, який розмовляв з бароном де Шарлюсом. Клініцистові навіть не потрібно, щоб його пацієнт піднімав сорочку, не треба слухати, як він дихає, йому достатньо голосу хворого. Скільки разів потім мене десь у вітальні вражали чиїсь інтонації або сміх: так могла говорити і сміятися лише людина певного

фаху, відомого кола, вдаючи з себе доброго батька, дитину чи навпаки хлопця-друзяку, але з фальшивого тону цієї людини моє вухо, чуйне, мов камертон ладнача, одразу вгадувало: «Це якийсь Шарлюс». Аж це в повному складі прийшла якась амбасада, вклоняючись баронові де Шарлюсу. Хоча я лише того вечора (побачивши пана де Шарлю-са з Жюп'еном) відкрив для себе їхню особливу хворобу, мені для встановлення її діагнозу не довелося б ні розпитувати, ані вислуховувати. Проте пан де Вогубер, який розмовляв із паном де Шарлюсом, здавалося, не був певний. Тим часом, переборовши сумніви юности, він мав би вже знати, як йому поводитися.

Збоченець думає, що таких, як він, на білому світі нема, і щойно пізніше йому уявляється — друга пересада, — що єдиний виняток — це нормальна людина. Але пан де Вогубер, амбітний і полохливий, давно вже не віддавався тому, що було б для нього розкошами. Дипломатична кар'єра справляла на його життя такий самий вплив, як постриг у ченці. Двадцятирічний Вогубер поєднував у собі запопадливість вихованця Школи політичних наук із високоморальністю перших християн. Оскільки кожен орган чуття втрачає свою силу та гостроту й атрофується, коли ним не користуватися, пан де Вогубер — подібно до людини цивілізованої, вже не здатної на ту силу і на ту тонкість слуху, на які здатен троглодит, — позбувся тієї особливої проникливості, яка рідко підводила барона де Шарлюса; і на офіційних обідах як у Парижі, так і за кордоном, повноважному послові вже несила було зрозуміти, що люди у формених мундирах, власне, такі самі, як і він. Кілька імен, названих паном де Шарлюсом, який обурювався, коли про нього самого згадували у зв'язку з його вподобаннями, але завжди радів, коли випадала нагода розповісти про них ув інших, викликали в пана де Вогубера солодкий подив. Не те щоб по стількох роках постування він збирався чимось пожитися. Але раптові відкриття (подібні до тих, завдяки яким у расінівських трагедіях Аталія й Абнер дізнаються, що Йоад із коліна Давидового, а в Естер, яка тронує в пурпурі, батько й мати — жиди) змінювали подобу ...ського посольства або якогось департаменту міністерства закордонних справ і минулим числом надавали їм такої самої таємничості, якої сповнені єрусалимська святиня чи тронна зала в Сузах. Уздрівши це посольство, солодкий персонал якого, геть увесь, ручкався з бароном де Шарлюсом, пан де

Вогубер прибрав того захопленого виразу, з яким Еліза вигукує в «Естері»:

Дивіться, скільки дів, і юні всі і гожі!

І звідки ж це вони, мій превеликий Боже?

Сором 'язливістю палає ніжний лик.

Хай славляться обраниці повік!

Потім, щоб «поставити крапки над «і», він кинув на барона де Шарлюса ідіотично-запитальний і двозначний погляд. «Авжеж»,

— сказав барон де Шарлюс тоном ерудита, який повчає неука. Після такої відповіді пан де Вогубер (пана де Шарлюса це дуже драгувало) уже пас очима молодих секретарів, яких ...ський посол у Франції, старий жевжик, дібрав далеко не випадково. Але привчений змалку наділяти навіть німі речі мовою класичних творів, я читав ув очах де Вогубера вірші, в яких Естер розтлумачує Елізі, що Мардохей міцний у своїй вірі, от він і оточив царицю тільки дівчатами, сповідницями цієї віри:

Люд обраний кохаючи так свій,

Сіонських дів привів він цілий рій.

І кожна з них мов квітка та пишає,

Закинута, як я, тут, у чужому краї.

*А він (цей презацний посол) тримаючись од чужаків
здаля,*

В любові до свого їх наставля.

Нарешті пан де Вогубер заговорив не лише поглядами. «Хто знає, — озвався він меланхолійно, — може, і в тім краї, де нині я, такі самі звичаї». — «Цілком імовірно, — відповів пан де Шарлюс, — почати хоча б із царя Теодосія, дарма що чогось певного про нього я сказати не можу». — «Де там, що ви!» — «Тоді не треба йому так випендрюватися. Мені було сором вийти з ним на вулицю. Ну, та ви повинні його розкусити, всі його знають як облупленого». — «Ви помиляєтеся щодо нього. А втім, він чарівний. Того дня, коли було укладено пакт із Францією, король мене обняв. Ніколи я не був такий зворушений!» — «Ось тоді й треба було сказати йому, чого вам хочеться». — «Ой лишенько, якби він щось пронюхав — це був би жах! Але мені нема чого боятися». Почувши таку розмову (я стояв неподалік), я подумки продекламував:

Хто я такий, про це і цар не знає,

Секрет навік мої уста скував.

Цей напівнімий, напівозвучений діалог тривав недовго. Ми з дукинею Германською пройшли кілька кроків у салоні, аж це її затримала маленька, прегарна брюнетка:

— Я дуже хотіла б із вами побалакати. Д'Аннунціо бачив вас із ложі, він надіслав принцесі Т. листа, де пише, що зроду не бачив такої красуні. Він ладен віддати життя за десятихвилинну розмову з вами. Принаймні навіть якщо ви не можете чи не бажаєте, лист у мене. Призначте мені побачення у себе вдома. Тут я не можу сказати про все. Ви мене, мабуть, не впізнаєте? — додала вона, звертаючись до мене. — Яз вами познайомилася у принцеси Пермської (я там зроду не бував). Імператор російський побажав, щоб вашого батька призначили послом до Петербурга. Приїжджайте у вівторок, там якраз буде Ізвольсь-кий, він з вами поговорить. Серденько! У мене подарунок для вас, — знову звернулася вона до дукинї, — такого подарунка, крім вас, я не зробила б нікому. Ібсен переслав мені через старого, який глядів його під час хвороби, рукописи трьох п'єс. Я залишу собі одну з них, а решту подарую вам.

Від цих приносин дук Германтський був не в захваті. Він не знав, померли Ібсен та Д'Аннунціо чи ще живі, і йому вже ввижалися письменники й драматурги, які приходили з візитами до його дружини і змальовували її у своїх творах. Світовці уявляють собі книгу чимось на зразок куба без одної грані, куди автор поспішає «ввести» всіх зустрінутих ним людей. Звісно, це непорядно, так чинять лише людці нікчемні. А втім, зустрічатися з ними «на ходу» варто, бо завдяки їм, читаючи книжку чи статтю, завжди знаєш «спід», тобі видно «виворіт». Одначе найкраще мати справу з небіжчиками. З усього письменства дук Германтський вважав за «цілком пристойну» людину лише того, хто вів рубрику некрологів у «Голуа». Той добродій принаймні обмежувався тим, що згадував дука Германтського серед осіб, «гідних одзна-чення», у звітах про похорон, звітах, де дук ставив свій підпис. Коли дук волів, щоб його не згадувалося, то, замість розписуватися, надсилав родині покійника співчутливого листа, запевняючи у своїх найскорботніших почуттях. Якщо ж на прохання родини в газеті зазначалося: «Серед листів, одержаних сім'єю небіжчика, треба виокремити листа дука Германтського» тощо, то це була вина не хроніста, а сина, брата чи батька усопшого, і дук обзивав

їх за це кар'єровичами і погрожував порвати з ними (в таких випадках він, не розуміючи значення деяких виразів, казав, що з ними «він як на пню став».) Хай би там що, а почувши імена Ібссна і Д'Аннунціо, дук, непевний, чи існують вони на світі, нахмурих брови, хоча стояв близенько від нас і, звичайно, чув, як маркіза Тімолеон д'Амонкур підносить його дружину до небес. То була зваблива жінка; не менше, як за вроду, її можна було любити й за її розум. Вона народилася не в такому колі, де оберталися нині, мріяла спершу лише про літературний салон і доводилася приятелькою (але не коханкою, бо її високоморальність не викликала сумніву) кожного великого письменника, а ті дарували їй усі свої манускрипти, писали для неї книги, і нині, коли доля закинула її в Сен-Жерменське передмістя, її літературне заангажування стало їй у пригоді. Тепер самою своєю присутністю вона могла ошчасливити будь-кого. Але при звичаєна колись лавірувати, вести салонну дипломатію, робити послуги, вона намагалася прислужуватися ї далі, хоча потреби в цьому вже не було. Вона завжди поривалася відкрити вам державну таємницю, познайомити вас із якимсь потужником, подарувати вам акварелю відомого майстра. Звісно, в усіх цих зайвих звабах крилася якась дешиця дурисвітства, але вони обертали її життя в якусь блискотливу кумедію з карколомними поворотами; далєбі, вона вміла призначати префектів і генералів.

Очі дукинї Германської, яка йшла кіоруч зі мною, випромінювали блакитне світло кудись у простір: вона уникала дивитися на людей, з якими не збиралася розмовляти і від зустрічі з якими ухилялася задалегідь, як від зіткнення з підводними рифами. Вишикувані двома шпалерами гості, між якими ми проходили, знали, що їм ніколи не випадє нагоди познайомитися з Оріаною, і їм хотілося принаймні показати її своїм дружинам, мов якусь дивовижу: «Урсуло, хутчій, хутчій, он дукиня Германська, ота, що розмовляє з юнаком!» Здавалося, ще трохи, і вони повискакують на стільці, щоб їм було краще видно, як на параді 14 липня або на верхогонах. І цікавість вони виявляли не тому, що вітальня дукинї Германської була аристократичніша, ніж у принцеси. У дукинї бували такі люди, яких принцеса зроду б не запросила, надто через свого чоловіка. Вона не покликала б до себе пані Альфонс де Ротшильд, таку саму подругу пані де ла Тремуї й дукинї Саганської, як і Оріана, вхожу в дим Оріани.

Так само стояла справа з бароном Гіршем, якого принц Вельський привів до неї, але не до принцеси, бо їй він би не сподобався, а також із деякими високими головами з бонапартистських чи навіть республіканських кіл, дукиню ці голови цікавили, зате принц, переконаний рояліст, навряд чи їх прийняв би. Його антисемітизм, теж вельми принциповий, не робив винятку навіть для людей добропорядних, впливових, і якщо принц приймав у себе давнього свого приятеля Сванна, — зрештою з усіх Гер-мантів лише він один називав його Сванном, а не Шарлем, — то мав свої причини: він чув, ніби Сваннова бабуся, протестантка, одружена з жидом, була любовниця дука Беррійського, і він змушував себе вряди-годи вірити легенді, яка робила зі Сванна незаконного принцового сина. За цією гіпотезою, до речі, хибною, Сванн, католицька дитина, онук одного з Бурбонів, був щирий християнин.

— Як же це так, невже ви не бачили всієї цієї пишноти? — спитала мене дукиня, мовлячи про палац, де ми з нею були. Проте, прославляючи палац своєї кухні, вона поквапилася додати, що їй у тисячу разів любіший їй «убогий курінь». — Тут усе чудовне, поки ти в гостях. Але я сконала б із туги, якби мені довелося ночувати в кімнатах, де сталося стільки історичних подій. Мені здавалося б, ніби мене забули і ненароком замкнули в замку Блуа, у Фонтенбло чи навіть у Луврі й у мене єдина втіха

— переконувати себе, що я в палатах, де замордовано Мональдескі. Для заспокоєння цього недостатньо. А, ось і маркіза де Сент-Еверт! Ми допіру в неї обідали. Взавтра у неї грандіозне прийняття, маркіза щороку влаштовує його для сили-силенної гостей, і я гадала, вона ляже спати. Але вона не може пропустити бодай одного свята. Якби це свято відбувалося за містом, вона залізла б і на меблевий фургон, а туди таки добралася б.

Насправді маркіза де Сент-Еверт приїхала сьогодні до дуцтва не так на те, щоб розважатися на цьому рауті, як на те, щоб забезпечити успіх власного, завершити вербунок своїх прихильників і, так би мовити, *in extremis*^[4] провести огляд війська, яке завтра парадуватиме на її *garden-party*^[5]. Бо вже з давніх пір гості маркізи де Сент-Еверт були не зовсім ті самі, що давніше: ущед-рювані щедротами маркізи, вони мало-помалу поприводили до неї своїх подруг. Своєю чергою, розвиваючи контрнаступ, маркіза де Сент-Еверт скорочувала кількість

осіб, невідомих вишуканому товариству. Переставала бачитися з однією, відтак з іншою знайомою. Якийсь час у неї діяла система для «всіх інших», система прийнять, про які господиня мовчала і на які кликала відкинутих нею, — хай собі варяться у власному соку, це звільняло її від konieczности запрошувати їх із порядними гістьми. Якої болячки їм бракувало? Хіба їх не частували (рапет et circenses^[6]) птифурами та чудовими музичними номерами? Ось чому ніби в симетричній згоді з двома дукинями-банітами, які в час, коли салон де Сент-Еверт тільки відкривався, подібно до каріатид, підпирали його хисткі склепіння, серед вищого кола у маркізи в наші дні можна було узріти всього лише дві чужорідні постаті: стару маркізу де Камбремер та архітекторшу з гарним голосом, яку часто просили співати. Але нікого вже не знаючи у маркізи де Сент-Еверт, вони оплакували своїх утрачених приятельок; відчуваючи, що їм тут не місце, вони, здавалося, замерзали, як дві ластівки, що не полетіли у вирій. Тож-бо наступного року їх перестали кликати. Пані де Франкто наважилася попросити за свою кузину, палку меломанку. Та що відповідь була ухильна: «А чом би й ні? Музику завше можна прийти послухати», пані де Камбремер визнала запрошення за не досить люб'язне і не пішла.

Оскільки маркізі де Сент-Еверт пощастило доконати такої метаморфози: салон прокажених перетворити на салон великосвітських пань (тепер це був не салон, а шик-блиск), то було незрозуміло, навіщо тій, хто завтра вряджає найшикарніший проханий обід у сезоні, приїжджати напередодні й звертатися з останнім закликком до своєї раті? Та в тім-то й річ, що салон Сент-Еверт переважав усіх лише в очах тих, для кого світськість зводиться хіба до читання звітів про ранкові прийняття і вечори в «Голуа» або у «Фігаро», а самі вони ніколи на них не появляються. Для таких світовців, які бачили світ лише крізь газетні шпальти, переліку дружин послів англійського, австріяцького тощо, дукинь д'Юзес, де ла Тремуай тощо вистачило, щоб вони зараз же утвердили салон Сент-Еверт на першому місці серед паризьких віталень, тоді як насправді він був одним із останніх. Не те щоб звіти брехали. Більшість осіб, названих там, справді була на маркізиних раутах. Але кожна з цих осіб заманювали туди благаннями, компліментами, послугами, і приходили вони на вечір з таким виглядом, ніби роблять маркізі де Сент-Еверт

велику честь. Такі салони, які не так принаджують, як віднаджують, і куди їздять, сказати б, з обов'язку, цікавлять хіба що читачок «світської хроніки». Зате ці читачки проочують ті раути, де справді сходиться вишукане товариство: на такі свята господиня дому могла б запросити в?їх дукин?ь, спраглих потрапити до «числа обранців», а кличе двох чи трьох і не називає імен своїх гостей у газеті. Вона не рахується з «рекламою» так, як рахуються з нею сучасники, або ж її нехтує, та попри це королева еспанська бачить у ній вельможну даму, а чернь не визнає її, бо королева знає, що та за одна, а чернь ні.

Маркіза де Сент-Еверт була з іншого тіста; мов та трудяща бджілка, прилітала вона до дуцтва, щоб зібрати на завтра взяток згоди в усіх запрошених. Барона де Шарлюса в їхньому числі не було: він завжди рішуче відмовлявся. Але він розцурався вже зі стількома, що маркіза де Сент-Еверт могла покласти це на карб баронового лихого характеру.

Звичайно, якби йшлося тільки про Оріану, маркіза де Сент-Еверт могла б не турбуватися: запрошення, повторене усно, принцеса прийняла з тією урочою і оманливою зичливістю, яку декотрі академіки практикують так успішно, що кандидати йдуть від них зворушені й переконані, що можуть покладатися на їхній голос. Але була там не тільки вона. Чи прибуде принц Агрігентський? А пані де Дюрфор? Ось чому, щоб не випускати з об'їмів кликаних, маркіза де Сент-Еверт вважала за доцільніше приїхати сюди сама; вкрадлива з одним, владна з іншим, вона натякала всім на те, що їх чекають неймовірні втіхи, якими іншого разу вже не насолодитися, і кожному обіцяла, що він у неї спіткає того, з ким хотів чи повинен був зустрітися. І ось ці повноваження, які вона — подібно до певних магістратів давнього світу — брала на себе раз на рік, повноваження організатора найбільшого прийняття в сезоні надавали їй тимчасової ваги у товаристві. Списки гостей було укладено остаточно, маркіза повільно обходила принцесині вітальні, щоб шепнути то тому, то тому на вухо: «Не забудьте завтра до мене». Воднораз вона давала поживу своєму марнославству, коли, не перестаючи осміхатися, відвертала очі, як помічала якусь непідходящу для себе попелюшку або провінціала-шляхтюру, вхожого до Жільберта на правах колишнього однокласника, але нездатного своєю появою присмачити її прийняття. Вона воліла не озиватися до такого, щоб потім мати змогу сказати: «Я всіх кликала особисто, а з вами, на жаль, розминулася». Отак-то вона, проста собі

Сент-Еверт, своїми очима-нишпорками «просіювала крізь сито» зібрання принцесиних гостей! І в ці хвилини вона уявляла себе найсправжнісінькою дукинею Германтською.

Треба сказати, що й Оріана не так вільно, як можна було б подумати, розпоряджалася своїми уклонами й усмішками. Звичайно, подеколи відмовляла в них гостям добровільно. «Вона мені остогидла, — казала Оріана, — невже я мушу цілу годину розводитися з нею про її вечір?»

Повз нас пройшла якась підозріло чорноволоса дукиня, вигнана за свою бридоту, глупоту, а також вибрики молодости не з вищого світу, а з його деяких вишуканих кіл. «Ага! — пробурмотіла дукиня Германтська, кидаючи на неї вбивчо тверезий погляд знавця, коли йому хтось показує фальшиві коштовності.

— Тут приймають і таких!» Уже сама поява цієї напівзів'ялої дами, чиє лице надто густо прикрашали бородавки з чорними волосинками, підважувала престиж цього вечора в очах дукині Германської. Вона виховувалася з дамою в дитинстві, але порвала з нею всякі стосунки й на уклін її відповіла сухим кивком голови. «Не можу зрозуміти, — сказала вона мені, ніби вибачаючись, — чому Марі-Жільбер запрошує нас укупі з усіма цими покидьками. Можна подумати, що тут набралася всяка шушваль. У Меланії де Порталес усе було куди пристойніше. Вона могла збирати в себе і Святіший Синод і Великий Схід, якщо мала охоту, але нас принаймні в такі дні не кликано». Часто вибагливість дукинина пояснювалася побоюванням, острахом, як би чоловік, який не любив, щоб вона приймала артистів тощо, не наробив їй сорому (Марі-Жільбер, навпаки, сприяла артистам, отож треба було остерігатися, щоб до вас не озвалася якась славетна німецька співачка), а також якимсь ляком перед націоналізмом, яким вона, плекаючи, як і пан де Шарлюс, «дух Германтів», гордувала зі світського погляду (нині плазування перед генеральним штабом стало таке незбожне, що генерала-плебея саджали на покуті, а деяких дуків — на ослячій лаві), але якому, знаючи, що сама вона ходить у вільнодумах, робила великі поступки, аж до того, що страшилася поручатися зі Сванном у цьому антисемітському середовищі. Втім, щодо цього вона швидко заспокоїлася, їй стало відомо, що принц забрав із собою Сванна, щоб стати з ним «на прю». Озватися на людях до «любого Шарля» вона остерігалася — краще оточити його турботами у сім'ї.

— А що це за одна? — гукнула дукиня Германтська, помітивши, як дама дрібного зросту і якоїсь чудної подоби, в чорній зовсім скромній суконьці, у таких ходять біднячки, віддає їй, разом із чоловіком, чолом. Оріана не впізнала її й, привчена приндиритися, задерла носа, ніби її оце образили, і, не відкланюючись, здивовано глипнула на даму. «Хто се, Базене? — вражено спитала вона в дука, а той, поспішаючи затерти жінчину негречність, уклонився дамі й подав руку її чоловікові. «Та це ж пані де Шосп'єр, ви з ними були дуже негречні». — «Не знаю ніяких Шосп'єрів». — «Її чоловік небіж старої Шанліво». — «Уперше чую. Хто ця жінка, з якого дива вона мені вклоняється?» — «Ет, ви все своєї! Та це ж донька пані де Шарлеваль, Анрієтта Монмо-рансі». — «Ага! Я чудово знала її матір, вона була чарівна, дуже дотепна жінка! Чому ж її донька породичалася з усіма цими людьми, яких я в вічі не бачила? Ви кажете, її ймення пані де Шосп'єр?» — спитала Оріана, вимовляючи ймення по складах, запитальним тоном і наче боючись помилитися. Дук непривітно глянув на неї. «Носити прізвище Шосп'єр — це зовсім не так кумедно, як вам, очевидно, здається! Старий Шосп'єр доводиться братом тій Шарлеваль, яку я вже назвав, братом пані де Секур і віконтесі дю Мерлеро. Все це люди достойні!» — «Ох, годі, годі!

— вигукнула Оріана — вона, мов та приборкувачка, воліла не показувати, ніби її лякають кровожерні погляди хижаків. — Базене, ви просто розкіш! Не знаю, звідки ви вискіпали всі ці прізвища, але я вас щиро віншую. Про Шосп'єра я й гадки не мала, зате читала Бальзака, не ви єдиний його читач, — навіть читала Лабіша. Я вельми шаную Шанліво, я нічого не маю проти Шар-леваля, але вершок досконалосте — як на мене, дю Мерлеро. Зрештою, погодьмося, що й Шосп'єр теж не з найгірших. Ви все це подобирали навмисне, у житті так не виходить. Ось ви збираєтеся писати книгу, — вдалася вона до мене, — вам слід би запам'ятати: Шарлеваль і дю Мерлеро. Нічого кращого ви не знайдете». — «Проти нього просто порушать процес, і він опиниться за ґратами; ви даєте йому лихі поради, Оріано». — «Маю надію, що він легко знайде молодших осіб, коли йому хочеться питати кепських порад, а головне — виконувати їх. Але в разі, якщо він не збирається вчинити чогось гіршого за написання книжки!» На певній відстані від нас м'яко бовваніла постать гордої і чарівної молодиці в білій тюлевій сукні, обсипаній діамантами. Дукиня Германтська

глянула на неї в ту мить, -коли вона гомоніла з цілою ватагою гостей, зачарованих її принадами.

— Ваша сестра всюди найвродливіша, вона просто чарівна сьогодні, — мовила дукиня, сідаючи на стільця, принцові де Шімс, який проходив мимо. Полковник де Фробервіль (він мав дядька-генерала, який носив те саме прізвище) сів поряд із нами, так само як і граф де Бреоте, тоді як маркіз де Вогубер, вихиляючись (від надміру гречности, яка не покидала його навіть під час гри в теніс: перш німе відбити м'яча, він щоразу перепрошував усіх високопоставлених осіб, і ці перепросини неминуче призводили до програшу), повертався до пана де Шарлюса (досі майже геть затуленого від поглядів величезною спідницею графині Моле, яка захоплювала його найбільше серед жінок, як він сам про це заявляв) і випадково саме ту мить, коли кілька членів однієї з дипломатичних місій у Парижі вклонялися баронові. Побачивши молодого секретаря з винятково розумним обличчям, пан де Вогубер посміхнувся де Шарлюсові, і за цією його посмішкою явно проступало лише одне запитання. Сам барон із дорогою душею, мабуть, скомпрометував би будь-кого, але щоб чиясь недвозначна посмішка компрометувала його — цього він уже не міг знести. «Тут у мене повна відсутність даних, прошу вас тримати свою цікавість при собі. Вона мене зовсім не обходить. А втім, у даному разі ви вхопили шилом патоки. Гадаю, цей молодик — зовсім не те, на що ви сподівалися». Тут пан де Шар-люс, роздратований тим, що його таємницю зглибив дурень, лукавив. Якби він був щирий, то секретар став би винятком у цьому посольстві. Справді, тут служив вельми різношерстий люд, були серед нього і жалюгідні нікчеми, отож якби хто зацікавився, чому зупинили свій вибір саме на них, то побачив би, що їх брали на службу лише за збочення. Ті, хто ставив на чолі цього маленького дипломатичного содому посла, який, на противагу підлеглим, любив жінок, виявляючи свою любов з кумедною пересадкою водевільного веселуна, і який добивався, щоб його батальйон карнавальників не ходив хто в ліс, хто по дрова, мабуть, чинили так у згоді з законом контрасту. Хоча те, що робилось у нього під носом, сумніву не викликало, у збочення своїх підлеглих він не вірив. Він негайно це довів, видавши свою сестру заміж за повіреного у справах, якого зовсім помилково вважав за бабія. Відтоді він почав заважати всім, тим-то незабаром його довелося замінити новою

ясновельможністю, що й забезпечило одностайність особового складу. З цим посольством силкувалися змагатися інші, але не зуміли його перевершити (так на конкурсі якийсь одне училище завжди виходить переможцем), і треба було понад десяток років, щоб у такий цілісний організм могли вкратися чужорідні аташе й інше посольство могло відібрати у нього фатальну пальму першенства і взяти гору.

Не боючись більше розмови зі Сванном, дукиня Германтська заспокоїлася, і нині її цікавило лиш одне: про що той говорить із господарем дому. «Ви не знаєте, про що в них розмова?» — спитав дук у графа де Бреоте. «Я чув, — відповів той, — що про п'єску, яку поставив у Сванна письменник Бергготт. Очевидно, прецікава п'єска. Але, подекують, актор загримувався під Жільбера і як в око вліпив: пан Бергготт і справді хотів його вивести». — «Ага, он ноно що! Я б дорого дала, щоб побачити, як перекривляють Жільбера», — сказала дукиня з мрійливою усмішкою. «Ось із приводу цієї домашньої вистави, — знов озвався граф де Бреоте, випинаючи свою спідню щелепу гризуна, — Жільбер і зажадав пояснень від Сванна, а той дуже дотепно, як здалося всім, відповів йому: «Та ні, дурниці, на вас це було зовсім не схоже, ви куди кумедніші». А втім, — вів далі граф де Бреоте, — кажуть, п'єска чарівна. Пані Моле була на виставі, вона страшенно веселилася». — «Як, пані Моле їздить туди? — вражено спитала дукиня. — А, до цього доклав рук, 'певне, Меме! Ось так завжди і виходить з усіма домами на зразок Сван-нового. Одного чудового дня всі виявляються там, а я з принципу постановила не їздити туди, і нині опинилася на самоті і нуджу світом у своєму закапелку». Те, що розповів оце граф де Бреоте, змусило дукиню Германтську змінити своє ставлення (якщо не до Сванного салону, то принаймні до зустрічі з ним самим, яка могла статися в першу-ліпшу хвилину). «Все це ваші химери, та й край, — сказав полковник де Фробервіль графові де Бреоте. — У мене є підстави стверджувати це. Принц просто накинувся на Сванна і, як висловлювалися ваші батьки, відмовив йому від дому: хай Сванн не буде такий розумний. І як на мене, дядько Жільбер має слухність, що напався на Сванна, уже півроку як йому треба було порвати з цим запеклим дрейфусаром».

Сердешний пан де Вогубер, який обернувся нині з надто забарного тенісиста на безвільний тенісний м'яч, яким перекидаються знічев'я, одпетів до дукині Германської і засвідчив їй свою пошану. Оріана

зустріла його досить нелюб'язно, будши певна, що всі дипломати або політичні діячі не її кола — бевзі.

Панові де Фробсрвілю не могла не піти на користь та доброзичливість, яку віднедавна почали виявляти йому в товаристві військовиків. На жаль, хоча дружина його й доводилася безперечною родичкою Германтам, але була бідна родичка, а що він і сам позбувся своїх статків, то вони ні з ким не водилися коротко, були з числа тих, кого нехтували, крім тих особливих випадків, коли, на їхнє щастя, якийсь родич умирав або брав шлюб. Тоді вони справді прилучалися до великопанського товариства,— так католики лише за назвою раз на рік підходять до вівтаря. їхні матеріальні достатки були б просто вбогі, якби маркіза де Сент-Еверт, вірна приязні до блаженної пам'яти генерала де Фро-бервіля, не підсобляла їм дечим, не дбала про двох його доньок, справляючи їм одіжу і вивозячи їх у світ. Одначе полковник, людина нібито добра, був просто невдячником. Він заздрив розкоші своєї благодійниці, нестримної і страшенної хвастухи. Щорічна гарден-парті давала йому, його дружині та дітям величезну втіху, якої вони б не зреклися ні за яке золото у світі, але ця втіха отруювалася думкою про те, як ця гарден-парті роздмухує самолюбство маркізи де Сент-Еверт. Газетний анонс про гарден-парті, а потім езуїтський підсумок після докладного її опису: «Ми ще повернемося до цього чудового свята», компліменти, співані кілька днів поспіль кожній деталі якогось туалету, — все це страшенно дошкуляло Фробервілям, і, хоча втіхи випадали на їхню долю досить рідко, а запрошення на ці вранішні раути були в них у кишені, все-таки вони щороку зичили, щоб негода перебаран-чила свято, дивилися на барометр і радо стежили за наближенням бурі, бо прийняття могла скасувати тільки буря.

— Сперечатися з вами про політику я, Фробервілю, не збираюся, — озвався дук Германтський, — а от щодо Сванна, то я сміливо можу сказати: те, як він з нами повівся — нечуване свинство. Доступ до вищого світу він здобув завдяки нам, завдяки дукові Шартрському, а тим часом, як подекують, відверто тягне руку за дрейфусарами. Я такого від нього ніяк не сподівався, адже це тонкий гастроном, людина зі світлою головою, колекціонер, аматор стародруків, член Жокей-клубу, муж, оточений загальною пошаною, чудовий філателіст, той, хто надсилав нам найкращий портвейн, шанувальник красних мистецтв,

батько сімейства. Леле! Як він мене розчарував! Про себе я мовчок, я старе луб'я, думка моя ніц не варта, я своєрідний вічний галай-да, але хоча б задля Оріани він мав би шануватися, йому слід прилюдно відкаснути жидів та прихильників засудженого.

Атож, після дружби, яку моя дружина завжди виявляла до нього, — вів далі дук, очевидно, переконаний, що, тавруючи Дрейфуса в державній зраді, хоч би як він ставився до нього в глибу душі, він нібито дякує за прийом, виявлений йому в Сен-Жерменському передмісті. — він мав дистанціюватися. Адже Оріана, спитайте її самі, справді була з ним на короткій нозі.

Дукиня, гадаючи, що наївний і спокійний тон додасть більше щирости й драматичности її словам, промовила з простодушністю школярки, наче бажаючи, щоб правда зійшла з уст сама, і тільки очам додала легкої меланхолії:

— Авжеж, це так. не криюся, я була щиро прихильна до Шарля!

— От бачите, я за язика її не тягнув. Тільки такий невдячник, як він, міг пошитися у дрейфусари!

— До речі, про дрейфусарів, — зауважив я. — Кажуть, принц Вон теж належить до їхнього гурту.

— О, як добре, що ви про нього згадали! — вигукнув дук Германський. — Я мало не забув, що він кликав мене обідати в понеділок. Але дрейфусар він чи ні, про мене байдуже, адже він чужинець. Мені на це начхати. А от французи — то вже інша річ. Щоправда, Сванн — жид. Але досі, даруйте мені, Фробервілю, я, може, легковажно, — думав, що жид може бути французом, зрозуміло, жид шанований, людина світська. Саме таким Сванн і виглядав у моїх очах — у всьому повнозвуччі цього слова. І що ж, виходить, я дав тут маху, якщо він розпинається за Дрейфуса (а цей Дрейфус, винний чи ні, зовсім не його кола, Сванн обминав би його десятою дорогою), іде проти товариства, яке його пригріло, яке мало його за свого. Та що тут казати! Ми всі ручалися за Сванна, за його патріотизм я міг розписатися, як за власний. Гарно ж він нам віддячився! Признаюся, такого я від нього не сподівався. Я був кращої думки про нього. Він людина дотепна (щоправда, його дотепність своєрідна). Мені вже відомо, що він з дурного розуму узяв ганебний шлюб. Чи ви знаєте, кого до глибини душі вразило Сванновс женіння? Мою дружину. Оріана часто вдає з себе бездушну. А насправді бере все близько до серця.

Дукиня Германтська, захоплена цим аналізом своєї вдачі, слухала дук Германського зі скромною міною, але не пустила пари з уст: згоджуватися з ним їй було соромно, а головне — вона боялася його урвати. Дук Германтський міг розводитися на цю тему цілу годину, а зачарована Оріана не рушати з місця, ще нерухоміша, у хвилину, коли вона слухала музику. «Отож, пригадую, коли вона дізналася про Сваннове женіння, то сприйняла це як особисту образу: вважала, що тим, кого вона сподобила такою дружбою, чинити так не гоже. Вона дуже любила Сванна, вона була страшенно вражена. Правда, Оріано?»

Дукиня Германська вважала за потрібне відповісти на такий відвертий заклик — то був би ніби натяк, що чоловікової хвали вона не приймає, і зробити це належало саме тепер, поки він не перестав її хвалити. З міною несміливою і наївною, шаблоново «чулим» тоном, підшитим удаваною ніжністю, вона визнала: «Атож, так воно й було, Базен не помиляється». — «Та аби ж то тільки це! Що й казати, кохання це кохання, але, як на мене, воно не повинне переступати певну межу. Я міг би це вибачити хлопчаків, шмаркачеві, в якого жуки в голові. Проте Сванн людина здорової думки, тонкий цінувач малярства, повірник дука Шартрського, самого Жільберта!» В голосі дука Германського бриніла щира симпатія, без тіні тої вульгарности, яка так часто випирала з нього. Він мовив із журбою, забарвленою обуренням, але все в нього дихало лагідною статечністю, в якій криється секрет чару деяких Рембрандтових постатей, змальованих щедрими, соковитими мазками, — бургомистра Сікса наприклад. Відчувалося, що питання про неморальність Сваннового вчинку в Дрейфусовій справі для дука навіть не виникало, така вона була безперечна; неморальність Сваннова вражала його, як вражає батька посімейства те, що один із його синів, в чю освіту чимало вгачено грошей, власноруч занпащає блискуче становище, створене для нього, і своїми вибриками, несумісними з засадами чи забобонами його родини, ганьбить добре його ім'я. Щоправда, свого часу, дізнавшись про те, що Сен-Лу — дрейфусар, дук Германтський не був так глибоко і прикро вражений. Але, по-перше, він вважав свого небожа за блудного хлопчину, хлопчину, який, поки не виправиться, уже нічим його не здивує, тоді як Сванн, уживаючи слів дука Германського, був «людиною врівноваженою, людиною, приналежною до вершків суспільства». По-друге, і це найважливіше, від початку Дрейфусового процесу збігло чимало часу, протягом якого, хоча з історичного погляду події нібито підтверджували слухність дрейфусарської платформи, випадки антидрейфусарської опозиції стали ще затятіші, і з чисто політичної площини вона з'їхала на площину соціальну. Тепер уже мовилося про мілітаризм, про патріотизм, і хвилі гніву, сколихнуті в суспільстві, набрали такої сили, яка ніколи не буває на початку бурі. «Бачте, — підхопив дук Германтський, — навіть з погляду любих його душі жидів, якщо йому вже заманулося за них розпинатися, Сванн дав хука, здатного викликати непрогнозовані наслідки. Він довів, що жиди

таємно згуртовані між собою і ладні підтримувати свого одноплеменця, хоч би його й не знали. Для суспільства це небезпечно! Ми виявили очевидну благодущність, тепер це видно, а Сваннів промах зчинить то більше галасу, що Сванна шанували, навіть приймали в найкращих домах, адже він був єдиним жидом, з яким ми водилися. А тепер світ скаже: «Аь ипо сИбсе ошлеу»^[7]. (І тільки втіха на думку про те, що пам'ять йому підкинула слухний крилатий вираз, осяяла думною усмішкою меланхолію зрадженого магната.)

Мені дуже кортіло з'ясувати, що саме зайшло між принцом і Сванном, і побачитися з цим останнім, якщо він ще затримався. «Признаюся вам, — озвалася дукиня, якій я звірився про це, — що бачити його я не прагну: коли я була у маркізи де Сент-Еверт, мені переказано, ніби він хоче, поки ще живий, щоб я познайомилася з його дружиною та донькою. Боже мій, я так уболіваю за нього, але, поперше, я не вірю, що він хворий так небезпечно. А потім, зрештою, хвороба — це ще не підстава, бо тоді все було б надто просто. Безталанному письменникові досить було б лише сказати: «Голосуйте за мене в Академії, бо моя дружина при смерті і я хочу їй дати цю останню радість». Позакривалися б усі салони, якби довелося знайомитися з усіма вмирущими. Мій візничий міг би до мене присікатися: «Моя донька тяжко хвора, влаштуйте, щоб мене прийняла принцеса Пармська». Я обожнюю Шарля, і мені було б прикро відмовити йому, тож я обходжу його десятою вулицею, щоб позбавити його змоги просити про це. Я всією душею надіюся, що він оклигає, хоча він каже, що вже не житець на цьому світі, але, далєбі, якщо лиха таки не минути, зараз для мене не час знайомитися з двома жінками, які на п'ятнадцять років позбавили мене спілкування з найщирішим другом і яких він кинув би на мою шию саме тоді, коли я не могла б скористати з цього знайомства, щоб бачитися з Шарлем, скоро він уже б не жив!»

Тим часом граф де Бреоте й досі переживав образу, якої завдав йому полковник де Фробервіль, коли спростував його твердження.

— Любий друже, — озвався він, — я не сумніваюся, що ви точно переказали все, що почули, але мої дані з достотного джерела. Мені їх повідомив принц де ла Тур Овернський.

— Дивуюся, — урвав його дук Германтський, — що такий науковець, як ви, може ще величати його принцом де ла Туром

Овернським, — вам же відомо, що він ніякий не принц. Зостався лише один член цієї сім'ї. Це Оріанин вуйко, дук Бульйонський.

— Брат маркізи де Вільпарізіс? — спитав я, згадавши, що вона уроджена дукиня Бульйонська.

— Власне. Оріано! Пані де Ламбресак вітається до вас. Справді іноді було видно, як раптом летючою зіркою сяйне квола усмішечка, якою пані де Ламбресак осміхалася комусь із знайомих. Але ця усмішка замість скластися в щось певне, чинне, в мову німотну, але виразну, майже одразу ж розчинялася в якомусь блаженному екстазі, зовсім невидючому, сліпому на все, тоді як її голова схилялася райським і благословлющим рухом, ніби голова якогось напіврозслабленого прелата, схиленого перед юрбою причасниць. Ніякої розслабленості в пані де Ламбресак і в заводі не було. Але я знав цей знак старосвітської греч-ности. У Комбре та в Парижі всі бабусині приятельки мали звичку вклонятися у світі з такою серафічною міною, ніби спіткали когось із знайомих у храмі під час підношення дарів або на похороні, й ось уже вітальний шелест їхніх уст перетоплюється в молитовний. Фраза, сказана мені дуком Германтським, підтвердила слушність мого порівняння. «Адже ви бачили дука Бульйонського, — промовив дук Германтський. — Він виходив з моєї бібліотеки саме тоді, коли входили ви, — добродій низенького зросту і геть сивий». Це був той, кого я взяв за комбрейця і в схожості якого з маркізою де Вільпарізіс я нині, натуживши пам'ять, цілком упевнився. Подібність уклонів дукині де Ламбресак та уклонів бабусиних приятельок зацікавила мене, вона показувала, що в вузьких і замкнених колах, чи то міщанства, чи то аристократії, старосвітські манери живуть, і ми, наче археологи, з'ясовуємо, яке було виховання і спричинені ним душевні особливості людей у добу віконта д'Арлекура та Луїзи Пюже. Цілковита тілесна схожість між дуком Бульйонським та його перевссником-комбрейцем свідчила про те (мене це глибоко вразило тоді, коли я побачив діда Сен-Лу по матері, дука де Ларош-фуко, на дагеротипі, де він своїм одягом, виразом на обличчі, поставою цілком скидався на мого діда у перших), що соціальна і навіть індивідуальна різниця розчиняються на відстані у спільному колориті доби. Справді-бо схожість строїв і дух часу, відбитий на лиці, куди важливіші, ніж кастова відрубність людини, яка живить лише її самолюбство, а також уяву інших людей, отожд для досягнення того, що

вельможа часів Луї-Філіппа менше різниться від свого міщанина сучасника, ніж од вельможі часів Людовіка XV, нам зовсім не треба обходити луврські галереї.

У цю хвилину патлатий баварський музика, опікун принцеси Германської, уклонився Оріані. Оріана кивнула йому, а дук, лютий від того, що дружина вітається з кимось, кого він не знає, в кого химерна зовнішність і, як гадав дук Германський, вельми лиха слава, обернувся до жінки з грізно-запитальним виразом, наче хотів сказати: «А це що за готтентот?» Бідолашна дукиня Германська опинилася в неабиякій скруті, і, якби музика мав трошки жалю до жінки-мучениці, то мерщій би з'явився. Але чи то він не міг проковтнути образу, завдану йому привселюдно, перед його давніми приятелями з дукового кола (чия присутність, можливо, спричинила його безмовний уклін), і йому хотілося довести, що він мав усі підстави вклонитися дукині як своїй знайомій, чи то він скорявся темній і нездоланній силі свого прорахунку, який змушував його — саме тоді, як треба було довіритися розумові, — виконати всі правила світського етикету, та лиш музика ще ближче підступив до дукині Германської і випалив: «Ваша ясновельможність! Я хочу просити вас дати мені честь — рекомендувати мене дукові». Дукиня Германська не знала на яку ступити. Але зрештою, хоча дук її зраджував, все-таки вона була дукиня Германська і не могла показувати навзнаки, що в неї забрано право рекомендувати мужеві своїх знайомих. «Базене, — мовила вона. — Дозвольте вам рекомендувати пана д'Ервека». «Я не питаю, чи будете ви завтра у маркізи де Сент-Еверт, — сказав полковник де Фробервіль дукині Германській, аби розвіяти прикре враження, справлене недоречним проханням пана д'Ервека. — Там буде весь Париж».

Тим часом, крутим рухом і цілим тілом повернувшись до нескромного музики й опинившись просто перед ним, дук Германський, монументальний, німий, розсатанілий, подібний до громовержця Юпітера, завмер на кілька секунд, світячи вогненними від гніву й подиву очима, з настовбурченою чуприною, ніби викинутою з жерла вулкана. Потім, ніби на нього подіяло щось таке, що змусило його, хоч-не-хоч, зробити цю ласку, прибравши визивної пози, ніби закликаючи нею всіх присутніх у свідки того, що він не знає баварського музики, заклавши за спи-ну руки в білих рукавичках, він

похилився вперед і віддав музиці уклін, такий низький, такий навальний, такий раптовий, сповнений такого подиву й такого сказу, що музика затрепетав усім тілом і, вклоняючись, позадкував, щоб не дістати страшного удару в череву.

— Але... бо я, власне, не буду в Парижі, — відповіла дукиня полковникові де Фробервілю. — Признаюся вам (собі на сором), що я звікувала вік і так ще й не бачила вітражів у Монфор-л'Аморі. Це ганьба, але це так. І ось, щоб позбутися своєї злочинної темноти, я заприсяглася завтра ж подивитися на них.

Граф де Бреоте облудно посміхнувся. По суті, він зрозумів: якщо вже дукиня досі не зуміла побачити монфорламорських вітражів, то ця мистецька виправа не могла бути обов'язковою і нагальною, на неї зважилися знічев'я, і якщо її відсували понад двадцять п'ять років, то її сміливо можна було відсунути ще на добу. Річ у тім, що дукиня захотіла проголосити в германському дусі декрет про те, що салон Сент-Еверт — це дім, куди порядні люди не вчащають, що нас туди закликають, аби похвалитися вашим ім'ям у хроніці «Голуа», що це дім, який накладає печать правдивої елегантності на тих чи принаймні на ту (якщо вона буде тією єдиною), кого там не побачити. Граф де Бреоте відчував легку втіху, підсилену поетичною насолодою, знайомою всім світовцям, спостерігаючи, як дукиня Германтська робить речі, на які вони навряд щоб наважилися через своє нижче становище, але які викликали на їхньому обличчі усміх прикутого до землі селянина, коли той бачить, як десь там угорі проходять люди, вільні й щасливі, але ця витончена насолода, розлита на графовій фізіономії, нічого спільного не мала з палкими радощами, які одразу ж охопили пана де Фробервіля, хоча він і затаював їх у душі.

Від зусиль, які робив пан де Фробервіль, щоб інші не чули його сміху, він почервонів як рак, а проте, чергуючи свої слова зі звуками радісної гикавки, він скрикнув жалісливо: «Сердешна тітонька Сент-Еверт! Вона занедужає! Ох, бідолашна жінка, вона не побачить дукині! Який удар! Це її на той світ зажене!» — додав він, корчачись зо сміху. У своєму захваті він не міг утриматися, щоб не притупувати ногами і не затирати собі руки. Одним лише оком і куточком рота усміхаючись панові де Фробервілю, вдячна йому за намагання догодити їй, але вбита смертельною нудою, навіюваною ним, дукиня Германтська, зрештою, поклала його покинути. «Бачте, я мушу розпрощатися з

вами, — сказала вона, підводячись із меланхолійною покорою, ніби їй було важко з ним розлучатися. Її блакитні очі просто чарували, а голос, лагідний і мелодійний, лунав так, ніби чулися скарги якоїсь чарівниці. — Базен хоче, щоб я завітала на розмову до Марі.

Справді, їй упікся пан де Фробервіль, його розпатякування про те, які беруть його завидки, що вони вирушать до Монфор-л'Аморі, хоча дукиня була певна, що він чує про ці вітражі вперше і що він ні за що в світі не пропустив би підвечірку в Сент-Еверт. «Бувайте здорові! Ми з вами тільки почали розмову, але так воно ведеться на світі: люди не бачаться, не кажуть того, що хотілося б, — зрештою життя скрізь однакове. Маймо надію, що на тому світі все буде влаштоване ліпше. Принаймні не доведеться вічно ходити з відкритою шиєю. А втім, хто його знає. Може, на великі свята треба буде витріщати свої кості й свої черви? А чом би й ні? Ось погляньте на стару Рампільйон, хіба така вже велика різниця між нею та скелетом у відкритій сукні? Правда, що для неї закони Бозькі й людські — адже їй не менше як сто літ. Коли я ще тільки починала виїжджати, вона вже була таким страшидлом, що я відмовлялася бити їй чолом. Враження було таке, ніби вона давним-давно померла — тільки так можна було пояснити видовисько, яке вона нам демонструє. Щось просто разюче, щось обрядове. Ми перенеслися на Кам-по-Санто!»

Дукиня покинула полковника, він кинувся наздогін:

— Мені хотілося б сказати вам два слова.

— Що ще? — пихато спитала вона, трохи роздратована.

А він, побоявшись, як би вона в останню мить не відмовилася від Монфор-л'Аморі, додав:

— Я не наважувався цього сказати, щоб не завдавати прикрощів маркізі де Сент-Еверт. Але ви до неї не збираєтеся, тож я можу сказати вам, що радий за вас, адже у неї вдома кір.

— Ой лишенько! — мовила Оріана, яка боялася хвороб. — А втім, мені це все одно — корем я перележала. А двічі на нього не хворіють.

— Це лікарі так мовлять, а я знаю людей, які віднедугували на кір чотири рази. Та хай би там як — я вас застеріг.

Що ж до самого полковника, то він пропустив би свято у Сент-Еверт, ждане вже від кількох місяців, лише тоді, якби справді слабував на цей вигаданий кір і був прикутий до ліжка. Адже його чекала втіха побачити там стількох вишуканих осіб! І ще більша втіха: бачити, як

скиксували інші, а головне — бути в змозі ще довго хвалитися тим, з якими головатими він там спілкувався, і вболівати над допущеними ними прорахунками, які він випинав би або вигадував.

Користуючися з того, що дукиня пішла від пана де Фро-бервіля, я підвівся й собі і рушив до курильні навести довідки про Сванна. «Не вірте ані слову з того, що розповів Бабал, — сказала дукиня. — Ніколи б маленька Моле туди не поткнулася. Все це мовиться на те, щоб нас затягнути. У Сваннів ніхто не буває і ніхто їх не запрошує. Він сам це визнає: «Ми сидимо собі вдвох при коминку». Він завше говорить ми не так, як мовить про себе монарх, а маючи на увазі свою дружину, отож я не надто допитуюся. Але мені це добре відомо». У цю мить ми спіткалися з двома молодиками, які свою сліпучу, але несхожу вроду завдячували одній жінці. Були то сини маркізи де Сюржі, нової коханки дука Германтського. Материні досконалості лишали і в того, і в того, але в кожного інакші. Одному перейшла хвиляста і в чоловічому тілі королівська постава маркізи де Сюржі, й та сама гаряча, золотава і церковна блідість припливала до мармурових щік матері й сина, а його братові дісталися від неї грецьке чоло, бездоганний ніс, скульптурна шия, бездонні очі; утворена з різних дарів, які богиня поділила між ними, їхня двоєдина врода давала абстрактну втіху розумові, бо викликала думку, що джерело цієї краси поза ними; можна було б сказати, що головні материні принади втілилися у два різних тіла, що один син узяв собі материну поставу та її церу, а другий — погляд, — так Юпітерова сила перейшла до Марса, а Юпітерова краса до Вене-ри. Сповнений пошани до дука Германтського, про якого обидва казали: «То великий приятель наших батьків», старший син, одначе, вважав за краще не бити чолом дукині, чию нехить до його матері він знав, хоча причини її, очевидно, не розумів, і, побачивши нас, ледь-ледь одвернув голову набік. Молодший брат у всьому наслідував старшого, бо був дурний та ще й низький на очі і мати власної думки не важився; він повернув голову під тим самим кутом, і обидва шаснули до гральної зали, один по одному, як дві алегоричні фігури.

На підході до цієї зали мене зупинила ще й досі гарна маркіза де Сітрі, але зараз мало не запінена. Людина шляхетного коліна, вона мріяла зробити блискучу партію, і з цим їй пощастило: вона одружилася з маркізом де Сітрі, чия прабабуся була з дому Омаль-

Лорен. Але тільки-но зазнала такої втіхи, як перекірлива її вдача набралася огиди до вищого світу, що не заважало їй жити, зрештою, світським життям. На якомусь рауті вона збиткувалася геть з усіх, ще й кпила так нещадно, аж не вдовольнялася просто злосливим сміхом, і він переходив у неї в хрипучий свист. «Га! — сказала вона мені, показуючи на дукиню Германтську, яка, розлучившись зі мною, була вже далеченько. — Далєбі, мене аж корчить: як вона може провадити таке життя!» Хто сказав ці слова? Обурена свята, яка дивувалася тому, що погани самі не доходять істини, чи анархіст, спраглий різанини? Принаймні цей вигук був несправедливий і неслухний. По-перше, життя, яке провадила дукиня Германтська, мало різнилося (якщо не зважати на обурення) від того, яке провадила маркіза де Сітрі. Маркіза де Сітрі дивувалась, як могла дукиня скласти таку страшну жертву — вибратися на вечір до Марі-Жільбер! Тут слід зазначити, що маркіза де Сітрі щиро любила принцесу, справді дуже славно жінку, і знала, що, приїхавши до тої на вечір, вона справить їй велику втіху. Недарма, щоб потрапити на цей раут, вона передумала запрошувати танцівницю, яку вважала за геніальну і яка мала її втаємничити в містерії російської хореографії. А ще підривало її скажені люті, якою запалала маркіза де Сітрі, побачивши, як Оріана вітається з гістьми, те, що дукиня Германтська зраджувала ознаки тієї самої недуги, щоправда, не в такій гострій формі, — що й маркіза де Сітрі. Зрештою ми вже бачили, що вона носила зародки цієї недуги з народження. При цьому розумніша від маркізи де Сітрі, Оріана б мала більше прав на такий нігілізм (виключно світський нігілізм), але річ у тім, що деякі наші сильні сторони радше допомагають нам перетерплювати вади ближніх, ніж змушують нас страждати від них; людина кебетна менше зважає на чинсь глупоту, ніж глупак. Ми так докладно описали склад дукининого розуму, щоб довести, що хоч він не мав нічого спільного з високим інтелектом, але був усе-таки розум, розум, здатний знаходити (подібно до тлумача) розмаїті форми складні. Так от, маркіза де Сітрі не мала нічого, що давало б їй право зневажати в інших те, що було притаманне їй самій. Вона вважала всіх за ідіотів, але з її розмов, а надто листів, впливало, що сама вона стоїть нижче за тих, кого трактувала з такою погордою! А втім, маркіза де Сітрі була така одержима жадобою нищення, що коли майже цілком відцуралася світу, інші втіхи, яких вона шукала, зазнали на собі одна по одній її

страшенної руїницької сили. Припинивши їздити на музичні вечори, вона почала бурчати: «Вам це подобається — слухати музику? Ой лишечко! Під настрій її таки сприймаєш! Але яка це може бути нудьга! Ваш Бетховен — такий зануда!» Згадуючи Вагнера, а пізніше — Франка, Дебюссі, вона навіть не вигукувала «Нудьга!» — а тільки кривилася.

Незабаром їй остобісіло геть чисто все. «Яка це нудота — гарні речі! Перед цими полотнами можна померти з нуди. Ви маєте слушність — строчити листи — така скукота!» Зрештою вона заявила нам, що й само життя — жовта нудь, причому так і зосталося таємницею, звідки вона видлубала цей вираз.

Не знаю, може, ще як я вперше обідав у дукинї Германської, у мене з її розповіді залишилося певне враження від цієї кімнати, але гральня, або курильня, з її узорною підлогою, триніжком, статуетками богів та звірят, які скалилися на вас, зі сфінксами, розпростертими на бильцях крісел, а надто — з її величезним мармуровим столом, оздобленим мозаїчною смальтою і символічними знаками, які так чи інакше відгнали наслідкуванням мистецтва етрусського та єгипетського, — та гральня здалася мені воістину чарівною. Не дивно, пан де Шарлюс, — він сидів у фотелі біля блискучого жрецького столу і не чіпав жодної карти, байдужий до того, що діялося довкола, і неспроможний помітити мого приходу, — скидався на чорнокнижника, який силкувався зосередженням волі й розуму скласти гороскоп. Очі лізли йому спідлоба, як у піфії на тринозі, і щоб нічого не перебаранчало його праці, яка сковувала найпростіші рухи (мов той математик, що облишив усе стороннє, поки не розв'яже задачі), барон навіть поклав біля себе сигару, яку допіро тримав у роті, але яку так і не докурив, оскільки паління не давало потрібної свободи мислення. Побачивши два божества, приляклих на ручках фотелю, поставленого напроти нього, можна було подумати, ніби барон намагається розв'язати загадку сфінкса, але то була радше загадка молодого й живого-живісінького Едіпа, який, власне, сів до того фотелю, щоб почати гру. І справді: фігура, на розглядання якої пан де Шарлюс скупчив із такою напругою всі свої розумові здібності і яка, щиро сказати, не належала до тих, що вивчаються тоге *geometrico* ^[8], була фігура, що її творили риси обличчя молодого маркіза де Сюржі; пан де Шарлюс так зглибока їх вивчав, наче перед ним був якийсь кросворд, ребус, якась алгебраїчна задача і

йому кортіло відгадати загадку, вивести формулу. Таємничі знаки та письменна, накреслені перед ним на цій скрижалі Заповіту, — все це було ніби криптографією, з якої старий чаклун мав відчитати, як складається доля молодика. Нараз барон упіймав на собі мій погляд, він звів голову і, ніби прочнувшись, зашарівся і всміхнувся мені. Під цей час другий син маркізи де Сюржі підійшов до того, який грав, щоб зазирнути до його карт.

Коли пан де Шарлюс дізнався від мене, що вони брати, він не міг приховати захвату, який навіяла йому родина, створивши такі чудові й такі різні шедеври мистецтва. Барон захопився б ще більше, якби дізнався, що обидва сини маркізи де Сюржі-ле-Дюк діти не лише однієї матері, а й одного батька. Юпітерові парості не схожі одна на одну, але це через те, що найперше він одружився з Метідою, якій судилося породити на світ розторопних дітей, пізніше — з Фемідою, ще пізніше — з Евріномою, Мнемозіною та з Лето і лише насамкінець із Юноною. А от маркіза де Сюржі привела від одного чоловіка двох синів, і обом дісталось щось від її чудової вроди, але кожному геть інакше.

Нарешті мене потішив своїм приходом Сванн, але ця зала була така простора, що спершу він мене не зауважив. Але мою радість підточувала журба, якої, може, не відчували інші гості: для них вона виливалася в якісь ніби чари, що їх викликають несподівані й химерні ознаки близької смерти, — смерти, вже написаної, як мовить люд, на обличчі. І з негречним майже подивом, нерозлучним із нескромною цікавістю й жорстокістю, спокійною і водночас стурбованою задумою над самим собою (поєднання *suave mari magno*^[9] і *momento quia pulvis*^[10] — сказав би Робер) усі погляди прикипали до цього обличчя, чії щоки, наче місяць-недобір, так надгризла хвороба, що тільки під одним кутом, — мабуть, тим самим, під яким Сванн дивився на себе в дзеркало, — вони круто не обривалися: так мана оптична надає стійкості хисткій декорації. Чи то через те, що його щоки позападали і лице здрібніло, чи то через атеросклероз, який, діючи на організм як отрута, збагрив Сваннові твар, мов якому мочиморді, і спотворив так, як спотворює вживання морфіну, — поліши-нелівський Сваннів ніс, досі непомітний на гождому виду, нині стирчав здоровецький, набряклий, рубіновий, — такий носюра може бути радше у старого жида, ніж у цікавого Валуа. Зрештою, може, в ці останні дні характерні

расові риси проступили у Сванна різкіше, як загострилося й почуття жидівської моральної солідарности — солідарности, про яку Сванн ціле життя нібито забував і яку, громадячись одне на одне, збудили в ньому смертельна хвороба, Дрейфусова справа і розгул антисемітизму. Деякі юдеї, люди вельми тонкі й гречні світовці, тримають за пазухою, таять за лаштунками (на те, аби як у театральній виставі в слухну мить випустити на підмостки) або хама, або пророка. Сванн сягнув віку пророка. Він дуже змінився: під впливом недуги на його обличчі пощезали цілі сегменти, наче у брилі підтопленого льоду, від якого відпадають цілі кусні. Але мене найбільше вразило, як різко змінився він у моїх очах. Я не міг збагнути, чому колись я огортав цього премиленного чоловіка, людину освічену, якого бачити мені завше приємно, такою таємницею, що сама його з'ява на Єлисейських Полях викликала у мене шалене серцебиття, страх і я соромився підійти ближче до його пелерини з шовковим підбоєм, а біля дверей квартири, де мешкала ця таємнича істота, тиснув на кнопку дзвінка, тріпочучи і майже вмираючи з ляку: все це тепер де й поділося не лише з його дому, а й з його особи — і думка про розмову з ним, люба чи нелюба, анітрохи не зачіпала моєї нервової системи.

Ба більше: він змінився за сьогодні, відтоді, як ми спіткалися з ним — кілька годин тому — в кабінеті дука Германтського! Може, справді він мав із принцом гостру розмову і розхвилювався? Сушив собі голову я зовсім даремно. Незначне зусилля, яке робить тяжкохворий, виснажує його здоров'я. Як тільки його, вже змореного, змагає задуха бальної зали, обличчя його перекривлюється і синіє: так гниє перезріла грушка або скисає молоко. До того ж Сваннів чуб подекуди порідшав і, за словами дукині Германської, потребував послуг кушніра; волосся мало такий вигляд, ніби його щойно вмочено, — і то дуже хапливо, — у камфору. Я збирався перейти курильню й озватися до Сванна, аж це, на лихо, чиясь рука лягла на моє плече.

— Як ся маєш, голубе мій? Я в Париж на дві доби. Зайшов по тебе, мені сказано, ти тут, отже, моя тітка завдячує мою появу на її рауті тобі.

Був то Сен-Лу. Я висловив йому своє захоплення цим житлом.

— Атож, це не житло, а музей. Але, як на мене, тут нудьга, хоч вішайся. Не наближаймося до вуйка Паламеда, а то причепиться як реп'ях. Графиня Моле (теперішня фаворитка!), власне, десь вийшла,

тож він тепер мов неприкаяний. Справжній театр, та й годі, він не відпускав її ні на крок, поки не посадив до екіпажу. Я не серджуся за це на мого вуйка, але мені смішно, що родинна рада, така сувора до мене, складається, власне, з тих родичів, які гульки справляли найбільше, починаючи з головного байди, дядька Шар-люса, мого другого опікуна, — жінок він перебрав не менше, ніж сам Дон Жуан, і ще до розуму не дійшов. Одного разу вже збиралися наді мною офіційну опіку запровадити. Коли всі ці старі гріхо-води сходилися обговорювати питання і постановляли викликати мене, щоб покартати й вичитати молитву за те, що я завгорюю свою матір, вони, мабуть, без сміху не могли дивитися один на одного. Зваж тільки, з кого складалася ця рада, — ніби навмисне по-добирали тих, хто найбільше любив заглядати під спідниці.

Звісно, мій приятель зовсім не мав рації, коли розводив руками, мовляв, як це так: шануватися молодикові радять кривні, які самі жирували колись та й досі жирують (про пана де Шарлюса окрема розмова: як на мене, подив, що його він викликав у Робера своєю поведженню, був не менш безпідставний, але з інших причин, на які я пізніше, зрештою, поглянув іншими очима).

І вина тут не лише атавізму, спадковости, в силу яких вуйко, приставлений напоумляти небожа, цілком неминуче виявив би однакові з покараним хиби. Вуйко, зрештою, не лицемірить; просто він став жертвою людського легковірства, яке спонукає за кожних нових обставин перейматися вірою, що «це зовсім не те»; через таку свою здатність люди раз у раз попадають пальцем у небо в художніх оцінках, у політиці тощо, не помічають, що нині вони підносять нову школу малярства за те, що десять років тому здавалося їм викрутасами, не помічають, що в них уже інший погляд на ту політику, яку вони брали на зуби, не помічають, що вони, нібито вибравшись на правдивий шлях, знову збиваються на манівці, бо ті постали перед ними по-новому і тому нерозпізнаними. Зрештою, якщо навіть прогріхи у вуйка не такі, як у небожа, спадковість усе ж таки подекуди дається взнаки; адже наслідки не завше подібні до причини, як копія до первотвору. І якщо у вуйка рильце в пушку ще більше, він може любісінько собі мати за менш тяжкі.

Гнівню дорікаючи Роберові, який зрештою сном-духом не знав про істинні вуйкові уподобання, барон у цей час, ба навіть якби це діялося

за часів, коли вуйко свої вподобання таврував, міг бути цілком щирим, вважаючи, з погляду світовця, що Робер куди гріховніший за нього. Хіба в момент, коли вуйкові доручено оханути Робера, тамтому не загрожувало відлучення від свого кола, хіба він не ризикував позбутися членства Жокей-клубу, хіба не був осудовиськом людським, бо взолочував жінок послідушого штибу, не водився з письменниками, лицедіями, жидами, з числа тих, хто до вищого світу не належав, не дотримувався переконань, якими сходився з запроданцями, завдавав прикрощів своїй рідні? Чим це соромітне життя скидалося на життя пана де Шарлюса, який зумів не лише зберегти, а й піднести своє становище, привілейоване становище германського роду, до такої міри, що сидів тепер на високому стільці, що знайомства з ним шукали, що під нього підмощувалися великосвітські обранці, що, пошлюбивши принцесу Бурбонську, жінку непересічну, він здолав ошчасливити її, а, повдовівши, звеличував пам'ять померлої святоблिवіше й ревніше, ніж це заведено в світі, й довів цим, що він не лише добрий син, а й добрий чоловік?

— А ти певен, що пан де Шарлюс мав аж стільки коханок? — спитав я, звісно, не з гемонським наміром відкрити Роберові таємницю, що я виявив, а тому, що мене дратувало, як можна було з такою певністю й зарозумілістю вішати на вуйка те, чим він не грішив. У відповідь на це моє, наївне, як йому гадалося, заперечення Сен-Лу знизав плечима. «Зрештою я його за це не ганю, як на мене, він має цілковиту рацію». І Робер заходився розробляти теорію, яка б ужахнула його самого в Бальбеку (там уже не ганебний стовп, а кара горлом здавалася йому єдиною достатньою карою для спокусника). Бо тоді він був ще закоханий і ревнував. А оце добалакався до того, що почав визнавати корисність борделів. «Тільки там знайдеш обув'я на свою ногу, те, що в полку називають габаритом». До цих веселих домів він уже не виявляв нехоті, як у Бальбеку, коли я згадував їх; нині, вислухавши Роберову думку, я признався, що мене ознайомив з ними Блок, а Робер відповів, що дім, куди Блок водив мене, мабуть «щось геть-то мерзосвітне, рай голодранця». «А втім, треба зважати на обставини. Де це?» Я відбувся загальниками, бо згадав, що саме там віддавалася за луїдор Рахиль, його тодішня любов. «У кожному разі я покажу тобі щось вищого штибу, там жінки просто казкові». Я попросив Робера хутчій повести мене до якогось відомого йому

закладу, очевидно, куди ліпшого за той, де ми побували з Блоком, але Робер висловив щирий жаль, що не може вдовольнити моє жадання цього разу, бо завтра вже їде. «Це буде в наступний мій приїзд, — проголосив Сен-Лу. — Ти побачиш, там навіть є справжні юнки, — додав він із таємничою міною. — Там є панночка, мадмуазель де... здається, д'Оржвіль, повір, батьки її — люди вельми достойні, мати нібито з дому Ла Круа-л'Евек, вершки товариства, навіть, коли не помиляюся, чи не кривні тітки Оріани. Зрештою досить глянути на цю малявку, зразу відчувається, що то панночка з найкращого дому! (Я вловив, як по Роберовому голосу майнула тінь духу Германтів, — так десь у піднебессі, не зупиняючись, пропливе хмара). Щось карколомне! Батьки нездужають і їм не до доньки. Ба, мала розважається, як може, маю надію, ти якось розвеселиш цю крихітку». — «Коли ж тебе ждати знов?» — «Хто зна; якщо тобі не конче потрібні дукинї (титул дукинї у середовищі аристократії означав належність до найвищого рангу, як для люду — титул принцеси), можу почастиувати тебе ласим шматочком геть-то в іншому роді — камеристкою пані Пютбюс».

Цієї миті увійшла до гральні пані де Сюржі, розшукуючи своїх синів. Угледівши її, пан де Шарлюс порвався до неї з радісною усмішкою, яка вразила маркізу тим приємніше, що вона сподівалася крижаного холоду від барона, який завжди горою стояв за Оріану і єдиний з усієї родини, вкрай поблажливої до дукових вихваток, поблажливої з розрахунку на його спадщину і з заздрости до дукинї, безжально бойкотував братових коханок. Отож-бо маркіза де Сюржі чудово зрозуміла б барона, якби він поставився до неї з убивчою сухістю, але їй було невтямки, чому він такий радий її бачити. Пан де Шарлюс захоплено заговорив з нею про портрет, який колись малював з неї Жаке. Його захоплення переросло в екстазу, і ця екстаза, хоч і небезкорислива (йшлося про те, щоб заступити маркізі дорогу, «скувати» її, як висловлювався Робер, маючи на увазі намагання стримати сили ворога на певному місці), все ж, може, була й щира. Адже якщо кожен милувався у синах царською поставою й очима маркізи де Сюржі, то барон міг зазнавати зворотної, але не менш живої втіхи, бачачи поєднання цих гарних рис у матері, як на портреті, який сам собою не породжує жадання, але наснажує естетичною насолодою жадання, скреслі завдяки йому. Такі, власне, жадання ретроспективно

надали змислового чару навіть портретові пензля Жаке, і в цю хвилину барон залюбки купив би той портрет, щоб за ним вивчати фізіологічний родовід молодих Сюржі.

— Ти бачиш, що я не передаю куті меду, — промовив Робер. — Поглянь, як мій вуйко підлещується до маркизи де Сюржі. І в даному разі мене це дивує. Якби про це дізналася Оріана, то нетямилася б з люті. Як на те пішлося, хіба мало на світі баботи? Чому вуйкові приспичило накинутися саме на цю?

— додав Сен-Лу. Як усі, хто не закоханий, він уявляв, що кохану людину обирають по довгих роздумах, враховуючи ті чи інші прикмети, обирають з різних міркувань. Засліплений гнівом, Робер відгукувався про пана де Шарлюса надто легковажно: зрештою він помилково вважав свого вуйка за бабія. Не завжди безкарно можна бути чийось сестринцем. Дуже часто через вуйка рано чи пізно передається якась спадкова звичка. Можна було б спорядити цілу портретну галерею, запозичивши для неї назву німецької комедії «Вуйко і сестринець», і відвідувачі побачили б, як ревне, хоч і несвідомо, вуйко стежить за тим, аби сестринець зрештою став на нього схожий. Додам навіть: галерея була б неповна, якби в неї не заводилося вуйків, не пов'язаних із сестринцями по крові, бо вони доводяться вуйками лише сестринце-вим жінкам. Барони де Шарлюси по суті непохитно переконані в тім, що таких вірцевих чоловіків, як вони, нема ніде, ба більше, що тільки їхні жінки позбавлені підстав для ревності, тож-бо звичайно з прихильності до сестриниці видають її так само за якогось Шарлюса. І це заплутує клубок подібностей. Добре ставлення до сестриниці часами переноситься на її обранця. Такі шлюби не рідкість і часто ці шлюби ще й щасливі.

«Про що ми мовили? Ага, про цю високу білявку, камеристку пані Пютбюс! Вона любить ще й жінок. Але тобі, гадаю, це байдужки; кажу тобі цілком щирісінько: зроду я не бачив такої вродливиці». — «Щось у душі Джорджоне?» — «Ще й якого Джорджоне! Ех, пожити б мені в Парижі! Як гарно можна тут бімбувати! Набридла — до іншої. Бо кохання — це, знаєш, бридня, я від нього зцілювся». Незабаром я з подивом зауважив, що зцілювся він і від письменства, а мені ж видалося при нашій останній зустрічі, ніби він розчарувався тільки в письменниках. («Майже всі вони — шушваль», — заявив він, і ця репліка могла цілком пояснюватися уразом, завданою йому деякими

Рахиліними приятелями. Вони вбили Рахилі в голову, що правдивою актрисою їй ніколи не стати, якщо вона не вирветься з-під Робероного ярма, «людини іншої раси»; вкупі з нею вони висміювали його на обідах, які він для них давав). Та річ у тім, що Робер як і кохався в письменстві, то не глибоко, його замилювання не корінилося в його натурі, воно було лише наслідком його кохання до Рахилі й зів'яло разом із нехиттю до марнотратців життя та побожним схилинням перед жіночою цнотою.

— Які чудні ці молодики! Подивіться, маркізо, оце справді завзяті картярі, — сказав пан де Шарлюс, показуючи пані де Сюржі на обох її синахів, ніби уперше їх бачив. — Вони, либонь, зі Сходу, в них упадає в вічі щось східне, може, це турки,

— додав він на те, щоб таки переконати маркізу, ніби їх не знає, а також, щоб дати їй відчутти свою легку антипатію до них, яка далі, замінившись на доброзичливість, довела б їй, що він їх трактує прихильно лише як синів її і що він змінив гнів на ласку тільки потому, як з'ясував, хто вони. Може, також пан де Шарлюс, на вдачу зухвалець і скорий до зухвальства, скористався з нагоди й дозволив собі не знати, як звати цих юнаків, щоб позбиткуватися з пані де Сюржі і своїм звичаєм уджигнути її, — так Скапен, послуговуючись тим, що його пан переодягнувся, парить його кийком.

— Це мої сини, — сказала пані де Сюржі, почервонівши, а проте, якби вона була не доброчесніша, ні, а просто кмітливіша, то не пекла б раків. До неї б дійшло, що геть-то байдужий чи ущипливий тон, якого пан де Шарлюс прибирав при зустрічі з молодиком, був такий самий нещирий, як наскрізь фальшивий захват перед жінками, що не передавав його істинної сутності. Та, якій він садив найхвацькіші компліменти, могла б відчутти ревності, якби перехопила погляд, що його барон, розмовляючи з нею, кидав на чоловіка, хай би він потім і переконував, що не помітив його. Бо то був не той погляд, яким пан де Шарлюс дивився на жінок; то був особливий погляд, який ішов із глибин його єства, погляд, який навіть на вечорі наївно падав на молодиків, — так погляд кравця зраджує його фах, бо одразу спочиває на вбранні.

— О, як цікаво! — підхопив нахабно пан де Шарлюс із такою міною, ніби його думка здолала довгу путь, перш ніж добратися до щирця, що геть розбігався з його гадкою. — Але я з ними не знайомий,

— додав він, потерпаючи, що надто зарвався у виразі своєї антипатії й знеохотив маркізу познайомити його з ними. «Чи пан дозволить ласкаво рекомендувати їх собі?» — спитала несміливо маркіза де Сюржі. «На Бога, мені не треба вам казати, який я був би радий, але, може, їм, таким молодесеньким, буде зі мною нудно?» — виспівав пан де Шарлюс нерішуче й холодно, ніби з нього витискали чемні словеса.

— Арнюльфе, Віктюрньєне, ходіть мерщій! — покликала маркіза де Сюржі. Віктюрньєн жваво підхопився. Арнюльф, тінь свого брата, слухняно потяг слідком.

— Тепер черга за синами, — кинув мені Робер. — Можна вмерти зо сміху. Він приміляється до всіх, навіть до панського пса. Він цих жовтодзьобих не терпить — ось що найкумедніше. А диви, як поважно їх слухає. Якби познайомити його з ними заманулося мені, він послав би мене к бісу. Слухай, мені слід піти привітатися з Оріаною. В Париж я ненадовго, тож хочеться побачити всіх тих, кому інакше довелося б кидати візитівки.

— Як добре вони вишколені, які в них гарні манери! — щебетав пан де Шарлюс.

— Ви так вважаєте? — відповіла врадувана маркіза де Сюржі.

Сванн, помітивши мене, підійшов до нас із Сен-Лу. Жидівська дотепність Сваннова була не така субтельна, як його жарти світовця.

— Добри вечір! — промовив він. — Боже мій! Гуртом уся трійця — можна подумати, засідання синдикату. Бракує тільки, щоб почали запитувати, де каса!

Сванн не побачив, що за його плечима пан де Босерфей стоїть і наслухає. Генерал несамохіть ізсунув брови. Голос пана де

Шарлюса лунав тепер близесенько від нас. «То вас звати Віктюрньєн, як героя «Музею антиків»! — спитав барон, щоб підтримати розмову з двома молодиками. «Як у Бальзака, атож»,.

— відповів де Сюржі-старший — він жодного рядка цього письменника не читав, але викладач кілька днів тому звернув його увагу на те, що в нього одне ім'я з д'Егріньюном. Маркіза де Сюржі відчула себе на сьомому небі, що її син так знається на письменстві, а барон де Шарлюс був зачарований таким огромом знань.

— Здається, Лубе цілком з нами, я знаю про це з надійного джерела, — сказав Сванн Роберові, уже не так голосно, аби генерал не чув. Республіканські стосунки його дружини стали для Сванна куди

цікавішими відтоді, як над усе його почала хвилювати Дрейфусова справа. — Кажу це вам, бо мені відомо, що ви на нашому боці.

— Ба ні, не зовсім; глибоко помиляєтеся, — заперечив Робер.

— Це кепська історія, і я дуже шкодую, що вплутався в неї. Мені не було чого туди лізти. Заварилося б це знову — моя хата з краю. Я солдат, і військо для мене над усе. Якщо ти ще хвилинку побудеш із паном Сванном, я миттю повернуся сюди, я йду до тітки.

Проте я побачив, що він подався на розмову з панною д'Амб-резак, і мене прикро вразило, що Робер збрехав мені щодо своїх можливих заручин. Я заспокоївся, дізнавшись, що Робера всього-но півгодини тому познайомила з нею віконтеса де Марсант, палка прихильниця цього шлюбу, бо Амбрезаци були тяжко багаті.

— Нарешті, — звернувся барон до маркізи де Сюржі, — я бачу освіченого молодика, який читав, який знає Бальзака. — Мені це особливо приємно, бо я спіткав його там, де це велика рідкість, бо він молодик один із рівних мені, бо він один із наших, — додав він із притиском на цих словах. Хоча Германти і вдавали, ніби вважають усіх людей за рівних собі, але при великих okazіях, коли опинялися в товаристві людей «родовитих», а надто не таких уже «родовитих», яким вони хотіли і могли похлібити, вони не вагаючись витягали на денне світло давезні родинні перекази. — Колись, — вів далі барон, — аристократією звали найкращих людей, найкращих розумом і серцем. І от я вперше бачу серед нас людину, яка знає, хто такий Віктюрньєн д'Егріньйон. А втім, ні, не вперше. Адже є ще Поліньяк і Мон-теск'ю, — додав пан де Шарлюс, розуміючи, що після такого порівняння маркіза млітиме. — Але ж ваші сини мали в кого вдатися — їхній дід по матері мав славу колекцію вісімнадцятого сторіччя. Я покажу вам мою власну, якщо захочете зробити мені приємність і одного чудового дня поснідаєте в мене, — звернувся барон до молодшого Віктюрньєна. — Я покажу вам цікаве видання «Музею антиків» з поправками, внесеними Бальзаковою рукою. Для мене буде свято — звести до купи двох Віктюрньєнів.

Покинути отак Сванна я не міг. Його змора вже' сягнула такого щабля, коли тіло хворого всього лишень пробірка, де відбуваються хемічні реакції. Його твар змережилася цяточками кольору берлінського блакиту, в яких, здавалося, немає нічого живого, і пахло від його тварі, як пахне, через що звідти хочеться тікати, в школах у

кабінетах «природничих наук» після «дослідів». Я спитав у Сванна, чи не мав він довгої розмови з принцом Германтським, а як мав, то чи не згодиться розповісти, про що саме.

— Залюбки, — відповів Сванн, — але вийдіть на хвильку з бароном де Шарлюсом та маркізою де Сюржі, а я почекаю вас тут.

Річ у тім, що барон запропонував маркізі де Сюржі перейти з цієї задушливої кімнати до іншої і там посидіти з ним, але звернувся з проханням про перехід не до її синів, а до мене. Спершу звабивши їх, він придурювався, що молодики йому зовсім не цікаві. Навіть більше, мені він робив цю ласку легкобитом, бо панькатися з маркізою де Сюржі-ле-Дюк не випадало.

На жаль, ледве ми сіли у фрамугі без дверей, як з'явилася маркіза де Сент-Еверт — ціль баронових жартів. Бажаючи, може, затерти нехіть, яку вона будила у пана де Шарлюса, або поклавши собі дивитися попри все на нього козирем, а головне — показати, що вона близько знайома з дамою, яка щирувала з бароном, маркіза де Сент-Еверт недбало, по-панібратському привітала славетну красуню, а та їй відповіла, зиркаючи прискаленим оком на барона де Шарлюса. Але фрамуга була вузесенька, тож-бо маркіза де Сент-Еверт, обходячи за нашими плечима своїх завтрашніх гостей, захрясла там і ніяк не могла вибратися з пастки, а барон негайно скористався цією незвичайною нагодою, щоб позбиткуватися з матері двох ефебів. Дурне запитання, поставлене мною без усякої задньої думки, дало йому привід для нищівної тиради, що її безталанна де Сент-Еверт, майже нерухома позад нас, мусила вислухати від слова до слова.

— Уявіть собі: цей зухвалий молодик, — сказав він, показуючи на мене маркізі де Сюржі, — наважився мене спитати, чи я поїду до маркізи де Сент-Еверт. Ні, даруйте, до Сент-Еверт я б не поперт. Надто я вже уперт. А то я був би там якийсь сент-смерд! Щоправда, послухати її дуже цікаво. Скільки у неї збереглося спогадів про історичні події, скільки вражень і переживань, пов'язаних з Першим Цісарством і Реставрацією, скільки вона могла розповісти придибашок зі свого особистого життя, там, звичайно, мало цих «сент», зате всього іншого «ущерть», якщо зважити на ще тугенькі литки цієї сент-круть-верть! Але, як на мене, хай вона іде сент-шкереберть. Коли вона розкриває рота, хоть святих винось. Мов клоаку розкрили. Ви ж розумієте: якби я, на своє безголів'я, поїхав би до неї, то ця клоака обернулася б на страшелезну бочку нечистот. Одначе ім'я у неї містичне і завжди насуває мені веселу думку, дарма що для неї самої пора веселощів мала б давно минути, думку про так званий «декан-дентський» вірш: «Я був ще рано зірваний тоді!» Але я люблю паросток-зсленець чистіший. Я чув, що ця невтомна легкодумка влаштовує garden-party, а я назвав би це прохідками по риштаках. Невже ви до неї поїдете? А вам уробитися не страшно? — спитав барон маркізу де Сюржі, геть-то збиту з пантелику. Бо їй хотілося запевнити барона, що вона туди ні ногою; але воднораз вона відчувала, що віддала б кілька днів життя, аби потрапити на свято в Сент-Еверт, от і почала крутити. Але її крутість було шите білими нитками, отож пан

де Шарлюс, не боючись скривдити маркізу де Сюржі, до якої він примілявся, зареготав, показуючи, що «в неї нічого не виходить».

— Мене завжди дивують люди, які снують плани, — мовила вона, — я часто передумую в останню мить. Усе може змінитися через літню сукню. Я живу хвилиною.

Я був обурений огидним виплигом пана де Шарлюса. Мені хотілося осолодити пігулку, піднесену організаторці garden-party. На жаль, у світському колі, як і в колах політичних, жертви такі нікчемні, що годі довго сердитися на їхніх катів. Маркіза де Сент-Еверт, здолавши видобутися з фрамуги, хоча ми й затарасу-вали вихід, мимохідь ненароком зачепила барона й зі снобістського відруху, від якого миттю пропав у неї весь гнів, а може, навіть у надії завести розмову, тим паче що на такі спроби вона, мабуть, ішла вже не раз, вигукнула: «О, перепрошую, бароне! Сподіваюсь, я не боляче вас штовхнула?» — вигукнула таким тоном, ніби навколішки благала вибачення у свого пана. Замість відповіді, якою барон її не вшанував, він зайшовся знущальним реготом, а потім таки буркнув: «Добривечір!» — але то була ще одна зневага для маркізи, бо він удав, ніби помітив її лише тому, як вона перша вклонилася йому. Нарешті маркіза де Сент-Еверт пішла на скрайнє приниження, — мені аж серце стислося з жалю до неї, — відвела мене набік і шепнула на вухо: «Ну чим я не догодила баронові де Шарлюсу? Кажуть, я для нього недостатньо гожа!» І з цими словами зареготала на все горло. Я навіть не всміхнувся. По-перше, вважав, що з її боку ідіотство вдавати, ніби вона вірить, що гожішої за неї немає на крузі земнім, як і намагатися переконати в цьому інших. По-друге, люди, які так гучно сміються зі своїх слів, аж ніяк не смішних, звільняють нас від обов'язку веселитися вкупі з ними, бо всі кошти веселощів вони беруть на себе.

— Інші запевняють мене, ніби барон уражений тим, що я його не запрошую. Але я не хочу набиватися! Таке враження, що він на мене дметься. (Я подумав, що це м'яко сказано.) Спробуйте розпитатися, а завтра мені розповісте. Але якщо барон усе-та-ки усовіститься і зголоситься поїхати вкупі з вами, то привезіть його. Всякий гріх прощений. Я була б навіть рада його прибуттю — мені кортить дошкулити маркізі де Сюржі. Вільно вам робити, як знаєте. У вас до таких справ ого який тонкий нюх, а я не хочу, щоб про мене славили, ніби я ловлю гостей. У кожному разі на вас покладаюся цілком.

Я помислив, що Сванн, мабуть, нудиться чеканням. Крім того, мені треба було вернутися додому раніше через Альбертину, отож, попрощавшись з маркізою де Сюржі та бароном, я поспішився до хворого у гральшє. Я спитав його, чи відгукувався він про одноактівку Берготта, розмовляючи з принцом у саду, так, як нам розповів граф де Бреоте (Сваннові я його не назвав). Сванн пирхнув сміхом. «В цьому немає ні слова правди, все не з пальця висмоктане, глупство якесь, та й годі! Бігме, в цих самосійних чутках є щось незбагненне. Я у вас не допитуюся, з чиїх це уст пішло, але було б прецікаво поступово простежити в такому тісному гурті, як розходяться по воді кола. Одне мені невтямки: чому людей так обходить, що мені сказав принц? Люди надто цікаві. Сам я зроду не був цікавий, хіба що, як закохався і ревнував. І мене це багато чого навчило! Ви ревнивий?» Я відповів Сваннові, що ніколи не знав ревнощів, що це почуття мені незнайоме. «Ха-ха! В такому разі віншую вас. Коли ти трохи ревнивий, це навіть приємно, приємно з подвійного погляду. По-перше, завдяки цьому люди нецікаві починають цікавитися життям інших або принаймні життям одної якоїсь жінки. А по-друге, завдяки цьому ви добре відчуваєте, яке солодке посідання,

— як солодко сідати з жінкою до повозу, не залишати її саму. Проте ревнощі приємні лише на початку хвороби або ж коли вже приходить цілковите зцілення. А в проміжку — це страшенні катуші. А втім, мушу вам признатися, що навіть ці дві втіхи, про які я згадав, я майже не звідав: першу — через мою натуру, не-здачу до тривалих роздумів, другу — через околичности, з вини жінки, певніше, жінок, яких я ревнував. Але менше з тим. Навіть як нам не залежить на таких речах, нам усе-таки не цілком байдуже, що колись нам на них залежало, але іншим цього не зрозуміти.

Ми відчуваємо, що спогади про такі почування, живуть тільки в нас і ніде більше; аби споглядати такий спогад, треба увійти в самого себе. Не глуміться над моїм ідеалістичним жаргоном, я просто хочу сказати, що дуже кохав життя і дуже кохав мистецтва. І що ж, тепер я надто зморився, щоб жити з людьми, і мої давні чуття, такі особисті, здаються мені вельми цінними, — це манія всіх колекціонерів. Я самому собі відкриваю своє серце, наче якусь вітрину, і розглядаю одне по одному всі мої захоплення, яких ніхто, крім мене, не міг узнати. І ось про цю колекцію, яку я ставлю над усіма іншими, я кажу

собі, майже як Мазаріні про свої книги, а втім, без усякої гіркоти, що розлучитися з нею мені буде нелегко. Але вернімося до моєї розмови з принцом, я розповім про неї лише одній людині, і ця людина — ви». Слухати Сванна мені перешкоджало неугавне базікання барона де Шарлюса, який повернувся до гральні. «А ви теж читаете книги? ІДо ви поробляєте? — спитав він графа Арнюль-фа, а той навіть імени Бальзака не чув, та позаяк був низькоокий і все йому уявлялося дуже маленьким, то здавалося, ніби він бачить дуже далеко, аж у його зіницях — чисто тобі поетична іскра, розблисла у статуї грецького бога! — ніби ряхтіли якісь одлеглі й таємничі зірки.

— Ходім-но до саду, — сказав я Сваннові, тимчасом як граф Арнюльф, сюсюкаючи, — цей мовний дефект ніби підкреслював його недорозвиток, бодай розумовий, — відповідав баронові з гречною і наївною докладністю:

— О ні, мені ближчі гольф, теніс, м'яч, прогулянки пішки, а головне — поло.

Отак Мінерва, роздвоївшись, перестала бути в деяких містах богинею Мудрости і втілила частину самої себе в божество чисто спортивне, верхогонне — в Афіну Гіппію. Бігав Арнюльф на снігівцях і в Сент-Моріці, бо Паллада Тритоґенія спинається на високі шпилі й наздоганяє верхівців. «Ага! — озвався пан де Шарлюс із поблажливим усміхом людини розумової праці, яка не приховує, що кпить з інших, яка вважає, що піймала Бога за бороду, ба зневажає і не таких-то вже й дурнів і майже не робить різниці між ними й неприторенними дурнями, а як і робить, то лише коли ці останні цікавлять її іншою стороною. Розмовляючи з Арнюльфом, пан де Шарлюс вважав, що тим самим ставить його над іншими, що весь світ повинен визнавати Арнюльфову перевагу і заздрити йому. «Ні, — відказав Сванн, — надто я стомився, щоб ходити, краще сядьмо в куточку, мене вже ноги не носять». То була свята правда, а проте, забалакавши, він трохи пожвавішав. Бо навіть достеменна втома, надто у людей нервових, залежить почасти від того, чи поглинена втомою їхня увага і чи пам'ятають вони про свою втому. Людина зразу стомлюється, тільки-но в неї виникає побоювання втоми; аби зба-дьоріти, про втому треба забути. Звичайно, Сванн не належав до тих двожилних хирляків, які, хоча б прийшли зморені, прибиті, зів'ялі, оживають під час розмови, наче квітка у воді, і можуть цілі години черпати снагу в своїх словах,

на жаль, такі люди не мають хисту наснажувати своїх слухачів, навпаки, що дужче їх пориває, то помітніше в'януть ці останні. Але Сванн належав до гартованої раси жидівської, чия живучість і чий опір смерті передаються навіть окремим одиницям. Хрест усієї раси — гоніння, так само хрест кожного, хто до неї належить, — якась своя хвороба, моторошне конання, коли його тіпають безконечні корчі, розтягуючись на неймовірно довгий час, аж поки у смертеиноного стає видно тільки бороду, як у пророка, зі сторчаком величезного носюри з розширеними ніздрями, які ловлять повітря, останнього зітхання перед годиною ритуальних молитов, супроводжуваних урочистою процесією далеких родичів, що рухаються з механічними жестами, наче на асирійському фризі.

Ми рушили, щоб десь присісти, але перш ніж одвихнутися від гурту, який пан де Шарлюс утворював з двома молодими Сюржі та їхньою матір'ю, Сванн не втримався, щоб не вліпити в маркізин торс погляду знавця, пильного і женихливого. Він уставив навіть монокля, щоб краще бачити, і, балакаючи зі мною, все позирав на цю даму.

— Ось вам слово в слово, — озвався Сванн, коли ми посідали, — моя розмова з принцом, а якщо ви згадаєте, що я вам оце казав, то побачите, чому я взяв вас за повірника. Крім того, є ще одна причина, про яку ви колись дізнаєтеся. «Мій любий Сванне!

— сказав мені принц Германтський. — Даруйте мені, якщо вам здавалося, ніби я з якогось часу вас уникаю. (А я і не зауважив, я хворий і сам цураюся світу)'. По-перше, я чув та й сам передбачав, що на лихопомну справу, яка розколола країну на два табори, у вас погляд діаметрально протилежний моєму. Отож-бо мені було б дуже прикро, якби ви почали викладати свої переконання при мені. Ви не уявляєте, який я став дратівливий: два роки тому, коли моя дружина почула з уст свого швагра, великого дука Гессенського, що Дрейфус не винний, вона хоч і спалахнула, але мені нічого не сказала, аби не дражнити мене. Саме тоді до Парижа прибув шведський наступник трону; очевидно, він од когось почув, що цісарівна Євгенія — дрейфусарка, але сплутав її з принцесою Марією (погодьтеся, що це якась химерія: як можна було сплутати мою дружину такого великопанського ложа з еспанкою, родовитою ще менше, ніж про неї гадають, заміжною за якимсь Бонапартом!) і сказав їй: «Принцесо! Я подвійно щасливий бачити вас; я знаю, що до Дрейфусової справи ми ставимося однаково,

та й не дивно, адже ви, ваша високосте, баварка». А вона йому на те: «Ваша високосте! Нині я — французька принцеса, і маю ті самі переконання, що й мої родаки». Отож, мій любий Сванне, десь півтора року тому, після розмови з генералом Босерфеєм, у мене виникла підозра, що в перебігу процесу допущено не помилок, а грубих правопорушень».

Нашу розмову урвав (Сванн не хотів, аби хтось чув його розповідь) пан де Шарлюс (до речі, він не зважав на нас) — барон проходив повз нас, проводжаючи маркізу де Сюржі, і спинився, аби затримати її: чи то з приводу синів, чи то тим, що його поривала властива Германтам хіть для мить, хіть, яка утоплювала їх у якомусь тривожному безвладді. Трохи згодом Сванн повідомив мені певні подробиці з життя маркізи, і вони зняли з імені Сюржі-ле-Дюк той ореол поезії, що ним я його оточував. Маркіза де Сюржі-ле-Дюк сиділа на куди вищому стільці, ніж її кузен граф де Сюржі, зубожілий, приречений на життя в маєтку. Проте закінчення її імення, «ле-Дюк», не мало тієї ваги, яку я йому приписував, ставлячи його в один ряд із Бур-л'Аббе, Буа-ле-Руа тощо. Попросту якийсь граф де Сюржі оженився за Реставрації з дочкою дуже багатого промисловця пана Ледюка або Ле Дюка, сина фабриканта хемічних виробів. Він був найбагатшою людиною своєї доби, удостоєною титулу пера Франції. Для дитини, народженої з цього шлюбу, король Карл X заснував маркізат Сюр-же-ле-Дюк, бо маркізат Сюржі уже існував у цьому роду. Приросток міщанського імення не перешкодив цій гілці породичатися, завдяки величезному маєтку, з першими родинами в королівстві. І теперішня маркіза де Сюржері-ле-Дюк, сама блакитної крові, могла б піднятися дуже високо. З наусту демона зледащіння маркіза, однак, знехтувала успадкованим нею блискучим становищем, утекла від чоловіка і пустилася берега. У двадцять років, коли світовці підсипалися до неї, вона ними гордувала, але як минуло десятиріччя, упростяж якого ніхто, окрім двох-трьох вірних приятельок, їй не кланявся, вона затужила за вищим світом і постановила будь-що відзискати те, що посідала з народження (такі випадки повернення блудних дочок не такі-то вже й рідкі).

Щодо великих панів, її кривих, яких вона зреклася і які зреклися її, то радість, яку їй заповідало примирення з ними, вона обгрунтовувала тим, що їх еднають спогади дитинства і нині, мовляв,

їй буде з ким воскрешати їх. І коли вона говорила про це, личкуючи свій снобізм, то не так уже й розминалася з правдою. «Базен — це ж уся моя молодість!» — скрикнула вона того дня, коли він до неї вернувся. І якесь зерно істини тут таки було. Але вона прорахувалася, обираючи його на р^>лю коханця. Бо всі приятельки дукинї Германської підтримали законну жону, і маркіза де Сюржі мусила вдруге спускатися плаєм, яким із такою бідою піднялася вгору. «Отож-бо, — мовив їй пан де Шарлюс — він усе снував розмову. — Освідчіть мою пошану чудовому портретові. Як він ся має? Що з ним?» — «Але ж ви,

— відповіла маркіза де Сюржі, — уявіть собі, я вже його не маю; мужеві не сподобався». — «Не сподобався? Не сподобався один із шедеврів нашої доби, який можна порівняти лише з портретом дукинї де Шатору пензля Натъє і який, до речі, увічнив не менш величну і вбивчу красу. О, той блакитний комірець! Та сам Вєрмеєр і той ні разу не удав так майстерно краму! Тільки тс-с-с, а то натруситься нам від Сванна, він свого улюбленого маляра, делфтського майстра, не дасть скривдити». Маркіза обернулася з усміхом і подала руку Сваннові — той устав і віддав їй чолом. І zarazом майже відверто, — може, в його поважних літах йому, байдужому до громадської думки, забракло морального чуття або фізичних кондицій, коли в нього заяріла хіть, а пружини, що стримували жагу, ослабли, — Сванн, коли стискав руку маркізі й дивився згори вниз, ледве побачивши близенько від себе її перса, запустив за викіт пильний, суворий, зосереджений, сливе задумливий погляд, а його ніздрі, упоєні ароматом парфумів, затрепетали, як метелики, спускаючись на квітку. Та цей дурман одразу ж з нього злетів, а сама маркіза, хоча й була збентежена, нишком, глибоко зітхнула, — така заразлива іноді жага. «Малюар образився, — сказала вона баронові, — і забрав портрет. Я чула, він тепер у Діани де Сент-Еверт». — «Ніколи не повірю, — озвався пан де Шарлюс, — що в шедевра такий несмак!»

— Він балакає з нею про її портрет. У мене знайшлося б сказати про нього не менше, ніж у Шарлюса, — дивлячись услід парі й розтягуючи по-блатняцькому слова, промовив Сванн. — І, звичайно, я цим відвів би душу більше, ніж Шарлюс, — додав він.

Я спитав, чи вірити поговору про пана де Шарлюса, і при цьому злукавив двічі: одне те, що я нічого такого про нього не чув, а друге —

нещодавно я наочно переконався, що те, куди я стриг, незаперечна правда. Сванн стенив плечима, ніби я бовкнув казна-що.

— Тобто такого приятеля, як він, треба пошукати. Та чи варто додавати, що це чисто платонічні взаємини? Він — сентиментальна кваша, та й годі, а з жінками справа в нього ніколи не заходить надто далеко, от хтось і пойняв віри недоречним поголоскам, про які ви згадали. Можливо, Шарлюс надто кохає своїх приятелів, але будьте певні, це почуття домує лише в його власній голові та серці. Ну ось, нарешті нам можуть дати спокій. Отож-бо принц Германтський сказав мені таке: «Признатися, думка про безправство, чинене на процесі, була для мене вельми прикра, бо я, як вам відомо, схилиюся перед військом; я ще раз побалакав із генералом, і ця балачка, на жаль, розвіяла всі сумніви. Скажу вам щиро: гадка, що безневинний засуджений на ганебну кару, мене навіть не бентежила. Але, переслідуваний думкою про безправство, я почав вивчати те, від чого раніше відмахувався, і тут я засумнівався, цього разу не в законності, а в провинності. Я поклав собі нічого не казати про це моїй дружині. Бачить Бог: вона стала такою щирою французкою, як я. Адже я, зашлюбивши її, з-під шкури п'явся, аби показати їй нашу Францію в усій красі, а найбільша гордість у французів, як на мене, військо, і мені було б нестерпно зізнатися принцесі в моїх підозрах, тим паче, що вони торкалися лише купки офіцерів. Але я військова кістка, і я відмовлявся вірити, що офіцери можуть помилятися. Я знову побалакав з Босерфеєм, і він признався мені, що dokonано злочинних махінацій, що хоча бордеро писане не рукою Дрейфуса, проте неспростовний доказ Дрейфусової провинності існує. Це — документ полковника Анрі. А за кілька днів вийшло наяв, що його сфальшовано. Відтоді, крадькома від принцеси, я щодня почав читати «Сьєкль» і «Орор»\ невдовзі в мене не залишилося жадних сумнівів, я більше не міг спати. Я признався у своїх душевних муках нашому другові, абатові Пуаре,

— на мій подив, він почував те саме, і я попросив його відправити меси за здоров'я Дрейфуса, його сердешної жінки та діток. Незабаром потому, якось уранці, іду я до принцеси, аж назустріч їй покоївка, покоївка щось тримає в руці, але ховає від мене. Я питаю, сміючись, що це таке: вона шаріється, але ні пари з уст.

Досі я мав до дружини цілковиту довіру, але цей випадок геть збив мене з плигу (та, мабуть, і саму принцесу; камеристка розповіла їй, звісно, про нашу зустріч, бо за сніданням моя люба Марі до мене заледве озвалася). Того дня я спитав абата Пуаре, чи може він завтра відправити молебен за Дрейфусове здоров'я...» Отакої, знову! — вигукнув Сванн півголосом, перебиваючи себе.

Я звів голову і побачив дука Германтського, він прошкував до нас.

— Перепрошую, діти мої, що я вам заважаю. Ось що, мій хло-ню, — звернувся він до мене, — мене послала до вас Оріана. Марі й Жільбер попросили її зостатися повечеряти у них з принцесою Гессенською, пані де Лінь, пані де Тарант, пані де Шаврез, дукинею д'Аранбер — усього буде п'ятеро-шестеро душ. На жаль, ми не можемо залишитися, бо йдемо на таку саму маленьку редуту.

Я уважно слухав дука, але ж щоразу, як ми маємо щось зробити в певний момент, ми доручаємо комусь усередині нас, призвичаєному до таких послуг, стежити за часом і в пору попереджати нас. Цей внутрішній служник нагадав мені, як я і просив його кілька годин тому, що Альбертина, від якої думки мої були за тридев'ять земель, має приїхати до мене після театру. Отож я відмовився від вечері. Не те, що мені не подобалося у принцеси Германської. Людину може тішити багато чого. Правда втіха це та, задля якої жертвують іншою. Але та правда втіха, якщо вона очевидна чи навіть єдино очевидна, може ввести в оману щодо першої, вона присипляє пильність чи зводить із круга сонця ревнивців, змилює думку товариства. Тим часом досить до-щиці щастя в майбутньому чи дешиці страждання в теперішності, щоб ми пожертвували одним задоволенням задля іншого. Третя категорія радощів, трудовитіших, зате істотніших, іноді для нас ще не існує: їх нам обіцяє єдино жаль чи нехоть у «нашій душі. А проте таким утіхам ми віддамося пізніше. За прикладом далеко не ходити: військовик мирного часу може зректися світського життя ради кохання, але тільки-но оголосять війну (і річ тут не в патріотичній повинності), він офірує кохання задля дужчої пристрасті — битися. Марно Сванн переконував мене, що йому страшенно кортить розповісти мені про принца; я відчував, що наша розмова з причини пізньої доби й кепського самопочуття довела його до такої немоги, яка тих, хто знає, що виснага й нічниці їх занапащають, змушує розпачливо побиватися, що вони досі не вдома, подібно до того, як рвуть на собі волосся

марнотратники, процвиндривши чимало золота, що не перешкоджає їм назавтра знову гатити грішми. На певному щаблі душевного занепаду — викликаний він віком чи хворобою

— всяка втіха, урвана коштом сну, порушенням режиму, всякий вибрик обертається прикрощами. Ваш блискучий співрозмовник не вмовкає й далі з гречности або впливом збудження, але він знає, що година, коли він міг би заснути, минула, а також знає, як він докорятиме собі за те, що наразив себе на тортури нічниць і перевтоми. Та ось і хвилинка втіха спілкування пропала, тіло і дух спустошені, і йому вже годі підтримувати розмову, таку цікаву для партнера. Такі люди скидаються на помешкання в день виїзду чи переїзду, коли, сидячи на валізах, з очима, прикипілими до годинника, кожному візиту сприймають, як стихійне лихо.

— Нарешті ми самі, — промовив Сванн. — Забув, на чому я зупинився. Здається, я розповідав, як принц спитав абата Пуаре, чи не зможе той відправити месу за Дрейфуса. «Ні, — сказав мені абат («Я кажу «мені», — розтлумачив Сванн, — бо переказую принцову розповідь дослівно, розумієте?»), — назавтра вранці мені замовили молебень, і теж за Дрейфуса». — «Ага, он воно що! — промовив я. — Виходить, знайшовся ще один католик, окрім мене, теж переконаний у його невинності?» — «Очевидно». — «Але цей дрейфусар переконався в його невинності пізніше за мене?» — «Ба ні! Цей дрейфусар замовляв мені молебні, коли* ви ще думали, ніби Дрейфус винний». — «Ну, це, мабуть, хтось не з нашого гурту». — «Навпаки». — «Як? Невже між нами є дрейфусари? Ви мене зацікавили, панотче; я хотів би з ним поцирувати, якщо я тільки знаю цього рідкісного птаха!»

— «Знаєте». — «Хто ж це такий?» — «Принцеса Германтська». Я боявся вразити націоналістичні погляди й французькість моєї любої дружини, а вона тим часом потерпала, як би не зачепити моїх релігійних переконань, моїх патріотичних почуттів. Але ми з нею виступали одностайними, лише тих самих висновків вона дійшла раніше за мене. І те, що покоївка ховала, входячи до її покоїв, і щодня для неї купувала, — було число «Орору». Любий Сванне! Відтоді я все гадав про те, як ви зрадієте, коли дізнаєтеся від мене, що в цьому питанні ми з вами одностайні; даруйте, що я не звірився вам зразу. Якщо, як ви нині знаєте, я крився з цим навіть перед принцесою, то вас не має дивувати, що одностайство віддалило б мене від вас ще більше,

ніж розбіжність у думках. Бо ця тема стала для мене просто нестерпна. Що більше я переконуюсь, що допущено помилку, ба навіть учинено злочин, то дужче мені болить душа за військо. Я гадав, що ви анітрохи від цього не потерпаете, аж це недавно дізнаюся, що ви обурені зневагами, якими кривдять військо, а також тими дрейфусарами, які заодно з її огудниками. Тоді я наважився; скажу вам як на духу: мені було прикро признатися вам у тім, що я думаю про деяких офіцерів, на щастя, їх негурт, але тепер мені полегшало на думку, що мені не треба вас цуратися, а головне, що ви тепер матимете певність: якщо я довго міг жити інші почуття, то лише тому, що не сумнівався в слушності вироку. А з моменту, як заронився сумнів, я бажав уже тільки одного — виправлення помилки». Признаюся, сповідь принца Германтського глибоко зворушила мене. Якби ви знали його так само, Як я, якби ви усвідомили, як окошився на ньому перехід до нашого табору, ви б схилилися перед ним, бігме, він на це заслуговує. Зрештою його опінія мене не дивує, адже це така щира душа!

Ще сьогодні Сванн доводив мені протилежне — про це він уже забув, — що в поглядах на Дрейфусову справу все вирішує атавізм. Виняток він зробив хіба для людей з головою, позаяк у Сен-Лу кебета пододала атавізм і привела його до дрейфусарів. Проте перемога, як Сванн щойно побачив, була коротка: Робер перекинувся до протилежного стану. І ось ту роллю, яку Сванн приписував розумові, тепер він приписував щирості. Та й не дивина: ми щоразу виявляємо по шкоді, що наші супротивники мали якусь підставу належати до своєї партії, але та підстава ніколи не рівнозначна слушності; якщо ж інші мислять так, як і ми, то тільки через те, що їх до цього змусив їхній інтелект, оскільки їхній моральний рівень занижкий, аби на нього покладатися, або щирий характер, оскільки вони не досить тямущі.

Нині Сванн усіх, хто поділяв його переконання, мав за людей розумних: і давнього свого приятеля принца Германтського, і мого товариша Блока, якого обминав десятою вулицею, а це взяв і запросив на сніданок. Блок дуже зацікавився, почувши від Сванна, що принц Германтський — дрейфусар. «Треба попросити його підписатися під нашим протестом проти Пікарової справи; його ім'я буде як вибух бомби». Проте юдейський запал у обстоюванні своїх думок уживався у Сванна з дипломатичною стриманістю світовця, чий звички так у'їлися

в його плоть і кров, що тепер уже годі їх здихатися, і він відраяв Блока посилати до принца — хоч би й імпульсивно — папір на підпис. «Він цього не підпише, не треба від нього вимагати неможливого, — запевняв Сванн. — Це людина незвичайна, він пройшов до нас неблизьку путь. Він може стати нам у пригоді. Та якби він підписав ваш протест, то скомпрометував би себе в очах свого кола, вскочив би через нас у халепу, може, пошкодував би за свою відвертість і перестав щирувати». Ба більше, Сванн відмовився поставити і свій підпис. Він вважав, що його ім'я надто жидівське і може справити кепське враження. А ще, виступаючи за перегляд справи, він не бажав, аби думали, ніби він теж причетний до антимілітаристської кампанії. Він почав носити, хоча раніше ніколи не носив, орден, якого здобув замолоду, сімдесятого року, у гвардії, і додав до своєї духівниці кодицил із проханням, аби, всупереч його попереднім розпорядженням, його як кавалера Почесного легіону поховано з військовими почестями. Ось чому довкола комбрейської церкви потім зібрався цілий ескадрон тих самих кавалеристів, чію долю обтужувала колись Франсуаза, думаючи про загрозу нової війни. Словом, Сванн відмовився підписатися під Блоковим протестом, через що, оскільки багато хто вважав його запеклим дрейфусаром, мій приятель назвав його «тепленьким», підголоском націоналістів і ловцем нагород.

Сванн пішов, не потиснувши мені руки, щоб не ручкатися з усіма в цій залі, де він мав стільки приятелів, але шепнув мені: «Вам треба одвідати вашу подругу Жільберту. Вона так виросла і змінилася, ви її не впізнаєте. Вона була б рада-радісінька!» Я розлюбив Жільберту. Вона була для мене наче небіжчиця, яку довго оплакували, а потім забули, і якби вона воскресла, то вже не зуміла б увійти в життя, їй уже геть-то чуже. Я більше не мав охоти бачити її, ані навіть охоти показати їй, що не хочу з нею зустрічатися, хоча, коли я кохав її, то щодня присягав собі, що, розлюбивши, неодмінно виявлю до неї свою нехіть.

Ось чому, намагаючись будь-що створити ілюзію, ніби я з дорогою душею був би зійшовся із Жільбертою знову, якби мені не перешкодили обставини, «незалежні від нашої волі», хоча ці обставини складаються так лише тоді, коли наша воля їм не протидіє, я залюбки пристав на Сваннове запрошення і попросив його на прощання, щоб він докладно розтлумачив доньці, які перешкоди позбавляли мене

змоги (і ще позбавлятимуть якийсь час) прийти до неї. «Зрештою, я напишу їй листа, тільки-но повернуся додому, — додав я. — Але попередьте, що це буде лист із погрозами, бо за якийсь місяць-два я буду вільний козак і тоді хай начувається: тоді мене доведеться викурювати з вашого дому, як раніше».

Розлучаючись зі Сванном, я спитав його, як він почувається. «Не так уже зле, — відповів він. — Але ж я вам казав, що зморився життям і, хай хоч що зі мною станеться, я мирюся з усім. Признаюся лише, прикро було б померти, поки не добігла кінця Дрейфусова справа. Це лайдаччя навчилося людям баки забивати. Зрештою йому вкрутять, я в цьому не сумніваюся, хвоста, але ж воно дуже сильне, у нього всюди своя рука. Ніби справа вже ладиться, і ось усе знову тріщить по шву. Хотілося б дожити до тієї пори, коли Дрейфуса реабілітують, а Пікар вийде на полковника».

Коли Сванн пішов, я повернувся до великої вітальні й побачив принцесу Германтську, ту саму, з якою — чого я ще не передчував — доля зведе мене так близько. Її захоплення паном де Шарлюсом відкрилося мені не зразу. Мені впало в очі ось що: з якогось часу барон, ніколи не виявляючи до принцеси Германської жадної нехоті, цілком зрозумілої з його боку, був із нею, мабуть, навіть ніжніший, ніж раніше, але дратувався й сердився щоразу, коли при ньому заходила мова про неї. Її імені він уже не заводив до списку тих, із ким мав охоту обідати.

Ще раніше один світський злоріка сказав при мені, що принцеса дуже змінилася, що вона закохана в пана де Шарлюса, але почуте здалося мені обурливою обмовою. Проте, на мій подив, коли я, мовлячи про себе, називав де Шарлюса, у принцеси нашорошувалися вуха, як нашорошуються вуха у хворого, який, коли ми говоримо про себе, звичайно, слухає нас неухважно й байдуже, але, почувши з наших уст назву його хвороби, радісно скидається. Досить було мені згадати, приміром: «Саме пан де Шарлюс і сказав про це мені...» — як прицесині вуха були вже нащуплені. Одного разу я сказав при ній, що пан де Шарлюс захопився одною особою, і з подивом забачив, як у принцесиних очах зазміїлися якісь тріщинки, зроджені думкою, яку ми несамохіть навіяли співрозмовникові, думкою потаємною, яка не висловлюється, а лише зрине зі сколошканих нами пучин до поверхні

погляду і потьмарить цей погляд. Але я так і нї додумався, чим розхвилював принцесу.

Зрештою вона сама заговорила зі мною про пана де Шарлюса і майже навпростець. Вона натякала на поговор, який пускали про барона, лише як на ганебне й недолуге пащекування. Але мовила вона й так: «Я вважаю, що жінка, яка покохає таку велику людину, як Паламед, повинна мати широкі погляди і бути відданою йому, аби розуміти його в усьому, аби приймати його таким, як він є, з усіма його дивацтвами, щоб не важитися на його вольну волю, щоб думати лише про те, як полегшити йому життя і розважити його у скорботі». Тобто в цих, щоправда, вельми розпливча-стих, словах виявилось намагання принцеси Германської возвеличити пана де Шарлюса таким робом, як возвеличував себе він сам. Хіба не чув я, як він не раз казав людям, не певним того, волочать на нього пеню чи все так і є: «Бував я в житті на возі і під возом, з ким тільки не водився, і зі злодіями, і з королями, і, скажу по щирості, злодії більше мені були до мислі — я шукав красу в усіх її виявах...» тощо; такі тиради здавалися баронові вельми зручними; спростовуючи поголоски, які ще не дійшли до тих, із ким він вів розмову (а може, він із примхи, керуючись добрим смаком, дбаючи про правдоподібність, робив істині поступку, як йому уявлялося, зникомо малу), він розбивав останні сумніви в одних і сіяв перші сумніви в інших. Бо найнебезпечніше з усіх видів утаювання для злочинця є утаювання злочину в його душі. Невідчепна думка про злочин позбавляє його змоги з'ясувати, чи справді ніхто ні про що не здогадується і чи повірять йому, якщо він усе відкине, і при цьому не дає усвідомити, на якому щаблі правдивості його слів, на його суд невинних, починається зізнання. Та й критися, власне, йому не було чого, бо нема такої налоги, якій би вищий світ не потурав; траплялося так, що змінювали весь лад замкового життя, аби дати спокій братові під боком у сестри, щойно дізнавалися, що він її любить не тільки як сестру. Принцесине кохання мені освітила одна подія; але я не спинятимуся тут на ній, бо вона належить до зовсім іншої історії про те, як пан де Шарлюс покинув смертенну королеву, щоб не спізнитися до стрижія, який обіцяв йому звити кучері, а кучерями барон сподівався догодити омнібусному контролерові, до якого він чомусь страшенно піддобрювався. Отож-бо, аби вивести кінці принцесиному коханню, я зараз оповім, який дріб'язок відкрив мені очі. Якось ми

їхали з нею самі в повозі. Коли поминали пошту, вона веліла фурманові зупинитися. Лакея з собою вона не взяла. Добувши з муфти листа, вона хотіла вийти з карети, аби кинути листа до скриньки. Я пробував перейняти її, вона стала пручатися, але ми обоє усвідомлювали, що спроба опустити самій листа кидає на неї тінь, бо можна було подумати, ніби вона криється з якоюсь таємницею, а моя спроба нескромна, бо я ніби збирався вирвати у неї таємницю. Перша опам'яталася вона. Вся спаленівши, вона віддала мені листа, я слухняно взяв його, але, кидаючи до скриньки, несамохіть побачив, що листа адресовано панові де Шарлюсу.

Але вернімося до першого мого вечора у принцеси Германської. Я пішов попрощатися з нею, бо дуктво запропонувало відвезти мене додому і дуже поспішало. Одначе дук хотів перекинутися слівцем із братом. Маркіза де Сюржі уже встигла десь у дверях шепнути дукові, що барон був дуже гречний і з нею, і з її синами. Ця незвична братова гречність — чи не вперше виявлена в той період — глибоко зворушила Базена і збудила в ньому родичівські почуття, хоч і приспані в ньому, але живі. Коли ми прощалися з принцесою, дук поклав собі, не дякуючи прямо братові, виявити до нього ніжність, чи то тим, що вона справді переповнювала його, чи то щоб барон пам'ятав, що те, як він поведився на сьогоднішньому вечорі, не може не радувати,

— так псові, що служив на задніх лапах, кидають грудочку цукру, щоб він затямив таку заохоту за вірну службу. «Ну що ж, братику! — сказав дук, зупинивши пана де Шарлюса й беручи ніжно його під руку. — Проходиш повз старшого брата, навіть не вітаючись? Ми бачимося в рідку стежку, Меме, і ти не уявляєш, як мені тебе бракує. Я проглядав старе шпаргалля і знайшов листи нашої святої пам'яті мами, там про тебе стільки ніжних слів! «Дякую, Базене» — відповів пан де Шарлюс уриваним голосом, бо він ніколи не міг говорити без хвилювання про свою матір. «Дозволь мені умеблювати для тебе придомок у Германті», — додав дук. «Як добре, коли брати так кохаються!» — озвалася принцеса до братової. «Авжеж! Таке братолюбство, як у них, бачиш нечасто. Я запрошу якось вас разом із ним, — пообіцяла мені Оріана. — Адже ви, здається, приятелюєте?.. Але про що вони там гомонять?» — стурбувалася вона, бо їй зле було чути їхню розмову. їй завжди ставало заздрісно, коли вона бачила, як любо дукові згадувати з братом минуле, до якого він надто близько не підпускав дружину. Вона

відчувала, що їм приємно побути удвох і що як вона, не годна утримати нетерпеливу цікавість, підходить до них, то її присутність їм немила. Проте цього вечора з цією звичною заздрістю лучилася й інша. Бо коли маркиза де Сюржі розповіла дукові Германтському, як упадав його брат коло неї, з тим, щоб дук йому за те подякував, то водночас щирі приятельки панства Германтів вважали за обов'язок попередити Оріану, що коханку її мужа бачили сам на сам з його братом. І це боліло дукині Германтській. «Пам'ятаєш, як нам добре велося в Германті, — вів далі дук, звертаючись до пана де Шарлюса. — Якби ти приїздив туди влітку, ми б зажили так само щасливо, як колись. Пам'ятаєш старого Курво?» — «Усе купи та купи, а де його куп... куп., купила, — процитував пан де Шарлюс, ніби відповідав урок учителеві, — набрати на те куп., куп... купно! Чудово! Іспит ви, звичайно, здасте, дістанете добру оцінку, а її світлість подарує вам словничка хінського». — «Ще б пак, не пам'ятати, любий мій Меме! А давезний вазон хінський, який тобі привіз Ерве де Сен-Дені? Він ще й досі у мене в очу! Ти навіть похвалявся покатати до Китаю й осісти там назавше, так тебе вчарувала піднебесна; ти й тоді вже любив водити козу. О, ти був химерник, твої смаки, можна сказати, були особливі...» Але тут дук, як мовиться, спік рака, бо знав якщо не норови, то принаймні братову славу. Дук ніколи з ним про це не згадував, і через те, що слова його закидали ключку, він геть збентежився. Помовчавши трохи, він додав, щоб затерти збентеження: «Хто знає, може, ти закохався в китайку ще перед тим, як почав женихатися до білих жінок і мати в них успіх, якщо судити з однієї дами, якій сьогодні було так приємно розмовляти з тобою. Ти її причарував». Дук прирікав собі ні з ким не говорити про маркизу де Сюржі, але через недавню обмовку розгубився й ухопився за першу-ліпшу гадку, а саме за ту, якої не треба було торкатися, хоча вона нібито й підпирала його розмову. Але пан де Шарлюс помітив, що брат його зашарівся. І як злочинець, який не хоче здаватися збентеженим, коли мовиться при ньому про злочин, буцімто учинений не ним, і силкується підтримати небезпечну для нього розмову, він відповів дукові: «Я, признаюся, підлещений, але вернімося до того, про що ти говорив перед цим, — по-моєму, твоя глибока правда. Ти казав, що я завжди тримався інших поглядів, ніж решта, це дуже слушно; ти казав, що мої смаки ні в чому не збігалися». — «Ба ні!» — заперечив дук —

він і справді не говорив таких слів і, може, навіть не вірив, що вони могли стосуватися його брата. Зрештою, він відмовляв собі у праві драгувати барона через його вподобання, вельми проблематичні, таємні й нітрохи не шкідливі для того високого стільця, на якому сидів барон. Ба більше, дук, розуміючи, що його коханкам барон, сидячи на такому стільці, ще колись-то стане в пригоді, сказав собі, що задля цього варто виявити поблажливість. Навіть якби йому були відомі деякі «особливі» зв'язки його брата, все ж, сподіваючись на підтримку, та ще зріднений із ним святістю спогадів про минуле, він заплющив би на них очі, а в разі чого ще й підсобив братові. «Ну, годі, Базене. Прощавайте, Паламеде! — сказала дукиня, вона дихала гнівом і горіла цікавістю і вже не стримувалася. — Якщо вам, Базене, хочеться тут обутріти, тоді ходітьте вечеряти. Ми з Марі стовбичимо тут уже півгодини». Дук зумисне міцно пригорнув до себе брата, і ми втрюх зійшли по величезних палацових сходах.

Обаполи, на найвищих приступках, громадилися пари, чекаючи на свої повози. Дукиня, ставна, відрубна, стояла ліворуч, між чоловіком і мною, уже в манто, як на картині Тьєполо, з шиєю, стягнутою рубіновим фермуаром, під вогнем цікавих поглядів жінок і чоловіків, жаждивих зглибити таємницю її гојос-ти і вроди. Чекаючи на повіз на тому самому східці, що й дуки-ня Германтська, але з протилежного боку, дукиня де Галардон, яка вже давно втратила надію, що кухня відвідає її, повернулася плечима, аби не подумали, ніби вона її бачить, а головне, аби не помітили, що дукиня їй не кланяється. Дукиня де Галардон була в дуже злomu гуморі, бо її супутникам надало зняти річ про Оріану. «Я зовсім не рвуся бачитися з нею, — сказала дукиня де Галардон. — Я лицезріла оце її на вечорі — вона починає старітися, а їй хочеться бути молодявою. Сам Базен їй це говорить у живі очі. Ба, я її розумію, вона не розумна, зла як оса, не шанується в світі, і вона відчуває, що в неї більше нічого не зостанеться, коли краса її зів'яне».

Я вже одяг пальто, а дук Германтський при спуску сходами зганив мене за це: він боявся, що після задухи, вийшовши надвір, можна застудитися. А що покоління аристократів, вихованців школи єпископа Дюпанлу, говорить лихою францужчиною (окрім сім'ї Каstellанів), то дук висловив свою думку так: «Краще не одягатися у кожному разі навзагал, поки вийдете надвір...» Мені й досі стоїть в очу цей роз'їзд, бачу, якщо пам'ять мене не змилила, на сходах портрет, вирваний з

рами, — принца де Сагана, для якого цей вечір «у світі» був останній і який, уклоняючись дукинї, таким широким жестом руки в білій рукавичці під колір гарденії в його петельці скинув шапокляк, аж дивно було, що то не фетровий капелюх із старорежимним пір'ям, тим паче, що його господар мав на своєму виду виразну спадкову ознаку тієї доби. Постояв він зрештою недовго біля Оріани, але його пози, яких він прибирав на мить, створювали живий образ, ніби сцену з історичної драми. Нині його вже нема на світі, а за життя я ледве його бачив, і він зробився для мене справді історичною особою, бодай видатним світовцем, отож-бо мені буває важко уявити собі, що моя знайома жінка або чоловік — це його сестра або сестриниць.

Поки ми спускалися сходами, назустріч піднімалася зі стомленим виразом, який їй так личив, дама, на око сорока літ, хоча насправді старша. То була принцеса д'Орвільє, як подейкували — нешлюбна дучка Пармського дочка, в ніжному голосочкові якої пробивався легкий австріяцький акцент. Простувала вона, висока, ледь похилена, в білій шовковій сукні у квіточки, і видно було, як ходять ходором її чарівні, трепетні й зморені груди крізь рясні сталки діамантів та шафірів. Трясучи головою, ніби царева кобила, якій заважає обсаджена перлами оброть безцінної вартости й утяжливої ваги, вона спиняла свій лагідний урочий погляд на тому чи на тому гостеві (гості вже роз'їжджалися) і зичливо кивала більшості з них, і в міру як синь її очей блякла, їхній вираз робився ще ніжнішим. «Ви саме в пору, Полетто!» — сказала дукиня. «О, мені так шкода! Але, далєбі, я не мала фізичної можливостє», — відповіла принцеса д'Орвільє — вона запозичила такі вирази в Оріани, але з її уст — бо на вдачу вона була лагідніша — вони лунали м'якше й щиріше, оскільки в її голосі, такому ніжному, чулася все-таки, хай і приглушена, твердість німецького акценту. Вона нібито натякала на житейські знегоди, про які надто довго розказувати, а не на таку абищицю, як вечірки, хоча нині вона вже встигла побувати на кількох. Ні, не через них вона так забарилася. Принц Германтський багато років забороняв дружині приймати принцесу д'Орвільє; коли ж заборону скасовано, принцеса д'Орвільє у відповідь на запрошення, аби не виглядало, ніби вона їх домагається, лише завозила візитівки. Збігло два-три роки, поки вона почала одвідувати Германтів, але дуже пізно, буцімто після театру. Так вона показувала, що їй не залежить ні на вечірці, ні на тому, щоб усі її

там бачили, принца і принцесу вона візитує лише задля них самих, з симпатії до них, о такій порі, коли більше половини гостей уже роз'їдеться і вона зможе «натішитися їхнім товариством». «Оріана справді скотилася на останній щабель! — бурчала дукиня де Галардон. — Не розумію Базена — як він дозволяє їй розмовляти з принцесою д'Орвільє? Від мого малжонка мені б за це добре натрусилося!» У принцесі д'Орвільє я впізнав ту жінку, яка біля палацу Германтів зачаровано визиралася на мене, оберталася, спинялася біля вітрин. Дукиня Германтська рекомендувала їй мене, принцеса д'Орвільє була дуже мила зі мною, не надто гречна, але й не холодна. Тихі її очі зоріли на мене так само, як зоріли на всіх...Потім я більше не помічав при зустрічах із нею спроби віддатися мені. Деякі погляди справляють враження, ніби нас узнано, так деякі жінки і деякі чоловіки дивлять на молодика лише до тих пір, поки вони з ним не познайомляться і не довідаються, що він приятель їхніх приятелів.

Оповіднено, що повіз під'їхав. Дукиня Германтська, перш ніж зійти сходами і сісти до карети, підбрала свою червону спідничку, і тут, відчувши гризоту чи хіть зробити щось приємне, а головне — бажання скористатися з короткої миті, яку їй обставинами даровано на цей нудний ритуал, глянула на дукиню де Галардон; відтак, наче допіро постерігши її, з раптового натхнення перейшла на той бік сходів і, підступивши до своєї захопленої кухні, подала їй руку. «Скільки літ, скільки зим!» — промовила вона і, обмежившись цією примовкою, де були і жалі, і зрозумілі перепросини, сполохано обернулась до дука, а той, зійшовши зі мною, лютував, бачачи, що його дружина застрягла біля ду-кині де Галардон і затримує інші карети. «Оріана все ще дуже гарна! — озвалася дукиня де Галардон. — Мені смішно, коли патякають, ніби ми не миримося; ми можемо з причин, у які ми не зобов'язані нікого втаємничувати, не бачитися цілими роками, але нас пов'язує стільки спогадів, що нам годі коли-небудь розійтися, і серцем вона відчуває, що кохає мене більше, ніж багатьох інших, з ким стикається щодня і хто їй не пара». Дукиня де Галардон скидалася на зацурану коханку, яка хоче всіма силами переконати інших, що вона коханіша за ту, яку оце пестять. І цим величанням дукині Германтської, забувши про те, що вона зовсім недавно казала щось геть протилежне, дукиня де Галардон непрямо довела, що Оріана добре знає засади, неодмінні для кар'єри вишуканої аристократки, яка, побачивши, що її добірний туалет викликає не лише захоплення, а й заздрісниця і роззброєна! «Дивіться, щоб хоч не змочити черевичків» (щойно трошки дощило), — сказав дук, ще лютий за цю загайку.

Дорогою назад у каретній тісноті червоні черевички дуки-нині несамохіть опинилися дуже близько біля моїх ніг, і їхня господиня, боячись, як би не штовхнути мене, сказала дукові: «Наш молодик, чого доброго, скаже мені, як написано на якійсь карикатурі: «Освідчіть, пані, навпростець мені кохання, але не топчіться по моїх ногах». А мої думки були за тридев'ять земель від дукині Германтської. Відтоді як Сен-Лу розповів мені про панночку блакитної крові, яка вчащала до дому розпустити, і про покоївку баронеси Пютбюс, до цих двох істот рвалися злиті водно прагнення, підсичувані щодня безліччю красунь двох гатунків: вульгарних, пишних, величних камеристок із панських будинків, напужено-хамних, які кажуть «ми», коли заводять мову про

дукинь, та молодих дівчат, чиє ім'я мені досить було прочитати у справозданні про бал, — хай вони навіть не проїжджали і не проходили повз мене, я все-таки в них іноді закохувався, а потім, ретельно вивчивши довідник, де вони літ-никують (з іменами виходила часто плутанина), марив про те, як я житиму чи то на рівнинному Заході, чи то серед північних дюн, чи то серед сосняків Півдня. Але марно я силкувався подумки, за Роберовим ідеалом, стопити разом найзвабливіше, що мала врода легковажної панни чи покоївки баронеси Пют-бюс, аби їх можна було бачити живими, обом згодливим красуням бракувало того, чого я не міг знати до зустрічі з ними, — їхньої індивідуальності. Даремно я намагався уявити — протягом кількох місяців, коли мені більше подобалися молоді дівчата, — як збудована і виглядає та, про яку розповідав мені Сен-Лу, а протягом кількох місяців, коли я волів покоївку, уявити собі камеристку баронеси Пютбюс. Зате який супокій на зміну непогамовній бурі бажань, пробуджуваних у мене летючими істотами, часто навіть безіменними, істотами, з якими в кожному разі важко було здібатися знову, ще важче — познайомитися і яких, мабуть, годі було завоювати, який супокій мене огорнув, коли з усієї цієї розпорошеної, летючої, безіменної Вроди окреслилися два відібрані зразки з указівками, як їх знайти, і коли я переконував себе, що вони завжди тепер до моїх послуг! Я відсував пору, коли зазнаю подвійної насолоди, так само як відсував початок роботи, але певність, що я її зазнаю, коли захочу, робила цю насолоду вже майже непотрібною — так нам досить мати напхвату снопідне, аби заснути без нього. У всьому світі для мене були жадані лише дві жінки, і хоча я не міг уявити собі їхні личка, але їхні імена Сен-Лу мені назвав, ручаючись за їхню схильність. Отож, якщо своїми недавніми словами завдав він тяжкої праці моїй уяві, то моїй волі вони принесли неабияке відпруження, тривалий спокій.

«Скажіть, — звернулася до мене дукиня, — крім балів, де ви й так буваєте, чи можу я чимось бути вам у пригоді? Може, є якийсь салон, і вам хочеться, щоб я ввела туди вас?» Я висловив побоювання, що єдиний салон, куди мені хотілося б потрапити, здається їй не надто вишуканим. «У кого ж це?» — спитала вона голосом загрозливим і хрипким, майже не розмикаючи губів. «Баронеси Пютбюс». Цим разом дукиня вдала, ніби гнівається на правду. «Ба ні, ні в якому разі! Здається, пан кпить із мене! Я чисто випадково відома за прізвище цієї

паскуди. Це шумовиння. Це так, як би ви попросили мене познайомити вас із моєю шва-лею. Ба ні, що це я? Моя шваля — цяця. Пан трохи не сповна, мій бідний хлопче. У кожному разі я вас благаю: будьте гречні з тими, з ким я вас звела, завозьте їм візитівки, візитуйте їх і не згадуйте при них про баронесу Пютбюс — вони її знати не знають». Я спитав, чи не повійна трошки принцеса д'Орвільє. «О ні, хай Бог милує! Ви щось плутаєте, вона радше святобожна. Правда,

Базене?» — «Авжеж, принаймні, як мені здається, за нею ніколи не було ніякого поговору», — відповів дук.

— Чи не хочеться вам поїхати з нами на редуту? — спитав він мене. — Я позичу вам венеційського плаща. Я знаю когось, кого ваша поява на балу неабияк потішила б. Про Оріану я не згадую, це зрозуміло й так, ні, я маю на увазі принцесу Пармську. Вона все співає вам дифірамби, вашим іменем тільки й клянеться. Вона уже не перволіток і, на ваше щастя, дуже шанується. А то б узяла вас за чичисбея, як казали за мого молоду, за такого собі вірнесенького джуру.

На редуті мені не залежало, а залежало на побаченні з Альбертиною. Отож я вимовився. Екіпаж зупинився, виїзний лакей крикнув на придверника, коні били копитами, аж поки брама розчахнулася і повіз уїхав на дитинець. «Щасливо! — сказав мені дук. «Іноді я шкодую, що мешкаю так близько від Марі, — промовила дукиня, — бо дуже її люблю, але бачитися з нею люблю трохи менше. Але я ще ніколи так не шкодувала про те, що ми з нею майже сусіди, як сьогодні, бо через це ми мусимо так швидко розлучитися з вами». — «Ну, Оріано, годі цих балачок!» Дукині захотілося, щоб я бодай на хвилю заскочив до них. І вона і дук зареготали, коли я сказав, що не можу зайти, бо саме зараз має прийти до мене в гості молода панна. «Знайшли коли приймати гостей!» — кинула дукиня.

— Ну, серденько, поспішімо! — сказав дук Германтський дружині. — За чверть дванадцята, пора переодягатися...

Але він наткнувся, як на гостру варту, на двох дам із ціпками: вони не побоялися спуститися нічною добою зі своїх вершин, щоб урятувати дука від сорому. «Базене! Ми поквапилися вас попередити, бо боялися, як би ви не поїхали на редуту: бідолашний Аман'єн сконав годину тому». Дук розгубився. Йому вже бачилося, як пречудова редута димом пішла догори, бо ці клятві верховинки попередили його

про смерть пана д'Осмона/ Та він швидко опанував себе і кинув своїм кузинам репліку, якою дав наздогад про намір не відмовлятися від утіхи і водночас довів, що не розуміє значення певних слів: «Сконав! Ба ні, без брешеш! без брешеш!» І, не звертаючи більше уваги на кузин, які, озброєні альпенштоками, готувалися до вночішнього сходження, заходився розпитувати камердинера: «Шолом прибув цілий?» — «Цілісінький, ваша ясновельможносте». — «А дірочку пророблено, щоб дихати? А то, сто чортів, ще задихнешся!» — «Пророблено, ваша ясновельможносте». — «Хай тобі грець! Якийсь проклятий вечір! Оріано! Я забув спитати в Бабала, чи це для вас черевики з загнутими носачками?» — «Серце моє! Костюмер із Комічної Опери тут, він скаже що й до чого. Але я не думаю, щоб на ці черевики можна було начепити остроги». — «Ходімо до костюмера, — мовив дук. — Прощавайте, хлопче, я б радий був запросити вас до нас, щоб ви подивилися, як ми примірятимемо строї, — це вас би розважило. Але ми забазікаємося, скоро північ, а щоб уволю натанцюватися на балу, треба явитися вчасно».

Мені теж нетерпілося розпрощатися швидше з дуцтвом. «Федра» закінчилася о пів на дванадцятю. Ми з Альбертиною мали зійтися в мене одночасно. Я вдався просто до Франсуази: «Панна Альбертина прийшла?» — «Ніхто не приходив».

Овва! Невже вона не прийде? Я почав побиватись; нині, коли Альбертина могла й не явитись, мені так кортіло бачити її.

Франсуаза теж була в злому гуморі, але з зовсім іншої причини. Вона саме посадила дочку до столу, щоб пригостити її ситою вечерею. Але, почувши, що я іду, зміркувала, що не встигне прибрати полумиски та порозкладати голки й нитки, вдаючи, буцімто вони працюють, а не вечеряють. «Я пригостила її супом та ще шийковою кісткою», — сказала Франсуаза, бажаючи, мабуть, показати, яка убога її вечеря, хоча насправді вечеря була сита, і тому вона, либонь, почувалася злочинницею. Навіть коли я знеобачки входив до кухні при сніданку чи при обіді, Франсуаза завжди вдавала, ніби вже по всьому, і казала вибачливо: «Я перехопила кавалочок або хитученьку». Проте докази були безперечні: стіл угинався від наїдків, які Франсуаза, застукана зненацька — як переступниця, хоча яка з неї переступниця! — не встигла прибрати. Потім сказала дочці: «Ну, іди спати, сьогодні ти досить напрацювалася (бо хотіла виставити справу так, ніби її

донька нічого нам не коштує, ніби вона живе повітрям та й ще заживає кривавиці у нас). Пропадаєш тут на кухні і плутаєшся у панича під ногами — а він гостей сподівається. Гайда, забирайся», — додала вона, буцімто їй доводилося відсилати доньку живосилом, хоча донька, потому як вечеря зірвалася, зоставалася в кухні про людське око і якби я пробув тут ще п'ять хвилин, пішла б сама. І, обернувшись до мене, Франсуаза сказала тією гарною людовою французчиною, в якій відчувалося і її власне замилювання: «А бачте, пане, вона аж з личка спала, так їй кортить на боковеньку». Я був радий, що збувся розмови з Франсу-азиною донькою.

Я вже згадував, що і мати і донька народилися хоча і в сусідніх, але одрубних сільцях, зовсім одмінних і землею, і зелом, і говіркою, а надто — деякими особливостями мешканців. Ось чому «різничка» і Франсуазина сестрениця порозумівалися між собою нелегко, зате мали одну спільну рису: коли йшли по справунки, то годинами засиджувалися «у сестри» чи «в кузини», ніяк не могли набалакатися і, зрештою, забували про те, навіщо їх послано, отож-бо, коли вони поверталися і їх запитують: «Ну як, маркіз де Норпуа буде вдома о чверть на сьому?», вони навіть не плескали себе по лобі й не гукали: «Ой лишенько, вилетіло з голови!» — вони відповідали: «А мені і невтямки, що маркіза треба про це запитати, — я гадала, досить лише кланятися від вас». «Стріха поїхала» у них настільки, що вони не пам'ятали, про що мовилося годину тому, натомість у них годі було вибити з голови те, що там засіло після балачки з сестрою чи кузиною. Так, різничка від когось чула, що англійці воювали з нами сімдесятого року, тоді як і пруссаки, і, хоч я розтлумачував їй, що це вигадка, щомісяця приказувала до речі і не до речі: «А все через те, що англійці воювали з нами сімдесятого року, тоді як і пруссаки». — «Та я ж вам сто разів казав, що ви помиляєтеся!» Вона відповідала, доводячи всім ладом думок, що її поглядів не похитнути: «У кожному разі не треба цього мати і досі їм за зле, багато води уплинуло після сімдесятого року» тощо. Іншим разом, закликаючи до війни з Англією, а я таку війну відкидав, вона заявила: «Звісно, завше краще, щоб без війни; але як без війни не обійтися, то вже краще швидше. Чули, що сестра оце казала? Відтоді як англійці воювали з нами сімдесятого року, нам тільки руїна від цих торговельних угод. А коли ми їх поб'ємо, до

Франції не пустять жодного англійця, аж поки не заплатить триста франків в'їзного, як оце платимо ми, аби поїхати до Англії».

Такі були відрубні риси мешканців цієї місцевості, яка нараховувала їх не більше як п'ятсот і була облямована каштанами, вербами, картоплями та буряковими полями, якщо не зважати на кришталеву чесність і дику впертість, з якою вони доводили своє, не дозволяючи себе перепиняти, з якою двадцять разів підхоплювали те саме, коли їх перепиняли, що надавало їхнім промовам несхитного наскрізного мотиву Бахової фуги.

Зате Франсуазина донька, маючи себе за жінку сучасну, зневажаючи старосвіччину, мовила паризьким арго і любила каламбурити. Коли Франсуаза сказала їй, що я гостював у принцеси, вона казала: «Ага, у принцеси на горошині!» Побачивши, що я чекаю когось у гості, вона вдала, ніби думає, що мене звати Шарлем. Я простодушно заперечив, а вона відрізала: «Он воно що!

Виходить, наш Шарль шарлить і шарлатанить!» Це було не дуже дотепно. Але ще більше мене вразило, коли вона з приводу Альбертиного спізнення сказала мені на потіху: «Не дочекатися вам до кінця світу. Вона вже не прийде. Ох, ці тутейші паннусі!»

Отож зразу видно, що вона говорила не так, як її матір; але ось що цікавіше: мати говорила інакше, ніж бабуся, байолепен-ка. Байо-ле-Пен сусідує з Франсузиною стороною, а проте говірка цих двох місцевостей не одна й та сама, як і природа. Хвиляста, яркувата околиця, де виросла Франсуазина матір, багата на вербняки. І, навпаки, дуже далеко звідти була у Франції місцина, де говорять майже так само, як мезеглізці. Це відкриття мене було роззлостило. Справді: якось я почув балачку Франсуази з покоївкою з нашого дому, яка була з тих сторін і розмовляла місцевою говіркою. Вони розумілися між собою дуже добре, зате я нічого не тямив, вони це знали, але не переставали, радіючи тому, що вони краянки, хоч і родилися далеко одна від одної, і їм можна говорити при мені своєю мовою, як це роблять люди, коли не бажають, щоб їх розуміли. Ці мальовничі справи лінгвістичної географії і кухонного сестринства відбувалися потім у нас на кухні щотижня і аж ніяк не радували мене.

Щоразу, коли відчинялася в'їзна брама, придверник натискав електричну кнопку, щоб освітити сходи. Всі квартиранти вже поверталися на цю пору додому. Отож я покинув кухню й сів у сінях.

Вузькувата порт'єра не зовсім запинала зашклені двері нашого помешкання, пропускаючи темну вертикальну смугу, утворену півсутінню сходів. Якби ця смуга стала раптом ясно-золотою, це означало б, що Альбертина увійшла в під'їзд і буде тут за дві хвилини; більше ніхто не міг прийти о цій порі. Ось так я й сидів, не в змозі відвести очей від смуги, що темніла хоч плач; я похилився всім корпусом, аби краще було видно; та марно я натужував зір, темна сторчова стяга, попри моє палке бажання, не давала мені того заласся, якого я зазнав би, якби ця стяга якимись оце раптовими і ворожбитськими чарами обернулася у променисту золоту штабу. Скільки хвилювання! А через кого? Через ту саму Альбертину, про яку я на рауті у Германтів ледве згадував. Побоювання позбутися простих тілесних розкошів, що підсичували в мені нетерпець, з яким я колись виглядав інших дівчат, надто Жільберту, боліло мені нестерпним щемом.

Як непришнний вернувся я до себе. Франсуаза удалася за мною. Вважаючи (скоро я вже прийшов з вечора), що рожа в бутон'єрці зайва, вона прийшла її відчепити. Франсуазин жест, нагадуючи мені про те, що Альбертина, мабуть, не прийде, і змушуючи мене визнати, що я хотів причепуритися для неї, викликав у мені роздратування, ще гостріше через те, що, пручаючись, я пом'яв рожу, і через те, що Франсуаза сказала: «Краще було б дати мені відіп'ясти, а так квітка тепер знівечена». Зрештою нейневинніше її слово дратувало мене. Коли ми чекаємо, ми потерпаємо через те, що кохана істота дляється, і нас гнітить, якщо ще хтось стоїть над душею.

Коли Франсуаза вийшла з покою, я подумав про те, яка досада, що нині задля Альбертини я почав прихайлучуватись, а раніше, в ті вечори, коли я кликав її на нові любощі й милощі, я не раз показувався неголеним, з кількадечним заростом! Я відчував, що вона не дбає про мене, покинула мене напризволяще. Аби приоздобити мій покій на той випадок, якби Альбертина все-таки прийшла, я вперше за кілька років поклав на стіл, коло ліжка, одну з найкращих своїх речей — обсажену туркусами течку, яку Альбертина подарувала мені на те, щоб я ховав туди Берготтову книжечку, і яку я беріг при собі: навіть лягаючи спати, клав поруч із агатовою кулею. Свідомість, що Альбертини все нема й нема і що вона цю хвилину в якомусь «десь-інде» — для неї, мабуть, приємнішому, а мені невідомому — викликала в мені болісне почуття,

і ця свідомість, попри те що я казав годину тому Сваннові про свою нездатність ревнувати, могла б, якби я бачився з моєю приятелькою частіше, обернутися в гарячкову потребу знати, де і з ким вона проводить час. Я не посмів послати до Альбертини, було запізно; але у сподіванні, що вона, може, вечеряючи з подругами в кав'ярні, надумає мені зателефонувати, я перемкнув телефон зі швейцарської до себе, тоді як зазвичай нічної доби зв'язок зі станцією підтримував лише швейцар. Поставити апарат у коридорчиківі, куди виходила Франсуазина кімната, нібито було б простіше й зручніше, але марно. Поступ цивілізації кожному дає змогу виявити в ньому якісь несподівані переваги або нові хиби, які роблять його ще дорожчим або, навпаки, ще нестерпнішим для приятелів. Отож-бо Едісонів винахід дозволив Франсуазі набути нову ваду, і ця вада зводилася до того, що вона відмовлялася користуватися телефоном, хоч би як це було корисно, хоч би як це було вкрай потрібно. Вона просто тікала, коли її хотіли навчити обходитися з телефоном, як інші тікають від щеплення. Отож телефон поставили у моєму покої, а щоб він не заважав моїм рідним, дзвінок замінили деренчанням вертушки. З обави, що я не почую цього деренчання, я не рушав з місця. Я так зачаївся, що вперше за кілька місяців помітив цокання дзигарів. Франсуаза прийшла, аби щось прибрати. Вона озвалася до мене, але мені сприкрилися її безугавні дурні теревені, під її одноманітну цокотнечу мої почуття мінялися щохвилини, переходячи від обави до ляку, від ляку до цілковитої розпуки. Я несамохіль буркав їй щось схвальне і водночас відчував, що обличчя в мене таке зболіле, що, зрештою, я почав скаржитися на ревматизм, аби лиш пояснити цей розбрат між моєю удаваною байдужістю і болісним виразом. Заразом я боявся, як би Франсуаза, хоча говорила вона півголосом (не через Альбертину, бо вважала, що та вже не прийде так пізно), не заглушила своєю мовою рятівного поклику, який уже не повториться. Нарешті Франсуаза пішла спати; я її лагідно виштовхав, але так, щоб обійшлося без гармидеру і я не пропустив телефонного деренчання. І знову нашорошив вуха, знову затужив; коли ми чекаємо, подвійна дорога від вуха, що ловить звуки, до мозку, який просіює їх і визначає, а від мозку до серця, якому мозок повідомляє вислід, така коротка, що ми навіть не відчуваємо, скільки часу вона триває, і нам здається, ніби ми слухаємо серцем.

Мене змагала ненастанна хіть, усе ще непогамовна й усе ще нездійсненна, хіть почути закличний гук; коли ж я зробив по спіралі болісний злет на верх моєї самотньої туги, з надр велелюдного нічного Парижа, що раптом підступив до мене, до моїх книжкових полицок, почувся металевий, божественний, ніби розмаяний шарф у «Трістані» або гра пастушої флюяри, звук телефонної вертушки. Я кинувся до апарата, це телефонувала Альбертина. «Нічого, що я так пізно?» — «Ба ні, — сказав я, гамуючи радість, а радість була викликана тим, що згадка про пізню добу, мабуть, означала, що Альбертина прийде зараз, прийде так пізно, і перепрошує мене за це, а не відмову прийти. — Ви прийдете?» — спитав я байдужим тоном. «Либонь... ні, якщо ви якось обійдетеся без мене».

Одна часточка моєї душі, до якої горнулася друга, жила в Альбертині. Вона мала прийти до мене будь-що, але я їй цього зразу не сказав; оскільки нині нас зв'язував телефон, я подумав, що, зрештою, зумію в останню секунду змусити прийти її до мене або домогтися дозволу побігти до неї самому. «Так, я майже поряд зі своєю домівкою, — сказала вона, — а до вас мені неблизький світ. Я спершу не дуже уважно прочитала вашу цидулку. А оце перечитала і злякалася, що ви досі чекаєте на мене». Я відчував, що вона бреше, і тепер зі злости мені хотілося змусити її прийти не так для того, щоб збулася моя мрія про зустріч, як для того, щоб завдати їй клопоту. Але мені кортіло спершу зректися того, чого я спробую домогтися за хвилину. Але де ж це вона? До її голосу домішувалися інші звуки: клаксон мотоцикліста, спів жінки, відлегла гра духової оркестри — все це лунало так само виразно, як любий голосок, наче показуючи мені, що це саме Альбертина, вкупі з усім, що її оточує, тут зі мною,

— так грудку землі ми забираємо з травою. Ті самі відголоси, що долітали до мене, лунали і в її вухах і відвертали її увагу: прикмети життя, не дотичні до неї, зайві самі з себе, але важливі для того, щоб засвідчити достотність дива, скупі й чарівні штришки, що малюють якусь паризьку вулицю, і разом різкі, жорстокі, які вдають невідомий мені званий вечір, і через які Альбертина після «Федри» не прийшла до мене. «Те, що я вам зараз скажу, не зрозумійте як прохання прийхати; такої пізньої доби ваша поява мені не на руку, мене долає соннота, — сказав я. — І потім, тут якась страшенна плутанина. Запевняю вас, що в моєму посланні якихось недомовок не було. Ви

мені відповіли: гаразд. Отже, якщо ви не зрозуміли мого послання, то що ви цим хотіли сказати?» — «Я справді сказала: гаразд, але не можу згадати, що саме гаразд. Але ви гніваєтеся, і мені це прикро. Я шкодую, що пішла на «Федру». Якби я знала, що з цього виникне така історія...» — додала вона, так завжди виправдуються винні, вдаючи, ніби думають, що їм закидають щось інше. «Федра» тут ні до чого — адже то я сам умовив вас піти на цю виставу». — «А проте, ви маєте до мене жаль; прикро, що зараз пізно, але завтра чи позавтрьому я приїду і перепрошу». — «О ні, Альбертино, не треба, через вас я змарнував вечір, дайте мені спокій бодай на найближчі дні. Вільний я буду не раніше як за два чи три тижні. Послухайте: якщо вам прикро залишати мене під таким враженням, що ми з вами розлучаємося розсварені, — і, власне, ви, мабуть, маєте слухність, — в такому разі я вже волію, скоро ніч пропала, скоро я чекав до цієї пори, а ви все ще на місці, аби ви приїхали до мене зараз; я вип'ю кави для жвавої охоти». — «А чи не можна відкласти до завтра? Адже нелегко...» Влюбивши в її вибачливому тоні небажання їхати до мене, я відчув, що до хоті знов побачити оксамитове личко, яке вже в Бальбеку наглило кожен мій день до тієї миті, коли на узбережжі вересневого фіял-кового моря при мені опиниться ця рожева квітка, зараз рвався присусідитися геть-то інший відтінок. Іще в Комбре я спізнав цю болісну потребу в тім, щоб хтось був зі мною, коли я ладен би був померти, якби мати переказала через Франсуазу, що не може прийти до мого покою. Той порив давнього почуття поєднатися й злитися з іншим, свіжішим, славно привабленим єдино розмальованою поверхнею, рожевою карнацією пляжної квітки, — той порив часто приводив (у хемічному сенсі) тільки до створення нового тіла, здатного існувати лише кілька митей. Того вечора принаймні, і ще довго потім, обидва складники зоставалися відрубними. Та коли я почув останні слова, сказані Альбертиною в слухавку, до мене почало доходити, що Альбертинине життя (звісно, не фізично) лежить на такій відлеглості від мене, що вимагалось щоразу тривалої розвідки, щоб дістати її в свою обладу, ба більше: що це її життя влаштоване на зразок польових фортифікацій, і то не просто польових, а — для більшої певності

— на зразок тих, що їх згодом охрестили камуфляжем. Зрештою Альбертина, хоч і стояла на вищому суспільному щаблі, але, власне, належала до ось якого гатунку істот: уявіть собі швейцарку — вона

обіцяє вашому посильному передати вашого листа одній особі, як тільки та повернеться додому, а потім якось впливає, що особа, яку ви спіткали на вулиці і якій необачно написали листа, і є та сама швейцарка. Отже, вона й справді живе — та лише у швейцарській — у будинку, на який сама показала (насправді це маленький дім розпусти, де швейцарка за бандуршу), яка назвала вам як свою адресу інший дім, де її знають спільники, які не зрадять її таємниці, і звідки їй переправлять ваші листи, але де вона не живе, залишаючи там, щонайбільше, деякі пожитки. Це життя, захищене кількома рядами шанців, отож, коли вам закортить побачити цю жінку або допитатися, хто ж вона, виявиться, що ви взяли надто праворуч чи надто ліворуч, зайшли надто далеко вперед чи назад, і ви цілі місяці, цілі роки так і блукатимете манівцями.

Я відчував, що нічого не узнаю про Альбертину і що мені зроду не розмотати клубка сили достеменних подробиць і вигаданих фактів. І що так буде завше, аж до краю, хіба що забрати її до в'язниці (але ж і з камери тікають). Того вечора ця думка будила в мені лише неспокій, але в цьому неспокої уже бринів якийсь трепет передчуття прийдешніх довгих мук.

— Ні, ні, — відповів я, — я ж бо вам казав, що звільнюся через три тижні, не раніше, а завтра в мене такі самі клопоти, як повсякдень». — «Гаразд... лечу... шкода, що я у приятельки, а вона...» Я відчув у голосі її розрахунок на те, що я відкину її пропозицію, яка, виходить, була нещира, і надумав загнати її в куток. — «Ваша приятелька мене не обходить, приїздіть чи не приїздіть — то ваш клопіт, не я вас просив приїхати, ви самі зголосилися». — «Не гнівайтесь, зараз сідаю до фіакра і за десять хвилин у вас». Отож-бо з нічної глибини Парижа, звідки вже долетів до мого покою, вказуючи радіус дій далекої від мене істоти, голос, який оце зараз вилониться і з'явиться тут, отож-бо після цієї доброї вісті прийде та сама Альбертина, яку я колись бачив під бальбецькими небесами, коли кельнерів Гранд-отеля, що накривали на стіл, сліпило вечорове світло, коли з пляжу, де блукали запізнілі перехідні, вечорові подмухи вільно вливалися до величезної їдальні, де перші столувальники ще тільки всідалися, де в дзеркалі за шинквасом пропливав червоний відблиск пароплава — останнього до Рівбея — і де довго сіріла паленина його димка. Я більше не питав себе, чому Альбертина затрималася, а коли Франсуаза вступила до

покою й оповістила: «Панночка Альбертина прийшла», я недбало кинув, не повертаючи навіть голови: «Як, це мадмуазель Альбертина? Так пізно?» Але, звівши потому очі на Франсуазу, ніби цікавий знати, чи відповідь вона ствердно на мій вигук, кинутий удавано щирим тоном, я з подивом і люттю побачив, що, здатна змагатися з самою Бермою у хисті робити красномовними неживі шати і риси обличчя, Франсуаза навчила, як треба виглядати, і свій корсаж, і своє волосся, з якого найбільше, виставлене на поверхню замість метричного свідoctва, падало на її карк, зігнутий під тягарем перевтоми й покори. Вони уболівали над нею: глупої ночі її — в такі літа — розбудили й витягли з теплої постелі, змусили абияк одягтися — чи ж довго так схопити пневмонію? Отож, бо-ючись, як би Франсуаза не подумала, ніби я перепрошую її за Альбертину, я додав: «Принаймні я їй вельми радий, це просто чудово» — і дав волю своєму нестримному захватові. Одначе нескаламученим цей захват залишався лише доти, доки не озвалася Франсуаза. Ця остання, анітрохи не нарікаючи, вдаючи, нібито їй, бухиці, доводиться стримувати кашель, і лише мерзлякувато кутушкаючись у шаль, заходилася переказувати мені все, що сказала Альбертині, не забувши спитати, як ся має її тітка. «Я їй відрубала просто з моста: панич навряд чи думає, що панночка з'явиться, бо це не така пора, щоб приїжджати, адже уже на світ благословляється. Але вона, певне, була в таких затишках, де вельми весело, бо навіть не пошкодувала, що змусила панича чекати, — мовляв, чхати їй на все. «Краще пізно, ніж ніколи!» — ось її відповідь. І Франсуаза додала, прошивши наскрізь моє сер-' це: «Таку мову завела вона не дарма, тут щось та є...»

Усе це не вразило мене несподіванкою. Я казав уже, що Франсуаза, виконавши дане їй доручення, воліла за краще звітувати про те, що сказала вона сама (над чим розводилася охоче й розлого), а не про те, що відповіли їй. Коли ж як виняток переказувала нам коротко відповідь наших приятелів, то силкувалася (бодай міною, тоном, які, за Франсузиними запевненнями, супроводжували ці слова) надати їм чогось ущипливого для нас. У найгіршому разі вона обмежувалася реплікою, що постачальник, до якого ми її послали, скривдив її, — ясно, що вона це приточила від себе, — але виставляла справу так, що, мовляв, скривджено хай і її, але ж кривда, завдана нашій представниці, речниці від нашого імени, окошується і на нас. Доводилося

переконувати її в протилежному: вона зле зрозуміла, у неї манія напастуван-ня, не можуть же всі гендлярі змовитися проти неї. Зрештою настрої гендлярів мене мало обходили. Інша річ Альбертина. І повторюючи ті іронічні слова: «Краще пізно, ніж ніколи!», Франсуаза підказала моїй уяві цілу картину: як Альбертина розважається цілий вечір із приятелями і як їй весело з ними, не те що зі мною. «Якесь чуперадло у плескатуму, як корж, капелюшку, та ще й вирлоока, кумедія, та й годі, а її пальтечко, треба давно його підлатати — міль усе попроїдала. Без сміху дивитись на неї не можна!» — додала, ніби насміхаючись, Франсуаза: хоча її враження завжди розбігалися з моїми, але їй завше кортіло поділитися зі мною своїми. Я навіть навзнаки не показав, що уловлюю в її тоні зневагу та кпини, але, щоб віддати віть за віть, відповів Франсуазі, хоча в очі не бачив згаданого нею капелюшка: «Те, що ви називаєте «коржем», насправді чарівний капелюшок...»

— «Але ж він ламаного шага не варт», — урвала мене Франсуаза, вже зовсім згідно. Ось тоді я (лагідно і спроквола, аби моя облудна відповідь справляла враження не гніву, а самої істини), але не зволікаючи, щоб не змушувати Альбертину чекати, сказав Франсуазі прикрі слова: «Ви славна жінка, — солодкомовно почав я, — ви хороша людина, ваших чеснот не перелічити, але якою ви приїхали до Парижа, такою і залишились: ви й допосі нічого не тямите в туалетах і ламаєте язик». І цей докір був напродиво дурний, бо французькі слова, поаравною вимовою яких ми так пишаємося, не що інше, як те саме «ламання», оскільки їх «ламали» галли, перековерзуючи латинську чи саксонську мови, бо наша французчина виникла через дику вимову слів, належних до інших язиків. Дух живої мови, прийдешне і минуле французчини — ось що мало б мене цікавити у Франсу-азиних помилках. «Церувнячка» замість «церувачка» — чи це не менш цікаво, ніж тварини, вцілілі з давніх-давен, як от кит чи жирафа, живе свідчення того, через які стадії пройшло тваринне царство? «І, — додав я, — скоро ви за стільки років нічого не навчилися, то вже зроду й не навчитеся. А втім, утіштеся: це не заважає вам бути хорошою людиною, чудово готувати яловичину в галяреті і ще багато чого. Капелюшок, такий, на ваш смак, простенький, скопійовано з капелюша дукині Германської, а дуки-нин капелюш коштував п'ятсот франків. Зрештою я збираюся небавом подарувати мадмуазель Альбертині

нового брилика, ще кращого». Я знав, що нема нічого прикрішого для Франсуази, ніж коли я витрачаю гроші на тих, кого вона незлюбила. Вона щось муркнула мені, але я не зрозумів, що саме, бо на неї напала ядуха. Коли я згодом довідався, що в неї хворе серце, як мене гризло сумління на думку, що я зловживав жорстокою і марною втіхою заводити з нею колотнечу. Франсуаза терпіти не могла Альбертини, бо та, хиренна злидня, не додавала ніякого блиску до того, що я в її очах мав. Франсуаза усміхалася зичливо щоразу, коли мене прохано до маркізи де Вільпарізіс. Зате вона обурювалася, що Альбертина ніколи мене не гостить. Дійшло до того, що я почав брехати, ніби деякі речі подарувала мені Альбертина, проте Франсуаза не вірила ні на йоту. Найбільше її разило, що не було взаємності в частуванні. Альбертина приходила до нас обідати, якщо її кликала моя мама, а нас до пані Бонтан не запрошено (та не мешкала в Парижі по півроку, бо її чоловік, як і раніше, коли йому набридала служба в міністерстві, обіймав то ту, то ту «посаду» поза столицею), і Франсуаза вважала, що з боку моєї приятельки це ганебно, от вона на це й біла, згадуючи комбрейську верзунку:

- *Сідаймо їсти книш.*
- *О, це я найхитніш!*
- *Тепер і твій з "імо.*
- *А що як потім, мо '?*

Я вдавав, ніби пишу листа. «Кому це ви пишете?» — спитала, входячи, Альбертина. «Одній моїй ширій подружці, Жільберті Сванн. Ви її не знаєте?» — «Ні». Я утримався розпитувати Альбертину, як вона провела вечір; я відчував, що почну випікати їй очі, а доба була вже пізня, ми б не встигли поладитися, і нам би бракувало часу на поцілунки та пестоші. Тим-то з них мені й хотілося почати. Я трохи заспокоївся, але щасливим себе не відчував. Утрата всякого дороговказу, всякого напрямку, характерна для чекання, відчувається і після приходу того, кого ми виглядаємо, і це відчуття отруєє спокій, а тільки в спокої його прихід дарував би нам велику радість, стративши ж його, спізнати її ми не можемо. Альбертина була тут; мої розшарпані нерви, й досі збурені, все ще чекали на неї. «Я хочу міцного поцілунку, Альбертино». — «Скільки хочете, — відгукнулася вона, сама готовність і доброта. Ще ніколи вона не здавалася мені такою гарною. — Ще?» — «Ви ж знаєте, для мене це любовта, велика любовта!» — «А

для мене ще куди більша, — підхопила вона. — Ох, яка у вас гарненька течка!» — «Візьміть її собі, дарую вам на пам'ятку». — «Ви такий милий...» Ми зцілилися б раз і на все від романтики, якби, думаючи про ту, кого кохаємо, спробували стати такими, якими будемо, коли розлюбимо її. Течка, агатова Жільбертина кулька — все це колись мені було дороге, але дороге лише моїй душі — адже нині вони для мене були такою собі звичайною течкою, такою собі звичайною кулькою.

Я спитав Альбертину, чи не хоче вона пити. «А он, здається, помаранча і вода, — сказала вона. — Чим не розкіш?» Отак я міг укупі з її поцілунками зажити тієї свіжости, яка у принцеси Германської була для мене любіша за свіжість поцілунків. Я ц мули в помаранчевий сік з водою, і мені здавалося, ніби він утаємничував мене в секрет досягання плоду, в свою добру силу на деякі стани людського організму належного до світу, такого відрубного від його світу, показував свою неміч його відживити, натомість наливав його вологою, яка могла бути для нього спасенною, — коротше, сік щедро втаємничував мої почуття, але не розум.

Коли Альбертина пішла собі, я згадав, що обіцяв Сваннові написати до Жільберти, і подумав, що найкраще це зробити негайно. Знічев'я, немов дописуючи останній рядок нудного письмового твору, я вивів на конверті ім'я Жільберти Сванн, яким раніше змережував свої зшитки, аби створити собі позірність листування з нею. Бо якщо колись це ім'я я писав сам, то нині призвичаєння доручило цю повинність одному з численних секретарів, яких воно взяло собі в помічники. І цей секретар міг цілком спокійно виписувати ім'я Жільберти — адже його зовсім недавно притокмило до мене призвичаєння, він зовсім недавно став до мене на службу, з Жільбертою він був незнайомий, він чув від мене і знав лише, що це панна, в яку я був закоханий, але ці слова нічого реального для нього не містили.

Я не міг оскаржити Жільберти в осхлості. Той, ким я був нині щодо неї, виступав «свідком», здатним найкраще зрозуміти, чим вона була для мене. Течка, агатова кулька просто знов набули для мене у моїх взаєминах з Альбертиною тієї самої ваги, яку вони мали для Жільберти, тієї, яку вони могли б мати для кожної істоти, яка не бачить їх у блиску свого внутрішнього полум'я. Але тепер у мені оселилася

нова бентега, і ця нова бентега спотворювала й собі уявлення про достеменну вартість речей і слів. І коли

Альбертина, аби ще раз подякувати мені, скрикнула: «Я так люблю туркуси!» — я відповів: «Не дайте зблякнути цим самоцвітам!» — повіряючи їхній міцності долю нашої дружби, хоча всяка розмова про майбуття була так само безсила збудити в мені почуття до Альбертини, як була безсила зберегти почуття, що колись приковувало мене до Жільберти.

У ту добу зайшло явище, яке заслуговує на згадку лише тому, що повторюється в усі значні історичні періоди. Коли я писав до Жільберти, дук Германтський, повернувшись з редути, ще в своєму шоломі, подумав про те, що завтра муситиме надіти жалобу, і поклав собі на тиждень раніше поїхати лікуватися на води. Повернувся він за три тижні (я забігаю наперед — адже я оце щойно дописав листа до Жільберти), аж це дукові приятелі, що знали, як він, на початку Дрейфусового процесу геть байдужий, пошився потім у запеклі антидрейфусари, отетеріли, почувши від нього (ніби промивання подіяло не тільки на сечовий міхур) таку тираду: «Ну що ж, справу буде переглянуто і його виправдають; як можна засудити людину, коли немає жадних доказів? Це ж треба бути таким недоумком, як Фробервіль! Офіцер готує французів до різанини, тобто до війни! Ну й доба!» Річ у тім, що на водах дук Германтський познайомився з трьома чарівними дамами (з італійською принцесою і двома її братами). Почувши їхні відгуки про книжки, які вони читали, про п'єсу, яку ставили в Казино, дук миттю збагнув, що ці жінки тямовитіші за нього, що, як він сам казав, йому з ними не збігти. Ось чому його так потішило принцесине запрошення грати з ними в бридж. Проте як тільки він опинився у принцеси і в запалі свого несмачного антидрейфусарства бовкнув: «А з переглядом справи славного Дрейфуса вже глухо», як, на превеликий свій подив, почув заперечення принцеси та її братових: «Навпаки, справа вже не за горами. Не можна ж тримати на каторзі зовсім не винну людину». — «Та що ви?» — розгублено витріщився дук, так наче довідався, що в цьому домі пришили якусь прикладку, насміхаючись над тим, кого він вважав досі за людину розумну. Але через кілька днів, подібно до того як ми з боягузтва і мавпування, не розуміючи, в чому сіль, репетуємо: «Гей, Жожоте!» — великому акторові, якого так назвали при нас у якомусь

домі, дук, іще непевно, а все ж бубонів: «Справді, якщо там проти нього нічого нема...» Троє преслічних дам вважали, що він усе ще пасе задніх, і ледь поштурхували його: «Та, власне, жодна розумна людина і не думала, що там щось є». Щоразу, коли проти Дрейфуса висували щось «убивче» і дук, гадаючи навести і рьох чарівних дам, повідомляв їм новину, вони дзвінко реготали і завиграшки, з надзвичайною діалектичною тонкістю доводили йому, що його доказ несерйозний, просто курам на сміх. Дук повернувся до Парижа зятим дрейфуса-ром. І, звичайно, ми не збираємося заперечувати, що в цьому разі посланцями істини виступили три чарівні дами. Але гідне уваги, що через кожні десять років відбувається таке: навіть якщо людина в чомусь глибоко переконана, з нею сходяться розумний чоловік і жінка чи бодай одна чарівна дама, і їхніми заходами за якихось кілька місяців ця людина повертається на сто вісімдесят градусів. Ба більше: чимало країн поводяться як ця щира людина, багато країн дихають лихим духом на якийсь народ, але минає півроку, і вони сповнюють до нього зовсім іншим почуттям і рвуть раніше укладені спілки.

Якийсь час я не бачився з Альбертиною, але не переставав одвідувати не дукиню Германську, яка вже не промовляла до моєї уяви, а інших ворожок та їхні домівки, невід'ємні від них так само, як перлова чи емалева скойка від молюска, який змайстрував її й заховався в ній, або зубчаста вежичка від мушлі. Я не зумів би класифікувати цих дам, оскільки труднощі проблеми полягали не лише в безцільності й неможливості її розв'язання — навіть поставити її було непросто. Перш ніж підступитися до дами, треба було підступитися до її чародійського палацу. Отож одна з них приймала влітку завжди після сніданку: їдучи до неї, доводилося піднімати буду дрожок — так прямило сонце, і спогад про його пекуче проміння мимоволі поєднувався потім із загальним враженням. Я думав, що їду всього лише на Кур-ла-Рен, проте, ще не добравшись до збіговиська, з якого людина твереза, мабуть, покепкувала б, я, наче мандрівник по Італії, був ув осліпі, я зазнавав раювання, невіддільного вже в моїй пам'яті від палацу. Окрім того, через спеку в цю добу року і в цю пору, дама наглухо зачиняла віконниці у просторих прямо'кутних вітальнях бельетажу, де вона приймала. Я спершу ледве впізнавав господиню та її гостей, навіть дукиню Германтську, яка хрипким голосом

запрошувала мене сісти біля неї в крісло бове, на якому було удано «Викрадення Європи». Відтак у мої очі впадали великі гобелени XVIII віку з зображеннями кораблів, чиї щогли були оздоблені штокрозами, і, сидячи під цими кораблями, мені марилося, ніби я не в замку на березі Сени, а в палаці Нептуна на березі океану, а дукиня Германтська перекидалася богинею вод. Перераховувати решту салонів я міг би без кінця-краю. Наведений приклад добре показує, що мої судження про світ спиралися на щиро поетичні враження, яких я ніколи не брав у рахубу підсумовуючи, ото ж-бо, коли я визначав переваги того чи іншого салону, рахунок виходив неправильний.

Звісно, я помилявся і з інших причин, але перед виїздом до Бальбека (куди, на моє нещастя, я вибрався вдруге і вже востаннє) я не маю часу для виведення образу світського товариства — його ви знайдете уже десь згодом. Скажу лише, що до першої фальшивої рації листа до Жільберти (моє легковажне життя-бут-тя, що дозволяє робити висновки про мою світськість) і повернення до Сваннів, яке цей лист немовби звістував, Одетта могла б додати ще й іншу, таку саму фальшиву. Різні лики, якими світ повертається до однієї й тієї самої людини, я уявляв собі досі, просто гадаючи, що світ не змінюється, що котрась дама, яка ні з ким не зналася, починає раптом учащати до всіх або що іншу даму, справжню душу товариства, всі нараз зацурали; ми схильні вбачати в таких злетах і падіннях чисто особисті випадки, на кшталт тих, коли внаслідок гри на біржі в тому самому колі той, поглянути, зруйнувався доценту, а той несподівано забагатів. Одначе річ не тільки в цьому. Почасти світські події — явища нижчого рівня, ніж мистецькі напрямки, ніж політичні кризи, ніж захоплення то театром ідей, то імпресіоністичним малярством, то складною німецькою музикою, то простою російською музикою, то соціальними проблемами, ідеями справедливості, релігійною реакцією, нижчого рівня, ніж приплив патріотизму, — становлять собою їхнє далеке відбиття, заломлене, невиразне, каламутне, плинне. Отже, і салони годі зобразити в стані нерухомості — нерухомість ще давала змогу розбирати характери, але нині характери теж мають включатися в перебіг нібито історії. Потяг до новини змушує світовців, які з більшою чи меншою щирістю прагнуть прилучитися до розвою ідей, ходять туди, де їм зручніше за ним стежити, зазвичай обирати ще незнану, але великонадійну хазяйку дому, бо хтось побачив у неї світлу голову, — надії вона подає ледь-ледь розквітлі, тоді як надії на інших жінок, володарок дум, зів'яли, всохли: ці жінки нічого не дають уяві одвідувачів салонів, „бо одвідувачі знають і їхні сильні, і слабкі сторони. Отак кожна доба втілюється в нових жінках, у нових групах жінок, тісно пов'язаних із новими віяннями, жінках, таких оце нібито пишних у своїх туалетах, буцімто незнане плем'я, породжене останнім потопом — буцімто невідпорні красуні будь-якого нового Консулату, будь-якої нової Директорії. Проте зчаста ці нові господині дому уподібнюються до того державного мужа, який нарешті здобув міністерський портфель, але який протягом сорока років даремно

стукав у всі двері, — це жінки, яких не знали в світі, але які вже дуже давно влаштовували прийняття, за браком кращого, «лише для найближчих». Звичайно, раз на раз не випадає. Коли, в пору тріумфальних виступів російського балету, у пору, коли він відкрив одного по одному Бакста, Ніжинського, Бенуа і геніального Стравинського, з'явилася княгиня Юрбелетьєва, юна хрещена мати всіх цих нових великих людей, з величезною тріпотливою егреткою на голові, яку парижанки бачили вперше і якою їм захотілося прикрасити і себе, можна було подумати, ніби цю прояву привезли з собою у своєму незліченному багажі, як найкоштовніший скарб, російські танцівники; але коли обік неї в літерній ложі на всіх виставах «росіян» ми побачимо пані Вер-дюрен, цю правдиву чарівницю, досі великому панству незнану, то світовцям, готовим легко повірити, ніби пані Вердюрен допіро прибула з трупкою Дягілева, ми розтлумачимо, що ця дама суцзя вже давно, що вона не раз перевтілювалася і що це її перевтілення відрізняється від попередніх лише тим, що вона вперше осягла успіх, успіх цього разу міцний і лавиноподібний, до якого довго й марно рвалася Принципалка. А от новина, що її уособлювала собою пані Сванн, не мала такого гуртового характеру. Її салон скристалізувався довкола вмирущого, довкола того, хто тоді, як він уже виписався, вискочив майже одразу з мороку невідомости й здобув ореол гучної слави. Бергготтом зачитувалися. Цілі дні його виставляла в себе напоказ пані Сванн і все шепотіла на вушко якомусь цабе: «Я побалакаю з ним, він напише для вас статтю». А втім, письменник ще мав снагу написати статтю і навіть одноактівку для пані Сванн. Тепер він одною ногою стояв у могилі, але почувався не так зле, як тоді, коли приїздив питати про бабусине здоров'я. Бо гострі болі змусили його дотримуватися дієти. Хвороба — це лікар, якого ми слухаємося найбільше; доброті та знанню ми вміємо лише обіцяти; стражданню ми коримося.

Звісно, у кланчикові Вердюренів було нині куди цікавіше, ніж у ледь націоналістичному, ще літературнішому і насамперед бергготтівському салоні пані Сванн. Кланчик, справді, був чинним вогнищем уже затяжної політичної кризи, яка досягла свого апогею — дрейфусарства. Проте світські люди переважно виступали проти перегляду, отож-бо салон дрейфусарський здавався чимось так само неможливим, як свого часу — салон комунарів. Правда, принцеса де

Капрарола, яка познайомилася з пані Вердюрен у зв'язку з великою виставкою, влаштованою принцесою, довго просиділа в неї у вітальні — вона все сподівалася перенайти цікавих людей із кланчика до свого салону, — і під час цієї своєї візити принцеса (вдаючи з себе, з меншим розмахом, дуки-ню Германтську) різала правду в очі, називаючи ідіотами людей свого кола, і здалася пані Вердюрен козир-жінкою. Одначе трохи згодом принцесі не вистачило козиристости на бальбецьких перегонах під обстрілом поглядів націоналісток у спідницях уклонитися пані Вердюрен. А пані Сванн антидрейфусари схвалювали за «добромисність», а що вона була за жидом, то це мали за подвійну її заслугу. Зате ті, хто в неї ніколи не був, гадали, що вона приймає у себе лише якихось невідомих юдеїв та хіба ще Берггтових підмайстрів. Ось таким робом і ставлять жінок, і навіть десятка вищого, ніж пані Сванн, на нижчий щабель суспільної ієрархії — іноді за кров, іноді через їхню нехіть до проханих обідів та раутів, через те, що їх там не видно, — виходить, мовляв, їх нікуди не кличуть, — іноді через те, що вони говорять не про свої світські взаємини, а лише про письменство та мистецтво, іноді через те, що люди відвідують їх крадькома, або ж через те, що самі ці жінки, надто оберігаючи честь своїх гостей, нікому не зізнаються, що ті до них приходили, — словом, коли про якусь жінку в деяких колах подекують, що та нікуди не вхожа, на це є безліч причин. Так було з Одеттою. Принцеса д'Епінуа, що заповзялася умовити Одетту щось пожертвувати на користь «Французької вітчизни» і з цією метою вибралася до неї, як би вибралася до галантерейної крамниці, певна, що застане там навіть не погорджуваних, а просто невідомих людей, стала як урита, коли двері відчинилися перед нею зовсім не до тієї вітальні, яка малювалася в її уяві, а до чарівної зали, де — ніби в якійсь феєрії — вона впізнала в пишних фігурантках, що повиверталися на козетках, сиділи у фотелях і називали господиню дому по імені, принцес і дукинй, яких їй, принцесі д'Епінуа, на превелику силу давалося заманювати до себе і яких, виконуючи обов'язки підчасних і хлібодарів, під зичливим Одеттиним оком, частували оранжадою та птифурами маркіз дю Ло, граф Луї де Тюрен, принц Боргезе і дук д'Естре. Принцеса д'Епінуа, сама того не усвідомлюючи, вважала світськість за одну з внутрішніх високих прикмет — ось чому їй довелося розутілити пані Сванн і перевтілити в гожу даму. Незнання того справжнього життя, яким

живуть жінки, не виставляючи його напоказ у газетах, накидає на певні обставини (сприяючи тим самим розмаїттю салонів) покров таємничості. В Одетти все почалося з того, що деякі чоловіки з вищого товариства, охочі познайомитися з

Берготтом, приходили до неї обідати тісним гуртом. Одетта зуміла виявити досить тактовності і не хвалитися цим; просто їх чекали там задалегідь поставлені «особисті куверти», а звідси впливало, що вона підтримує традиції «ядерця» і після «схизми». Разом із Берготтом вона возила їх на цікаві прем'єри, дарма що це його заганяло на той світ. Ці панове розповіли про Одетту кільком жінкам свого кола, здатним зацікавитися цим новим світом. Жінки повірили, що Одетта, Берготтова приятелька, чимось допомагає йому в роботі; вони думали, що вона в тисячу разів розумніша за найславетніших сенжерменок, думали, по-кладаючись на ті засади, на які вони поклалися в політиці, довіряючись у всьому таким твердолобим республіканцям, як Думер і Дешанель, і доводячи, що Франція згинула б, якби її доля була в руках монархістів, яких вони все-таки кликали на обід,

— усяких там Шаретів, Дудовілів тощо. Хоча Одеттине становище змінилося на краще, вона дуже шанувалася, завдяки чому це поліпшення було певніше і йшло швидше, і намагалася приховувати його від людей, схильних судити з хроніки «Голуа» про успіхи і занепад салону, отож-бо, коли на генеральній репетиції Берготтової п'єси, влаштованої у найвитворнішій залі з добродійною метою, у центральній, авторській ложі з'явилися й сіли поруч із пані Сванн віконтеса де Марсант і та, яка (завдяки тому, що дукиня Германтська, пересичена величанням, розбещена верховодством, тушувалася) рвалася в левиці, в праводавниці нової ери, — сама графиня Моле, це стало подією. «Ми ще й гадки не мали, що вона в силу вбивається, — мовили про Одетту, коли до неї в ложу ввійшла графиня Моле, — а вона вже стала на верхньому щаблі».

Отож, пані Сванн могла цілком припустити, що я зі снобізму силкуюся знову зійтися з її донькою.

Така хвальна кумпанія не заважала Одетті дуже пильно дивитися виставу, боцїмто вона сюди й приходила лише на цю драматургію, — ось так само щиро й завзято гуляла вона в Булонсько-му Лісі з гігієнічних міркувань і ради моціону. Чоловіки, які раніше не дуже тупцювали коло неї, відтручуючи всіх, підступали до поренчат, аби

припасти до її руки і приєднатися тим самим до її пишного почту. З усмішкою радше гречною, ніж іронічною, вона терпляче відповідала на їхні запитання й виказувала куди більше певности, ніж можна було сподіватися, і ця певність була щира, бо нині, хай і запізно, всім упадали в очі її зв'язки, для неї такі звичні, але допосі приховувані зі скромности. За тими трьома дамами, привертаючи до себе всі погляди, сидів Берготт ув оточенні принца Агригентського, графа Луї де Тюрена й маркіза де Бреоте. І неважко було здогадатися, що для цих людей, які бували всюди і стрибнути ще вище могли, пішовши на якусь химерію, а цю химерію, як вони гадали, давала їм, надячи їх до себе, господиня, жінка, на суд багатьох, великорозумна, в чиєму домі вони сподівалися спіткати всіх модних драморобів та повістярів, — усе це було куди манливіше й збудливіше, ніж вечори у принцеси Германської, які точилися стільки років без усякої програми і якихось новинок, схожі десь на вечір, так докладно описаний нашим пером. У цьому великому світі, Германському світі, цікавість до якого заникала, нові духовні запити не втілювалися в розривках, потрібних для цих людей, як вони втілювалися в марничках, які Берготт мережив для пані Сванн, уподіб отих організованих належите засідань оборонців громадського добра (а втім, навряд щоб «світ» міг зацікавитися Дрейфусовою справою), на яких у пані Вердюрен збиралися Пікар, Клемансо, Золя, Рейнак і Лаборі.

Жільберта зміцнила і материне становище, бо Сваннів вуйко недавно відписав їй близько вісімдесяти мільйонів, завдяки чому сенжерменці накинули на неї оком. Якоїсь шкоди Одетті мали б завдавати дрейфусарські переконання Сванна, хай і близького вже до могили, але й чоловікове дрейфусарство не тільки не вадило їй, а ще й допомагало. Про подружжя казали так: «Він здитинів, він ідіот, нікого він не обходить, зважають тільки на його дружину, а вона чарівна». Отож, навіть Сваннове дрейфусарство ішло на добро Одетті. Якби її попервах полишили на саму себе, вона, гляди, почала б підсипатися до шиковних дам, і це занастило б її. Але в ті вечори, коли вона тягала мужа на обіди до Сен-Жерменського передмістя, Сванн, похмуро зашившись у куток, не панькався, якщо бачив, як Одетта хоче відрекомендуватися якійсь дамі-націоналістці, і казав прилюдно: «Та годі-бо, Одетто, ви з глузду з'їхали! Прошу вас, сидіть на місці. Це ж лакузтво — рекомендуватися антисемітам. Я забороняю вам!» Світські

люди, перед якими всі запобігають, не звикли до такої фудулії і до такої невихованости. Вперше вони бачили когось, хто вважав себе «вищим» за них. Вони переказували одне одному Сваннові грубощі, а візитівки з загнутими ріжками так і сипалися на Одетту. В гостях у віконтеси д'Арпажон вона викликала до себе спочутливу й гостру цікавість. «Ви не гніваєтеся, що я вам відрекомендувала її? — питала віконтеса д'Арпажон. — Вона така мілуся. Це Марі де Марсант звела мене з нею». — «Та ні, що ви! Зразу видно, що ця дама надзвичайно розумна, а потім, вона просто чарівлива. Навпаки, мені давно хотілося з нею зустрітися; скажіть мені, будь ласка, де вона живе». Пані Сванн віконтеса д'Арпажон казала, що вона дуже веселилася у неї позавчора і що посидіти у неї вона була рада подвійно: то був для неї привід не поїхати до маркізи де Сент-Еверт. І вона не брехала, бо віддати перевагу пані Сванн означало показати свою інтелігентність — це дорівнювало відмові їхати на чаювання задля поїздки на концерт. Однак якщо до віконтеси д'Арпажон одночасно з Одеттою приїздила маркіза де Сент-Еверт, то віконтеса, знаючи, яка маркіза велика снобка, в душі зневажаючи її і все-таки цінуючи її прийняття, не знайомила з нею Одетти, аби маркіза де Сент-Еверт так і не здогадалася, що це за одна. Маркіза гадала, ніби то якась високість, рідкісний гість у світі, бо досі вона її не бачила, тож навмисне засиджувалася у віконтеси, відповідала Одетті на її мову, хоча й не прямо, але віконтеса д'Арпажон залишалася невблаганна. І коли маркіза де Сент-Еверт, не доп'явши свого, йшла як напишна, пані дому мовила Одетті: «Я вас не познайомила, бо люди не дуже люблять ходити до неї, а вона напостає так, що ви від неї не відкрутитеся».

— «Дарма!» — відповідала Одетта з жалем. Але в її свідомість укарбувалося, що в маркізи де Сент-Еверт не люблять бувати, і почасти це не розминалося з правдою, — і звідси вона висновувала, що сидить на вищому стільці, ніж маркіза де Сент-Еверт, хоча маркіза де Сент-Еверт сиділа на дуже високому стільці, а Одетта — на ніякому.

До неї це не доходило; і хоча всі приятельки дукинї Германської подругували з віконтесою д'Арпажон, коли віконтеса запрошувала до себе пані Сванн, Одетта вважала за потрібне виправдуватися: «Я іду до віконтеси д'Арпажон, але здамся вам дуже відсталою, коли скажу: мені буде прикро, якщо про це провідає дукиня Германтська (з нею Одетта, зрештою, не була знайома). Чоловіки перебірливі, дізнавшись, що у

пані Сванн мало знайомих у світі, заспокоювали себе тим, що вона, мабуть, жінка небуденна, очевидячки — видатна музикантка, і що познайомитися з нею — означає сподобитися вищого світського рангу, як той, що мав би дук, здобувши ступінь доктора наук. Жінок пустограшніх надило до Одетти зовсім інше: дізнавшись, що вона відвідує концерти Колона і називає себе вагнеріанкою, вони звідси виводили, що вона, мабуть, «галабурдниця», і палали бажанням зійтися з нею. Проте свідомі хиткості свого становища, вони боялися осоромитися в очах товариства близькістю з Одеттою і, помічаючи пані Сванн десь на добродійному концерті, вернули носа: їм, бачте, ніяково перед очима у пані Рош-шуар вклонитися жінці, яка завиграшки може махнути до Байрейта, а це вже казна-що!

Кожна особа, завітавши до когось додому, стає іншою; серед казкових метаморфоз, dokonуваних — наче в чарівниць вітальні пані Сванн, маркіз де Бреоте, нагло зростаючи в ціні завдяки відсутності свого звичайного оточення і сяючи вдоволенням від того, що він тут, — оце* мабуть, із такою міною він, передумавши їхати на бал, зачинався б у себе вдома і, озброївшись окулярами, брався читати «Ревю де Де Монд» — навіть маркіз де Бреоте завдяки тому таємничому ритуалу, якого він нібито дотримувався, візитуючи Одетту, ніби весь переінакшувався. Дорого я дав би, щоб побачити, як змінилася б у цьому новому для неї середовищі дукиня де Монморансі Люксембурзька. Але вона була одною з тих, кому Одетту нізащо б не відрекомендували. Пані де Монморансі, куди доброзичливіша до Оріани, ніж Оріана до неї, дуже здивувала мене, сказавши про дукиню Германську: «Вона водиться з дотепними людьми, всі її люблять, гадаю, якби вона виявила трошки більше завзяття, то, зрештою, створила б свій салон. Але, правда, їй на тому не залежить, вона має рацію: вона щаслива й так без салону, всі горнутья до неї». Тож якщо дукиня Германтська не мала салону, то в такому разі, що таке «салон»? Одначе ще більшим дивом, ніж те, яким здивувала мене дукиня де Монморансі, здивував я дукиню Германську, признавшись їй, що люблю бувати у дукині де Монморансі. Оріана обзивала її старою кретинкою. «Зрештою, — казала вона, — я мушу до неї ходити, вона моя тітка, але ви!.. Вона навіть не вміє привабити до себе приємних людей». Дукиня Германтська не усвідомлювала, що до приємних людей мені байдуже; коли вона казала: «Салон Арпажон», мені

ввижався жовтий мотиль; а коли вона казала: «Салон Сванн» (взимку пані Сванн приймала у себе від шостої до сьомої) — чорний мотиль із засніженими крильми. Хоча цей останній салон вона й за салон не вважала і зроду не переступила б його порогу, проте мені вона ласкаво дозволяла ходити туди — з огляду на «дотепних людей». Але дукиня Люксембурзька!.. Якби я вже «створив» щось, про що пішли б поголоски, вона вирішила б, що трохи снобізму цілком може поєднуватися з талантом. А я розчарував її геть: признався, що до дукині де Монморансі ходжу не на те, щоб (як вона гадала) щось «занотовувати» і «шкіцувати». Зрештою дукиня Германтська помилялася не більше, ніж світські повістярі, які, спостерігаючи правдивого чи уявного сноба збоку, безжально розбирають його вчинки, не зазираючи в його душу, коли в ньому розквітає справжня весна громадських змагань. Я сам, пробуючи збагнути, чому мені так подобається відвідувати дукиню де Монморансі, зазнав і собі розчарування. Вона мешкала в Сен-Жерменському передмісті, у старовинному обійсті з безліччю флігелів, відокремлених один від одного садками. Підбрамна статуя — роботи Фальконе — вдавала джерело, звідки, зрештою, текла якась мокреча. Швейцарка, яка сиділа трохи далі, з завжди червоними очима — чи то з горя, чи то внаслідок неврастенії, мігрені або нежиті, — не відповідала на жодне ваше запитання, робила непевний жест — мовляв, дукиня вдома, а в цей час з її вії до вазона з люби-мене падали — кап, кап — краплі. Мені було приємно дивитися на статую, бо вона нагадувала мені маленького гіпсового садівника в ком-брейському садку, але куди любіше мені було дивитися на великі сходи, вогкі й лункі, де йшли виляски, як на сходах у старих лазнях, розглядаючи сіни, заставлені вазами з цинераріями — синіми на синьому, а найбільше мене тішив бренькіт дзвіночка, достоту такого, як бренькіт дзвіночка в покоях Евлалії. Цей бренькіт надпоривав мене, але передавати свої враження дукині де Монморансі здавалося мені нечемним, тож вона бачила, що я весь час ходжу екзальтований, а чому саме — було їй невгадно.

Перебої почуття

Другий мій приїзд до Бальбека нічим не скидався на перший. Сам директор особисто спіткав мене на Вужиному мості і забубонів, як він цінує знайомих клієнтів, викликавши у мене острах, що промує мене в вищий чин, поки я не здогадався, що його підвела граматики, а, отже,

знакомитий для нього означає всього-но знайомий. Зрештою, опановуючи мови для нього нові, він розучувався говорити тими, які знав раніше. Він сповістив, що влаштує мене аж на піддашші. «Маю надію, — сказав він, — що ви не вважатимете це за негостинність; я неохоче даю вам не найкращий номер, але я боюся, як би не було гаму, а там над вами нікогісінько, й у вас не лопатимуть слухові перетики (він мав на увазі перетинки). Не хвилюйтеся, я звелю причинити віконниці, аби вони не грюкали. Щодо цього я нестерпний». (Ця репліка передавала не його думку: він хотів сказати, що тут він неблаганний, радше вона передавала думку коридорних.) Номер був, зрештою, той самий, що за першого мого перебування. Не номер піднісся, піднісся у директоровій думці я. Мені дозволялося топити коминок, якщо я замерзну (за приписами лікарів я приїхав на море після Великодня), тільки щоб на стелі не з'явилися «розпадлини». «Головне, якщо захочете розвести вогонь, не підкладайте дров, поки не спаленіли (тобто, «не спаляться») ті, що горіли раніше. Найбільше треба боятися, як би коминок не розпікся, а то я, для оздоби номера, поставив на нього велику вазу — під старезну хінську, і вона може тріснути».

Директор повідомив мені зі смутком про смерть старшини шербурзьких адвокатів. «Старий був побита голова (тобто «бита голова»)), — сказав він і пояснив, що старшина прискорив свій кінець тим, що пив без просиху, тобто без просипу. «Я вже давно помічав, що після обіду він затинає хробака (звісно, «хропака»). А останнім часом він так змінився, що якби вам не сказали, що це він, то ви б його навряд чи згадали (звичайно, «вгадали»).

А ось уже вісточка радісна: голова канського суду недавно отримав «стіжок» кавалера Почесного легіону. «Що й казати, людина він тямовита, але йому дали орден за його «зав'язки» (тобто, зв'язки). Про цю нагороду писали в учорашньому числі «Еко де Парі», але директор устиг поки що прочитати лише перший «відступ» (тобто вступ). Там добре натрусилося Кайо за політику. «Зрештою, я вважаю, що вони мають рацію, — додав директор. — Кайо хоче, щоб ми були під корцем (під ковпаком) німецьким». Якої думки про це директор готелю, мене зовсім не обходило, і я перестав слухати його. Переді мною мріли образи, задля яких я повернувся до Бальбека. Вони дуже відрізнялися від колишніх; нині я сподівався сліпучих вражень, не до пари тим

давнім, імлістим, проте й нові враження мали розчарувати мене. Образи, відсіяні пам'яттю, не менш химерні, не менш куці, не менш невловні, як і образи, породжені уявою, а потім знівечені дійсністю. Годі думати, що поза нами, в якійсь там місцині було зібрано більше образів нашої пам'яті, ніж образів мрії. А потім нове середовище здатне змусити нас забути, ба навіть зненавидіти те, задля чого ми вибралися в дорогу.

До Бальбека я подався ще й через те, що Вердюрени (запросинами яких я ні разу не міг скористатися і які, певне, були б раді, якби я заявився до них на село і вибачився за те, що досі не зумів завітати до них у Парижі), знаючи, що чимало «вірних» літникуватимуть на цім узмор'ї, винайняли на цілий сезон замок маркіза де Камбремера (Ла-Распельєр) і запросили туди баронесу Пютбюс. Того вечора, коли мені (в Парижі) стало відомо про це, я мов блекоти наївся і послав нашого лакейчука випитати, чи візьме ця дама до Бальбека свою камеристку. Була одинадцята вечора. Консьєрж довго не відчиняв, але якимсь дивом не послав к бісу мого гінця і не викликав поліції — він тільки зустрів його непривітно, одначе передав потрібні відомості. Консьєрж сказав, що перша камеристка справді буде супроводжувати свою пані спершу на води в Німеччину, звідти до Біаррица, а вже потім до пані Вердюрен. Я раював душею, бачачи, що справа ладиться. Я вже міг не бігати на вулиці за спідницями, до яких не запасся рекомендаційним листом, таким листом щодо цієї «Джорджоне» мав правити той факт, що я того самого вечора обідатиму з її пані у Вердюренів. Зрештою вона, може, склала б собі кращу думку про мене, якби їй сказали, що я знайомий не лише з тими, хто винайняв замок Ла-Распельєр, а й з самими замчанами, а головне — з Сен-Лу, який, не можучи рекомендувати мене на відстані самій камеристці (бо та не знала імени Робера), написав про мене Камбремерам теплого листа. Він думав, що, окрім усіляких послуг, які вони можуть мені зробити, мені буде цікаво побалакати з пані Камбремер-молодшою, з дому Легранден». Вона жінка розумна, — запевняв він мене. Від неї годі чекати чогось визначного («визначне» витіснило в його мові «високе»), бо Робер щоп'ять-шість років змінював деякі свої улюблені слівця, зберігаючи, одначе, найголовніші для нього), але це — характер, індивідуальність, обдарована інтуїцією; вона за словом до батька не бігає. Іноді вона дратує, бовкає дурниці, щоб уразити (річ тим кумедніша, що нема на

світі людей менш виборних, ніж Камбремери, вони не завжди «на висоті», але загалом не жлоби».

Отримавши рекомендаційного листа від Робера, Камбремери або зі снобізму, який схилив їх хоча б непрямо прислужитися Сен-Лу, або з удячності за все те, що він у Донсьєрі зробив для їхнього братанка, а найправдоподібніше — з доброти і традицій гостинності, почали писати йому довгі листи, де запрошували мене оселитися в них або ж, якщо я волію бути вільнішим, зголошувалися підшукати для мене помешкання. Сен-Лу попередив їх, що я зупинюся в бальбецькому Гранд-отелі, а вони йому відповіли, що принаймні ждатимуть моєї візити зразу по приїзді; якщо ж я монятимуся, то вони самі заваляться до мене й потягнуть на свої garden-party's.

Певна річ, камеристку баронеси Пютбюс ніщо не пов'язувало з бальбецьким краєм; камеристка не заступила б мені селяночки, яку я, йдучи до Мезеглізу, марно кликав дорогою, вкладаючи в цей поклик усю силу мого жадання.

Але я давно вже не силкувався добути з жінки, так би мовити, квадратний корінь невідомого, що чаїлося в ній і часто капітулювало після першого знайомства. Принаймні в Бальбеку, де я давно не був, я мав би — через брак прямого зв'язку між цим краєм і камеристкою — ту перевагу, що свіжість відчуттів не притуплялася б звичкою, як у Парижі, де, чи то в себе удома, чи в іншому знайомому мені куточку розкоші, заживані з жінкою серед буденних речей, не могли дати бодай хвилиної ілюзії, наче я вступаю в нове життя. (Бо як звичка справді друга натура, то, позбавлена не лише жорстокости, а й чарів першої, вона заважає нам пізнати її.) І ось, може, ця ілюзія виникала б у мене в новому краю, де вражливість загострюється від кожного сонячного променю і де в мені спалахнула б жага до камеристки, до якої я рвався; але далі складеться все так, що ця жінка не приїде до Бальбека, а я найбільше на світі боятимусь, як би вона не приїхала, — ото ж-бо, головної мети моєї подорожі я не досягну, та й не старатимусь досягти.

Баронеса Пютбюс мала приїхати до Вердюрєнів не на початку сезону, проте пожадані для нас розкоші можуть до пори бути далеко, якщо ми певні, що їм від нас не втекти і якщо в очікуванні нам ліньки подобатися і несила кохати. Зрештою я вибрався до Бальбека не з такими поетичними намірами, як першого разу; щира уява не така егоїстична, як спогад; і я знав, що опинюся в місці, де роїться від

гарних незнайомок; на пляжі їх буває не менше, ніж на балу, і про гуляння перед готелем по дамбі я загодя думав з такою втіхою, яку достарчила б мені дукиня Германтська, якби, замість домагатися для мене запрошень на пишні обіди, вона частіше підказувала хазяйкама тих домів, де бували танці, вносити моє ім'я до списків кавалерів. Знайомитися з жінками в Бальбеці мені було нині так само легко, як важко було колись, бо тепер я мав там знайомих і доброхотів, а коли я подався туди вперше, їх я не мав.

З мого марення мене вирвав голос директора, чиї політичні роздебендювання я слухав через верх. Змінивши тему, директор сказав мені, як зрадів голова суду, дізнавшись про мій приїзд, і додав, що голова збирається ввечері відвідати мене в номері. Думка про його прихід так налякала мене (я здорожився), що я попросив директора не пускати його до мене (це він обіцяв) і для більшої безпеки на цей перший вечір поставити на моєму поверсі на варту свій персонал. Директор, очевидно, не дуже з ним мирив. «Я мушу весь час бігати за ними, бо їм бракує інертно-сти. Якби не я, вони з місця не рушили б. На вашому порозі стоятиме на чатах ліфтер». Я поцікавився, чи не призначено нарешті ліфтера «начальником посильних». «Він служить у готелі недавно, — відповів директор. — Товариші по службі старші за нього.

Вони зчинили б рейвах. У кожній справі потрібна грануляція. Я визнаю, що він добре ліфтникує. Але для такої роботи — замолодий. З давньою обслугою він складав би контракт. Йому бракує статечности, а це ж бо прикмета примітивна (очевидно, «елементарна»). Хай ще трошки уб'ється в колоди (він хотів сказати: «колодочки»). Йому треба брати приклад з мене. Хто-хто, а я на цьому знаюся. Перш ніж здобути остроги директора Гранд-оте-лю, я дістав бойове хрещення у Паяра». Ця метафора справила враження на мене, і я подякував директорові за те, що він сам зустрів мене на Вужиному мості. «Ет, нема за що. Часу на це пішло міні (мінімум)». Аж це ми добралися до готелю.

Мене чекала тяжка ураза. Того першого вечора, в'януци від серцевої кволости і пересилюючи щем, я повільно й обережно нагнувся, аби роззутися. Та тільки я торкнувся першого гудзика на черевуку, як груди мені стислися від чогось невідомого, надприродного, і я, охоплений дрожем, зарідав, сльози полилися з очей. На поміч мені прийшла і вирятувала мене від душевної

порожнечі та сама істота, яка кілька років тому, в хвилину такої самої зажури й самотности, коли в мені нічого мого вже не зоставалося, вступила і вернула мені мене, бо це справді був я, навіть більше, ніж я (вмістище завжди більше за вміст, а саме вміст мені й принесено). В моїй пам'яті ожило схилене над моєю знемогою ніжне бабусине обличчя, її стурбований і ошуканий у своїх сподіваннях погляд, бабусине обличчя в день першого мого приїзду, не тієї, яку я, на мій подив і гризоту, так мало жалів і яка мала тільки її ім'я, а моєї правдивої бабусі, чий живий образ я вперше потому, як на Єлисейських Полях з нею стався удар, відзискав нині у мимовільному і повному спогаді. Цей живий образ для нас не існує, поки його не відтворить наша думка (а то б усі вояки якоїсь величезної січі були б великими поетами-епіка-ми); і ось лише в цю мить шалене прагнення кинутися в її обійми, через рік із гаком після її похорону, внаслідок того анахронізму, з чиеї вини календарні дати не збігаються з тими, які запроваджуються нашими почуттями, дало мені знати, що вона померла. Я часто говорив про неї після її смерті, думав про неї, але в моїх словах і думках — словах і думках невдячного, егоїстичного і жорстокого молодика — ніщо не нагадувало мою бабусю, бо при моїй легковажності, моїй любові до розваг, моїй звичці до її хвороби я лише на споді душі зберігав спогад про те, якою вона була. Наша взята в усій повноті душа, хоч би коли ми віддавалися спогляданню її, має хіба що фіктивну цінність, попри безкраю щедроту її багатств, бо то ті, то ті з них залишаються недоторкані, чи то багатства реальні чи уявні, для мене ж особисто таким багатством було ім'я Германт або куди для мене важливіший достеменний спомин про бабусю. Бо з порушенням пам'яті пов'язані перебої почуття. Наше суще тіло, подібне до скудельниці, що містить у собі нашу духовність, насуває здогад, що всі наші духовні блага, минулі радощі, всі наші болі завше нам підвладні. Може, так само хибно вірити, ніби вони умикають чи повертаються. У кожному разі, якщо вони і застаються в нас, то здебільшого в якійсь незнаній сфері, де вони вакуують і де навіть найзвичайнісінькі з них витіснені спогадами іншого гатунку, з якими їм не ужитися в свідомості. Та ось коло вражень, в якому вони зберігаються, відновлюється, і тоді вони здатні вимітати все, що з ними несуголосне, повертаючи до нас наше «Я», яке пережило їх. А що той, ким я раптом знову став, не існував від того давнього вечора, коли по приїзді до

Бальбека бабуся допомогла мені роззутися, то цілком природно, що не після сьогоднішнього дня, про який моє колишнє «Я» нічого не знало, а — ніби в часі є розмаїті рівнобіжні ряди — без перерви в тяг-лості, зразу після першого вечора я злився водно з хвилиною, коли бабуся нахилилася наді мною. Тодішній і давно зниклий «Я» нині знов був так близько від мене, аж мені здавалося, ніби я ще чую слова, вимовлені допіро, а насправді примрійні; так людині спросоння ще чуються близькі відголоси відлетілого сну. Тепер я був уже лише тією істотою, яка прагнула пригорнутися до бабусі, стерти поцілунками всі сліди її жалів, тією істотою, яку я міг би собі уявити, поки я був одним із тих, що змінювалися в мені, з такими потугами, з якими спробував би тепер — та ще й даремно — знову відчувти бажання й радощі одного з тих, ким я, бодай на якийсь час, перестав бути. Я згадав, як за годину перед тим, коли бабуся, в шлафроку, схилилася над моїми черевиками, я тинявся спекотною вулицею, перед цукернею, і мені так хотілося поцілувати бабусю, що я не міг ніяк перечекати той час, який мав збігти без неї. А нині, коли мені знову захотілося поцілувати її, я знав, що минатиме година по годині, але вона ніколи більше не буде зі мною, я повсякчас осягав для себе це відкриття, бо відчувши — вперше — її такою, якою вона була за життя, в реальній дійсності, відчувши, як у мене от-от порветься серце, наповнене нею до щерти, відзискавши її нарешті, я дізнався, що утратив її повік. Утратив повік; я не міг зрозуміти і силкувався перетерпіти біль цієї суперечності: з одного боку — життя, ніжність, що існували в мені в мені такими, як я їх знав, тобто створеними для мене; любов, яка так самовіддано жила мною, ставила мене в центр, постійно виливалася на мене, що кебета великих людей, всіх геніїв суцх з почину світа не була варта в бабусиних очах жодної моєї вади; а з другого боку, скоро я зазнав наново, ніби в теперішності, цього раювання, як відчув, що воно пронизане летючим, ніби пульсівним фізичним болем, певністю небуття, і це небуття затерло мій спогад про цю ніжність, знищило це життя, зруйнувало минулим числом наше взаємне призначення, зробило з бабусі, шли я знову побачив її, ніби в свічаді, звичайнісіньку чужинку, яка випадком провела кілька років укупі зі мною, як могла б прожити їх із кимось іще, але для якої я і перед тим був би нічим, і після того залишився б нічим.

Усе, що мене останнім часом тішило, я віддав би зараз за єдину втіху: підчистивши минуле, полегшити бабусину колишню муку. Отож я не тільки згадував її, згадував її шлафрок, стрій, перетворений у теперішній моїй уяві на символ, так він надавався для клопотів, мабуть, шкідливих, але й приємних, які вона брала на себе ради мене; потроху я почав пригадувати всі ті вибрики, яких допускався, аби показати їй, що мені зле, симулюючи свої страждання, допускався, щоб завдати їй прикрощів, а потім стерти ці прикрощі поцілунками, — я уявляв собі, ніби моя ніжність так само як і моє щастя здатні ощасливити її; а найгірше: нині для мене все щастя було в тім, щоб відшукати у своєму спогаді сліди щастя, розлитого на овалі її личка, вирізьбленому чулістю, а колись же я з безглуздою злостивістю намагався зігнати з нього навіть промінчик радощів, як, скажімо, того дня, коли Сен-Лу знімав бабусю і коли я, узрівши, з якою дитинною, майже кумедною грайливістю вона у крислатому брилику позує в напів-затінку, кинув їй сердито кілька ущипливих слів, від яких личко її скривилося, бо вони влучили в ціль, діткнули її; тепер, шли я навік утратив змогу розрадити бабусю, обцілувавши її, ці слова роздирали мене.

Нині годі було стерти гримасу з її обличчя і втишити щем її серця або, точніше, мого; бо мертві живуть лише в нас, і ми завдаємо собі удару за ударом, коли затято згадуємо про удари, якими били ми по них. Я мучився моєю мукою, попри всю її болісність, я відчував, що її спричиняє спомин про бабусю, і для мене то був доказ, що спогад про неї живе в мені. Я відчував, що, тільки страждаючи, я пам'ятаю про неї так ясно, і мені хотілося, щоб ще міцніше вбилися в мене цвяшки, які прямоцьовували до мене пам'ять про неї. Я не пробував угамувати свою гризоту, при-оздобити її, вдати, ніби бабуся десь у від'їзді, що наша розлука тимчасова і що наразі мені залишається звертати до її світлини (тієї, яку зробив Сен-Лу і яку я взяв із собою) слова та молитви, як до істоти, яка розлучена з нами, але не втратила своєї особистості, знає нас і пов'язана з нами нерозривними узами. Я не робив таких спроб, бо хотів не лише страждати, але й шанувати відрубність мого страждання, шанувати таким, як я несамохить його відчув; і мене поймала хіть страждати безперервно, скоряючись законам цього страждання, щоразу, як поставала химерна розбіжність між схрещеними в мені посмертним існуванням і небуттям. Звичайно,

я не відав, чи добуду бодай дешицю істини з цього болісного і досі незбагненого враження, але я знав, що як колись і добуду, то лише завдяки йому, такому своєрідному, такому раптовому, не підказаному мені моїм розумом і не злагодженому моєю легкодухістю, я знав, що сама смерть, несподівана об'ява смерте, вижолобила в мені, наче перун, за якимсь надприродним і нелюдським графіком подвійну й таємничу борозну. (Досі бабуся була пущена мною в забуття, і нині шкода було й гадки про те, щоб спробувати вхопитися за нього й добути істину з нього, бо забуття — не що інше, як нсгування, скволення думки, нездатної вже відтворити якусь живу життєву подробицю і змушеної підмінювати її умовними і байдужими образами.) Одначе інстинкт самозбереження і вигадливість розуму в тім, щоб уберегти нас від болю, починали вже будувати на ще димучих руїнах, закладаючи підмурки свого корисного і зловорожого витвору, бо надто вже я віддавався солодошам спогадів про якісь думки дорогої мені істоти, наче вона ще й нині могла висловити їх, наче вона існувала й досі й наче і я сам ще й досі існував для неї. Та тільки-но я здолав заснути, тієї правдомовнішої години, коли очі мої закрилися для всього надвірнього, світ сну (на порозі якого розум і воля, раптово спаралізовані, не могли вже оборонити мене від жорстокосте моїх життєвих вражень) відбив, заломив у нарешті вузькій і тепер прозорій глибині таємничо освітлених надр болісний синтез посмертного життя і небуття. У світі сну наша підсвідомість, залежна від розладу наших органів, прискорює серцебиття чи віддих, бо якщо впорснути нам, сонним, у жили звичайну дозу переляку, смутку, скрухи, то вона діє в сто разів дужче; тільки-но ми, щоб пропливти артеріями підземного міста, пускаємося по чорних хвилях нашої крові, як по хвилях внутрішньої Лете, без кінця лукуватої, перед нами постають величні пишні постаті, підступають до нас і даленіють, залишаючи нас у сльозах. Опинившись під темним склепінням, я кинувся шукати бабусі, але марно; а все ж я знав, що вона ще існує, але живе якимсь притлумленим життям, таким самим блідим, як життя спогаду; смеркалося, і вітер усе розбирався; мене мав відвести до неї батько, а він не приходив. Нараз мені забракло повітря, серце ніби залякло, я згадав, що від кількох тижнів усе забував написати до бабусі. Що вона може думати про мене? «Господи, — сказав я собі, — як вона, мабуть, нудить світом у покоїку, найнятому для неї, тісному, наче комірчина

старої служниці, як їй самотньо з доглядачкою, яка її пильнує, в покоїку, де вона лежить крижем, бо досі спаралізована, і жодного разу не намагалася встати. Либонь, вона думає, ніби я про неї забув потому, як вона померла; якою самотньою, якою занедбаною вона почувається! Мерщій до неї, ні хвилини не можна більше чекати, годі чекати на батька, але куди ж його, як я міг забути адресу, аби тільки вона ще пізнала мене! Як я міг жодного разу не згадати про неї за кілька місяців? Темно, я не знайду її, вітер не дає йти; ага, он і батько, снує туди-сюди; я гукаю йому: «Де бабуся? Скажи мені адресу! Як вона ся має? їй там нічого не збуває?» — «Нічого, — відповів батько, — не хвилюйся. У неї турботлива доглядачка. Бабусі вряди-годи посилають грошенят, небагато, і доглядачка прикупує чого треба. Бабуся задовольняється з малого. Іноді вона питає, що з тебе виросло. До неї дійшло, що ти замахнувся на книжку. Здається, її це потішило. Вона втерла сльозу». Аж це мені наче пригадалося, що незабаром після своєї смерти бабуся з приниженою міною, буцімто стара служниця, викинута на брук, з міною не рідної, а чужої, схлипуючи, благала мене: «Ти ж бодай зрідка будеш бачитися зі мною? Навідуй мене бодай раз за кілька років. Затям, ти був мені моїм онуком, бабусі цього не забувають». Побачивши знов її личко, з таким покірним, таким скорботним, таким смиренным виразом, я хотів одразу ж кинутися до неї і сказати те, що я мав би сказати тоді: «Що ти, бабуся! Ми бачитимемося з тобою, скільки тобі захочеться, ти в мене одна на цьому світі, я більше ніколи з тобою не розлучуся». Як вона, мабуть, ридала всі ці місяці, поки я мовчав і не заглядав туди, де вона лежить. Чим вона це пояснювала? І я, й собі заливаючись дрібними, сказав батькові: «Мерщій, мерщій, адресу, веди мене до неї!» А він: «Та от... не знаю, чи зможеш ти її побачити. А потім вона дуже квола, дуже квола, вона вже не та, боюсь, як би тобі не стало зле. Та й номера ділянки до пуття не пам'ятаю».

— «Але скажи мені, ти ж знаєш, адже це неправда, що мертві більше не живуть? Адже це неправда, хай би там що казали: бабуся ж іще жива!» Батько посміхнувся смутно: «Та ні, бачиш, вона ледь тепла, ледь тепла! Як на мене, тобі туди краще не ходити. їй нічого не бракує. В неї там чепурно». — «А вона часто сама?» — «Атож, але так ліпше для неї. Хай вона ліпше ні про що не думає — думи наганяють тугу. Еге ж, думати часто буває важко. Зрештою, знаєш, вона геть-то згасла.

Зараз ти дістанеш точні вказівки, як туди потрапити, але не уявляю, що ти там робитимеш, та й доглядачка навряд чи до неї пустить». — «Але ж ти знаєш, що я завжди житиму з нею, олені, олені, Франсіс Жамм, виделка». Але я вже переплив назад звивисту похмуру річку, зринув на поверхню, де нам відкривається світ живих, ось чому, хоч я й приказував: «Франсіс Жамм, олені, олені», вервечка цих слів утратила для мене всякий глузд і логіку, які ще хвилину тому були для мене такі ясні і які вже годі було пригадати. Мені було вже невтямки, чому слово «Аяс», щойно сказане батьком, зараз по тому, поза усяким сумнівом, означало: «Гляди не застудись!» Я забув зачинити віконниці, й розбудило мене чи не денне світло. Але мені нестерпно боліло те, що перед моїми очима розстилається море, яке бабуся могла споглядати цілі години; байдужа його краса, яку я бачив знову, насувала гадку про те, що більше його їй не бачити; мені хотілося заткати вуха, щоб не чути його гуку-гомону, променистий розліг хвиль будив у серці відчуття пустки; все, мов алеї та моріжки того парку, де я малим згубив якомсь бабуся, нібито промовляло мені: «Ми її не бачили», і під круговиною білого, божистого неба мені все здавалося, наче мене щось гнітить ізго-ри, буцімто мене тиснув величезний синястий дзвін, застуючи обрій, на якому бабуся не з'являлася. Аби більше нічого не бачити, я обернувся до стіни, та — леле! — переді мною була та сама перебірка, що правила нам колись за вранішнього вісника, та перебірка, що, зі слухнянством скрипки віддаючи всі відтінки почуття, несхибно доносила до бабусі мою обаву збудити її, або, як вона вже прокинулася, обаву, що вона мене не почула і що не важиться ворухнутися; а за мить, ніби озив іншого інструмента, заповідала мені її прихід і закликала до спокою. Підступити до тої стіни мені було страшніше, ніж до фортеп'яно, чиї «струни ще бриніли б, дарма що бабуся давно б уже не грала на ньому. Я знав, що можна тепер стукати в стіну, навіть ще голосніше стукати, але що бабусі вже нічим не збудити, що я не почую ніякого відгуку, що бабуся вже не прийде. І якщо наша душа безсмертна, я просив у Бога про одне: хай він дозволить мені легенько стукнути тричі в стіну — бабуся впізнає мій стук серед тисячі інших і відгукнеться стуком, мовляв: «Не хвилюйся, жабенятко, розумію, що тобі нетерпець, але я вже йду» — і хай він дозволить мені залишатися з нею цілу вічність, яка для нас обох не здалася б задовгою.

Директор прийшов спитати, чи не хочу я спуститися вниз. Про всяк випадок він пильнував мого «примістя» в їдальні. Не побачивши мене там, стурбувався: чи не вернулися до мене, як торік, напади ядухи. Він мав надію, що, мабуть, це в мене чи не від «почервіння горлового» і коли так, то проти нього помічний, як він чув, «екваліпт».

Він передав мені цидулку від Альбертини. Цього року вона до Бальбека не вибиралась, але плани в неї змінилися, і ось уже три дні вона живе не в самім Бальбеку, а в сусідстві, за десять хвилин трамвайної їзди. Боючись, що я здорожуся, вона першого вечора утрималася від зустрічі, але питала мене, коли я зможу її прийняти. Я поцікавився, чи вона приходила сама, поцікавився не з тим, щоб її побачити, а з тим, щоб уникнути побачення. «Авжеж, сама, — відповів директор. — їй хочеться аж-аж побачитися з вами, якщо ви, звісно, не від того. От побачите, — підсумував він, — ви тут для всіх будете як знахідка, бий мене грім!» Але я волів нікого не бачити.

А проте вчора, по приїзді, я відчув, як мене розморило приємне життя на морському курорті. Той самий ліфтер, мовчазний, але вже не з погорди, а з пошани, рум'яний на radoщах, двигнув свою машину. Підносячись уздовж сторчового слупу, я знову пролинув крізь те, що колись було для мене таємницею незнайомого готелю, де на свіжоприбулого туриста без підмоги й без престижу кожний давній пожилець дорогою назад до свого номера, кожна панянка, спускаючись обідати, кожна покоївка, ідучи химерно покрученим коридором, чи там молода американка, сходячи вечеряти з компаньйонкою, кидають погляд, де він не прочитає нічого такого, чого б йому праглося. А цим разом, навпаки, я дознавав лінивої втіхи, піднімаючись ліфтом у знайомому готелі, де я почувався як удома, де я ще раз проробив те, що завжди треба робити, що вимагає не більше часу, не більше зусиль, ніж звести повіки, а саме — вдмухнув у речі близьку тобі душу замість їхньої власної, лячної для тебе душі. «Чи доведеться тепер, — питав я себе, не здогадуючись, що мене чекає різкий перепад душевного стану, — тулятися по нових і нових готелях, де треба обідати вперше, де звичка ще не встигла повбивати устрашливих драконів, які на кожному поверсі, на кожному порозі оберігають чиєсь зачакловане життя, де я муситиму підступати до невідомих жінок, які у люксових готелях, у казино, на пляжах гуртуються, наче поліпи, у великі колонії й живуть спільними інтересами?»

Мені лестило навіть те, що зануцливий голова суду рветься мене побачити; щоб уявити першого ж дня хвилі, ці лазурові гірські пасма моря, його льодовики й водограї, його злети, його недбалу велич, мені треба було, коли я мив руки, вдихнути вперше з таких давніх пір особливий запах духовитого мила, яким милися в Гранд-отелі, — запах, що нібито просякнув і цю мить, і колишні мої дні, прожиті тут, і витав між ними, наче невід'ємний чар своєрідного життя, коли вертаєшся додів єдино для того, щоб змінити краватку. Простирала, затонкі, залегкі, заширокі, які годі підіткнути, утримати, які здималися довкола ковдри рухомими звоями, ці простирала раніше навіяли б на мене журу. Нині ж вони колисали на незручній здутій круглоті своїх вітрил пишне, сповнене надій сонце мого першого ранку. Але цей ранок так і не встиг наспіти. Вночі я знов відчув прияву чогось запеклого й надприродного. Я попросив директора піти й розпорядитися, щоб ніхто не входив до мене. Я сказав, що лежатиму, і

відмовився від його готовності послати до аптеки по знакомите надіб'я. Він зрадив цьому, бо потерпав, щоб гості не затикали носа від духу «екваліпта». Він підтримав мене: «Злагода (він хотів сказати: «згода»), — і порадив: — Дивіться не забрудніться об двері, а то я наказав замки змастити олією. Якщо хтось зі служби посміє стукати до вас у номер, я добру молитву йому прочитаю. Я не люблю вторувати наказ (очевидно, це означало: «я не люблю повторювати наказ»). Та чи не бажали б ви для отухи випити ковточок старого винця, у мене його ціла куфа (звичайно, «кухва»). Я не принесу його вам на срібній таці, як голову Йонатана, і попереджаю, що це не шато-лафіт, а щось більш-менш алогічне (замість «аналогічне»). А на закуску можна вам підсмажити пружок — це легка страва». Я відмовився від усього; мене лише здивувало, що він плутає пружок зі пстружком, хоча, мабуть, замовляв цю рибу на своєму віку не раз і не два.

Попри директорове запевнення, мені таки принесено загнуту візитівку від маркізи де Камбремер. Прибувши перевідати мене, стара дама спитала, чи я тут, і, дізнавшись, що я приїхав лише вчора і ще не оговтався, не стала добиватися до мене і (мабуть, почекавши перед аптекою і перед галантерейною крамничкою, поки виїзний лакей, злізши з передка, розплатиться чи отовариться) вирушила назад до Фетерна старим парокінним восьми-ресорним повозом. Зрештою туркіт його коліс часто лунав на вулицях бальбецьких і маленьких виселків, розкиданих по узбережжю між Бальбеком і Фетерном, і щоразу пишний повіз брав на себе очі їхніх мешканців. Не те щоб зупинки у постачальників були метою цього виїзду. Мстою було чаювання або garden-party в якогось нешеретованого шляхтича чи міщуха, негідного такої високої честі. Маркіза, ця така родовита й багата серед місцевої голопузої шляхти пані, у своїй незмірній доброті й простоті боялася уразити тих, хто її запрошував, і тому бувала на всіх навколишніх збіговиськах світських. Звичайно, замість їхати казна-де, щоб слухати в задушливій віталеньці безголосу співачку, а потім з обов'язку місцевої аристократки й відомої меломанки садити їй компліменти, маркіза воліла б прогулятися або сидіти в чудових фетернських садках, біля стіп яких дрімає серед квіток сонна гладінь затоки. Але вона знала, що пан дому — дідич чи там полупанок із Менвіля-ла-Тентюр'ера або з Шатокура-л'Оргес — вже заповів гостям її прибуття. Отож, якби маркіза де Камбремер того дня виїхала, але не

показалася на святі, той чи інший гість, прибулий з надморського виселку, міг би почути туркіт коліс і побачити маркізин повіз, і тоді їй годі було вимовитися, що її затримали в Фетерні. Знайомі маркізи де Камбремер часто бачили, як вона їде на концерт до такого дому, де їй, як вони вважали, не місце; це, на їхній суд, якимось уймало їй честь, а все через мар-кізину доброту, але їй зовсім не уймало чести, коли запрошення йшло від них, тоді вони гарячково себе питали, чи з'явиться вельможна пані на їхньому підвечірку. Зате як їм попускало після пережитих кількох днів неспокою, коли потому як панна дому чи якийсь літник-аматор прокурникає перший номер, якийсь гість ознаймить (нехибний знак, що маркіза приїде!), що бачив коней і славетний повіз перед майстернею годинникаря чи перед аптекою. Отоді-то маркіза де Камбремер (а вона й справді над'їжджала в товаристві синові і своїх гостей, яких привозила з собою зі згоди ошчасливлених господарів) знову лишала в усій славі в очах гостителів: адже для них її приїзд, такий очікуваний, був тією нагородою, задля якої вони, може, головно, хоча, звісно, приховуючи цей мотив, і надумали місяць тому піти на витрати й клопоти для проведення підвечірка. Побачивши маркізу, прибулу до них на чаювання, вони згадували не про ущерблений роз'їздами до здрібнілих сусідів маркізин гонор, а про її панське ложе, про пишноту її замку, про пиху її синові з дому Легран-ден, чия зарозумілість так розходилася з солодкою аж нудною добродушністю свекрухи. їм здавалося, ніби в світській хроніці «Голуа» вони вже читають скапареного ними-таки в сімейному колі, за закритими дверми дописа про «закуток Бретані, де вміють веселитися», про «щонайвитворніший підвечірок, що добіг кінця потому, як гості пообіцяли господарям знову одвіда-ти їхні пенати». Щодня вони очікували газету, побоюючись, що там не буде згадки про їхній підвечірок і що про гостину маркізи де Камбремер у них знатимуть лише їхні гості, а не широка читацька маса. Нарешті надходив благословенний день: «Теперішній сезон у Бальбеку винятково успішний. У моді камерні денні концерти...» тощо. Дяка Богові, ім'я маркізи де Камбремер надруковано без похибок і названо ніби й мимобіж, але серед перших присутніх. Господарям залишалось тільки вдавати, ніби їм не до вподоби газетний галас, бо він може посварити їх із тими, кого не можна було покликати, і вони облудно запитували себе при маркізі де Камбремер, хто стоїть за цим

нескромним дописом, проте маркіза, доброзичлива й вельми порядна дама, кидала примирливо: «Розумію, що вас це дратує, а я, навпаки, дуже рада, що всім стане відомо про мою гостину у вас».

На візитівці, врученій мені, маркіза де Камбремер написала, що позавтрьому в неї підвечірок. І звісно, ще два дні тому, хоч як змордувало мене світське життя, я був би щасливий втішатися цим життям, перенесеним у сади, де завдяки мальовничості Фетерн буяли на волі фіги, пальми, троянди, збігаючи аж до моря — моря іноді середземноморського блакиття й супокою, — по якому перед початком свята вирушала на той бік затоки по значних гостей яхта. Коли всі збиралися, яхта, захищаючи їх від сонця опущеним тентом, правила за їдальню, куди подавано частування, а ввечері відвозила назад тих, хто нею переправлявся. Була то предивна розкіш, але дуже коштовна, і щоб якось надолужити видатки, яких вона вимагала, маркіза де Камбремер намагалася всіляко примножувати зиски й між іншим винаймала

— вперше — на літо одну зі своїх посілостей, зовсім одмінну від Фетерна: Ла-Распальєр.

Еге ж, два дні тому яким чудовим відпочинком від паризького «вищого світу» здався б мені в новому для мене обрамленні підвечірок, це збіговисько незнайомого мені щабльового дворянства! Проте нині мені було не до розваг. Я написав до маркізи де Камбремер листа з перепросинами, а за годину перед тим завернув з порогу Альбертину: гризота знівечила в мені будь-які прагнення, — так сильна гарячка відбиває апетит.

Назавтра мала приїхати мати. Мені здавалося, ніби я вже маю більше права жити при ній, що я її краще розумітиму тепер, коли всяке чуже і принизливе для мене життя змінилося напливом болісних спогадів, терновий вінець яких охоплював і ушляхетнював мою та її душу. Так я гадав; насправді ж до правдивої скрухи, якою була скруха моєї матері, — скрухи, яка підтинає у тобі життя надовго, а іноді й навік, тільки-но ти утратив кохану істоту, — дуже далеко перелітній скорботі, якою все-таки була моя, — скорботі запізнілій і скороминущій, скорботі, яка в'ялить тебе лише через багато часу після самої події, бо скорботу, перш ніж відчути, треба збагнути; скорботі, якої зазнає багато людей і всього лиш відміна якої є те, що боліло нині мені, породжене непроханими спогадами.

Щодо скорботи, зарівно глибокої, як матрина, то мені випало її пізнати (про це ще піде мова) згодом, а не тепер, і не так, як я собі уявляв. А проте, мов актор, який мав би знати свою роллю і давно вже готуватися до виходу за лаштунками, але який являється в останню мить і, лише разок прочитавши текст, примудряється, кидаючи репліку, це приховати, щоб глядач і гадки не мав, ніби він спізнився, моя печаль, ще зовсім свіжа, допомогла мені по прибутті матері озватися до неї так, ніби ця печаль уже давня. Одначе матір подумала, що пробудилася вона (це було, зрештою, не так), коли я знову побачив місця, де побував колись-то з бабусею. Отоді я вперше — хай мій біль проти болю моєї матері й був нічим, а все ж він відкривав мені очі — з жахом усвідомив собі, як вона побивається. Вперше до мене дійшло, що цей мертвий безслізний погляд (саме через цей погляд Франсуаза мало співчувала мамі), постійний у неї після бабусиної кончини, приковувало до себе неприступне розумові провалля між спогадом і небуттям. І хоча вона досі носила чорну вуалетку, причепурена тільки для подорожі в нові краї, власне, тут мене ще дужче вразила зміна, що зайшла в ній. Мало сказати, що вона втратила всяку веселість, усохла, обернена у скам'янілий образ благання, вона наче боялася надто поривчастим рухом, надто гучним голосом зневажити свою незживну муку. Але ось що найбільше вразило мене: коли вона, у пальті з кременем, вступила до мого покою, мені примарилося — в Парижі вона такого враження не справляла, — що переді мною не мати, а бабуся. Як у королівських і герцогських родинх син після смерті їхньої голови прибирає його титул і син з дука Орлеанського, принца Таренського або принца де Лома робиться французьким королем, дуком де ла Тремуєм чи дуком Германтським, так часто правом спадкоємства іншого порядку, закоріненого глибше, мертвий хапає живого, і живий стає його спадкоємцем, подібним до нього, продовжувачем його урваного життя. Може, велике горе, яким була для такої дочки, як моя мама, смерть її матері, лише передчасно розкриває шкаралуцу лялечки, прискорює метаморфозу, і якби не цей злам, коли істота, яку ми носимо в собі, минає етапи і перескакує через цілі періоди, вона, та істота, все одно з'явилася б, але пізніше. Може, жаль по тій, кого вже не стало, криє якусь сугестію, і ця сугестія надає нашим рисам зародкової подібності до небіжчиці, а надто накладає заборону на наші найяскравіші індивідуальні властивості (у моєї

матері такими були здоровий глузд і успадкована нею від батька жартівлива життєрадісність), яким ми не боялися, поки була жива кохана істота, давати волю і які врівноважували ціхи, успадковані нами від неї. Скоро ця істота вмирає, нам стає соромно бути іншими, ми подивляємо лише те, що було в ній, що було і в нас самих, хоча з чужорідними домішками, і що відтепер захопить нас цілком.

І, власне, в такому сенсі (а зовсім не в тому розпливчастому і фальшивому сенсі, який зазвичай у це вкладається) можна стверджувати, що смерть не марна, що померлий і далі впливає на нас. Впливає навіть дужче, ніж живий, оскільки достеменно реальність ми визначаємо лише інтелектом, оскільки вона є точкою прикладання наших розумових змагань, а отже, по-справжньому ми знаємо лише те, що мусимо відтворювати думкою, лише те, що криється за буденщиною...

Зрештою в цьому культі жалю за нашими небіжчиками ми хвалебники всього, що вони кохали. Мати не могла розлучитися не тільки з бабусиною торбинкою, тепер для неї дорожчою, ніж коли б та була обсаджена шафірами й діамантами, з її муфтою, з усіма її строями, які ще дужче підкреслювали подібність між ними, але навіть із томиками пані де Севіньє, які бабуся завжди брала з собою і які мати не обміняла б і на рукописний примірник цих листів. Колись вона жартувала з бабусі, що та в кожному листі до неї неодмінно наводить якусь фразу пані де Севіньє або пані де Босержан. У всіх трьох листах, одержаних мною від мами перед її поїздкою до Бальбека, вона цитувала пані де Севіньє, боцімто ці три листи писала до мене не вона, а бабуся до неї. Мамі захотілося вийти на мол, щоб оглянути цей пляж, про який бабуся згадувала їй у кожному листі. Я бачив з вікна, як вона, з парасолем своєї матері в руці, вся в чорному, побожно шурхала по піску, який топтали перед нею кохані стопи, йшла ніби на пошуки потопельниці, яку могли винести на берег хвилі. Щоб їй не обідати самій, я вкупі з нею зійшов до їдальні. Голова суду і вдова по старшині попросили мене рекомендувати їх їй. Дуже чутлива до всього, якое дотичного до бабусі, вона була зворушена тим, що сказав їй голова, і потім завжди згадувала про нього з удячністю, а те, що вдова по старшині не заїкнулася про небіжчицю ані словом, заболіло їй й обурило. Насправді бабуся мало обходила як голову суду, так і вдову. Обое вони, кожде по-своєму, спочутливими словами і мовчанкою, хоча

моя мати і бачила в них велику різницю, віддавали нашу звичайнісіньку байдужість до покійників. Але мені здається, що моїй матері потеплішало на душі від моїх слів, бо я несамохіть вилив у них дешицю свого болю. Маму мій біль міг тільки владувати (попри її ніжну любов до мене), як і все, завдяки чому бабуся жила в серцях людей. На узмор'ї мати пропадала так, як пропадала бабуся; читала її улюблені книги: «Мемуари» пані де Босержан і «Листи» пані де Севін'є. Вона, як і всі ми, не зносила, коли пані де Севін'є називали «дотепною маркізою», а Лафонтена «добрягою». Та коли в листах траплялося звертання: «Доню моя», в ушах її лунав материн голос.

їй не повелося: під час цих прогулянок, коли їй хотілося цілковитої самоти, на неї надібала одна комбрейська дама в гурті дочок. Здається, звали її пані Пусен. Але ми їй дали прізвисько «Якої ти заспіваєш», бо вона завжди остерігала доньку від напастей, які можна собі напитати, приказуючи повсякчас одне й те саме, — так, скажімо, якщо донька терла собі око, вона кидала: «Дивись, роз'ятриш — якої тоді заспіваєш». Мамі вона ще здалеку заходила повільно й скорботно бити чолом, не тим, що аж так співчувала в горі, а тим, що її вишколено вклонятися. У Комбре вона самотіла серед величезного саду, і все їй здавалося не досить ніжним, ось чому вона мала звичку вживати пестливих слів, ба навіть пестливих власних імен. їй здавалося, ніби називати «ложкою» те срібне начиння, яким вона розливала свої сиропи, надто грубо, і вона казала «ложечка»; вона вважала за образу для солодкопівця Телемака вимовляти його прізвище твердо: «Фенелон»^[11], як вимовляв його я — вимовляв з повним знанням справи (моїм-бо улюбленим другом був найрозумніший, найдобріший, наймиліший хлопець, незабутній для всіх, хто лише його знав: Бертран де Фенелон), і вона завше цідила: «Фенелонь» — їй хотілося пом'якшити закінчення. Зять пані Пусен, не таке ніжне телятко, чиє прізвище вискочило у мене з голови, колишній комбрейський нотар, обчистив якомсь касу, і з його вини мій вуйко, між іншим, утратив кругленьку суму. Проте більшість комбрейців підтримували добрі стосунки з іншими членами цієї сім'ї, і збайдужіння не сталося, всі тільки уболівали над пані Пусен. Гостей вона не приймала, але кожен, хто проходив біля її саду, приставав, подивляючи його тінявість, не в змозі розрізнити там ще щось, окрім ряснолисту. Пані Пусен не заважала нам у Бальбеку; я спіткав там її

тільки раз, саме коли вона казала доньці, що кусала нігті; «От, як почнетесь в тебе ко-стоїда, побачимо, якої ти заспіваєш».

Поки мама читала в березі, я сидів у кімнаті. Пригадував собі останні дні бабусиноного життя і все пов'язане з ними, згадував, як стояли отвором надвірні двері, коли бабуся виходила зі мною на останню свою прогулянку. На противагу цьому всьому, решта світу здавалася мені якоюсь примарною — так його затруювала моя сердечна мука. Зрештою мати витягла мене, щоб пройтися. Але наче вітер, проти якого годі борюкатися, мене зупиняло що-крок, не даючи йти далі, щось забуте мною в обрисі казино чи вулиці, якою я першого вечора, в очікуванні бабусі, добувся до пам'ятника Дюге-Труену; я дивився під ноги, щоб нічого не бачити довкола. Трохи підбадьоривши себе, я повернув до готелю, де, як я знав, хоч би скільки довелося ждати, я не знайду бабусі, як не знайшов її колись, першого вечора по прибутті. Я вийшов зі своєї кімнати вперше, тож багато хто зі служби, якої я ще не бачив, лупав на мене очима. На готельному порозі молодий посильний, угледівши мене, скинув кашкета й зараз же його надів. Я гадав, що Еме, як він висловлювався, дав йому «нагінку», щоб той ставився до мене поштиво. Аж це укмітив, що посильний скинув кашкета й перед іншим прибульцем. Уся штука була в тім, що цей молодик тільки й умів робити в житті, що скидати й надівати кашкета, зате виходило це в нього хвацько. Зрозумівши, що ні до чого іншого він не голінний, а тут — віртуоз, посильний вправ-лявся в цьому мистецтві якнайчастіше, чим зажив мовчазної, але безперечної прихильности клієнтів і здобув велику симпатію швейцара, бо швейцар був зобов'язаний вербувати посильних, та поки йому не трапився цей рідкісний птах, усіх найнятих на службу через тиждень доводилося гнати, на превеликий подив Еме. «Але ж від них нічого не вимагається, будь гречним» та й уже — яка ж тут труднація?» — запитував він. А втім, директорів ще хотілося, щоб посильні мали «показовий» вигляд, — очевидно, він плував «показовий» і «показний». Вигляд травника за готелем змінився: з'явилися квітники, екзотичний кущ пропав, пропав і посильний, що колись декорував собою вхід до готелю гнучкою стеблиною свого стану та незвичним кольором волосся. Він поїхав з польською графинею, яка взяла його за секретаря, — тут він уступив у слід двом старшим своїм братам та сестрі-друкарці, яких умкнули з готелю, зачаровані ними, люди різних

народів і обох статей. Зостався лише молодший брат: на нього ніхто не злякомився, бо він зизував. Він radoщами радів, коли польська графиня і ласкавці інших його братів та сестри зупинялися в бальбецькому готелі. Він заздри́в братам, але кохав їх, і, поки вони жили в Бальбеку, виказував їм теплі братерські почуття. Хіба абатиса Фонтевро не кидала черниць, щоб поділяти гостину, яку Людовік XIV офірував другій Монтемар, її сестрі, а своїй коханці пані де Монтеспан? Посильний жив у Бальбеці перший рік; мене він ще не знав, але чув, як старші його товариші звертаються до мене: «Пане такий-то», і з першої миті наслідував їх, утішаючись цим непомалу — чи то через те, що так він показував свою обізнаність із особою, очевидно, відомою, чи то від свідомости, що дотримується певної установи, і хоча ще п'ять хвилин тому він не мав про неї жодної тямі, але підкорятися їй вважав за свій обов'язок. Я цілком розумів, що такий величезний пишний готель декого міг просто зачарувати. Він височів, наче театр, і знизу догори його оживляли численні фігуранти. Хоча постоялець був ніби якийсь глядач, а проте він повсякчас брав участь у виставі, і не так, як у деяких театрах, де актори спілкуються з публікою в залі для глядачів, — ні, тут життя глядача немовби точилося серед пишної краси сцени. До готелю повертався тенісист у білому фланелевому строї, а придверник, щоб вручити йому поипу, вбирався п синю ліврею зі срібними галунами. Якщо тенісистові не хотілося братися сходами, він однаково уникав спілкування з акторами, бо біля нього поставав такий самий пишно вбраний ліфтер і давав розгін машині. По коридорах поверхів розливалися скрадливі струмочки покоївок та дівчат-побігунок, вродли-виць-поморянок, схожих на учасниць панафінських свят на фризі, в чії покійчики охотники до «субреток» пробиралися вигадливими манівцями. Внизу верховодили каваліри і робили з готелю — були то переважно геть-то зелені нероби-службовці — таку собі юдейсько-християнську трагедію, вбиваючи її в плоть і розігруючи без кінця-краю. Ось чому, дивлячись на них, я бубонів Расінові вірші, але, звісно, не ті, що пригадалися мені у принцеси Германської, коли пан де Вогубер, балакаючи з бароном де Шарлюсом, дивився на молодих секретарів посольства, а інші, цього разу не з «Естер», а з «Аталії»: починаючи від хола, або, як казали у XVIII столітті, від портика, шикувалося, надто в годину підвечірка, «квітуче плем'я» молодих посильних,

подібних до юних ізраїльтян у Расінових хорах. Проте мені не віриться, щоб бодай хтось із них зміг відповісти навіть так само безладно, як відповів Йодай на запитання Аталії, звернене до інфанта: «Що робиш ти, дитя?», бо вони не робили нічого. У кращому разі, якби у кожного з них спитали, як питала стара цариця:

А всі ці люди, в цьому місці збиті.

Що роблять тут вони?

— він міг би відповісти:

За пишними обрядами дивлюся і сам пишаюсь.

Вряди-годи якийсь юний фігурант підходив до значнішої особи, відтак прекрасний ефеб повертався до хору, і, якщо потім не западала хвилинна споглядальна пауза, всі фігуранти знову сплітали свої рухи, безцільні, поштиві, показові, щоденні. Адже вони, викохані «здаля від світу», відпускні з храму лише в «недільні дні», ченцювали, як левити в «Аталії», і, дивлячись на цей «пахолків вірних рій», що виконували дійство перед сходами, вкритими пишними килимами, я несамохіть дивувався: куди я вступаю — до бальбецького Гранд-отелю чи до храму Соломонового?

Я подався просто до свого покою. Мої думки незмінно верталися до останніх днів бабусі, до тих мук, які я переживав з новою силою, бо вкладав у них щось іще болючіше, ніж страждання іншої людини: наші нестерпні жалі; коли ми, як нам уявляється, лише відтворюємо біль коханої істоти, наше бідкання перевеличус його; але, можливо, воно й ближче до правди, ніж уявлення про біль у тих, хто його зазнає і від кого прихована вся жура їхнього власного життя, яку добре бачить жалість і над якою вона так побивається. Проте новий порив мого уболівання був би дужчий за бабусині муки, аби я знав тоді те, чого ще довго не відатиму, — те, що бабуся напередодні кончини, на хвилину опритомнівши і переконавшись, що мене поблизу немає, взяла маму за руку і припала до неї смажними устами. «Прощавай, донечко, прощай навік», — промовила вона. І може, в той спогад і вперла свої нерухомі очі моя мати. Потім до мене йочали повертатися спомини відрадніші. Вона—моя бабуся, а я їй онук. Вирази її обличчя ніби написано мовою, зрозумілою мені одному; вона для мене все, інші люди існують лише остільки, оскільки дотичні до неї, залежно від того що вона про них скаже; та ба, наші стосунки були короткі, а отже, випадкові. Вона вже не знає мене, я не побачу її більше ніколи. Ми не

були створені лише одне для одного, вона мені чужа. Саме цю чужу на світлині Сен-Лу я оце й роздивлявся. Спіткавши Альбертину, мама, зворушена тим, як тепло відгукувалася Альбертина про бабусю і про мене, налягала, щоб я побачився з нею. Я призначив їй зустріч. Попередив директора, щоб той попросив її почекати в салоні. Він заявив, що знає її віддавна, і її і її подружок, що він знав їх задовго перед тим, як вони «облюдніли», але що він має жаль до них, бо вони не дуже хвалять готель. Очевидно, вони дівахи не «освітлені», сказати б так. Якщо тільки на них не наклепали. Я зразу здогадався, що «облюдніли» директор ужив замість «вилюдніли». Очікуючи, коли треба буде зійти до Альбертини, я вдивлявся, наче в малюнок, який ми так довго розглядаємо, що, зрештою, перестаємо його бачити, у фотографію зроблену Сен-Лу, і тут я подумав знову: «Це бабуся, а я її онук»

— так безпам'ятка людина намагається згадати, як її звати, так хворий помічає, що його особистість перероджується. Увійшла Франсуаза, сказала, що Альбертина вже тут, і, узрівши світлину, заявила: «Бідолашна пані! Як жива, навіть лунина на щічці; того дня, коли фотографував її маркіз, їй нездужалося; двічі ставало зле. «Тільки гляди, Франсуазо, — так вона мені сказала, — нічичирк онукові». І вона добре з цим крилася, на людях була завжди веселенька. А зостанеться на самоті, то іноді робиться якась нудна. Але це швидко минало. Аж це одного разу мені й кає': «Як мені оце щось істанеться, у нього має бути моя карточка. А я так ні разу й не знялася». Послала мене до маркіза й велить передати, що як він її не зніме, то хай, мовляв, нічого вам не кає', що вона його просила. А як я вернулася і сказала, що він згоден зняти, їй уже розхотілося: дуже злецько вона, мовляв, вигляда. «Най уже краще, — кає', — жоднісінької світлини не буде». Але старша пані була тямовита і, зрештою, найшла раду: наділа великий капелюш із заламаними крисами, і в затінку не було помітно нічогісінько. Вона була рада-радісінька, що сфотографувалась, бо тоді вона не сподівалася, що живою вернеться з Бальбека. Даремно я їй товкла: «Пані, це ж гріх таке казати, не люблю я, коли пані заводять такі речі», — ця думка цвяшком убилася їй у голову. І, бігме, бували дні, коли вона в рота ріски не брала. Тим-то й спроваджувала панича вечеряти кудись із маркізом. А сама, замість іти до їдальні, нібито книжку читає, та ті'ки-но маркізів повіз рушить, вона йде до себе і

ляга. Іноді надумає покликати пані, аби побачитися з нею востаннє. Адже раніше вона ніколи не бідкалася і боялася, як би її не налякати: «Ні, Франсуазо, най краще сидить там при чоловікові». Аж це Франсуаза глипнула на мене і спитала: «Вам що, нездужається?» Я відповів, що здоровий, а вона на це: «Забалакалася я з паничем. Ваша гостя, ма'ть, уже прийшла. Мені тра' вниз. Не місце тільки їй тутечки. А потім — вона як дзига: могла й пурхнути геть. Не любить чекати. О, тепера панна Альбертина паношиться». — «Помиляєтеся, Франсуазо: це місце саме для неї, може, вона надто гарна для нього. Але перепросіть її за те, що я сьогодні не зможу її прийняти».

Яку голосьбу завела б Франсуаза, побачивши, що я плачу! Я старанно крився з цим від неї. Інакше здобув би її симпатію. Зате я сам пройнявся симпатією до неї. Ми не добираємося зі свердлом до серця бідолашних послугачок, які не зносять наших сліз, ніби сльози болять не нам, а їм; коли я був маленький, Франсуаза сказала мені: «Не плачте так, паничу, не люблю, як панич так плаче». Ми не любимо гучних фраз, присяг, і зле чинимо: ми наглухо замикаємо наше серце від сільської патетики, від переказів, які горопашна служниця, вигнана, може, несправедливо, за крадіж, бліда як стіна, прибита, ніби бути оскарженою в чомусь — це вже пійматися на гарячому, розповідає нам, покликаючись на чесність свого батька, на материні засади, на бабусині поради. Звичайно, ті самі служниці, які не можуть зносити байдуже наших сліз, не справлятимуть ухів та охів, коли ми через них схопимо пневмонію, бо покоївка з нижнього помешкання любить протяги і, бачте, буде негречно потім зачиняти вікна. Бо треба, щоб навіть ті, хто має рацію, як-от Франсуаза, бодай у чомусь рації не мали, інакше Справедливості на землі не ночувати. Пани перебаранчають службі навіть скромненькі радощі або роблять з цих радощів сміх. Адже це завше якийсь дріб'язок, тільки що дріб'язок по-дурному сентиментальний або негігієнічний. Отож-бо служниця може сказати: «Як же це так, я цілий рік нічого в них не просила, і маєш — відмова?» А тим часом панство дозволило б і щось куди більше, аби тільки воно не було таке дурне і небезпечне для служниць — чи й для самого панства. Звісно, покорі сердешної покоївки, тремтячої, ладної в усьому повинитися, мовляв: «Як треба, я сьогодні ввечері піду», ми опертися не годні. Але треба також уміти перебороти свою нечулість — попри всю врочисту й грізну банальність її заклять, попри її дідизну по

матері й добру славу «рідного краю» — і в тому разі, коли перед нами стара куховарка, яка пишається чесно прожитим життям і чесним родом, яка тримає в руках мітлу, наче берло, яка грає трагічну роллю з хлипами в голосі, з величною поставою. Того дня я згадував чи уявляв подібні сцени, змушував грати в них нашу стару служницю, і відтоді, попри все зло, яке вона могла заподіяти Альбертині, я покохав Франсуазу, і хоча я кохав її, щоправда, з переборами, проте прихильність моя була з категорії найміцніших, побудованих на співчутті.

Отак я цілий день ятрив душу над бабусиною світлиною. Вона пошарпала мене. А проте не так, як вечірні одвідини директора. Коли я згадав про бабусю, він знову висловив своє співчуття, а потім сказав (він кохався у словесах, які перекручував і нівечив): «Це як того дня, коли вашу бабусю обняла зімлість. Я хотів вас попередити про це, бо це могло бути неприємно клієнтелі — еге ж? — і уйняти честі готелю. Їй ліпше було поїхати того самого вечора. Але вона упрохала мене нічого вам не казати й обіцяла більше не зімлівати, а якщо і зімліє, то після першої ж зімпості одразу від'їхати. Коридорний мені все ж доповідав потім, що з нею була ще одна зімлість. Але ж ви зупинялись у мене давніше, мені хотілося вас удобрухати, та ніхто ще й не скаржився». Отже, бабуся непритомніла, але крилася переді мною! Та ще й, як на гріх, коли я з нею був недобррозичливий, коли їй було непереливки, мусила, щоб не дратувати мене, вдавати, ніби вона в гуморі, і виглядати здоровою, щоб її не спровадили з готелю. «Зімлість» — такого слова я ніколи не чув; якби про когось іншого сказали, що його «обняла зімлість», мені, мабуть, стало б смішно, але вжите щодо бабусі, це слово, через лунку свою химерність, подібне до оригінального дисонансу, довго потім краяло мені серце.

Назавтра я на мамине прохання пішов полежати на піску або, радше, серед кучугур, там, де можна сховатися в їхніх фалдах і де, як я знав напевне, Альбертина та її приятельки мене б не знайшли. Крізь мої примкнуті повіки соталося світло, рожеве-рожеве, то рожевіли внутрішні оболонки очей. Потім повіки склепилися. Тоді з'явилася бабуся, вона сиділа в кріслі. То була хирна, майже нежива істота. І все ж я чув, як вона дихає; іноді можна було домислитися, що вона розуміє, про що ми з батьком балакаємо. Але марно я її обіймав, очі її не світилися любов'ю, на щічках не грав бодай блідий рум'янець.

Чужа собі самій, вона, здавалося, не кохала мене, не пізнавала, а то й не бачила. Я не міг розгадати таємницю її байдужости, пригноблености, її мовчазного незадоволення. Я потягнув батька набік. «Ну от, бачиш? — сказав я. — Адже це як Божий день видно: до її тями дійшло геть усе. Цілковита ілюзія життя. От би сюди твого кузена: він же запевняє, ніби мертві не живуть! Уже рік як бабуся померла, і що ж — вона жива! Та чом не поцілувала мене?» — «Подивись: її бідна голівонька знов похилилась». — «їй кортить піти на Єлисейські Поля». — «Це шаленство!» — «Ти певен, що це їй зашкодить, що від цього вона помре ще більше? Розлюбити мене вона не могла. Невже, хоч як би я її цілував, вона не всміхнеться ніколи до мене?» — «Ради нема, мертві все-таки мертві».

Збігло кілька днів, і дивитися на світлину, зняту Сен-Лу, було мені вже приємно; вона не викликала в мене спомину про те, що мені розповідала Франсуаза, бо цей спомин мене не покидав і я до нього звик. Але наперекір тому; яким я уявляв бабусин стан, такий небезпечний, такий болісний, на світлині, що її допосі оздоблювали бабусині штучки, здольні мене ошукати і потому, як їх викрито, вона вийшла в цьому своєму брилику, насолопленому на чоло, такою гожою, такою хвацькою, що аж ніяк не здавалася горопашною, недужою. А проте, хоча вона про це й гадки не мала, щічки її зберігали свій особливий вираз, щось олив'яне, бліде, як буває у звірючки, що відчуває на собі якусь відзнаку, якусь приреченість, через що бабуся мала вигляд рокованої на смерть, вигляд несамохіть похмурий, несвідомо трагічний, і саме цей вигляд, якого я не розумів, не давав мамі дивитися на світлину: для неї то був не так знімок її матері, як знімок її хвороби, знімок зневаги, яку хвороба своїм брутальним лящем завдала бабусиному обличчю.

Потім я якось наважився і велів передати Альбертині, що прийму її небавом. Бо якось ранком, дочасно спечним, гамір гульливої дітвори, жартівливі крики літників, вигуки газетярів викресали мені вогнистими лініями, перехресними пломінцями сквар-ний пляж, який скроплювали, накочуючись по черзі, своєю свіжістю легкі брижі; звуки симфонічної оркестри зливалися з водяним хлюпотом, посиленням бринінням скрипок, таке було враження, що то бринить заблуканий над морем бджолиний рій. Мені зараз же закортіло знову почути Альбертинин сміх, побачи-ти її приятельок, тих дівчат; які жили в моїй

пам'яті злиті водно з неодмінним бальбецьким шармом, з місцевою флорою; і я постановив послати з Франсуазою слівце до Альбертини, просячи її прийти на тому тижні, а поки я снував цю думку, море кожним ніжним шульпотінням кришталевого свого пришибу обгортало мелодію, чиї фрази були нібито відрубні одна від одної, чисто тобі янголята з лютнями, що на шпилях італійських соборів здіймаються між баранцями синього порфиру й пінявого яспису. Але того дня, коли Альбертина прийшла, знову занегодилося, постуденіло, до того ж я не мав нагоди почути її сміх: вона була в злому гуморі. «У цьому році в Бальбеку страшна нудьга, — похвалилася вона мені. — Довго я тут не всиджу. Бачте, я завітала сюди на Великдень, це вже понад місяць! Я сама як перст. З нуди можна повіситися». Саме передошило, небо мінилося на очах, але мені, коли я провів Альбертину до Епервіля (бо Альбертина, як вона висловилася, «гасала» між цим надбережним містечком, де була вілла пані Бонтан, та Енкарвілем, де вона була «на пансіоні» в родичів Розамунди), мені все-таки закортіло пройтися, і я рушив у напрямку гостинця, кудюю їздила карета маркізи де Вільпарізіс, коли ми вибиралися з бабусею на прогулянку; калюжі, блискучі під сонцем, яке ще не осушило їх, утворювали правдиве багнисько, і я згадав про бабусю: вона не вміла ходити по болоту, щоб не задрипатися. Вибравшись на шлях, я зрадів великою радістю. Там, де ми бачили з бабусею в серпні тільки листя і, сказати б, яблуневе риштування, нині, як оком сягнути, квітли в нечуваній пишноті яблуні; ноги у них грузли в болоті, а самі вони вичепурилися в бальові строї і нітрохи не боялися забр'юхати, найпишніший, який тільки буває, рожевий шовк, вилискував на сонці; морська далечінь правила яблунням нібито за другий план, як ото на японських ритовинах; коли я зводив голову до неба, що світило крізь яблуневий квіт яскравою, аж різало в очах, блакиттю, яблуневий квіт ніби розсувався, щоб показати глиб цього раю. Під цим лазуровим склепінням від кволого, але студеного вітерця ледь погойдувалися рожеві суцвіття. На гілля злітали синички, недбало перескакували з квітки на квітку, було таке враження, мовби всю цю живу красу штучно створив якийсь amator екзотики і примхливого поєднання барв. Але ця краса зворушувала до сліз, бо, хоч би якого ефекту витонченої штуки вона сягала, чулося, що вона не штучна, що яблуні стоять у щирому полі, мов ті хлопці на гостинці французькому. Аж це проміння сонця змінилося промінням

дощу; це проміння посмугувало даль і накинуло на шерех яблунь сіру свою сіть. Але яблуні, як і раніше, вивищували свою квітучу рожеву красу під уже крижаним вітром і тучним дощем: стояла весна.

Розділ другий

Альбертинині таємниці. — Дівчата, яких вона бачить у дзеркалі. — Невідома дама. — Ліфтер. — Маркіза де Камбремер. — Утіхи пана Ниссіма Бернара. — Перший шкіц дивацької вдачі Мореля. — Барон де Шарлюс обідає у Вердюренів.

Побоюючись, як би втіха від цієї самотньої прогулянки не пригасила мого спогаду про бабусю, я підживлював його, думаючи про те, які душевні катуші вона перетерпіла; на мій поклик ця гризота намагалася загніздитися в моїм серці, вона вганяла в нього величезні палі, але моє серденько, мабуть, було замале, мені було несила нести в собі таку велику скруху, моя увага тікала від мене саме тоді, коли туга поставала вся заново, і склепіння її обвалювалось, ще не зійшовшись, як падають, не встигнувши вивершити арки, хвилі.

А проте вже з самих моїх снів я міг би дізнатися, що скорбота, посіяна в мені бабусиною смертю, маліє, бо в цих сновидіннях її вже не так тяжко гнітило моє уявлення про її небуття. Вона досі ввижалася мені недужою, але на шляху до одужання, їй велося краще. Коли ж вона нагадувала про свої муки, я замикав їй уста поцілунками і запевняв, що нині вона здоровісінька. Мені хотілося довести скептикам, що смерть насправді лишень виліковна хвороба. Ось тільки тої щедрої широти, якою так славилася бабуся, за нею я більше не помічав. Слова її були лише млявою, смиренною відповіддю на мої слова, простим їхнім відлунням; сама бабуся була лише тінню моєї думки.

Хоча фізичного потягу я ще не чув, Альбертина почала будити в мені наче поваб до щастя. Вічно живі в нас мрії про взаємну ніжність залюбки пов'язуються, силою якогось покровенства, зі спогадом про жінку (під умовою, що він уже трохи побляк), з якою нам було добре. Це почуття вертало моїй пам'яті ніжніші Альбертинині лики, лики, не такі веселі, ледь відмінні від тих, які міг оживити в пам'яті фізичний потяг; водночас поваб до щастя був не такий учепливий, як фізичний потяг, тож я ладен був відкласти справдження свого бажання до зими і в Бальбеку з Альбертиною не бачитися. Але навіть тоді, коли горе ще не вляглося, фізичний потяг відроджується знов. Лежачи в постелі, як цього вимагав приписаний мені режим, я мріяв знову пожирувати з

Альбертиною. Хіба не трапляється, що в тому самому покої, де в подружжя померла дитина, їхні тіла сплетуться знову — і в них потім народиться братик померлого немовлятка? Щоб прогнати в собі це бажання, я підступав до вікна і дивився на море. Як і торік, море рідко коли було однакове. А втім, воно не скидалося на торішнє море — чи то тим, що нині була весна з її бурями, чи то тим, що — навіть коли б я приїхав о тій самій порі, що й першого разу, — інша мінливіша погода могла б відмовити цьому узбережжю в деяких відмінах ледачого, млистого й хисткого моря, яке у спеку вмівало переді мною на пляжі, ледь помітно, з блакитнявим трепетом, здійсмаючи ніжне лоно, чи то переважно тим, що мої очі, навчені Ельстіром схоплювати такі подробиці, які я колись зневажав, нині так і прикипали до того, чого торік ще не вміли бачити. Отієї дивовижної для мене розбіжності між усім сільським, що дивилося на мене під час поїздок із маркізою де Вільпарізіс, та плинним, недосяжним, мітологічним сусідством одвічного Моря-Океану вже не було. А в деякі дні і саме море здавалося мені тепер майже сільським. У досить рідкі, справді погідні дні спека промощувала по воді, наче по полю, курний і білий шлях, кінець якого тоненький вершок рибальського суцна бовванів, наче сільська дзвіниця. Ген-ген, ніби поставлена на стерчку фабрика, димував буксир, від якого видно було лише димар, на обрії самітний білий видутий квадратик, утворений не чим іншим, як вітрилом, але якийсь тужавий і ніби вапнястий, нагадував освітлений сонцем ріг якоїсь будівлі на відшибі, шпиталю чи школи. А хмари та вітер у соняшні дні коли не зовсім вводили мене в оману, то бодай посилювали злу-ду першого погляду, враження, підказане нашою фантазією. Бо невпинна гра кольорових розлогів, чітко відбитих між собою, ніби в полях, де рябіє в очах від черезсмузжя, шорсткі жовті й буцімто брудні нерівності морської поверхні, горбки, улоги, де раптом пропадала барка з моторними моряками, схожими на косарів, — усе це в буремні дні робило з океану щось таке саме розмаїте, таке саме мінливе, таке саме незмінне, многолюдне, цивілізоване, як та приступна для повозу земля, по якій я їздив раніше і по якій найближчим часом збирався помандрувати знову. Аж це одного разу, палений жаданням, я, замість лягти, одягнувся й подався до Енкарвіля по Альбертину. Я хотів попросити її одвезти мене до Дувіля, звідки я мав вибиратися у Фетерн до маркізи де Камбремер, а від неї — у Ла-

Распельер до пані Вер-дюрен. Альбертина тим часом зачекала б мене на пляжі, а на ніч ми вернулися б разом. Я сів до приміського потяга, прізвиська якого, прикладені до нього в цих місцях, передали давно вже мені Альбертина та її приятельки, вони сказали, що його звивають Гусінню — за те, що він не йде, а в'ється, Черепахою — за те, що ледве повзе, Трансатлантиком — з приводу його страхітливого гудка, яким він лякав тих, хто переходив через рейки, Фуні, бо він, хоча не мав нічого спільного з фунікулером, викирався на бескеття, Вузькоколійкою, дарма що його колія сягала 60 сантиметрів, Б.А.Г — за те, що він курсував між Бальбе-ком і Гральвастом, проходячи через Анжервіль, і, нарешті, Грамом, чи Т.П.Н. — бо він належав до трамвайної мережі Південної Нормандії. У вагоні я сидів сам-один; день був гарячий, сонячний, паркий; я спустив синю шторку, zostавивши вузесеньку стягу світла. Аж це мені примарилася бабуся — якою вона сиділа в вагоні під час подорожі з Парижа до Бальбека: уболіваючи над тим, що я пив пиво, вона, щоб не дивитися на мене, заплющила і вдала, ніби спить. Колись мене аж кидало від того, як вона побивалася, коли мій дідусь пив коньяк, а потім я й сам завдавав їй муки, цмулячи з чужої намови трунок, згубний, як вона вважала, для мене, ба більше, я домігся від неї дозволу глушити його досхочу та ще й спалахами гніву і нападами ядухи довів її до того, що вона сама підсобляла, сама радила мені заживати цього трунку, і ось нині мені уявлялася бабуся саме в такі хвилини її крайнього одцурання самої себе: зневірившись, вона мовчки заплющувала очі, щоб нічого не бачити. Цей спогад, ніби доторком чарівницької палички, вернув мені душу, яку я від певного часу дедалі втрачав. На 'кий біс здалася мені зараз Альбертина, коли мої губи свербіли тільки одним палким бажанням — поцілувати умерлу? Про що мені балакати з Камбремерами й Вердюренами, коли моє серце так тьохкало від того, що в ньому повсякчас зростала мука, вистраждана бабусею? Залишатися в цьому вагоні я більше не міг. Після зупинки потяга в Менвіль-ла-Тентюр'ері я, переміркувавши, вийшов і подався крученими стежками до бескеття. Менвіль з якогось часу ввійшов у мову і зажив неабиякої слави, бо директор численних казино, гендляр комфортом, збудував неподалік із несмаковитою пишнотою, характерною для дорогих готелів, заклад, до якого ми ще повернемося і який, сказати по щирості, був першим домом розпусти для людей

шиковних, зведеним на французькому узмор'ї. Першим і єдиним. Такі зелені затишки відкриті в усіх гаванях, але цей затишок був розрахований не лише на матросів, а й на аматорів екзотики, чиї очі бере на себе, біля старезної церкви, чи не того самого віку з нею, поважна, уросла мохом бандурша, стоячи при надто гостинних дверях цього дому і виглядаючи, коли повернуться рибальські барки.

Поминувши пишний дім «утіх», який зухвало бовванів навпір сімейним людям, що даремно зверталися з протестами до мера, я добрався до скель і рушив звивистими стежинами у бік Баль-бека. Квіти глоду кликали мене, проте я не відгукнувся на цей клич. Не такі рясноквітні, як їхні сусідки-яблуні, вони вважали, що ті надто гладкі, хоча й визнавали за ними ту свіжість барв, якою були наділені ці доньки гуртових постачальників сидру, всі в рожевих пелюстках. Вони знали, що вони самі, хай і скупіше упосажені, куди завидніші наречені і, щоб мати успіх, їм цілком вистачить їхньої пом'ятої білини.

Коли я вернувся до готелю, консьєрж передав мені жалобного листа від маркіза і маркізи де Гонвіль, віконта і віконтеси д'Амфревіль, графа і графині де Бернвіль, маркіза і маркізи де Гренкур, графа д'Аменонкур, графині де Менвіль, графа і графині де Франк-то та графині де Шаверні з дому д'Еглевіль, а чому його було мені послано, я зрозумів лише тоді, коли прочитав імена маркізи де Камбремер з дому дю Меніль ла Гішар, маркіза і маркізи де Камб-ремер і узнав, що померла кузина Камбремерів — Елеонора-Ев-фразія-Ембертина де Камбремер, графиня де Крікто. На всьому протязі цього провінційного роду, на перелік якого пішов шерег тонких, стислих рядків, — жодного буржуа, але й жодного високого титулу, зате тут було ціле посполите рушення заступників місцевої шляхти, закінчення чийх прізвищ, пов'язаних із назвами всіх гідних уваги місць краю, можна було співати, — йдеться про веселі кінцівки на віль, кур та кінцівки дещо приглушені (на то). Пристроєні в дахівку своїх родових замків або ж отиньковані вапном церковних стін, трясучи головою, визируючи із-за церковних арок або ж із-за мурів кам'яниць лише на те, щоб виставити напоказ свої шапки у вигляді нормандських шпилястих вежок, ці імена ніби просурмили на збір усім гарним осадам, скупченим чи розкиданим на п'ятдесят льє в околі, і, зробивши переклик, щоб нікого не бракувало і щоб не затесався якийсь чужак, порозставляли їх

зімкнутим шиком на тісній прямокутній шахівниці листа з чорною обводкою — листа від великого панства.

Моя мати вернулася до своїх покоїв, думаючи над фразою пані де Севіньє: «Я уникаю всіх тих, хто хоче відвернути мене від вас, іншими словами, кому хочеться перешкодити мені думати про вас, вони мене ображають», — і то через те, що голова суду порадив їй розв'язатися. Мені він шепнув: «Оно принцеса Пармська». Я був злякався, але зараз же заспокоївся, побачивши, що жінка, на яку він указував, не має нічого спільного з її королівською високістю. Бо та принцеса залишила за собою номер, щоб переночувати в готелі при поверненні від дукині Люксембурзької, і тепер багато хто, дізнавшись про це, брав кожную прибулу даму за принцесу Пармську, а я вислухав цю новину і негайно замкнувся на своїм піддашші.

Мені не хотілося сидіти тут на самоті. Була лише четверта. Я попросив Франсуазу сходити по Альбертину, щоб та провела вечір зі мною. Мені здається, ніби я злукавив би, якби сказав, що Альбертина вже й тоді будила в мені болісну і повсякчасну недовіру, а тим паче — недовіру особливу, бо, мовляв, уже тоді в ній гніздилося щось гоморрейське. Правда, від того дня, а втім, він був не перший, моє очікування стало якесь тривожне. Франсуаза не поверталася так довго, що я втратив усяку надію. Лампи я не запалював. Уже споночіло. Полотнина прапора над казино лопотіла на вітрі. Катеринка грала перед готелем віденські вальси, лунаючи ще жалісливіше серед тиші над берегом, у який бухали хвилі, лунаючи немов голос, який передавав і ще посилював нервову пустку цієї неспокійної й оманливої години. Нарешті Франсуаза вернулася, але сама. «Я гнала гоном, але вона йти одразу ж відмовилася, сказала, незачесана. Могла б зібратися за п'ять хвилин, так ні, ще цілу годину шмарувалася. Зараз тут запахтять, як ото в голярні. Вона вже в дорозі, вже йшла з хати, але ще затрималась перед дзеркалом, щоб причепуритися. Я думала, вона вже тут». Альбертина довго не з'являлася. Але прийшла вона така веселенька, така ласкава, що смуток мій розвіявся. Вона заявила (раніше я чув від неї інше), що нічого не має проти того, щоб літникувати тут усе літо, і спитала, чи не можна нам зустрічатися щодня, як торік. Я відповів, що досі ще в мене дуже тяжко на душі, краще я буду вря-ди-годи сюрпризом посилати по неї, як у Парижі. «Якщо ви раптом притужите або вам стане нудно без мене, не

кремпуйтеся, посилайте, я прилечу як на крилах, а якщо ви не боїтеся, що в готелі підуть поголоски, я зоставатимусь у вас надовго». Франсуаза, коли Альбертина прийшла, мала щасливу міну, як і щоразу, коли намагалася зробити мені радість і коли їй із цим таланило. Проте сама Альбертина не відігравала в тій радості жодної ролі, і вже другого дня Франсуаза сказала мені пророчі слова: «Не повинен панич зустрічатися з цією панною. Я бачу її наскрізь, завдасть вона паничеві прикрощів». Проводжаючи Альбертину, я побачив ув освітленому ресторані принцесу Пармську. Я тільки зиркнув на неї, намагаючись залишитися непоміченим. І признаюся, що в її королівській гречності, яка викликала у мене усмішку на вечорі в Германтів, зараз я уловив певну велич. Зазвичай володарі скрізь у себе вдома, і протокол робить із цього закону низку мертвих, безглузких звичаїв, як-от, скажімо, такий: господар дому має тримати капелюх у руці у власному салоні — на знак того, що він уже не в себе, а в гостях у принца. Принцеса Пармська, можливо, не зуміла б сформулювати цієї думки, але пройнята була нею цілком, і вгадати її можна було в будь-якому принцесиному вчинку, зробленому за тих чи інших обставин. Вставши з-за столу, вона дала Еме на чай, дала багато, ніби він був у ресторані лише заради неї, немов вона, їдучи з замку, винагороджує служника, приставленого до неї. А втім, вона не обмежилася чайовими, а з милостивою усмішкою сказала йому кілька іречних і лестивих слів, яких її навчила мати. Ще трохи, і вона сказала б йому, що готель утримується чудово, що в такому прегарному стані й усенька Нормандія і що нема краще як у Франції. Ще одна монета помандрувала з принцесиних рук до рук винаря — принцеса викликала його і побажала висловити йому своє вдоволення, наче генерал на військовому огляді. Аж це приніс їй відповідь на щось там ліфтер; вона і йому сказала лагідне слівце, усміхнулася й сунула грошину, супроводжуючи все це підбадьорливими і скромними речами, які мали на меті показати, що принцеса їм рівня. Еме, винаря, ліфтер та інші подумали, що було б негречно не всміхатися до вух, якщо ця особа всміхається їм, і, глядячи на них, її обступили інші служники, і тепер вона і їм розточувала своє доброхіття; в дорогих готелях таких церемоній не заведено, ось чому ті, хто проходив по майдану і не знав, що це за одна, взяли її за бальбечанку і подумали, що вона через своє низьке коліно чи професійний інтерес (може, це

жінка посередника з продажу шампанського?) ближче стоїть до челяді, ніж до найшиковніших постояльців готелю. А я в цей час думав про пармський палац, про те, що принцесі вділяють чи то політичних, чи то релігійних пересторог із приводу того, що вона ставиться до люду так, ніби мала прихилити його до себе, щоб потім верховодити. Ба більше, так, ніби вона вже ним верховодить.

Я повернувся до себе в кімнату, але я був тут не сам. Я почув, як хтось із м'яким туше грає п'єси Шумана. Зазвичай нам трапляється пересичувати навіть тих, кого ми найбільше кохаємо, смутком чи нервовістю, що плине з нас. Але ні одна жива істота не може нам так перевернути душу, як неживий предмет: рояль.

Альбертина попрохала мене занотувати ті дати, коли вона мала відлучатися, їдучи до своїх приятельок, і продиктувала мені їхні адреси — на той випадок, якби я потребував її якогось вечора, бо всі приятельки жили неподалік. Тож вона була ніби обплетена живими гірляндами, і, щоб дістатися до неї, мені доводилося переходити від одної дівчини до другої. Грішний, не одна з її подружок — я не кохав ще Альбертини — дарувала мені на пляжі хвилину втіху. Тих юних зичливих пляжниць, як тоді мені здавалося, було негурт. Та ось недавно вони мені згадалися, ще й поіменно. Я полічив, що за один той сезон убогої ласки мене сподобило дванадцятро. Аж це зринуло ще одне ім'я — виходить, тринадцятро. Я зупинився на цьому числі з якоюсь дитинною жорстокістю. Лишенько, нараз стукнула мені думка, я ж бо забув першу, Альбертину, ту, кого вже нема! Вона була чотирнадцятою.

Підхоплюючи нитку перерваної оповіді, ще раз кажу: я записав імена й адреси дівчат, у яких міг би відшукати Альбертину в ті дні, коли її не буде в Енкарвілі, проте я збирався скористатися з цих днів радше для того, щоб вибратися до пані Вердюрен. Зрештою, жадання, яке викликає в нас жінка, не завжди однаково сильне. Того чи іншого вечора ми не можемо обійтися без якоїсь жінки, зате потім, десь за місяць-другий, до неї нам байдуже. Зараз тут не з руки вивчати причини таких змін. У моменти фізичного виснаження хвилеву нашу старечу неміч вабить образ жінки, яку ми цілували б хіба в чоло. З Альбертиною ми сходилися в ті рідкі вечори, коли я не міг без неї перебути. Якби мені припекло побачитися з нею, коли вона була далеко від Бальбека, відпоручником слугувала мені вже не Франсуаза

— я просив ліфтера звільнитися раніше і посилав його до Егревіля, до Ла-Соня, до Сен-Фріша. Він ухотив до моєї кімнати, залишаючи двері отвором, хоча й сумлінно відробляв своє «гарування» в готелі; праця в нього була тяжка, з п'ятої ранку він уже порався зі шваброю, а от здобутися на труд причинити двері вже не міг, і коли йому нагадували, що двері не зачинені, повертався назад і, чинячи над собою насильство, легенько примикав їх. З властивою йому демократичною гордістю, неприступною багатьом людям вільної професії, адвокатам, літераторам, лікарям, які називали своїм «побратимом» лише адвоката, літератора чи лікаря, він цілком слушно послуговувався виразом, уживаним лише в замкненому середовищі, наприклад у середовищі академіків, і казав мені про якогось посильного, що виконував обов'язки ліфтера щотретього дня: «Я постараюся, щоб мене заступив колега». Гордість не перешкождала йому для підвищення, як він висловлювався, положеної платні брати нагороду за виконані доручення, за що Франсуаза його зненавиділа: «На перший погляд — чисто тобі янголятко, а в деякі дні — справжнісінький чухрай. їм би тільки куку в руку». До цього розбору людей вона стільки разів відносила й Евлалію, а також — гай-гай! — (потім це накликало стільки напастей) уже горнула Альбертину, бо я при нашій служниці часто випрохував у мами для моєї немаєтної приятельки всяку всячину, марнички, а Франсуазі це здавалося річчю непростенною лише тому, що пані Ботан має всього одну служницю, «на всі руки». Ліфтер, скинувши те, що я назвав би лівреєю, а він величав уніформою, незабаром з'являвся в солом'яному брилику, з ціпочком, силкуючись бути в ході легким і триматися рівно,

— так вимуштувала його матір, переконуючи, що він не якийсь там чорнороб чи посильний. Так само як наука завдяки книгам стає приступна робітникові, який, скінчивши працювати, перестає бути робітником, гожість робиться здобутком ліфтера завдяки канотье і парі рукавичок: припинивши возити постояльців готелю, він перекидався, наче молодий хірург, який скинув халат, наче вахмістр Сен-Лу, що скинув мундира, справжнім світовцем. До речі, він не був позбавлений ні честолюбства, ні таланту, і талант його був у тім, що він уміло маніпулював у ліфтовій кабіні й не давав їй застрягати між двома поверхами. Але говорив він суржилом. Я гадав, ніби він амбітний, бо про швейцара, свого зверхника, він казав «мій швейцар» таким самим

тоном, яким паризький посильник, власник, як мовив би ліфтер, «палацника», відгукується про свого портъє. У суржикові ліфтера було цікаве те, що він чув сто разів на день, як гості кричать: «Підіймач!», а сам казав: «Приймач». Деякі вихватки ліфтера доводили мене до білого жару, хай би там що я йому торочив, він упадав мені в річ, вигукуючи: «Ще б пак!» чи «Отож-бо й воно!», і ці вигуки можна було зрозуміти так, що це, мовляв, самоочевидне або що він перший до цього додумався і звернув на це мою увагу. «Ще б пак!» або «Отож-бо й воно!», вигуківані вельми енергійно, вихоплювалися щодві хвилини з його уст у зв'язку з такими речами, які йому й не снилися, і це так бісило мене, що я зараз же починав доводити супротивне, аби тільки загнати його на слизьке. Проте, вислухавши і цю мою думку, яку було годі примирити з попередньою, він все-таки відповідав: «Ще б пак!» або «Отож-бо і є!» — наче без цих вигуків і вода не освятиться. Я ледве стримувався, коли певні технічні терміни, цілком слухні, коли їх уживано буквально, він уживав фігурально і тільки фігурально, через що вони набирали відтінку дешевої дотепности, як, скажімо, в його устах, слово «педалювати». Він ніколи не вживав того слова щодо велосипедної їзди. Але, якщо йдучи пішки, він мав наддати, щоб не спізнитися, ходи, то замість казати, що поспішає, мовив: «Уявіть, як я педалював!» Ліфтер був радше малого зросту, лемішкуватий, незугарний. Але коли при ньому заходила мова про якогось високого, ставного, гождого молодика, він щоразу докидав: «А^знаю, він мого зросту». Одного разу він мав принести мені відповідь, і я, почувши кроки на сходах, з нетерпцю відчинив двері моїх покоїв, але побачив посильного, гарного, як Ендіміон, з рисами неймовірно бездоганними: він ішов з дорученням до якоїсь незнайомої мені дами. Коли ліфтер повернувся, я сказав йому, що нетерпляче ждучи відповіді, я подумав, що то він береться сходами, аж це, виявляється, посильний з готелю «Нормандія». «А, я знаю, хто се, — відгукнувся він, — там лише один такий і є, хлопчина мого зросту. Лицем він теж так на мене схожий, що можна вклепатися або взяти нас за близнят». Нарешті ліфтер любив удавати, ніби все розуміє з півслова; тільки починаєш давати йому розпорядження, а він: «Так, так, так, так, так, усе зрозуміло», і цей його тон, тон тямущої і кмітливої людини, попервах дурих мене; але що ближче ми пізнаємо людей, то більше вони нагадують метал, занурюваний у якийсь розчинник, і потроху втрачають свої високі

прикмети (а часом і вади). Перш ніж я почав давати йому вказівки, я побачив, що двері він покинув отвором; я зробив йому зауваження, побоюючись, як би нас не почули; він зглянувся на моє прохання і ледь-ледь причинив двері: «Тільки щоб догодити вам. На всьому поверсі нас тільки двоє». Аж це по коридору пройшла одна людина, потім дві, потім три. Це сновигання дратувало мене: я боявся, як би нас не підслухали, а головне — ліфтера, як я помітив, це анітрохи не дивувало, мовляв, це річ світова: «А, це наша покоївка — йде по валізи. Не хвилюйтеся — це винар несе свої ключі. Ні, ні, нічого, можете говорити спокійно — то заступає на чергування мій колега». Його пояснення, чому ці люди никають по коридору, не зменшували мого страху, що нас можуть почути, і нарешті, на мій категоричний розказ, він рушив до дверей, але не на те, щоб щільно зачинити їх (це було не до снаги цьому велосипедистові, який мріяв про мотоцикл), а лише на те, щоб трохи потягнути їх до себе: «Тепер усе гаразд». Як виявилось, аж настільки гаразд, що якась американка вдерлася до нас і вискочила, перепросивши, що помилилася номером. «Привезіть до мене цю дівчину, — сказав я, сам прибивши щосили двері (на грюкіт прибіг ще один посильний, аби побачити, чи не розчинилось у мене вікно). — Затямте як слід: панна Альбертина Сімо-не. Я написав на конверті. Ви тільки скажіть, що це від мене. Вона прийде з дорогою душею», — додав я, щоб заохотити його і не надто принижуватися самому. «Ще б пак!» — «Та ні, що ви, далеко не кожний на її місці поїхав би з дорогою душею. їхати сюди з Бернвіля не дуже зручно». — «Отож-бо й воно!» — «Скажіть їй, щоб вона поїхала з вами». — «Так, так, так, усе зрозуміло», — відповів він з виглядом спритної та кмітливої людини, тоді як вигляд його давно вже не викликав у мене довіри, бо я знав, що ліфтер вимовляє ці слова майже машинально і що за позірною справністю криється безодня тупости і глупоти. «О котрій годині ви повернетесь?» — «Мені не тра' на це багато часу, — відповів ліфтер, який зловживав еліпсисом і послуговувався утятим тра' замість треба. — Це мені завиграшки. Власне, нам оце заборонено покидати готель, бо в окремому кабінеті замовлено сніданок на дванадцятаро душ. А моя перерва припадала саме на цей час. От і маю нині ввечері відгул. Я туди махну на ровері. Так буде швидше». Він вернувся за годину і сказав: «Пан, мабуть, заждався, але панянка зі мною приїхала, вона внизу». — «А! Дякую! А швейцар на мене не розсердиться?» —

«Пан Поль? Він навіть не знає, де я був. Навіть порт'є нічирк». Іншим разом я послав його з розказом: «Привезіть її негайно», а він, повернувшись, заявив мені з усмішкою: «Отож-бо й воно, що я її не знайшов. Немає там її. А мені не можна було гаятися

— я боявся, що зі мною станеться те, що з колегою: він мусив виступити з готелю». (Коли мова заходила про те, щоб вступити на якусь роботу, ліфтер уживав архаїзму: «обсаджувати місце»; приміром, він казав: «Я був би не проти обсадити місце на пошті», так само, маючи на увазі звільнення, він для відповідно-сти і щоб м'якше висловитися — ану ж колись доведеться повідомити про те, що прогнали його самого, а, з другого боку, щоб висловитися в'їдливіше, коли він розповідав про когось іншого, — казав: «Я чув, що він мусив виступити».) Усміхався він не з лихої втіхи, а з несміливости. Він гадав, що його провини можна трохи затерти жартівливим тоном. А коли казав: «Отож-бо й воно, що я її не знайшов», то це не означало, що він певен, ніби я про все знав заздалегідь. Навпаки, він не сумнівався, що мені це невідомо, і саме це його й лякало. Ліфтер починав з «отож-бо й воно», щоб не наражатися на зайві хвилювання, коли він доводив це до мого відома. Не випадає гніватися на тих, хто, прошпетившись перед нами, усміхається. Це не кпини, це побоювання розсердити нас. Будьмо ж милосердними щодо тих, хто сміється, будьмо ж вибачливими. Немов під час удару, ліфтер зашарівся апоплектичним рум'янцем, ба більше, мова його змінилася, стала простіша. Кінець кінцем він розтлумачив мені, що Альбертини немає в Егревілі, що повернеться вона допіро о дев'ятій, а як раптово, а це в його устах означало випадково, повернеться раніше, то їй усе перекажуть і вона з'явиться до мене ще до першої ночі.

Зрештою той вечір ще не почав утверджувати мою страшну підозренність. Ні. Скажу одразу (хоча випадок стався куди пізніше): мою призру породили Коттарові слова. Того дня Альбертина та її приятельки змовилися затягти мене до енкарвіль-ського казино, але я не здибався б там з ними (і це було б щастя!), бо збирався врешті податися до пані Вердюрен, яка вже кілька разів запрошувала мене, якби мене не затримала саме в Енкарвілі трамвайна аварія, що вимагала часу на ремонт. Походжаючи на зупинці в очікуванні, коли усунуть несправність, я раптом наткнувся на доктора. Коттара, прибулого до Енкарвіля на консультацію. Мені не хотілося з ним

вітатися, бо він не відповів на жодного мого листа. Але кожна людина буває гrechна по-своєму. Коттар не здобув світського виховання, зате був сповнений добрих намірів, про які ніхто не здогадувався і в які ніхто не вірив доти, доки йому не випадала нагода їх справдити. Він перепросив, листи мої він, звісно, отримав; про те, що я тут, він повідомив Вердюренам, — їм дуже кортить зі мною зустрітися, і він радив мені до них завітати. Зараз він має сісти до приміського потяга і їхати до них на обід, — добра нагода прихопити з собою й мене. У нього залишався час до відходу потяга, з ремонтом трамваю мороки було чимало, і я, ще не знаючи, їхати мені до Вердюренів чи ні, повів Коттара до маленького казино — одного з тих, що здавалися мені такими сумними у вечір першого мого приїзду; сьогодні воно повнилося щебетом дівчат, які, за браком кавалерів, танцювали одна з одною. Андре, ковзаючи по паркету, підбігла до мене, а я, готовий уже їхати з Коттаром до Вердюренів, нараз рішуче зрікся його пропозиції, охоплений палким бажанням зостатися з Альбертиною. А все тому, бо почув її сміх. І той її сміх був якийсь трояндовий, духмяний, ніби пройнятий ароматом пахучих серпанків, об які він немовби черкався, і той сміх, терпкий, чуттєвий, збудливий, як пах жура-вельника, немов розносив скрізь якісь майже вагомні, дразнючі й таємні часточки.

Одна дівчина, не знайома мені, сіла до роялю, й Андре запросила Альбертину на вальс. Щасливий від думки, що зостануся в казино з цими дівчатами, я звернув увагу Коттара на те, як добре вони танцюють. Але він насамперед дивився на все очима лікаря, до того ж через свою невихованість не зважав на те, що це мої знайомі, хоча й бачив, як я з ними вітався, тож відповів мені так: «Так, але куди дивляться їхні батьки? Ці дівулі набираються поганих звичок. Я б своїх доньок сюди нізащо не пустив. Чи ж вони бодай гарні на вроду? Я не можу розглянути, які у них риси. О, погляньте, — додав він, показуючи на Альбертину й Андре, які повільно вальсували, сплівшись ув обіймах. — Я забув пенсне і погано бачу, але навіть мені ясно, що вони просто раюють. Мало кому відомо, що жінки особливо відчують насолоду персами. О, дивіться: їхні перса щільно притискаються». Справді, перса Андре й Альбертини ні на мить не відривалися одні від одних. Не знаю, почули вони чи вгадали, що сказав Коттар, у кожному разі, не припиняючи кружляти, вони ледь відхилилися одна від одної. Андре щось шепнула Альбертині, й

Альбертина засміялася тим самим проникливим і грудним сміхом, який я щойно чув. Але хвилювання, яке він викликав у мене зараз, відгукнулося щемом у моїй душі; цим сміхом Альбертина ніби хотіла відкрити, передати Андре якийсь сласний і таємний трепет. Він лунав, як перші або останні акорди якоїсь невідомої забави. Я вийшов із Котта-ром, і хоч відповідав йому досить неухважно, майже не думав про щойно побачену сцену. Не те щоб Коттар був цікавий співрозмовник. У цю хвилину його мова стала навіть колюча, бо ми якраз угледіли доктора дю Бульбона, самі лишаючись для нього непоміченими. Дю Бульбон хотів пожити якийсь час у Забальбеччі, де хворих не відженешся. А Коттар, хоча й заявляв, що не практикує у відпустці, але сподівався завести тут постійну практику, в чому, на його думку, заважав йому дю Бульбон. Звісно, місцевий лікар навряд чи міг би з ним змагатися. То був дуже сумлінний практик, та й годі, практик-усезнайко: поскаржишся йому на легкий свербіж, і він миттю випише тобі складний рецепт мазі або примочки. Як висловлювалася своєю прегарною мовою Марі Жінест, він умів «замовляти» виразки та рани. Але світилом не був. І все ж якось підклав Коттарові свиню. Надумавши посісти кафедру терапії, Коттар обрав собі спеціальність — інтоксикацію. Інтоксикація — небезпечне відкриття в медицині: воно дає змогу аптекарям оновлювати старі етикетки, засвідчуючи, що все їхнє старе надіб'я, на відміну від надіб'я новішого, аж ніяк не токсичне, а навпаки, антитоксичне. Це модний нині рекламний засіб; нині рідко коли на якійсь наличці знайдеш блідий слід попередньої моди, нерозбірні карлочки — письмовий доказ того, що препарат старанно дезінфікований. А що інтоксикація допомагає заспокоювати хворого: хворий радіє, що його родимець — то лише нездужання, викликане отруєнням організму. Так ось, коли до Бальбека завітав на кілька днів великий князь, йому страшенно опухло око, і гість викликав Коттара — той, узявши кілька сто-франкових кредиток (за меншу платню професор би не рипнув-ся), пояснив запалення інтоксикацією і приписав відповідний режим. Опух, проте, не стухав, великий князь звернувся до пересічного бальбецького лікаря, і лікар через п'ять хвилин витягнув з ока запороху. Назавтра все як рукою зняло. А проте куди небезпечнішим конкурентом був для Коттара один славетний психіатр. Був то рум'яний, життєрадісний чолов'яга — життєрадісний не лише тим, що маючи справу з душевними

хворобами, сам був здоровий нівроку, а й тим, що для покріплення хворих він вважав за потрібне сміятися гучним сміхом як при зустрічі, так і при прощанні з ними, хоча б йому й довелося потім руками, як у атлета, накидати на них гамівну сорочку. Коли ви з ним заводили мову про щось у товаристві — про політику чи про письменство — він вислуховував вас із доброзичливою увагою, ніби ставлячи собі питання: «Яким же це ми випадком зіткнулися?» — і зразу своєї думки не висловлював, боцім його було запрошено на консиліум. Але зрештою, як не оцінюй його хист, а він знавець свого діла. Ось чому всю свою злість Коттар зганяв на дю Бульбоні. Зрештою я розпрощався з приятелем Вердюренів, пообіцявши професорові якось нагрянути до них.

Те, що він сказав про Альбертину й Андре, завдало мені глибокої рани, але страждати я почав не зразу, як це буває за отруєння, що діє повільно.

Того вечора, коли я посилав ліфтера по Альбертину, вона не прийшла — попри всі його запевнення. Усі чари жінки не розжеврють кохання так сильно, як деякі слова цієї жінки на зразок: «Ні, ввечері я не вільна». Якщо ми з приятелями, то такі слова пропускаємо повз вуха; цілий вечір ми веселі, жіночий образ не витає перед нами; він занурений ув особливий розчин; а повернувшись додому, ми зразу знаходимо відбиток, проявлений і дуже виразний. Ми помічаємо, що з життям тепер ми б уже не розлучилися так легко, як напередодні; ми й тепер не боїмося смерті, але сама думка про розлуку уявляється нестерпною.

Зрештою, щоправда, не по першій годині ночі (цю найпізнішу пору заповідав ліфтер), а лише по третій, я вже не мучився, як раніше, на гадку, що Альбертина навряд чи прийде. Коли я остаточно переконався, що вона не з'явиться, то заспокоївся і навіть збадьорився; зночована мною ніч була для мене просто однією з багатьох ночей, коли ми з Альбертиною не зустрічалися, — з цього я й виходив. А потім уже думка, що я побачу Альбертину завтра або ще колись, робилася для мене солодкою, леліючи над цією пусткою, з якою я примирився. Вряди-годи, в вечори чекання, туги завдають ліки, яких ми зажили. Журливець бачить причину своєї нудьги не там, де слід, він гадає, ніби сохне за тією, яка все Не приходить. Любовний вогонь розпалюється в цьому разі, як деякі нервові недуги, неправильним

поясненням джерела гризоти. Проте ліпше не пробувати давати правильне пояснення, принаймні в царині кохання, бо це почуття (хай би там чим викликалося) завжди оманливе.

Назавтра я дістав від Альбертини листа, де вона писала мені, що тільки зараз вернулася, що моя цидулка її вже не застала, але ввечері вона, з мого дозволу, прийде зі мною зустрітися, і в словах її листа, як і в тих, що вона сказала мені колись по телефону, я ніби відчув зажиті нею розкоші, відчув присутність тих людей, яким вона віддала перевагу наді мною. Ще раз усього мене охопила болісна цікавість узнати те, чим вона жила, потаємне почуття кохання, яке завжди з нами, і на хвильку мені здалося, ніби воно прихилить мене до Альбертини, але воно тільки стрепенулося — не скресло, і останні його відголоски завмерли, перш ніж воно рушило з місця.

Під час мого першого перебування в Бальбеку я, — може, так само, як і Андре, — не розкусив Альбертиної вдачі. Я гадав, ніби вона вітрогонка, і не знав, чи зможуть усі наші благання втримати її і не пустити на garden-party, змусити її відмовитися від прогулянки на віслюках чи від пікніку. Під час другого мого приїзду в мене заронилося підозра, що її вітрогонство — личина, garden-party — ширма, а може, й просто вигадка. В різних формах виявлялося одне й те саме (я мовлю лише про те, що було мені видно крізь шкло, шкло не таке вже й прозоре, а що відбувалося за шклом насправді — Бог його знає). Альбертина освідчується мені, клянучись найпалкішими любовними клятвами. Потім зиркає на годинника — їй треба їхати в Енфревіль до однієї дами, яка нібито приймає гостей о п'ятій щодня. Мене катує підозра, та ще й нездужається, і я прошу, благаю Альбертину побути зі мною. Ні, це неможливо (де там, вона має лише п'ять хвилин часу), бо ця не дуже гостинна, образлива і, як запевняє сама Альбертина, пренудна дама розсердиться. «Але ж можна й пропустити візиту». — «Ні, тітка вчила мене, що гречність над усе». — «Але ж ви при мені так часто бували негречні». — «Тут зовсім не те: дама на мене образиться і накрутить тітку. А в нас із тіткою і так нещирі стосунки. Тітці залежить на тому, щоб я бодай раз її одвідала». — «Але ж вона приймає щодня». Відчуваючи, що «замололася», Альбертина висуває інший довід. «Авжеж, щодня. Але сьогодні я вмовилася зустрітися там із моїми подругами. Мені буде не так нудно». — «Альбертино! Якщо ви боїтеся, як би вам не було там нудно, і все-

таки наважуєтеся кидати мене самого, хворого і нещасного, виходить, ви волієте даму і подружок від мене?» — «Що там буде нудно — мене це зовсім не обходить. Я задля подруг. Я відвезу їх додому кабріюлетом. Інакше вони там застрягнуть». Я зауважив Альбертині, що потяги з Енфревіля ходять до десятої вечора. «Це правда, але, бачте, може, нас попросять залишитися обідати. Господиня дуже гостинна». — «Ну, то відмовтеся». — «Тітка і за це на мене озлиться». — «Ну, то пообідайте і верніться десятигодинним». — «Замало часу». — «Тоді годі й думати, щоб обідати в місті: ви не встигаєте на свій потяг. Д знаєте що, Альбертино, все можна зробити дуже просто. Я відчуваю, що на повітрі поздоровшаю; якщо не можна відчепитися від цієї дами, я одвезу вас до Енфревіля. Не бійтеся, я не дійду до Вежі Єлизавети (вілла тієї дами), я не побачу ні дами, ані подруг». Альбертина була ошелешена. Голос їй порвався. Вона сказала, що морські купанки їй протипоказані. «Вам, може, не хочеться, щоб я вас проводжав?»

— «Як ви можете таке говорити! Ви ж самі знаєте, що гуляти з вами — для мене втіха над усе». Альбертина зробила рвучкий поворот кругом. «Якщо ми з вами вирушимо на прогулянку, — сказала вона, — то чому б нам не податися на другу сторону від Бальбека? Разом би пообідали. Як би це було гарно! Адже там куди мальовничіше. Від Енфревіля мене нуда пориває, як зрештою й від усіх оцих дір, так званих зелених затишків». — «Але ж приятелька вашої тітки буде дусатися, якщо ви її не навідаєте».

— «Передусається!» — «Ні, ні, не треба сердити людей». — «Та вона й не зауважить, вона приймає щодня; потраплю я до неї завтра, позавтрьому, за тиждень, за два — байдуже». — «А ваші подруги?» — «О, вони стільки разів мене підводили. Тепер моя черга». — «Але там, куди ви мене кличете, потяги після дев'ятої не ходять». — «То й що? До дев'ятої — це чудово! А потім — ніколи не треба клопотатися, чим ви доберетеся додому. Завше знайдеться якийсь візок, ровер, у крайньому разі — на батьківських». — «Завше знайдеться! Яка ви метка, Альбертино! На Енфревільській стороні, де станційка йде за станційкою, — так, там знайдеться. Але на тамтій стороні... — то вже інша річ».

— «Навіть на тій стороні. Присягаюся, я привезу вас назад цілим-здоровим». Я відчував, що Альбертина ради мене відмовляється від

чогось такого, про що вже мала умову і що від мене приховувала, а ще я відчував, що хтось залишиться біля розбитого корита, як міг залишитися допіру я. Побачивши, що її бажання нездійсненне, скоро я збирався супроводжувати її, вона все переграла. Знала, що потім можна буде відігратися. Бо як усі жінки, які живуть, розриваючись на частини, мала безпрограшне козираччя: підозріливість і ревності. Не намагалася їх, звичайно, підсичувати, навпаки. Але в закоханих вуха завжди нашорошені, щоб виявити чиюсь брехню. Альбертина, не краща за інших, знала з досвіду (не здогадуючись, що завдячує це ревностям), що той, кого вона одного вечора зрадила, повернеться до неї. Незнайомець, до якого вона не прийде на побачення задля мене, буде сохнути, але через те ще дужче покохає її (Альбертина не уловлювала цієї причини) і, щоб не мучитися, приповзе до неї сам — я теж би приповз. Але я не мав охоти завдавати їй прикрощів, пнутися зі шкури, ступати на страшну стежку розшуків, на стежку до краю винахідливого, невсипущого нагляду. «Ні, Альбертино, я не хочу псувати вам утіхи, їдьте собі до вашої ен-фрєвільської дами чи навіть до того, хто криється під цим цсев-до, — мені все одно. Я не поїду з вами з однієї-однісінької причини: вам цього не хочеться, прогулянка, яку ви відбули б зі мною, не та, про яку ви мріяли, і ось доказ: ви разів зо п'ять, як не більше, суперечили самі собі, навіть того не помічаючи». Бідолашна Альбертина вирішила, що суперечності, яких вона не помітила, мали якусь вагу, і злякалася. Вона гаразд не знала, на чому засипалася. «Цілком можливо, що я собі суперечила. Я від морського повітря зовсім чманію. Називаю не ті імена». І тут (мені було ясно, що вона не збирається вдаватися до ніжних запевнень, щоб я їй повірив), тільки-но я почув підтвердження того, що мені невиразно мрілося, мені знов заболіло, як від рани. «Ну що ж, хай буде так, я їду, — трагічним тоном промовила вона, але не втрималася — зиркнула на годинника, аби побачити, чи не спізнюється вона десь-інде: адже я вже перестав вимагати провести вечір зі мною. — Ви злюка. Я все міняю, щоб провести з вами славний вечір, а ви коверзуєте та ще й завдаєте мені брехню. Таким жорстоким зі мною ви не були ще зроду. Море буде моїм гробом. Я більше вас не побачу. (Серце у мене так і тенькнуло при цих словах, хоча я був певен, що вона повернеться до мене завтра ж, і так воно й сталося.) Утоплюся, кинуся в воду». — «Як Сафо». — «Ще одна зневага: ви сумніваєтеся не лише в моїх словах, а

й у моїх учинках». — «Ба ні, ясочко, я сказав це без задньої думки, присягаюсь вам, адже ви знаєте, що Сафо кинулася у море». — «Ні, ні, у вас немає ніякої довіри до мене». Глянувши на годинника, вона побачила, що вже лишається якихось кілька хвилин часу; боючись провалити побачення, Альбертина в поспіху сяк-так зі мною попрощалася (за що перепросила, явившись до мене назавтра: напевне, того дня та особа не була вільна) і гайнула геть із розпачливим криком: «Прощайте назавше!» І може, вона й справді була в розпачі. Бо, знаючи краще за мене, що вона зараз робить, суворіша й водночас поблажливіша до себе, ніж я до неї, Альбертина все-таки, може, боялася, чи захочу я її бачити після такого розлучення? Адже вона, як мені здавалося, дорожила мною так, що та, друга особа, мала ревнувати її ще дужче за мене.

За кілька днів, коли ми були з нею в танцювальній залі бальбецького казино, нараз увійшли Блокові сестра й кузина. Обидві вони дуже погарнішали, але через своїх приятельок я перестав їм кланятися, бо молодша, кузина, майже публічно жила з акторкою, зійшовшись з нею під час мого першого приїзду. Андре, почувши якийсь натяк на це, зроблений півголосом, сказала мені: «Ми з Альбертиною щодо цього одностайні — про таку гідь соромно й помислити!» Альбертина, сидючи зі мною на канапі й балакаючи зі мною, повернулася плечима до лихої слави дівчат. А все ж я зауважив, що перед тим, як перемінити позу, тієї самої хвилі, коли вступили панна Блок та її кузина, погляд моєї товаришки раптом набув напруженої зосередженості, і ця зосередженість надала личку пустотливого дівчати поважного, майже трагічного виразу, а відтак охмарилася сумом. А втім, одразу ж Альбертина звернула очі до мене, але їхній погляд зоставався якийсь химерно нерухомий і мрійливий. Панна Блок та її кузина голосно реготали, вигукували щось сороміцьке й нарешті пішли собі, і тут я спитав Альбертину, чи не ця маленька білявка (акторчина приятелька) дістала вчора нагороду на квітковому корсо. «Не знаю, — відповіла Альбертина, — а хіба одна з них білявка? Сказати по щирості, вони не вельми мене цікавлять, я їх не розглядала. Хіба одна з них білявка?» — звернувшись до трьох своїх приятельок, спитала вона недбало. Тим часом ішлося про дівуль, яких Альбертина щодня зустрічала на дамбі, тож у цій дивовижній її необізнаності мало бути щось чи не вдаване. «Вони, як на мене, теж не дуже уважно нас розглядали», — сказав я

Альбертині, сказав, може, з несвідомого бажання розвіяти її гризоту, — якщо вона любить жінок, — доводячи їй, що вона не привернула їхньої уваги і що загалом не заведено, навіть у найзіпсованіших, цікавитися незнайомими дівчатами. «Вони нас не розглядали? — заперечила знеобачки Альбертина. — Та вони тільки це й робили». — «Звідки ви це взяли? — спитав я. — Ви ж були повернуті до них спиною». — «А це що?» — відповіла вона, показуючи на вправлене в стіну велике свічадо, якого я не помітив, але в яке вона, моя товаришка, весь час, поки ми гомоніли, не переставала вдивлятися своїми гарними й стривоженими очками.

Від того дня, коли Коттар зайшов зі мною до маленького енкарвільського казино, я, дарма що не поділяв лікаревої опінії, став дивитися на Альбертину іншими очима; сам вигляд її викликав у мені гнів. Я й сам змінився — тією мірою, якою вона нині здавалася мені іншою. Я втратив до неї колишню доброзичливість; їй у живі очі та й позаочі, аби я тільки знав, що мої слова внесуть їй у вуха, я бризкав на нею водою. Проте не завжди. Якось я довідався, що Альбертина й Андре дістали запрошення від Ельстіра. Переконаний, що вони прийняли його у сподіванні на те, що дорогою додому їм, немов пансіонеркам, удасться пожирувати, вдаючи з себе дівчат скорих до плюгавства, і, не признаючись у цьому одна одній, зажити розкошів, неприступних незайманицям, розкошів, на саму думку про які у мене щеміло серце, я сюрпризом, щоб збентежити їх і позбавити Альбертини втіхи, на яку вона розраховувала, заявився без запрошення до Ельстіра. Проте застав я в нього тільки Андре. Альбертина поклала собі прийти до нього іншого дня вкупі з тіткою. Тут я сказав собі, що Коттар, мабуть, помилився; приємне почуття, що ворухнулося в мені, коли я побачив Андре саму, потім ще гріло мою душу і пом'якшило неприязнь до Альбертини. Але тривало це стільки, скільки триває коротке поліпшення в здоров'ї кволих людей, яким знов незду-жається від якоїсь дрібнички. Альбертина завелася гратися з Андре, гра далеко не заходить, але, певне, не зовсім невинна; ця підозра катувала мене, аж поки зрештою я гнав її від себе. Та заледве я від неї зцілювався, як вона*відроджувалася в іншій формі. Я побачив, як Андре, підмазуючися з властивою їй грацією до Альбертини, поклала голову їй на плече і цмокнула, приплющивши очі, її в шию; або вони презирнулися; або хтось прохопився словом, що бачив, як вони вдвох ішли купатися, — всі ці дрібниці зазвичай витають у повітрі, і більшість людей дихають ними без шкоди для здоров'я і не псуючи собі крові, проте людина недовірлива від них хиріє, і-її душа знов попадає в пекло. Часом я, навіть не бачачи Альбертини, навіть нічого про неї не чуючи, зненацька згадував позу, в якій вона сиділа біля Жізелі, — позу, яка тоді здалася мені невинною; тепер їй було досить, щоб знівечити віднайдений мною спокій; ба більше: тепер я навіть поривався дихати отруєним повітрям, я, як сказав би Коттар, сам упорскував собі трутизну. У такі хвилини згадувалося все, що мені було відомо про Сваннове кохання до Одетти, про те, що Сванна ціле

життя дурили. Власне, якщо вдуматися, гіпотеза, з допомогою якої я будував собі уявлення про Альбертинину вдачу і під впливом якої снував болісну для мене гадку про кожен мент її життя, бо це життя годі було простежити ступінь по ступеню, моя гіпотеза була не що інше, як спогад, як убитий у голову кілок про вдачу пані Сванн, якою мені її описували. Розповіді про неї підстьобували теперішні мої фантазії про Альбертину: буцімто вона недобра дівчина, така сама бахурувата і така сама проворна на те, щоб пошити нас у дурні, як стара паплюга, і я прикидав, скільки мені довелося б потерпати, якби я її покохав.

Одного разу, коли ми всі зійшлися на молу біля Гранд-отеля, я напнув був Альбертину мокрим рядном, і Розамунда сказала: «Ох же і змінились ви до неї! Раніше, то й неба прихилили б, її слово закон, а тепер ви об неї ноги витираєте!» Щоб ще більше потоптати Альбертину, я заходився примилятися до Андре: нехай Андре і мерзів в тому самому гріху, що й Альбертина, а все-таки, як мені здавалося, вона, така хоровета і неврастенічна, заслуговує на більше потурання, — аж це на простопадній до молу вулиці, на розі якої ми стояли, з'явилося, посуваючись трю-хом удвокінь, ландо маркізи де Камбремер. Голова суду рушив був до нас, але, забачивши ландо, чкурнув геть, щоб не подумали, ніби він знається з нами; потім, зміркувавши, що маркіза може його помітити, низенько віддав їй чолом. Проте повіз не покотив Морською вулицею (як можна було сподіватися), а в'їхав до готельної брами. Не сплинуло й десяти хвилин, як прибіг геть засапаний ліфтер і звернувся до мене: «Маркіза де Камбремер приїхала, щоб побачити ясного пана. Я піднімався нагору, шукав у читальні, але ніде не знайшов ясного пана. На щастя, мені спало на думку заглянути на пляж». Не встиг він це доповісти, як я побачив, що до мене простує вкупі з синоюю і якимсь вельми церемонним паном маркіза. Очевидно, вона поверталася з якогось вранішнього рауту або чаювання десь неподалік, угинаючись не під тягарем літ, а під вагою безлічі коштовних витребеньок, якими себе обвішала, бо вважала, що поштивіше з огляду на велике панство й гоноровитіше для її стану отак узолотитися: хай усі бачать, що вона «убрана як на весілля». Власне, саме цього «десанту» Камбремерів у готелі так боялася моя бабуся, коли утаювала від Леграндена, що ми вибираємося до Бальбека. Тоді мама сміялася з її страхів перед такою

неймовірною, як на неї, подією. Але така подія все ж нарешті зайшла, але іншим побитом і без Легранденової участі. «Можна мені залишитися? Я вам не заважаю? — спитала мене Альбертина (на її очах ще бриніли сльози, викликані моєю брутальністю; я вдавав, ніби не помічаю їх, хоча душа моя раділа). — Мені треба вам дещо сказати». На перуку маркізи де Камбремер був надітий абияк капелюшок із перами, увінчаний ще й шафіровою шпилькою, ніби герб, який треба просто носити, та й край і то байдуже де герб, гожість якогось умовна, а нерухомість необов'язкова. Попри спеку зацна дама була в горностаєвому палантині, накинутому на гагатову мантилю, схожу на далматику, — коротше, вбралася з огляду не на температуру повітря чи пору року, а на характер церемоніалу. А на грудях у маркізи де Камбремер висіла на ланцюжку, ніби наперсний хрест, геральдична баронська корона. Незнайомий пан був славетний паризький адвокат, шляхетського роду, — він приїхав на три дні в гості до Камбремерів. Він був із тих людей, які, наламавши руку в своєму ремеслі, починають трохи зневажати свій фах і можуть кинути, скажімо, таку репліку: «Знаю, що я добрий оборонець, а так, то й боронити мені вже нецікаво» — або: «Мені вже нецікаво оперувати; знаю й так, що оперую добре». Люди розумні, артисти, вони бачать, що їхній досвід, підпертий гучним успіхом, осяває їх ореолом «інтелігентности», «артизму», який визнають за ними колеги і якому вони завдячують якийсь елементарний смак і вибагливість. Вони починають кохатися в малярстві хай і не великого, та все ж яскравого маляра і витрачають на купівлю його полотен немалу децицію своїх прибутків. Приятель Камбремерів, людина лагідна, хоч у вухо бгай, уподобав малярство Ле Сідане-ра. Він любив книжки, але не тих письменників, хто майстерно володів пером, а белетристів. Цей дилетант потерпав лише від однієї прикрої вади: він сипав загальниками, такими, наприклад, як «почасти», — подібні слівця надавали предметові його балачки якоїсь значущости й zarazом недомовлености. Маркіза де Камбремер сказала мені, що обіцяла Роберові де Сен-Лу одвіда-ти мене, і от, скориставшись з підвечірка, влаштованого її друзями поблизу Бальбека, махнула сюди. «Ви знаєте, що небавом він має заявитися сюди на кілька днів? Його вуйко Шарлюс відпочиває тут у своєї кузини, дукині Люксембурзької; де Сен-Лу зустрінеться з тіткою, а заодно заїде і до свого полку, — там його дуже люблять і дуже

цінують. До нас часто заходять офіцери і всі до одного підносять його до небес. Зробіть нам таку ласку: завітайте до нас обидва у Фетерн». Я відрекомендував маркізі Альбертину та її приятельок. Маркіза де Камбремер познайомила нас зі своєю синою. Синова завжди поводитися стримано з замешканими під Фетерном худобахолками, яких хоч-не-хоч візитувала, і холодна була до них із побоювання, як би не опростатися, але, вітаючися зі мною, привітно всміхнулася, заспокоєна і врадувана тим, що бачить перед собою приятеля Робера де Сен-Лу, тим паче, що Сен-Лу, битий у світській дипломатії більше, ніж до цього признавався, запевнив її, ніби я на короткій стопі з Германтами. Бо пані де Камбремер молодша, на відміну від своєї свекрухи, знала дві геть-то різні форми гречности. Якби мене відрекомендував їй її брат Легранден, то щодо мене вона виявила б першу гречність, суху й нестерпну. Але для приятеля Германтів вона не могла напастися усмішок. У готелі найзручніше місце для прийняття гостей була читальня, де колись мені було так страшно і куди я нині входив по десять разів денно, а виходив, коли хотів, почувуючи себе цілковитим паном, подібно до тих не вельми небезпечних божевільців, які так давно уже в божевільні, що лікар довіряє їм ключа. Отож-бо я запропонував маркізі де Камбремер пройти до читальні. У читальні я нині вже не розгублювався, вона нічим мене не чарувала — фізіономії речей міняються в наших очах, як фізіономії людей,

— ось чому я запросив туди маркізу без найменшого хвилювання. Але маркіза воліла зостатися надворі, і ми посідали на готельній терасі. Тут я знайшов томик пані де Севіньє, який мама спохвату забула, тікаючи від моїх гостей. Так само як бабуся, коли та цуралася навали сторонніх, вона з побоювання, що не зможе вирватися, як її оточать, умикала, тільки литки блищали, і ми з батьком завжди з неї збиткувалися. Маркіза де Камбремер тримала в руці, разом із ручкою парасольки, гаптовані ворки, торбинку, розшитий золотом гаман із вишневими шнурами та мереживний носовичок. Бувши нею, я поскладав би все те на стілець, але я відчував, що просити її розлучитися з цими клей-нодами, що надавали такої пишноти їй пастирському об'їздові, її світському священнодійству, — і непристойно, і даремно. Ми дивилися на тихе море, по якому урозкид плавали білими квітами чайки. Знизившись до «середнього регістру», до якого опускає нас світська розмова, а заодно і хіть сподобатися, —

але не з допомогою наших достотніх переваг, невідомих нам самим, а з допомогою того, що, як нам здається, має припасти до душі нашим співрозмовникам, — я несамохіть заговорив із пані де Камбре-мер у дусі її брата. «В їхній нерухомості й білоті є щось від латагтя», — сказав я про чайок. Справді, чайки здавалися безживними познаками для хвиль, а хвилі, напливаючи й гойдаючи їх, за контрастом, ніби набували свідомости, перетворювалися на живі істоти. Маркіза-вдова не могла намилуватися чудовим краєвидом на море в нас у Бальбеку і заздрила мені; в Ла-Рас-пельєр (де вона, зрештою, не жила цього року) вона бачила море лише здалеку. Вона мала дві особливості, пов'язані з її схилянням перед мистецтвом (надто — перед музикою) та з тим, що маркіза була неповнозуба. Щоразу, як вона забалакувала про Прекрасне, в неї, як у звірів під час тічки, починалася гіперсе-креція слинних залоз: у кутиках беззубого рота в старої дами з вусиками над верхньою губою набігали краплі, яким там не місце. Вона миттю їх ковтала з глибоким зітханням, ніби відсапуєчись. Якщо мова йшла про якусь божественну музику, вона в екстазі піднімала руки і виголошувала загальники, старанно жуєчи губами і при потребі гугнявлячи. Досі мені не спадало, що з банального бальбецького пляжу розгортається «чудовий краєвид на море», але нехитрі слова маркізи де Камбремер змінили моє ставлення до цього ландшафту. Натомість я похвалився маркізі про незрівнянну картину, що відкривалася очам з Ла-Распельєр, розташованої на чолопку пагорба, з її великої вітальні з двома коминками, один рядок вікон якої виходив на море, що леліло крізь листя аж кінець саду, а другий — на долину, я завжди чув похвалу. «Який ви милий і як це гарно сказано: море леліє крізь листя! Краєвид і справді урочий, достоту... віяло». І з глибокого зітхання, викликаного потребою утримати слину й осушити вуса, я зрозумів, що комплімент щирий. А маркіза з дому Легранден сиділа холодна, показуючи зневагу, щоправда, не до моїх слів, а до слів своєї свекрухи. Зрештою вона не тільки гордувала напрямом її думок, а й уболівала над її люб'язністю, побоюєчись, що в інших може скластися недостатньо висока думка про Камбремерів. «А яка гарна назва! — додав я. — Мене завжди цікавить походження назв». — «Походження цієї назви я можу вам пояснити, — лагідно відгукнулася старша дама. — Це родинна садиба моєї бабусі Арашпель: рід Арашпель не панського ложа, це просто хороший і давезний провінційний рід». —

«Тобто як не панського ложа? — обурено впала в слово синова. — У соборі в Байє зображення його герба забирає весь вітраж, а в Авранші, в головній церкві, є родинна гробниця. Якщо у вас викликають цікавість ці старосвітські назви, — додала вона, — то ви спізналися на рік. Ми добилися переведення до парафії Крікто, попри всі труднощі, пов'язані з переміною єпархії, священника з того краю, де я маю обійстя, це неблизький світ, із Комбре; там добрий пастир став неврастеніком. На жаль, морське повітря людям такого похилого віку, як він, не допомагає: він зробився ще більшим неврастеніком і повернувся до Комбре. Коли він був нашим сусідом, то перетрусив усі старовинні грамоти і зрештою написав не позбавлену цікавості книжечку про місцеві назви. Помалу-малу він дібрав смаку в цій роботі й тепер останні свої роки віддає великій розвідці про Комбре та його околиці. Я пришлю вам його книжчину про околиці Фетерна. Це правдивий труд ченця-бенедиктинця. Ви прочитаєте в ньому багато цікавого про нашу стару Распельєр, яку моя свекруха не вельми жалує». — «Хай би там що, в цьому році Ла-Распельєр уже не наша і мені не належить, — озвалася Камбре-мер-старша. — Але в мене таке враження, що в вас живе художник; вам треба б малювати, і я така рада була б показати вам Фетерн — він куди кращий за Ла-Распельєр!» Бо відтоді як Кам-бремери здали цю посілість Вердюренам, його панівна розполо-га нараз перестала їм здаватися тим, чим була стільки років, утратила свою перевагу перед іншими поближкими посіlostями, перевагу в тім, що звідти розгортався краєвид і на море, і на долину; натомість вони раптово — і з таким запізненням! — зауважили ту невигоду, що для того, щоб приїхати чи від'їхати, щоразу доводилося підніматися чи спускатися. Коротше, маркіза де Камбремер, мабуть, винайняла Ла-Распельєр не так задля примноження зисків, як тим, що хотіла дати відпочинок коням. І казала, яка вона щаслива через те, що в Фетерні море в неї завжди перед очима, людина, яка упростяж стількох років (до того ж вона забувала, що літникувала два місяці в Фетерні) бачила море завжди згори й ніби в панорамі. «Я відкриваю для себе море на старість, — мовила маркіза, — і як я ним тішуся! Для мене це така радість! Я винайняла б Ла-Распельєр задармо, аби тільки могли мешкати в Фетерні».

«Вернімося до чогось цікавішого, — озвалася Легранденова сестра, — вона називала стару маркізу «мама», але з роками зверталася до неї

дедалі шорсткіше. — От ви згадали латаття. Ви, звісно, знаєте, збаночки Клода Моне? Оце геній! Вони хвилюють мене тому, бо в комбрейських околицях, де, як я вам казала, я маю маєтки...» Але про Комбре вона воліла не дуже розводитися. «О, то, мабуть, цикл, про який нам розповідав Ельстір, чи не найбільший сучасний маляр!» — вигукнула Альбертина, яка досі не пускала пари з уст. «Зразу видно, що мадмуазель кохається в мистецтві!» — скрикнула маркіза де Камбремер і з глибоким зітханням ковтнула слину. «Даруйте, що я волю Ла Сіда-нера», — сказав, усміхаючися з міною знавця, адвокат. А що він сам цінував Ельстірові «зухвальства» чи знав, що їх цінували колись, то додав: «Ельстір має хист, навіть ходив у поступовцях, але потім, не знаю чому, став пасти задніх і змарнував життя». Камбремер-синова згодилася з думкою адвоката про Ельстіра, але, на превелику досаду свого гостя, поставила на одну дошку з Ле Сіданером Моне. Не можна сказати, що Камбремер-молодша була дурна, але напрям її думок, що так і вискакували в неї з голови, мені здавався якимсь яловим. Сонце саме сідало, чайки були нині жовті, як латаття на іншій картині з того самого циклу Моне. Я сказав, що знаю цей цикл, і (наслідуючи, як і раніше, манеру говорити її брата, чие ім'я я все не зважувався назвати) висловив жаль, що її не було тут учора, бо о цій порі вона могла б помилуватися пуссенівським освітленням. Якби якийсь нормандський полупанок, що не знав Германтів, сказав пані Легран-ден-Камбремер, що їй належало приїхати вчора, вона, запевне, прибрала б міни гордої урази. Зате я міг би виказувати щодо неї більше панібратства, а вона так би й зоставалася лагідною, хоч до рани прикладай; того спечного погідного пообіддя я міг досхочу ласувати медом цього великого медяника, на який пані Камбремер-молодша оберталася так рідко і який цього разу змінив птифури, що ними я забув похачувати гостей. Проте імення Пуссена, не вплинувши на привітність світської жінки, викликало відсіч з боку естетки. Почувши це ім'я, вона шістьма наворотами, майже без інтервалів, цмокаючи язиком, як це роблять, аби покарати дитину за те, що вона штукарить й аби вона більше не штукарила, промовила: «На Бога, обік такого маляра, як Моне, найщирішого генія, не ставте банального нездари — старигана Пуссена! Я скажу вам без обрізків, що для мене він квачомаз, та ще й квачомаз-зануда! Хоч ріжте мене, а я відмовляюся назвати це малярством. Моне, Дега, Мане — оце художники! Але ось

що цікаво, — тягла вона, втопивши допитливий і захоплений зір кудись у простору, де витала її думка, — ось що цікаво: раніше я більше захоплювалася Мане. Я й нині люблю Мане — та і як його не любити! — але все ж даю перед Моне. Ох, ці його собори!» Вона докладно й горливо викладала мені еволюцію власного смаку. І відчувалося, що для неї стадії його розвитку такі самі важливі, як різні манери самого Моне. Зрештою для мене не було нічого почесного в тім, що вона виливала мені своє захоплення, бо навіть у товаристві найзачуханішої провінціалки вона вже за п'ять хвилин відкривала всі шлюзи своїх вражень. Коли якась шляхтянка з Авранша, незугарна відрізнити Вагнера від Моцарта, говорила при маркізі де Камбремер: «За час нашого перебування в Парижі не було ніяких цікавих новинок; якось ми завітали до Комічної Опери, ставили «Пе-леаса і Мелісанду» — це якийсь жах!», маркіза де Камбремер кипіла, їй хотілося крикнути: «Навпаки, це маленький шедевр», хотілося «стятися». Можливо, ця комбрейська звичка перейшла до неї від сестер моєї бабусі, які називали це «стати до бою за правду» і які любили обіди, де їм щотижня доводилося відбороняти своїх богів від філістерів. Маркіза де Камбремер любила «розігнати кров», «заїдаючись» через мистецтво, як інші заїдаються через політику. Вона заступалася за Дебюссі, як заступалася б за свою приятельку, якій закидали б гріховодство. А проте мусила б вона розуміти, що, кажучи: «Ба ні, це маленький шедевр», вона не могла в особи, яку ставила на місце, зразу піднести її естетичну планку на такий рівень, де вони дійшли б спільного знаменника без довгої суперечки між собою. «Доведеться спитати у Ле Сіданера, як він оцінює Пуссена, — сказав, звернувшись до мене, адвокат. — Він потаємник, мовкун, та все-таки я його виверну як рукавичку».

«Зрештою, — вела далі маркіза де Камбремер, — я не виношу заходу сонця, це романтика, опера. Ось чого мені осоружний дім моєї свекрухи з його південним зелом. Самі побачите — це щось у душі парку в Монте-Карло. Мені більше до вподоби ваше узмор'я. Воно смутніше, щиріше; тут є стежина, звідки моря не видно. У дощові дні там лише сльота, але то цілий світ. Це як у Венеції: я ненавиджу Великий Канал, натомість не знаю нічого зворушливішого, ніж її вулички. Все залежить від атмосфери».

— «Але ж, — озвався я, відчуваючи, що єдиний спосіб реабілітувати Пуссена в очах маркізи де Камбремер — це повідомити, що він знов у моді, — Дега запевняє, що нема нічого прекраснішого, ніж шантільейський Пуссен. — «А що це таке? Шан-тильейського Пуссена я не знаю, — промовила маркіза де Камбремер, — зате луврський Пуссен, як на мене, жахливий». — «А Дега у захваті й від луврського». — «Треба ще раз подивитися. Я його призабула», — по хвилинній паузі відповіла вона так, ніби сприятливий суд про Пуссена, який вона мала назабаром ухвалити, залежав не від того, що я їй сказав, а від додаткової і цим разом остаточної експертизи, яку вона замірялася провести в Луврі, аби скорегувати свою думку.

Здобрівши тим, що вона почала переглядати свої колишні погляди (бо, хоча вона поки що й не захоплювалася Пуссеном, а все ж відклала свій присуд до другого обговорення), я облишив ці тортури і, звернувшись до її свекрухи, сказав про те, як багато я чув про дивовижні квіти у Фетерні. Вона скромно забалакала, ніби про садок якогось кюре, про сад за її будинком, куди вона вранці у шлафроку виходить просто з кімнати погодувати павичів, зібрати свіжознесені яйця і нарвати циній і троянд, які, облямовуючи на столі збиті яйця або рибний фрітюр, нагадували їй укохані садові алеї. «Так, це правда, троянд у нас багато, — сказала вона, — наш розарій близесенько від дому, від їхнього духу мені, бува, аж голова болить. На терасі в Ла-Распельєр куди приємніше: вітром доносить туди трояндовий запах здалеку і від нього менше чманієш». Я звернувся до синові. «Достоту як у «Пелеасі», — сказав я, щоб підхлїбити її модерністським смакам, — там теж трояндовий запах долітає до тераси. Ним просякнута і партитура: у мене hay fever^[12] і rose fever^[13], і щоразу я чхав, коли слухав цю сцену».

— «Пелеас» — то такий шедевр! — вигукнула маркіза де Камбремер. — Я нетямлюсь від нього! — і, наближаючись до мене з зальотними жестами дикунки, допомагаючи собі пальцями, щоб брати уявні ноти, вона почала курникати, як їй, мабуть, здавалося, сцену прощання Пелеаса, і продовжувала свої вправляння з гвалтовним завзяттям, ніби їй дуже залежало на тому, щоб нагадати мені саме тепер сцену, чи, вірніше, показати мені, що вона її пам'ятає. — Гадаю, це сильніше, ніж «Парсифаль», — додала вона, — бо в «Парсифалі», навіть у найкращих місцях, виникає гало фраз мелодійних, а як

мелодійних, то й млявих. — «Я знаю, ви чудова піаністка, — сказав я Камбремер-старшій. — Дуже хотілося б вас послухати». Пані Легранден-Камбремер дивилася на море, щоб не брати участі в розмові. Вважаючи, що її свекруха байдужа до музики, вона зводила її блискучий талант, який визнавали всі, а заперечувала лише вона одна, до віртуозного музикування, нездатного схвилювати нікого. Щоправда, єдина ще жива Шопенова учениця твердила цілком слушно, що манера виконання маестро і те «почуття», з яким він грав, передалося через неї лише маркізі де Камбремер, проте грати, як Шопен, аж ніяк не було компліментом в очах Легранденової сестри, яка нікого в світі не зневажала так, як польського композитора. «Ох, вони вже летять!» — скрикнула Альбертина, показуючи на чайок, — скинувши на мить своє квіткове інкогніто, вони всі гуртом здіймалися до сонця. «Ходити не дають їм велетенські крила», — процитувала Камбремер-молодша, плутаючи чайок з альбатросами. «Я їх дуже люблю, я надивилася на них в Амстердамі, — озвалася Альбертина. — Вони відчують море, щоб подихати ним, перетинають навіть бруковані вулиці». — «Ага, то ви були в Голландії, знайомі з Вермеером?» — спитала зверхньо Камбремер-молодша таким тоном, ніби казала: «Знайомі з Германтами?» — бо снобізм, міняючи свої об'єкти, не змінює акценту. Альбертина відповіла, що не знайома, — вона подумала, що йдеться про живу людину. Але це залишилося непоміченим. «Я була б дуже рада пограти вам, — сказала мені маркіза де Камбремер. — Але, бачте, я граю лише такі речі, які вашому поколінню вже нецікаві. Я виховувалася на культурі Шопена», — додала вона, знизивши голос: бо боялася синові; та, як вона знала, вважала, що Шопен — це не музика, а, отже, грати його добре чи зле — для неї порожній звук. Вона віддавала належне лише свекрушиній техніці, її віртуозним пасажам. «Хоч убийте, а я не визнаю, що вона музикантка», — казала насамкінець про неї Легранден-Камбремер. Вона ходила в «авангардистках» і заявляла, що «все було для неї не досить лівим» (правда, лише в штуці), вона гадала, що музика не тільки прогресує, а й прогресує в одному напрямі і що Дебюссі — це такий собі над-Вагнер, тобто Вагнер, тільки трохи поступовіший. До неї не доходило, що хоча Дебюссі не зовсім вільний від вагнерівського впливу, як вона сама це побачила через кілька років (не вільний, бо ми завжди користуємося трофейною зброєю, аби остаточно випручатися з обіймів

того, кого тимчасово' заломили), а проте по тому, як публіка переситилася творами многодумними, всевиражальними, Дебюссі намагався задовольнити інші запити. Теорія, звісно, підпирала на час нову течію — так у політиці притягують за вуха теорії для виправдання протиконгрегаційних законів, східних воєн (протиприродне виховання, жовта небезпека тощо). Казано, що навальна доба вимагає динамічного мистецтва, — твердження згідні тим, що майбутня війна триватиме не довше ніж два тижні або що через залізниці здичавіють глухі закутки, укохані диліжансами, але моду на них має відродити авто. Радилося не втомлювати уваги слухача, немовби ми не посідаємо знову різних одмін уваги і немовби розбурхати найвищі відміни не залежить цілком від артиста! Бо ті, хто позіхає з нудьги, перебігши очима десять рядків пересічної статті, щороку їздять до Байрейта, щоб послухати тетралогію. Зрештою має прийти такий день, коли Дебюссі на якийсь час оголосять таким самим плитким, як Масне, а вихиляси з верхів на низи у Мелісанди — таким самим штукарством, як вихиляси в «Манон». Бо теорії і школи — ті самі мікроби або червонокривці з білокривцями: пожирають себе навзаєм і своєю борнею забезпечують безперервність життя. Але такий час ще не наспів.

На біржі підвищення курсу корисне для цілої партії цінних паперів, — отак і свіжі подуви сприятливі для певної групи авторів — чи то тим, що вони не заслуговували на колишню погорду, чи просто тим, що колись були її предметом, і нині, хвалячи їх, можна було сказати нове слово. Ба навіть у далекій минувшині намагалися відшукати сміливий талант, на чю славу сучасний напрямок, здавалося б, не міг упливати, але кого нові майстри начебто згадували прихильно. Така похвала пояснювалася тим, що майстер, хай би ким там був', хай би в які висоти поривала його школа, судить, покладаючись на власне чуття, віддає справедливість кожному талантові, і навіть чомусь меншому, ніж талант, люботі якогось пориву натхнення, яка і його колись заповонила і яка пов'язується у нього з дорогим переживанням юности. А іноді вона пояснювалася тим, що деякі художники іншої доби осягли в якійсь простій своїй речі щось подібне до того, чого новий майстер, як він переконається з часом, сам хотів доконати. Такий майстер бачить у старому майстрові ніби предтечу: попри всю різницю форми йому дороге в ньому бодай почасті, бодай тимчасово

споріднене зусилля. Пензель Тернера помітний у малярстві Пуссена, флоберівська фраза трапляється у Монтеस्क'є. А іноді чутки про захоплення майстра давнім художником були брехливі, невідомо ким розпущені й поширені серед його шанувальників. Тоді ім'я «предтечі» завдячувало свою славу «фірмі», яка вчасно його висунула: коли майстер чинить по своїй уподобі й керується лише добрим смаком, то його школа — раб теорії. Отак наша думка, роблячи зазвичай кривулі на своєму шляху вперед, збочуючи раз ув один бік, раз у другий, спрямувала світло з вишини на деякі забуті твори, а хіть справедливості чи оновлення, або ж смак Дебюссі, його примха, суд, може, й не-висловлений ним, додали до них ще й Шопенові п'єси. Знавці, гідні всілякої довіри, підносили Шопена, фурор «Пелеаса» пішов йому на користь, і зірка його засяяла новим блиском: навіть ті, хто перестав був слухати його, знову перевели його в ідола, — несамохіть, хоча й думали, що доброю волею. Але Кам-бремер-Легранден частину року жила в провінції. Та й у Парижі вона, нездужаючи, відлучалася з дому нечасто. Відлюддя прикро позначалося на її словництві: вона вважала за ті модні вислови, які були б радше к строці на письмі, але цього відтінку вона не помічала, бо запозичувала свій лексикон з лектури, ніж із розмови. Але ж розмова потрібна не тільки для ближчого знайомства з поглядами, а й для знайомства з новими слівцями. Хай би там як, а воскресення ноктюрнів не було ще оповіщене критикою. Новина ця поширилася завдяки розмовам серед молоді. До Камбре-мер-Легранден вона не дійшла. Я не втримався від того, щоб повідомити їй, але повідомити, звертаючись до свекрухи, — так на більярді, цілячись у кулю, грають від борту, — що Шопен аж ніяк не знемодився і що це улюблений композитор Дебюссі. «Овва! Цікаво!» — лукаво осміхаючись, промовила маркіза-невістка, ніби почувала про якийсь вибрик автора «Пелеаса». Проте нині було цілком очевидно, що тепер вона слухатиме Шопена шанобливо і навіть з утіхою. Після моїх слів, вісників того, що наспіла година тріумфу, вона подивилася на мене вдячним, а головне — радісним поглядом. Очі її світилися, як очі Латюда у п'єсі під заголовком «Латюд, або Тридцять років у в'язниці», а груди вдихали морське повітря з тією жадобою, яку так добре віддав у «Фіделію» Бетховен, — у тій сцені, коли в'язні нарешті можуть дихати «живлющим духом». Дивлячись на маркізу-вдо-ву, я мав таке

враження, ніби її вусата губа от-от мазне мою щоку. «Як? Ви любите Шопена? Він любить Шопена, він любить Шопена!» — загугнявила радісно маркіза; з таким самим щасливим подивом вона могла б запитати: «Як, ви знайомі з графинею де Франкто?» — з тією ріжницею, що до моїх взаємин із маркізою де Франкто їй було байдужісінько, тоді як моє знайомство з Шопеном довело її до своєрідного артистичного екстазу. Слинної гіперсекреції вже було замало. Навіть не пробуючи збагнути, яку роль у змертвихвстанні Шопена зіграв Дебюссі, вона тільки відчула, що я на боці Шопена. Ентузіазм музикантки так і охопив її. «Елоді! Елоді! Він любить Шопена! — Маркіза вимахувала руками, груди їй ходили ходором. — Ох! Я зразу відчула, що ви музикант! — гукнула вона. — А тепер мені ясно, такий га-артист, як ви, не може не кохатися в такій музиці. Яка ж бо вона гарна!» Здавалося, в її голосі вчувався шерех жорстви, ніби на те, щоб висловити свій захват перед Шопеном, вона, наслідуючи Демостена, набрала повен рот камінчиків з морського берега. Потім настав приплив, і від нього потерпіла навіть вуалетка: маркіза не встигла її підняти і та намокла; нарешті маркіза вишитим носовичком витерла вуса, які вона обризкала слиною на саму згадку Шопенового імени.

— Ой лишенько! — сказала, звернувшись до мене, Камбре-мер-Легранден. — Моя свекруха засиділася, вона забула, що в нас обідає мій вуйко Ш'нувіль. Та й Канкан не любить чекати. — Хто такий Канкан, для мене зосталося загадкою. Я подумав, що йдеться про пса. Що ж до її кузенів Ш'нувілів, то річ була ось у чім. З віком молодій маркізі перехотілося вимовляти прізвище Шенувіль як Ш'нувіль. А проте задля цієї втіхи вона, власне, й одружилася. В інших світських колах, коли прізвищу передувала частка де, опускали звук е не в прізвищі, а в частці, крім тих випадків, коли за нею йшов збіг приголосних (як, наприклад, у словосполученні «пані д'Шпонсо», вимовляючи яке можна було язика поламати), і зазвичай там уживалося «пан д'Шенувіль». Камбремери плекали відмінну, але не менш деспотичну традицію. Вони завжди казали: «Ш'нувіль». Чи то прізвищу передувало: «мій кузен», чи «моя кузина», е неодмінно зникало у прізвищі, а не в частці. (Батька цих Шенувілів називали «вуйко», бо мешканці Фетерна не були настільки «шиковні», щоб вимовляти «вуй», як Германті, які зумисне перековерзували мову,

ковтаючи шелестівки й офранцузюючи чужинецькі імена, через що зрозуміти їхній суржик було так само важко, як старофранцузьку чи діалект.) Всі, хто ставав членом родини Камбремерів, негайно діставали належну настанову щодо «Ш'нувілів» — настанову, якої мадмуазель Легранден не потребувала. Одного разу в гостях, почувши, як одна панночка мовить: «Моя тітка д'Юзе», «Мій вуй де Руан», вона не зразу розпізнала ці славетні імена, бо звикла вимовляти їх: «Юзес» і «Роан»; вона була здивована, вражена, збентежена, мов той, хто вперше побачив перед себе на обідньому столі свіжовинайдене справилля, яким він ще не навчився орудувати і яке боїться взяти до рук. Але весь той вечір і на завтра вона знай собі захоплено приказувала: «Моя тітка Юзе», утинаючи захопленням кінцеве с; ще напередодні таке утинання вразило її, а нині інакша вимова видавалася їй вульгарною, і коли одна її приятелька згадала щось про бюст дукині д'Юзес, Легранден відрубала їй сердито й пихато: «Ви хоч би вимовляти навчилися як слід: мам д'Юзе». Відтоді вона затишила, що внаслідок розпаду консистентних речовин на дедалі зни-коміші елементи, значний і чесно нажитий маєток, успадкований від батька, її широка освіта, те, що вона в Сорбонні пильно слухала виклади професорів Каро та Брюнетьера, так само як концерти Ламуре, — все це мало здиміти і знайти свою найвищу сублімацію в насолоді раптом одного чудового дня виголосити: «Моя тітка д'Юзе». Це не повинно було, як на неї, завадити їй, принаймні попервах по шлюбі, водитися коли не з тими своїми товаришками, яких вона любила, але якими ладна була пожертвувати, то принаймні з тими, яких не любила, але яким хотіла мати змогу сказати (задля цього вона й одружилася): «Я відрекомендую вас моїй тітці д'Юзе»; коли ж з'ясувалося, що це не так легко: «Я відрекомендую вас моїй тітці де Ш'нувіль» або: «Ви будете обідати у мене вкупі з подружжям Юзе». Шлюб із маркізом де Камбремер дав мадмуазель Легранден змогу промовляти першу фразу, але не другу, бо коло знайомств чоловікових родичів було не таке, яке уявлялося їй і про яке вона не переставала марити. Отож, заговоривши зі мною про Сен-Лу і ввернувши з приставленим до вказівця палюхом та приплющеними очима, наче вона вдивлялася в щось ледь уловне, в те, що лиш оце зараз зуміла впіймати, Робертів вираз: «У нього гарний розум» (у спілкуванні з нею я послуговувався Легранденовими висловами, а вона, скоряючись якомусь супротивному навіюванню,

відповідала мені Роберовим жаргоном, не відаючи, що цей жаргон він і собі запозичив у Рахилі), вона почала виспівувати йому панегірики, аж закрадалася думка, чи не закохалася вона в нього (зрештою, подекували, що в Донсьєрі Робер був її коханцем); насправді ж їй тільки хотілося, аби я переказав йому, що вона про нього говорила, а ще їй хотілося підвести розмову ось до чого: «Ви дуже близькі з дукинею Германтською. Я нездужаю, майже не виходжу, та мені відомо, що в неї тісне коло приятелів, і мені це дуже до вподоби, тобто ми з нею мало знайомі, зате я чула, що вона жінка непосполита». Я знав, що мадмуазель де Камбремер майже не знайома з дукинею Германтською, а отже, щоб не випинати себе й бути з нею на рівних, пропустив це повз вуха і сказав, що я добре знав її брата, пана Леграндена. На згадку цього імени вона повелася так само ухильно, як повівся я на згадку імени дукині Германтської, але ще й набурмосилася: вона подумала, що я це сказав, аби принизити не себе, а її. Чи їй було досадно, що вона з дому Легранден? Принаймні так твердили сестри та свояжині її чоловіка, провінційні шляхтянки, ні з ким не знайомі й ні з чим не обізнані, заздрісні до маркізи де Камбремер, бо вона була розумна, освічена, багата і, ще до своєї хвороби, гарна з себе. «Вона тільки про це й думає, вона від цього божеволіє», — казали ці зміючки, як мова заходила про маркізу де Камбремер, усім і кожному, але здебільшого «плебеям», яким, як ті були дурні й надуті, вони, розводячись про ганьбу плебейства, тим самим підкреслювали свою прихильність саме до них, але яких, як ті були сором'язливі, тямущі й бачили кому пришито квітку, вони, такі ласкаві та гречні, нишком підкушували, собі на превелику втіху. Проте ці дамулі погано знали свою братову. Вона зовсім не досадувала на те, що вона з дому Легранден, вона просто забула про це. Нагадування про це вразило її, і вона змовкла — вона вдала, ніби не зрозуміла мене, не вважаючи за потрібне ані справдити, ані підтвердити мої слова.

— Покрсвенство — не головна причина куцости нашої візити, — сказала мені Камбремер-старша, якій, мабуть, більше, ніж її невістці набридло говорити: «Ш'нувіль». — Але оцей добродій, — додала вона, показуючи на адвоката, — щоб вас не замучили занадто численні гості, не привів до вас своєї дружини й сина. Вони чекають нас на пляжі й, певно, вже нудяться. — Я попрохав докладно описати, які вони, а потім побіг їх шукати. Круглощока дружина нагадувала квітку

з родини жовтцевих; у кутику ока вона мала величеньку лунину. У людей, як і в рослин, характерні риси передаються від роду до роду, тим-то під оком у сина, як і на змарнілому материному личку, сиділа лунина — їхній родовий знак. Моя увага до дружини й сина зворушила адвоката. Він поцікавився, як ведеться мені в Бальбеку: «Ви, мабуть, почуваете тут себе чужим, адже кругом самі чужоземці». Кажучи так, він пас мене поглядом: він не любив чужоземців, хоча багато хто з них належав до його клієнтів, і зараз хотів упевнитися, чи я поділяю його ксенофобію, у противному разі він дав би задки і сказав: «Звісно, пані Х, наприклад, чарівна жінка. Я кажу загалом». Оскільки на ту пору я ще не мав жодної думки про чужоземців, я не висловився проти, і це його підбадьорило. Він навіть запросив мене перевідати його колись у Парижі, щоб оглянути його колекцію Ле Сіданера, й прихопити з собою Камбремерів — очевидно, він вважав мене за їхнього близького знайомого. «Я запрошу вас укупі з Ле Сіданером, — заявив він таким тоном, ніби вірив, що відтепер я житиму мрією про цей благословенний день.

— Ле Сіданер чудова людина, ось побачите. А його полотна захоплять вас. Звичайно, до великих колекціонерів мені далеко, проте, гадаю, його картин, що їх він сам найдужче любить, найбільше в мене. Вам після Бальбека буде надто цікаво подивитися їх, бо все це марини, принаймні у своїй більшості». Його дружина і син, наділені пасивністю рослин, слухали, затамувавши подих. Відчувалося, що їхня паризька оселя — це храм, присвячений Ле Сіданерові. Такі храми не зайві. Коли божище починає сумніватися в собі, то залюбки зашпаровує тріщини самооцінки неспростовними доказами тих, хто вивчає його творчість.

На знак синові маркіза де Камбремер підвелася, кажучи до мене: «Як ви одмовляєтеся замешкати в Фетерні, то чом би вам не приїхати поснідати, скажімо, завтра? — І, сповнена доброзичливості, щоб умовити мене, додала: — Ви віднайдете там графа де Крізнау», — хоча я не збирався губити його з тієї простої причини, що ніколи не був з'ним знайомий. Маркіза-лаштувалася спокусити мене ще й іншими принадами, аж це прикусила язика. Голова суду, дізнавшись дорогою додому, що вона в готелі, заходився нишком розшукувати її, часину сочив її, а потім, прикинувшись, ніби нахопився на неї ненароком, приступив освідчити їй свою пошану. Я зрозумів, що голову суду

маркіза де Камбремер запрошувати до себе на сніданок не збиралася. А проте він запізнався з нею раніше за мене, — вже кілька років він був завсідник фетернських підвечірків, на які мені так кортіло потрапити у перший свій приїзд до Бальбека. Але давність для світських людей не головне. І запрошення на сніданок вони охвітніш приберігають для нових знайомих, і досі цікавих для них, надто як їхній появі передує престижна і хвальна рекомендація, як ота, що дав мені Сен-Лу. Маркіза де Камбремер була певна, що голова суду не чув її слів, сказаних мені, але, щоб її не мучила гризота, озвалася до нього лагідненько. У сьайві сонця, що заливало позлотисте, зазвичай звідси невидне рівбельське узбережжя, вирізнялася, майже стоплена з променистим блакит-тям, рожева, срібляста, невловна гра маленьких дзвонів, що благовістили ангелюса в околицях Фетерна. «Це теж наче з «Пелеаса», — зауважив я, звертаючись до пані Камбремер-Легранден. — Ви, звісно, розуміте, яку сцену я маю на увазі». — «Ще б пак не розуміти!» — озвалася вона, але і голос її, і обличчя свідчили: «Нічогосінько не розумію» — на них спогаду й не ночувало, а її усміх, позбавлений підпори, завис у повітрі. Маркіза-вдова нетямилася з подиву, що благовіст долітає аж сюди, і підвелася, здогадавшись, що вже нерано. «Власне, — сказав я, — з Бальбека нам того берега зазвичай не видно, а не чути й поготів. Мабуть, погода змінилася і вдвічі поширила обрій. Певно, дзвони загули для вас, бо, бачу, ви зібралися їхати, вам вони заступають дзвінок, що кличе на обід». Голова суду не зважав на дзвони — він нишком озирає мол, де сьогодні, на превеликий жаль його, було безлюдно. «Ви щирий поет, — сказала мені маркіза де Камбремер. — Ви такий чуйний, такий артистичний, приїздіть, я заграю вам Шопена», — додала вона таким хрипу-чим голосом, ніби хтось пересипав жорству, і піднесла руки в екстазі. Потім зайшло слинопускання, і старша дама інстинктивно витерла носовичком щіточку своїх американських вусиків. Голова суду несамохіть зробив мені велику послугу, схопивши маркізу під руку, щоб вести до повозу, бо певна доза вульгарности, зухвалости й показухи підказує вчинки, на які інші не одважуються і які в вищому світі справляють аж ніяк не прикре враження. Зрештою, на відміну від мене, судовик мав багаторічний досвід. Хоч я благословляв його, але не посмів його наслідувати і йшов обік пані Камбремер-Легранден, а та захотіла подивитись, яку книжку я тримаю в руці. Побачивши ім'я

пані де Севіньє, вона скорчила гримасу; удавшись до слова, яке вона вичитала в поступових газетах, але яке в мові розмовній, будиши жіночого роду й прикладене до письменника XVII сторіччя, справляло химерний ефект, вона спитала в мене: «Ви й справді гадаєте, що вона майстерниця пера?» Маркіза дала виїзному лакеєві адресу цукерні, куди вона мала заїхати дорогою додому — рожевою від вечірнього куру дорогою, понад якою, мов кінські озаддя, уступами синіли кругляки. Свого старого візника маркіза спитала, чи тепло окритий мерзлякуватий кінь і чи не муляє підкова другому. «Я напишу вам щодо нашої домовлености, — сказала вона мені півголосом. — Я чула, що ви розмовляли про літературу з синоюю. Вона — чудова жінка, — додала маркіза: вона зовсім так не думала, а сказала це лише тому, що призвичаїлася — і з добросте дотримувалася цієї звички — так говорити про синову, щоб ніхто не подумав, ніби її син оженився на грошах. — І потім, — підсумувала вона, востаннє захоплено мляскаючи губами, — вона така гартистична!» Відтак, трясучи головою і піднімаючи ручку своєї парасольки, сіла до повозу і рушила бальбецькими вулицями, обтяжена атрибутами свого пастирування, наче старий єпископ при об'їзді своєї єпархії.

— Вона поклікала вас на сніданок, — суворо нагадав мені голова суду, коли повіз уже подаленів, а я рушав зі своїми приятельками до готелю. — У нас із нею напружені взаємини. Вона вважає, що я її занедбав. Ба! Зі мною дуже легко ужитися! Я завжди напоготові: досить мене поклікати — і я вже так і вродився. Але їм хотілося нарвати на мене ярмо. А це вже зась, — вимовив він із лукавою міною і підніс пальця, ніби щось угадуючи і щось доводячи, — не на того напали. То був би замах на свободу мого відпочинку. Я мусив сказати: «Годі!» Ви нібито з нею дуже добрі. Коли вам стукне стільки років, скільки мені, ви побачите, який нікчемний світ, і пошкодуєте, що так дорожили-ся всілякими дурницями. Ну, я ще пройдуся перед обідом. Бувайте, дітки! — зарепетував він як на пуп, ніби був уже від них за півсотні кроків.

Коли я попрощався з Розамундою та Жізеллю, їх здивувало, що Альбертина спинилася і не йде з ними. «Гей, Альбертино, чого дляєшся, знаєш, котра вже година? — «Ходіть додому, — поважно промовила Альбертина. — Мені треба з ним побалакати», — додала вона, показуючи на мене з покірною міною. Розамунда і Жізель

поглянули на мене так шанобливо, як ще ніколи досі. Я тішився свідомістю, що бодай на мить, на очах у Розамунди і Жізелі, став чимось важливішим для Альбертини, ніж повернення додому, ніж її приятельки, і що між нами такі секрети, в які утаємничити їх годі. «Хіба ми не побачимося з тобою ввечері?»

— «Не знаю, це залежатиме від нього. Про всяк випадок — до завтрього». — «Піднімаймося до мого номера», — сказав я, коли Альбертинині товаришки пішли геть. Ми сіли до ліфта; при ліфтері вона мовчала. Звичка вдаватися до обсервації й дедукції, аби спізнати дрібні справи панів — цих дивацьких істот, які гомонять між собою, але не з ними, розвиває у «службовців» (так ліфтер називав прислугу) більший хист угадувати думки, ніж у панів. Наші органи атрофуються або, навпаки, міцнішають чи вигострюються, — залежно від того, зростає чи меншає потреба в них. Відтоді як завелися залізниці, конечність не спізнюватися на потяг навчила нас брати в рахубу навіть хвилини, тоді як давні римляни, опанувавши заледве ази астрономії і живучи куди повільнішим, ніж ми, життям, мали туманне уявлення про години, не кажучи вже про хвилини. Тож-бо ліфтер правильно зрозумів — і збирався розповісти це своїм товаришам, — що ми з Альбертиною були мов не при собі. Але за браком тактовності він говорив безугавно. Воднораз на обличчі його, замість звичної дружелюбності й радості на думку про те, що він піднімає мене на своєму ліфті, малювалася якась незвичайна скруха і тривога. Не знаючи її причини і бажаючи розважити його, я, дарма що думки мої були поглинуті Альбертиною, повчав його, що дама, яка оце поїхала, не маркіза Камамбер, а маркіза Камбремер. На поверсі, повз який ми якраз минали, я побачив негарну покоївку з подушкою в руках — сподіваючись на якісь датки при від'їзді, вона шанобливо віддала мені чолом. Мене брала цікавість, чи це та, яку я так жадав того першого бальбецького вечора, але до пуття так нічого й не з'ясував. Ліфтер зі щирістю, властивою більшості кривосвідків, почав присягатися мені, але з тією самою заклопотаною міною, що маркіза просила доповісти про неї саме як про маркізу Камамбер. І насправду сказати, цілком природно, що йому вчулося в маркізиному імені знайоме слово. Про шляхетство та походження прізвищ титулованих осіб він мав вельми туманне уявлення, що, до речі, характерне не лише для ліфтерів, а й для вищої за рангом штабратії, отож не дивина, що прізвище Камамбер здалося йому цілком імовірним, адже цей сир відомий, як мовиться, кожному собаці. А проте, оскільки він бачив, що мене не переконати в протилежному, і знав, що пани люблять, щоб уволяли їхню волю і щоб брали на віру очевидну брехню, то як справний служник обіцяв мені віднині казати: «Камбремер». Ніхто з крамарів у

місті й ніхто з селян, замешканих ув околиці, де прізвище Камбремер і самих його носіїв добре знали, не дав би такої хиби, як ліфтер. Але персонал бальбецького Гранд-отеля набрано не з місцевих. Вкупі з усім реманентом його було вивезено прямо з Біарріца, Ніцци та Монте-Карло кого до Довіля, кого — до Дінара, кого — до Бальбека.

Проте стражденна мука ліфтерова все росла. Якщо він не засвідчував мені своєї відданости звичними усмішками, виходить, потрапив у халепу. Може, його «усунуто»? Я поклявся, якщо це справді сталося, домогтися його поновлення, бо директор обіцяв мені виконати всі мої бажання щодо персоналу: «Можете робити що заманеться — я загодя все ректифікую». Проте, вийшовши з ліфта, я зараз же збагнув, чому ліфтер був такий збурений і такий розгублений. При Альбертині я, над звичай, не дав йому сто су. І цей глупак, не допетравши, що я просто не хочу показувати, який я щедрий, знидів, подумавши, що урвалися циганові марципани. Він уявив, що я «скапцанів» (як сказав би дук Германтський), і ця гадка в ньому не викликала жалю до мене — егоїст був тільки розчарований. Очевидно, я поводився не так уже й безглуздо, як думала моя мати, коли не міг змусити себе зректися тієї надміру високої, але гарячково очікуваної суми, яку я дав йому на чай напередодні. Натомість значення, досі приписуване мною (і безоглядно) звично радісній ліфтеровій міні — міні, в якій я без вагання бачив ознаку прихильности, здалося мені не таким безперечним. Дивлячись на ліфтера, ладного з розпуки кинутися з шостого поверху, я спитав себе: а що було б, якби наші соціальні умовини змінилися (скажімо, внаслідок революції)? Чи цей самий ліфтер, такий запопадливий нині зі мною, пошившись у буржуї, не викинув би мене з ліфта, і чи деякі верстви низоти не наділені більшою двоєдушністю, ніж світське товариство, де, звичайно, за нашими плечима мовиться бозна-що, але де ніхто не став би топтати нас, якби нас спіткала недоля?

А проте годі сказати, щоб ліфтер був найзажерливішою людиною в бальбецькому готелі. З погляду корисливости персонал поділявся на дві категорії — на тих, хто відчував різницю між постояльцями і віддавав перевагу розумній винагороді старого шляхтича (навіть якщо він 28 днів на місяць давав їм дулю з маком) перед нерозважною щедрістю якогось марнотратника, — такому тринькалу просто бракувало вміння поводитися в товаристві, але при ньому цей брак

іменували добротою, — і на тих, для кого походження, розум, слава, становище, манери були порожнім звуком, — усе це для них переважувала цифра. Для них існувала лише одна ієрархія — гроші, які у тебе в кишені або, певніше, які ти можеш дати. Може, навіть Еме, з усім його великим життєвим досвідом, набутим службою в багатьох готелях, належав саме до цієї категорії. Оцінюючи людей таким чином, він тільки не легковажив соціальними орієнтирами та знанням того, хто якого роду; коли запитував, скажімо, про принцесу Люксембурзьку: «А грошей там багато?», то вживав запитальної форми на те, щоб зібрати або остаточно перевірити відомості, перш ніж рекомендувати клієнтові кухаря для Парижа чи посадити нового прибульця до Бальбека за столик ліворуч, сприходу, з виглядом на море. А проте, хоча й зисколюбний, він не став би виставляти своєї зажерливості з такою дурною розпукою. А втім, може, в цьому разі все було так в очі через ліфтерове простацтво. Перевага великого готелю, перевага такого будинку, яким був колись дім Рахилі, втім, що на досі байдужому обличчі когось зі служби чи жінки вигляд стофранкового, а тим паче — тисячофранкового папірця, хоча б його дали комусь іншому, несамохіть викликає усмішку, а за усмішкою готовність до послуг. А от у політиці або у взаєминах коханців між грішми та послужливістю є ряд перебірок. Їх тут так багато, що навіть ті, в кого гроші, зрештою, викликають усмішку, часто нездольні простежити за внутрішніми порухами, які сковують їх, вони вважають себе, та й насправді є, за сором'язливих. Зрекшотою все виливається в дуже тактовні форми, як-от: «Тепер я знаю, що мені залишається, завтра знайдуть мій труп». Недарма в товаристві людей справді тактовних мало трапляється романістів, поетів, усіх цих високих істот, які мовлять саме те, чого мовити не випадає.

Тільки-но ми zostалися самі й пройшли в коридор, Альбертина сказала: «Чому ви сердитесь на мене?» Чи була моя брутальність у ставленні до Альбертини стражденною для мене самого? Чи не була вона лише несвідомим викрутом, чи не хотів я просто налякати мою приятельку, не хотів, щоб вона заходилася благати у мене відповіді, ось тоді б я її розпитав і, може, з'ясував, яка з двох гадок, давно виниклих у мене щодо неї, правочин-на? Хай би там що, а, як я почув її запитання, то нараз відчув, що я щасливий, як буває щаслива людина, близька до омріяної мети. Перш ніж відповісти, я довів її до дверей у

мої покої. У відчинені двері хлюпнуло рожеве світло, що виповнювало номер, обертаючи білий муслін фіранок, уже запнутих на вечір, у шовк барви досвітнього неба. Я підступив до вікна; чайки знов опустились на хвилі; лиш тепер вони були рожеві. Я звернув на це Альбертинину увагу. «Не збивайте розмови, — сказала вона, — будьте такі самі щирі, як я». Я почав тумана пускати. Я заявив, що спершу їй доведеться вислухати зізнання, зізнання в тім, що з певного часу я перейнявся палким почуттям до Андре, і зізнався я в цьому так просто і так щиро, як зізнаються лише на сцені, а в житті — лише у вигаданому коханні. Повторюючи ту брехню, до якої я вдавався з Жільбертою ще перед першим моїм перебуванням у Бальбеку, але трошки її змінивши, аби ще більше переконати Альбертину в тім, що я її не кохаю, я ніби незумисне прохопився, що мало не закохався в неї, але відтоді багато води збігло, і тепер вона для мене лише близький друг попри все своє бажання, я б уже не зміг воскресити в собі до неї палкішого почуття. Але з таким притиском наголошуючи на своїй байдужості до Альбертини, я, з огляду на одну особливу обставину і з особливою метою, лише увиразнював, чіткіше виявляв той двоїстий ритм, який пульсує в коханні тих, хто надто непевний у собі і коли не віриться, щоб жінка його покохала і щоб він сам покохав її щирим коханням. Вони достатньо добре себе знають і пам'ятають, що й при зустрічах з іншими жінками вони гріли ті самі надії, зазнавали тих самих хвилювань, вигадували ті самі романи, промовляли ті самі слова; разом вони здають собі справу, що їхні почуття, їхні вчинки не перебувають у тісному й неминучому зв'язку з коханою жінкою, що вони поминають її, що вони тільки обризкують її, що вони обпливають її, як-от хвилі обпливають скелі, і це відчуття власної хибкості ще посилює їхню недовіру до жінки, про яку вони палко мріють, але яка, як їм здається, їх не кохає. Оскільки вона — лише проста випадковість, що виявилася там, де джереляться наші бажання, то чому ж доля неодмінно захоче зробити й нас метою її марень? Отож, відчуваючи потребу вилити перед нею всі ці почуття, такі несхожі на звичайні людські почування, які пробуджують у нас рідні, ті особливі почуття, якими є почуття любовні, і ступивши крок уперед, освідчивши коханій жінці нашу ніжність, наші надії, ми одразу ж відчуваємо страх на думку, що ми їй неприємні, страх і ніяковість, бо ми не знайшли слів, з якими можна було б звернутися тільки до неї одної, бо вони вже нам

служили і служитимуть іще при освідченнях іншим жінкам, бо якщо вона не кохає нас, то, виходить, і не зрозуміє, бо, говорячи з нею, ми виявили брак смаку і цнотливості, властивий педантові, який у розмовах із невігласами вдається до неприступних для них тонкощів, — і ось саме цей страх, цей сором породжує контрритм, вплив, потребу знову піти на приступ — хоч би й відступаючи назад, зрікаючися щойно висловленої симпатії, — потребу знову повернути собі пошану, знову підхилити під себе; цей подвійний ритм виявляється в різні періоди одного й того самого роману, в усі відповідні періоди романів такого роду, у всіх істот, схильних дивитися на себе критично, а не хизуватися собою. Якщо у розмові, яку я вів з Альбертиною, цей ритм пульсував трохи дужче, ніж буває зазвичай у розмовах, подібних до нашої, то це тому, що я рвався швидше й енергійніше перейти до протилежного ритму, продиктованого моєю ніжністю.

Наче побоюючись, як би Альбертина не засумнівалася, що мені після такої тривалої перерви уже знову в неї не закохатися, я згадував (мовляв, такий я вже дивак), як я сходився з іншими жінками, яких я, з їхньої чи моєї вини, занехаяв і з якими, попри всі намагання, не зумів більше зійтися. Отож могло здатися, що я виправдовуюся перед Альбертиною за свою нездатність знов її покохати, ніби допускаючись при цьому якоїсь негречности, і водночас намагаюся витлумачити їй, що в мене трохи осібна психологія. Проте, виправдовуючись у такий спосіб, розповідаючи про Жільберту, з якою в мене було все майже не так, як оце відбувалося з Альбертиною, я тільки хотів надати моїм запевненням більшої переконливості, якої, як мені здавалося, їм бракувало. Відчуваючи, що Альбертина сприймає наповажне моє намагання говорити з нею «навпростець», бачачи, що вона визнає мені рацію, я перепросив за щирість і сказав, що правда, як я знаю, завжди колюча, а в цьому разі ще й може здатися їй неймовірною. Альбертина, навпаки, подякувала мені за відвертість і додала, що дуже добре розуміє такий частий і природний стан душі.

Признавшись Альбертині у вигаданому почутті до Андре та в байдужості до самої Альбертини, я, щоб видатися цілком щирим і органічним, запевнив її мимохідь, нібито з гречности, що не треба цю байдужість сприймати надто дослівно, і вже міг нарешті, не побоюючись, що Альбертина здогадається про моє кохання, говорити з

нею таким ніжним голосом, яким не говорив дав-но, — голосом, що здався мені самому чарівливим. Я наче пестив мою повірницю; коли я згадував їй про її приятельку, ту, яку кохав, сльози бриніли на моїх очах. Але, переходячи до суті справи, я сказав Альбертині, що вона ж бо знає, що таке кохання, що таке любовні підозри й муки, і що, може, їй, як давньому моєму приятелеві, залежатиме на тім, щоб покласти край гризотам, яких вона завдає мені не прямо, бо я її не кохаю (нагадом про це я в жодному разі не збираюся їй дошкулити), а непрямо, раничи моє почуття до Андре. Тут я зупинився, щоб показати Альбертині на великого самотнього прудкого птаха, він летів далеко від нас над берегом, усіяним, буцімто клаптиками червоного паперу, відсвітами вечорового сонця і нітрохи не сповільнював свого лету, нічим не відвертався, не збочував зі своєї путі, немов гонець, посланий кудись далеко з пильною й важливою вісточкою. «От він принаймні мчить просто до мети!» — тоном докору сказала мені Альбертина. «Ви кажете так тому, бо не знаєте, що я хотів би вам сказати. Але це така важка річ, що я волюю замовкнути; я певен, що розгніваю вас, і це призведе лише до того, що з коханою дівчиною я вже не буду щасливий, а в вашій особі втрачу доброго приятеля». — «Присягаюся, що не гніватимусь». Вона мала таку сумирну, таку журливо-покірну міну, здавалося, так очікувала від мене щастя, що я ледве втримався, що не поцілувати її — майже з тією самою насолодою, з якою поцілував би материне обличчя, — це нове для мене личко, уже не колишній бідовий рожевощокий видочок, схожий на писочок пустотливої розбещеної кицьки з рожевим задертим носиком, а лице дівчини, яка так побивається, що, зрештою, сягнувши вершка, розлилося широкою хвилию безмежної доброти. Дивлячись на Альбертину в відриві від свого кохання, цієї відміни хронічного божевілля, ніяк із нею не пов'язаного, ставлячи себе на її місце, я несамохіть розчулився: оця мила дівчина віддавна звикла до того, щоб до неї ставилися привітно й щиро, а вірний товариш, за якого вона мене вважала, ось уже кілька тижнів мордує її, довівши це мордування до крайньої межі. Саме тому, що я сприймав речі з уселюдського погляду, саме тому, що дивився збоку, — а в такому погляді розчинялася моя ревнива любов, — мене поривав до неї живий жаль, і мені б так не краялося від нього серце, якби я не кохав її. Зрештою навіть у вигоді ритму від освідчення до незгоди (найпевніший,

найдійовіший і найнебезпечніший спосіб, аби з допомогою протилежних, почережних душевних відрухів зав'язати все так, щоб потім уже годі було розсупонити і щоб вузол цей зв'язував нас міцненько з якоюсь жінкою), навіщо в зустрічному рухові, що становить один із двох тактів ритму, розрізняти ще й відпливи співчуття, якщо ті відпливи, протиставлені кохання, попри те що викликані, може, несвідомо, тією самою, що й воно, причиною, призводять щораз до однакових наслідків? Підсумовуючи пізніше наші взаємини з жінкою, все те, що ми для неї зробили, ми часто усвідомлюємо, що вчинки, підказані прагненням довести жінці, як ми її кохаємо, закохати її в себе, бути нею обмилуваним, посідають навряд чи значніше місце, ніж ті, що породжуються людською потребою спокутувати провину перед коханою істотою, ті, що ми вчинили з простого морального обов'язку, ті, що ми вчинили б і щодо жінки не коханої. «Але що я такого, зрештою, вчинила?»

— спитала Альбертина. Почувся стукіт у двері, стукав ліфтер: Альбертинина тітка, проїжджаючи повз готель, затрималася про всяк випадок, аби дізнатися, чи не тут вона, і забрати її додому. Альбертина веліла переказати, що вона не зійде, хай обідають без неї, вона не знає, о котрій вернеться. «Але ж тітка розсердиться?» — «Де там! Вона все чудово зрозуміє». Отож-бо, — принаймні на той момент, момент, який міг і не повторитися, — розмова зі мною, через певні обставини, набувала для Альберти-ни такої ваги, що переважувала все, і моя приятелька, мимоволі спираючись на родинний кодекс, перебираючи в пам'яті всі ті випадки, коли задля кар'єри Бонтана його близькі не зупинялися навіть перед подорожжю, не сумнівалася, що її постанова пожертвувати обідом здасться тітці цілком природною. Пересунувши ту пізню годину, яку Альбертина проводила без мене у родинному колі, вона дарувала мені її; я міг користати з неї на свій розсуд. Зрештою я наважився сказати їй те, що чув про її спосіб життя, і додав, що хоча жінки, схильні до цього гріха, мені огидні, я слухав через верх їхні імена, аж поки мені названо її спільницю, і що вона, мовляв, легко може собі уявити, як це боліло мені, закоханому в Андре. Був би я меткіший, то, либонь, вибрехав би, що мені називалося й інших Альбертининих спільниць, до яких мені байдуже. Одначе серце мені краяло нагле і страшне відкриття, яке я зробив із Коттаровою допомогою, воно заповнило його вщерть і, крім нього, там не

знаходилося місця більш ні для чого. Якби раніше Коттар не звернув моєї уваги на їхні пози під час вальсу, мені б зроду не спало, що Альбертина кохає Андре або принаймні може з нею кохатися, — так само тепер я не годен був собі уявити дещо вже геть для мене незмисленне — себто що Альбертина, крім Андре, здатна кохатися і з іншими жінками, не настільки душевно близькими їй, щоб це могло бути виправданням. Перш ніж заприсягтися мені, що це неправда, Альбертина, як усяка жінка, яка дізналася, що про неї пащекують, зажурилася, розгнівалася, виявивши люту цікавість до того, хто цей невідомий їй клепач, ще й захотіла зустрітися з ним, щоб завдати йому брехню. Водночас Альбертина запевнила, що — до мене принаймні — вона не має жалю». Якби це була правда, я б призналася. Але ми обоє з Андре ставимося до цього з огидою. На своєму віку ми набачилися жінок із коротким волоссям, чоловічими манерами й нахилами, про які ви говорите, і нічим так не бридимось, як ними». Альбертина дала мені слово чести — слово безапеляційне, хоча й не підперте жодними доказами. Але саме це могло найкраще мене заспокоїти, бо ревності належать до розряду тих болісних сумнівів, які швидше розбиває енергія запевнень, аніж їхня вірогідність. Зрештою кохання має тут особливість, що, покохавши, ми робимося підозріливішими і водночас легковірнішими, ми запідозрюємо кохану жінку швидше, ніж будь-яку іншу, і водночас легше їй віримо, коли та відмагається. Треба кохати аби могли каратися тим, що на світі не лише порядні жінки, тобто, аби це постерегти; і треба кохати, аби бажати, щоб вони були, іншими словами, аби повірити, що вони є. Люди люблять шукати страждань, аби потім їх позбуватися. Слова, здатні нам у цьому зарадити, ми негайно визнаємо слухними — до заспокійливого не присікуються, якщо воно помічне. А потім, хоч би яка різнобічна була кохана істота, дві геть-то засадничі особистості ми принаймні годні в ній розрізнити, залежно від того як вона об'являється нам: як наша чи як така, що поривається не до нас. Перша з цих особистостей володіє особливою силою, притаманною тільки їй, — силою убивати нашу віру в реальність другої та особливою таємницею — таємницею тамування болещів, яких ця друга особистість нам завдає. Кохана істота є для нас то хворобою, то ліком, від якого нам то кращає, то гіршає. Колись на мою уяву вплинув і посилив мою збудливість, звичайно, Сваннів приклад, і я давно вже ладен був повірити в те, чого боявся, а не в те,

чого бажав. Ось чому полек-ша, яку дала мені Альбертинина клятва, мало не пропала потому, як мені згадалася Одеттина історія. Але я сказав собі: якщо слушно брати в рахубу найгірше, — не тільки тоді, коли я, намагаючись зрозуміти, чого так катується Сванн, силкувався влізти в його шкуру, а й нині, коли йшлося про мене самого, і я дошукувався правди так, буцімто на моєму місці був хтось інший, — то все-таки не випадає, лише задля того, щоб бути немилосердним до себе, як немилосердний до себе солдат, стаючи не на той пост, де може принести більше користи, а на той, де важить головою, впадати, зрештою, в помилку і вважати одну гіпотезу за правдивішу від інших лише тому, що вона найболісніша. Хіба не лежало провалля між Альбертиною, дівчиною з досить хорошої буржуазної родини, і кокоткою Одеттою, яку ще в дитинстві продала рідна мати? Слово, мовлене одною, не йшло ні в яке порівняння зі словом, мовленим другою. Зрештою, Альбертина не мала тих підстав для брехні мені, які мала Одетта для брехні Сваннові. А все ж Одетта кінець кінцем призналася в тому, що відкидала Альбертина! Тож не беручи в рахубу різниці у становищі й уявляючи справжнє життя моєї приятельки достоту таким, яким жила, за моїми відомостями, Одетта, я зробив би логічну помилку, не менш поважну, — хай і протилежну, — ніж та, що схилила б мене до якогось припущення завдяки тому, що була б для мене не така болісна. Я мав перед собою нову Альбертину, — таку, якою вона зрештою уявлялася мені наприкінці мого першого перебування у Бальбеку, — щирі, добрі, і ось ця Альбертина, пожалівши мене, пробачила мені мою підозріливість і постаралася розбити мої сумніви. Вона посадила мене обік себе на постелі. Я подякував їй за все, що вона мені сказала, заявив, що тепер ми помирилися і що я ніколи більше не грубіянитиму. А проте я порадив їй їхати додому на обід. Вона спитала, чи мені так зле. І, притягнувши мою голову, щоб приголубити мене так, як ще ніколи не голубила і як їй, може, захотілося приголубити мене через те, що між нами згода, провела язиком по моїх губах, силкуючись розхилити їх. Але я їх так і не розімкнув. «Який ви злюка!» — сказала вона.

Я мав би того самого вечора поїхати, щоб ніколи більше з нею не побачитися. Передчуття підказувало мені тоді, що в неподіленому коханні — іншими словами, просто в коханні, бо в декого кохання щоразу не взаємне, — можна тішитися не самим щастям, а лише його

позірністю, подарованою мені однієї з тих неповторних хвилин, коли завдяки доброті жінки чи її примсі, чи випадковості нашим бажанням цілком відповідають її слова, її вчинки, як би нас і справді кохали. Правда мудрість вимагала б, аби я розкошував цією часточкою щастя, споглядав її цікавими очима, бо коли б я її не мав, то так би й умер, і гадки не маючи, чим це щастя може бути для сердець не таких перебірливих і більш запаньканих долею; аби я припустив, що це тільки часточка щастя безкрайого й довговічного, об'явленого мені лише на мить, і не прагнув, — з остраху, як би на завтра ця облуда не розвіялася, — запобігти ще одній ласки по тій, яку завдячую лише примсі такої рідкісної хвилини. Я мав би покинути Баль-бек, усамітнитися, суголосно відгукуючись на останні вібрації голосу, в якому мені на мить учулося щось любовне і від якого належало б вимагати одного — щоб він більше не звертався до мене, — бо дисонансом якогось нового слова, яке тепер мені різало б слух, він збаламутив би сторожку тишу, серед якої, наче завдяки якійсь педалі, в мені ще довго бринів би відгомін щастя.

Заспокоєний порозумінням з Альбертиною, я тепер знову проводив більше часу з матір'ю. Вона любила розповідати, шануючи мої слухи, про ті часи, коли бабуся була молодша. Побоюючись, що я гризтиму себе за ті прикрощі, якими міг охмарити схилок бабусиною життя, мама охочіше верталася до перших літ мого навчання, коли бабуся раділа моїм успіхам, що досі від мене приховувано. Ми згадували Комбре. Мати зауважила, що там Я бодай читав і що в Бальбеку мені теж треба читати у хвилини, вільні від праці. Я відповів, що для того, щоб оточити себе спогадами про Комбре та гарними розмальованими тарелями, я залюбки прочитав би «Тисячу й одну ніч». Як колись у Комбре, коли мати дарувала мені книжки на день народження, вона й тепер, потаєнці від мене, щоб зробити мені сюрприз, виписала одночасно «Тисячу й одну ніч» у перекладі Галлана і «Тисячу ночей і одну ніч» у перекладі Мардрюса. Одначе, кинувши оком на обидва переклади, мати воліла, щоб я читав Галланову версію, але вона боялася тиснути на мене, боялася з поваги до свободи думки, з небажання влізати в моє розумове життя, а також із глибокої віри, що жінка не вельми розуміється на красному письменстві і що в виборі лектури для юнака не слід зважати на те, що її шокували якісь окремі пасуси. У деяких казках її аж кидало від неморальности сюжету і

брутальности висловів. Але вона зберігала, наче реліквії, не лише бабусині брошку, парасольку, манто, томик пані де Севіньє, а й думки її та слова, намагаючись при кожній okazji вгадати, що сказала б про це бабуся, і зараз мама не сумнівалася, що бабуся Мардрюса забракувала б. Мама пригадала, що в Комбре перед прогулянкою на Мезеглізьку сторону я читав Огюстена Тьєррі, а бабуся, врадувана тим, що я читаю, гуляю, все-таки обурювалася, бачачи, що той, чиє ім'я зрослося з піввіршем: «Там правив Меровеї», зветься у книжці Меровіг, і заявляла, що язик у неї не повернеться казати Каролінги замість Карловінги, — вона дотримувалася давньої вимови. А я розповідав мамі про те, як бабуся ставилася до грецьких імен гомерівських героїв, які Блок, слідом за Леконтом де Лілем, навіть у випадках найпростіших вважав за свій святий обов'язок (на його суд, у цім і полягав літературний хист) писати по-грецькому. Так, скажімо, коли він у листі до когось повідомляв, що в нього вдома пили не вино, а істний нектар, то писав нектар через к (пеИаг), а не через с і кпив із Ламартіна. Але якщо для бабусі «Одисея», з якої вигнано імена Уліса та Мінерви, була вже не «Одисея», то якої б вона заспівала, побачивши на палітурці спотворений титул «Тисячі й одної ночі», не знаходячи у звичному змалку для неї написанні вічно близьких нам імен Шехерезади, Динарзади, які вона саме так завше й вимовляла, або виявивши, що перехрещено — якщо тільки можна тулити це слово до мусульманських казок — урочого Каліфа та всесилих Геніїв, яких уже годі впізнати, бо Каліф уже називається Каліфа-том, а Генії — Джинами? А проте мама піднесла мені обидві книжки, і я сказав, що читатиму їх у ті дні, коли притомлюся і мені перехочеться гуляти.

Такі дні мені випадали, зрештою, не часто. Ми, як і колись, усім «гроном», Альбертина, її приятельки та я, вирушали чаювати на скелі або на ферму Марія-Антуанетта. Але іноді Альбертина справляла мені велику втіху, кажучи: «Сьогодні я хочу побути трохи з вами на самоті, приємніше залишитись удвох». А інших запевняла, що зайнята, що, зрештою, ні перед ким не зобов'язана звітувати, а щоб дівчата, в разі коли вони збиралися гуляти й чаювати, не могли нас відшукати, ми, як пара коханців, виправлялися удвох до Багателю або до Круа д'Елану, тоді як ватага, якій не спало б на думку шукати нас там і яка туди так ні разу й не заглянула, пропадала цілий день, очікуючи нас, на фермі Марія-Антуанетта. Мені згадуються спечні дні, коли у хлопців, що

працювали на сонці, скапував із чола піт, простопадно, з рівномірними інтервалами, ніби краплі води з крана, чергуючись із падінням дозрілих плодів, які обривалися з дерева на поблизьких садках; ці спечні дні вкупі з таємницею схованої у криєвці жінки досі входять найміцнішим складником до кожної нової моєї любови. Задля знайомства з жінкою, про яку зі мною забалакали і думка про яку мені самому б не спала, я скасовую всі свої зустрічі, якщо стоїть на годині і якщо побачення з жінкою має відбутися на якійсь відлюдній фермі. Хоча я знаю, що погода та місце зустрічі існують самі собою, а вона сама собою, проте я завжди беру на цю добре відому мені принаду і попадаюся на гачок. Я знаю, що в холодний день, десь у місті, ця сама жінка могла б збудити в мені жагу, але позбавлену романтичного почуття, закохання; а все ж на любов, як уже волею обставин їй вдалося мене підгорнути, це не вплинуло б, — її б тільки обтяжила журба, — так усі наші почуття до жінок сумнішають у міру того, як ми помічаємо, що жінки беруть щораз меншу участь у тих почуттях і що наша нова любов, про довговічність якої ми так мріяли, може стати останньою й увратися разом із нашим життям.

У Бальбеку було ще мало люду, мало дівчат. Іноді я бачив, що на пляжі стоїть якась дівчина, позбавлена всякого шарму, хоча і вельми схожа на ту, до якої, на превеликий свій розпач, я не смів колись підійти в ту мить, коли вона вкупі з приятельками виходила з манежу або з гімнастичної зали. Якщо то була та сама (при Альбертині я про неї не згадував), то дівчина, перед якою я умлівав, для мене вже не існувала. Проте цілковитої певности, що то саме вона, я не мав, оскільки дівоче личко не становило на узмор'ї якоїсь сталої величини чи форми — його стягували, збільшували, переінакшували моя нетерплячка, шал моєї жаги, моє самодостатне почуття блаженства, а також різне одіння, в якому ходили дівчата, прудкість їхньої ходи або, навпаки, їхня нерухомість. А проте зблизька деякі юнки здавалися мені чарівливими. Щоразу, як я бачив котрусь із них, мене так і поривало повести її на бульвар Тамарисків, або в дюни, або — ще краще — до скель. Та хоч жадання, на відміну від байдужости, передбачає й певне зухвальство, запоруку його здійснення, все-таки між бажанням і чином (тобто просьбою про поцілунок), зяяла «прогалина», сповнена вагань і плохости. Тоді я заходив до цукерні і вихиляв душком сім чи вісім келишків портвейну. І миттю через зіву-щу порожню промежінь між

бажанням і чином сила трунку прокреслювала сполучну лінію. Більше не було місця ні для вагання, ні для страху. Мені здавалося, ніби дівчина так і пурхне до мене. Я підступав до неї, слова самі зривалися з мого язика: «Я б охоче пройшовся з вами. Може, гайнемо до скель? Ніхто нам не заважатиме в затишній хатинці за ліском — зараз вона порожнює». Всі перешкоди зоставалися позаду, ніщо вже не могло перебити нашого жирування. Принаймні для мене жодних бар'єрів не було. Натомість для неї бар'єри не розвіялися, бо вона не причащалася портвейном. А якби навіть причащалася і світ поплив би в її очах, то, чого доброго, ще виявилось б, що вона давно плекала собі зовсім іншу мрію (яка в цю хвилину враз видалася їй здійсненою), ніж та, щоб упасти до моїх обіймів.

Дівчат було негурт, та й ті, що сюди завітали, затримувалися ненадовго, бо ще не був «сезон». Мені пригадується одна з них, руда, зеленоока, з рожевими щоками, чий подвійний, летючий обрис уподібнював їх до крилаток живих дерев. Не знаю, яким вітром занесло її до Бальбека і яким завіяло назад. Це сталося так нагло, що я потім як побачив, що дівчина поїхала назавжди, кілька тижнів тужив і навіть одважився поділитися своєю тугою з Альбертиною.

Треба сказати, що багато кого з цих дівчат я не знав зовсім або кілька років не бачив. Часто бувало так, що, перш ніж зустрітися з дівчиною, я їй писав. Якщо відповідь подавала мені надію на те, що ми покохаємо одне одного — о, яка то була радість! На початку нашої приязні з жінкою, хай навіть тій приязні не судитиметься розквітнути з часом, нам несила розлучитися з першими листами до коханої. Нам хочеться весь час мати їх перед очима, наче квіти, одержані в дар, — ще зовсім свіжі квіти, на які ми перестаємо милуватися лише тоді, коли підносимо їх до обличчя, аби вдихнути аромат. Так приємно перечитувати речення, яке ми знаємо напам'ять, а в інших, які ми не могли б повторити від слова до слова, хочеться справдити, наскільки ніжні ті чи інші вирази. Чи написала вона: «Ваш милий лист»? У блаженстві, яким ми дихаємо, ворухнулося легке розчарування: першого разу ми надто швидко читали (або нерозбірне було письмо допису-вачки) й не помітили, що вона написала не «Ваш милий лист», а «Діставши Вашого листа». Але скільки ніжності в усьому іншому! Ох, аби нам і завтра подарували такі самі квіти! Потім уже і цим не здобрити, до слів хочеться долучити погляди, голос. Призначається

побачення — і от, хоча вона, може, й не змінилася, — замість тієї, кого ми, покладаючись на опис чи пам'ять, уявляли феєю Вівіаною, перед нами постає Кіт у чоботях. Ми умовляємося про зустріч і на завтра, бо, хоч би там як, це все-таки вона і мріяли ми про неї. Ба! Щоб нас вабило до жінки, вона не повинна бути гарна саме так, а не якимось інакше. Нас пориває до жінки, та й годі, ця жага непевна, як пахощі; так само Протираї був любий стиракс, етерові шафран, Гері — прянощі, хмарам — мирра, Ніке — манна, морю — пахощі ладану. Але ці пахощі, оспівані орфічними гімнами, не такі численні, як божества, які ними всолоджуються. Мирра — не тільки запах хмар, а й Протогоноса, Нептуна, Нерей, Лето; ладан — не лише улюблені пахощі моря, а й гожої Діке, Феміди, Цірцеї, дев'яти Муз, Еоса, Мнемозіни, Дія, Дикайосіни. Якби нам заманулося перелічити божества, які вдихають стиракс, манну та аромати прянощів, ми так би ніколи й не вивели кінця — їх сила-силенна. Амфіетес усолоджує себе всіма пахощами, окрім ладану, а Гея гордує лише бобами й прянощами. Так було і з моїми жаданнями дівчат. їх було менше, ніж самих дівчат, і вони оберталися подібними між собою болєщами й розчаруваннями. Мирра ніколи не вабила мене. Мирру я відступав Жюп'єнові й принцесі Германтській: вона люба Протогоносові, «істоті двостастій, бикуватуму ревунові, невтомному співучасникові оргій, славному слауті, химерникові, радісному скорохватові до пожертв оргіофантів».

Але незабаром сезон був уже в розпалі; щодня приїздив хтось новенький, мої дедалі частіші прогулянки, відриваючи мене від захопливого читання «Тисячі й одної ночі», втіхи мені не давали, — навпаки, ще й затруювали мені настрій. Узмор'я тепер роїлося від дівчат, а думка, підкинута мені Котгаром, не викликаючи, щоправда, нових підозр, діяла мені на нерви, і я намагався зробити все, щоб її прогнати, тож коли до Бальбека приїжджала молода жінка, я собі місця не знаходив і підбивав Альбертину на далекі прогулянки, щоб вона не могла познайомитися з новоприбулою і навіть, якщо сприятиме щастя, — побачити її. Зрозуміло, найбільше я боявся тих, що виглядали й поводитися вульгарно чи знеславили себе; я намагався переконати свою приятельку, що їхня неслава нічим не підперта, що це людська обмова, намагався, може, з мимовільного, ще несвідомого страху, що Альбертина шукатиме зближення з ледащицею, або шкодуватиме, що

через мене її не запопала, або, помічаючи навколо силу-силенну прикладів, подумає, ніби такий повсюдний гріх догани й не заробляє. Я розпинався за кожную підозрювану, силкуючись довести, що сафізму взагалі не існує. Альбертина підтримувала мою невіру в гріх тої чи тої жінки. «Та ні, то в неї така вдача, то просто така манера». А я вже починав шкодувати, що виступаю оборонцем невинности, бо мене злостило, що Альбертина, колись вельми сувора, може думати, ніби ця «манера» чимось така приваблива, така спокуслива, що навіть чесні жінки овечки вважають за шик напинати на себе вовчу шкуру. Мені хотілося, щоб жодна жінка не з'являлася більше в Бальбеку; я тремтів на думку, що до Вердю-ренів мала от-от нагрянути баронеса Пютбюс і що її покоївка, чиїх уподобань Сен-Лу від мене не приховував, може, гуляючи, дійти до пляжу й спробувати знепутити її — тільки-но якогось дня я відвихнуся від Альбертини. Коттар не потаїв від мене, що Вердюренам дуже залежить на мені і що, намагаючись не давати ознаки, ніби вони, як він сказав, уганяють за мною, вони дорого заплатили б за те, щоб я в них гостив, і я вже метикував, чи не можна, пообіцявши привести до них у Парижі всіх усесвітніх Германтів, домогтися від пані Вердюрен, щоб вона, знайшовши зачіпку, спровадила якнайхутчій баронесу Пютбюс.

Та що головно мене хвилювала присутність у Бальбеку Андре, то заспокійлива сила Альбертининих клятв діяла, хай по моїй душі й шастали такі думки, ще якийсь час; крім того, я знав, що невдовзі хвилювання в мене поменшає, бо Андре вкупі з Розамундою та Жізеллю мають від'їхати мало не в день найбільшого напливу і з Альбертиною їй залишалося перебути всього кілька тижнів. Ба більше: останнім часом усе, що робила й казала Альбертина, мало на меті одне: знищити всі мої підозри, якщо вони ще жевріють, або не дати їм ожити. Вона зумисне не зоставалася на самоті з Андре, при поверненні додому завжди наполягала на тім, щоб я проводив її аж до порогу, вимагала, щоб я по неї заходив, коли ми збиралися гуляти. Точнісінько так само поводитися і ніби цуралася Альбертини й Андре. І все це виразно свідчило про змову між ними, були ще й інші докази того, що Альбертина, мабуть, чи не повідомила свою приятельку про нашу розмову і попросила її якось розмяти мої недоречні підозри.

Саме тої пори в бальбецькому Гранд-отелі збито бучу, яка аж ніяк не могла втишити моєї тривоги. Блокова сестричка з якогось часу

інтимувала з колишньою актрисою, та небавом їхні інтимні стосунки перестали їх удовольняти. їм уявлялося, що, привертаючи повсюдну увагу, вони нададуть своїм утіхам збоченського посмаку, вони хотіли зухвало жирувати перед очима цілого світу. Почалося в гральні, біля столу, де гралося в бакару, почалося з пестошів, які можна було приписати їхній ніжній дружбі. Потім вони розперезалися. Нарешті одного вечора, в великій танцювальній залі й навіть не в темному кутку, вони повелися так, ніби лежали у своєму алькові. Поблизу саме були два офіцери з жінками, і ось ці офіцери поскаржилися директорові. Спершу всі були певні, що це pomoжеться. Проте скарга офіцерів була марна: мешкали вони в Неттегольмі, завітали до Бальбека лише на один вечір, отже, що з них директорові — ніякого зиску. А Блоковій сестрі жодні директорові отченаші не були страшні: без її власного відома її оберігало заступництво Ниссіма Бернара. Гідне уваги, що Ниссім Бернар над усе ставив родинні чесноти. Для свого сестринця він щороку винаймав у Бальбеку пишну віллу і, хоч би куди його кликано, обідав завше у себе, тобто, можна сказати, в родинному гнізді. Зате снідати вдома ніколи не снідав. Опівдні він уже був у Гранд-отелі. Подібно до того як інші утримують танцівницю кордебалету, він утримував кельнера, доволі схожого на вже згадуваних посильних, а також на юних ізраїльтян із «Етер» та «Аталії». Здавалося, сорок весен різниці мали б уберегти юнака від не вельми приємної близькості з Бернаром. Але як сказано у хорах премудрого Расіна:

*О Боже, скільки юній цноті
Трапляється спокус тиху путі!
Душа повинна сумніви бороти,
Аби до тебе, Господи, прийти!*

Хоча молодий кельнер «здаля від світу виріс», тобто в бальбецькому храмі-готелі, він не послухався Йоадової поради:

На злоті й статках не будуй життя.

Можливо, він виправдувався тим, що «від грішників роїться на землі». Хай би там як, хоча Ниссім Бернар і не розраховував на швидку перемогу, першого ж дня

*В пориві ніжності, а може, і розпуки
До нього потяглись невинні руки.*

А назавтра, коли Ниссім Бернар пішов із кельнером погуляти, «зараза близькості занастала цноту». Відтоді життя хлопчини круто змінилося. Хоча він подавав хліб-сіль, як йому наказував метрдотель, усе його личко так і співало:

*Співаймо, веселімось, друзі,
Серед квіток, серед утіх.
Короткі весни на земному крузі,
Отож-бо, не марнуймо їх!*

*Хто відає, куди ця путь туманна?
Чеснота, подвиги — вони були колись.
А зараз тільки радісно корись,
І буде тобі честь, і буде шана.*

Тепер уже Ниссім Бернар щодня приходив снідати до Гранд-отелю і сідав на своє місце (так сідає на своє місце чоловік у партері, ласкавець танцівниці кордебалету, тільки в цьому разі то була своєрідна балерина, яка ще чекала на свого Дега). Пан Ниссім з утіхою стежив за тим, як перед ним чи в глибині ресторану, де під пальмою панувала касирка, порастєся цей хлопчина, виявляючи послужливість до всіх, окрім пана Ниссіма Бернара, біля якого він уже не так упадав потому, як Бернар узяв його на утримання, — чи то тим, що, на суд юного левита, до людини, в любові якої не сумніваєшся, можна не примілятися, як до інших, чи то тим, що любов Ниссіма Бернара його драгувала, або ж із побоювання, що, як їхні взаємини відкриються, це може спалити за ним кораблі. Але, власне, ця хлоп'яча холодність радувала Ниссіма Бернара з усім тим, що за нею крилося: чи то в Бернарі озивався юдейський атавізм, чи то його радувало споганення християнського почуття, — хай би там як, а він насолоджувався цією Расіно-вою церемонією, нехай жидівською, нехай католицькою. Якби Ниссім Бернар справді оце був на виставі «Естер» або «Аталії», він пошкодував би, що часова відстань у цілі століття не дозволяє йому познайомитися з автором, Жаном Расіном, якого він упрохав би дати своєму опіканцеві ролі значнішу. Проте церемонія снідання не вийшла з-під пера жодного драматурга, і він мусив підтримувати добрі стосунки не з драматургом, а всього лише з директором та з Еме, щоб «молодого ізраїльтянина» було піднесено на бажану посаду помічника, а то й самого метрдотеля. Місце винаря йому вже пропоновано. Але

пан Бернар умовив його відхилити цю пропозицію, бо він уже не міг би бачити щодня, як той снує по зеленій рестораційній залі, і на правах звичайного завсідника користуватися його послугами. А втіха ця була така сильна, що пан Бернар щороку приїздив до Бальбека й снідав не в себе вдома. Першу з цих вуйкових звичок пан Блок пояснював його поетичною вдачею, любов'ю до пишних барв, до вечірнього тлива, яким найкраще милуватися саме над цим узмор'ям, а другу — задавненою манією старого парубка.

Власне, помилка кривих пана Ниссіма Бернара, які не підозрювали про достеменний мотив його щорічних наїздів до Бальбека і того, що педантична пані Блок називала «кухонним віроламством», ця помилка насправді крила правду глибшу, хай і дуже закрутисту. Бо пан Ниссім Бернар і сам не знав, що більше, — його любов до бальбецького пляжу, до морського краєвиду, видного з ресторану, чи його маніакальне збоченство — могло спричинитися до пасії утримувати, мов танцівницю кордебалету, яка ще чекає на свого Дега, одного з прислужників ресторану та ще й з числа проститутників. Неспроста ж пан Ниссім Бернар так панькався з директором театру, себто бальбецького готелю, а також із постановником та режисером Еме, чиї рильця були в пушку. Хто знає, може, колись вони стануть у пригоді, допоможуть кельнерові дістати підвищення і вийти у метрдетелі. На разі утіха, якої зазнавав пан Ниссім Бернар, попри всю його поетичність і спокійну споглядальність, зокрема нагадувала ту, яку відчувають бабії, — як-от, скажімо, колишній Сванн, — свідомі того, що, вибравшись у світ, вони спіткають там свою коханку. Тільки-но сяде на місце, пан Ниссім Бернар мав побачити предмет своєї жаги, як той виступає на сцену, несучи в піднесеній руці тацю з овочами чи сигарами. Ось чому щоранку, почоломкавши сестреницю, поцікавившись, як ся має мій приятель Блок, і подавши на долоні грудочки цукру своїм коням, він чимчикував до Гранд-отелю. Вдома у нього могла б зайнятися пожежа, сест-риниця могла б зомліти, — все одно він неодмінно подався б туди. Недарма він, іпохондрик, як чуми, боявся застуди, адже тоді довелося б лежати в постелі і просити Еме, щоб той перед сніданком прислав до нього його юного дружка.

Зрештою він кохався в усьому цьому лабіринті коридорів, окремих кабінетів, віталень, гардеробів, комірчин, галерей, яким був

бальбецький готель. Через свій східний атавізм він любив сералі і ввечері, коли уже йшов, покрадьки никав по закамарках цього лабіринту.

Тимчасом як пан Ниссім Бернар у пошуках юних левитів, намагаючись залишатися непоміченим і уникати слави, наважувався залазити навіть у житлові підвали, несамохіть оживляючи в пам'яті вірші з «Жидівки»:

*О Пане яснолиций,
Глянь на дітей своїх,
І наші таємниці
Сховай від ока злих!*

я, навпаки, піднімався до кімнати двох сестер, прибулих до Бальбека яко покоївки з однією старшою дамою-чужоземкою. Мовою готелів вони називалися «дівчатами для доручень», а мовою Франсуази — «доручницями». Готелі плекали шляхетні традиції тієї доби, доби, коли виспівували: «Він на дорученнях в окремім кабінеті».

Хоча постояльцеві нелегко було пробиратися до кімнат дівчат для доручень, а дівчатам — до кімнат постояльців, я швидко заприязнився міцною, хай і невинною приязню з панною Марією Жінест і пані Селестою Альбаре. Народилися вони біля підніжжя високих гір у центральній Франції, на берегах гірських річок і потоків (вода струмувала навіть під самим їхнім отчим домом, біля якого крутилося млинове колесо і який не раз затоплювало), і це позначилося на їхніх норовах. Марія Жінест була метка і рвійна, рухалась, мов заведена, а Селеста Альбаре, млявіша, пасивніша, розлита, мов озеро, хоч іноді вона спалахувала і тоді її лютість можна було порівняти з повинню або з чорто-риєм, що все змітає і пустошить. Сестри часто заходили до мене вранці, коли я ще був у ліжку. Ніколи мені не доводилося зустрічати жінок, які були б такі темні зі своєї доброї волі, які в школі нічому не навчилися, але які мовили так з-письменська, що коли б не дикунська органічність тону, їхня мова здавалася б управлінням у красномовстві. Я зумисне не пом'якшую панібратства, якого Селеста допускалася у балачках зі мною, — поки я вмочував круасани в молоко, — збиваючися з похвал (наводжу їх тут не для самовеличання, а щоб звеличити своєрідний Селестин хист) на такі самі безпідставні, але дуже щирі докори, либонь, приховані в її вигуках: «Ох ви, чорне бісеня, чорнісіньке як галка! У, шельма, шалиган! Не знаю, про що думала ваша мати, коли вас виношувала, та тільки все у вас пташине. Поглянь, Маріє, він чистить пір'ячко, скажеш — ні? — і шийкою крутить звинно і весь такий легесенький, здається, от-от полетить? Га! Га! Ваше щастя, що ви знайшлися в багатій родині! А то що б із вами сталося, таким марнотратником! Диви, він впустив круасан на ліжку і вже його не їсть! О, ще й розлив молоко! Ось хай пов'яжу вам серветку, бо ще обіллеться — зроду ще не бачила такого цимбала і розгамузи!» Аж це рівним гомоном струмка розливалася Марія Жінест, лаючи на всі заставки сестру; «Ану цить, Селесто! Чи ти здуріла? Щоб так розмовляти з паничем!» Селеста лише всміхалася, а що я терпіти не міг, щоб мені пов'язували серветку, то вона казала на відповідь: «Дарма, дарма, Маріє. Подивись на нього: овва, підібрався, наче гадючення. Істне гадючення!» Зоологічними порівняннями Селеста сипала як з рукава; вона вважала, що ніхто ні сном ні духом не знає, коли я сплю — цілісіньку ніч я пурхаю, наче метелик, а вдень моторний, як вивірка. «Знаєш, Маріє, він як оті вивірки, що водяться у

нас: такі меткі — око за ними не вженеться». — «Знаєш, Селесто, а він не любить, щоб йому вив'язували серветку, як він їсть». — «Річ не в тім, що він цього не любить,— він завжди чинить по-своєму. Він великий пан і хоче показати, що він великий пан. Зажадає, щоб йому по десять разів перестелю-вали, і перестелять, його буде зверху. Вчорашні простирадла вже у пральні, а сьогодні тільки постелено, а вже треба міняти. Га! Га! Недарма я казала, що йому не судилося бути народженим бідняком. Диви, як йому чуб најжачився, настовпужився від злоти, як пера у птаха. Ох ти, голопірча!» Тут уже не то Марія, а я і сам починав ремствувати — я зовсім не мав звички паношити-ся. Проте Селеста не йняла віри, що я такий собі щирий скромник, і перепиняла мене: «Ох, вертій! Ох, святий та божий! Ох, хитряк над хитряками, махор над махорами! Ох, Мольєр!» (То було єдине відоме їй ім'я письменника, але мене вона так узивала тим, що уявляла собі Мольєра істотою, здатною не лише компонувати комедії, а й комедіянити.) «Селесто! — гримала на неї Марія — вона імени Мольєра не знала і боялася, чи це не чергова для мене зневага. Селестине обличчя знову розквітало усмішкою. «Виходить, ти не бачила в нього в шухляді його дитячого знімка. А він ще торочить нам, що завжди просто вбирився! А тут, ось поглянь, із ціпочком, у такому хутрі й мереживі, що й княженяті не снилося. Але все це дрібниці проти того, як він пишається, мов кіт на глині, і весь аж струменить добротою». — «Отакої, — шпував Маріїн потік, — ти ще й порпаєшся в його шухлядах!» Щоб якось погамувати Марію, я спитав, як їй подобається поведження пана Ниссіма Бернара. «О, пане, аби мені колись про таке розповіли, я б нізащо не повірила. Тільки тут я про цеє й узнала. — І тут вона переплюнула Селесту глибиною свого підходу: — Чужа душа — темний ліс». Аби змінити розмову, я заходився розповідати про мого батька, невтомного трударя. «Авжеж, є такі люди, які живуть зовсім не для себе, вони не мають просвітлої хвилини, не дозволяють собі жодної розривки, все служать іншим. У таких людей нема свого життя — це життя роздане». — «Диви, Селесто, така абищиця, покласти руку на ковдру й узяти круасан, а яка елегантність! Цей хлопець ледве зробить якийсь порух, а враження таке, ніби ворухнулося все шляхетство французьке — аж до Піренеїв».

Вражений цією більше карикатурою, ніж портретом, я замовкав; Селеста вважала, що це теж якась мудрація. «Га! Це чоло — таке

нібито чисте, а чого тільки за ним не криється; щічки любі, свіженькі, наче мигдаль, рученьки м'якенькі, мов шовк, нігті, як пазурці» тощо. «А помилуйся, Маріє, як скупчено п'є він молоко, — дивлячись на нього, аж кортить помолитися. Яка поважна міна! Сюди б фотоапарат! Дитина, та й годі. То у вас тим збереглася така ясна cera, що ви п'єте молочко? Ох, який же він ще молодесенький! Ох, яка в нього гарна шкіра! Ви ніколи не зістарієтеся. Ви щасливчик, вам ні на кого не доведеться зводити руку, у вас вольовий погляд, вам досить глянути — і вас одразу послухають! Ого! Він уже важким духом дихає! Підхопився, забринів, як струна!»

Франсуазі не подобалося, що ці дві, як вона висловлювалася, «оманниці», заходили до мене справляти балачку. Директор, який через своїх підлеглих стежив за всім, що діялося в готелі, зауважив мені, що постояльцям не личить базікати з тими, хто на дорученні. А я, ставлячи моїх «оманниць» вище за всіх дам, замешканих у готелі, тільки розреготався йому в обличчя — спробуй йому щось розтлумачити, все одно не втне. І сестри, як і раніше, заходили до мене. «Диви, Маріє, які в нього делікатні риси. Чудово вималювана мініатюра, хоч на вітрину виставляй, так і пориває очі. А рухи! А вже слухати його можна день і ніч».

Не знаю, який бзик змусив чужоземку привезти їх із собою: не знаючи ні історії, ні географії, вона облом ненавиділа усіх англійців, німців, росіян, італійців, усю цю чужинецьку «шушваль», а любила тільки французів, та й то не всіх. Обличчя стільки зберегли вологу податливість глею їхніх рідних річок, що тільки-но заходила мова про якогось чужоземця, замешканого в готелі, у Селести і в Марії, коли вони повторювали його слова, лиця ставали як у нього, рот як у нього, очі як у нього — так і поривало закарбувати ці чудові театральні маски. Селеста, удаючи, ніби тільки передає те, що казав директор або хтось із моїх знайомих, присмачувала свою розповідь украпленнями, з яких визирали всі вади Блока, голови суду тощо. Звіт про найпростіше доручення, яке вона послужливо зголосилася виконати, оберталася в неї на незвичайне портретування. Сестри ніколи нічого не читали, навіть газет. Одного разу вони побачили на моєму ліжку книгу. Була то збірка чудових віршів маловідомого поета Сен-Леже Леже. Селеста прочитала кілька сторінок і спитала мене: «А ви певні, що це вірші, а не загадки?» Звісно, для особи, яка вивчила в дитинстві тільки одного

вірша: «Відцвітає під місяцем без», бракувало якоїсь ланки. Гадаю, їхнє вперте небажання чогось навчитися почасти пояснювалося нездоровим підсонням їхньої малої батьківщини. А проте вони були обдарованіші за деяких поетів, але тільки скромніші за багатьох із них. Коли Селеста виголошувала щось дуже цікаве, а я, не зтямивши гаразд, просив її повторити, вона присягалася, що забула. Вони ніколи б не прочитали, але й не написали б жодної книжки.

Франсуаза йойкнула, дізнавшись, що брати цих геть простих жінок одружені — один з сестреницею архієпископа Турського, а другий з родичкою єпископа Родезького. Директорові ці імена нічого б не сказали. Селеста витикала іноді своєму чоловікові, що той її не розуміє, а я дивувався, як він її витримує. Вряди-годи вона, тремтяча з люті, ладна все крушити, була огидна. Кажуть, ніби солоня рідина, якою є наша кров, це не що інше, як збережений у нашому організмі спадок морської прастихії. По-моєму, так само Селеста не тільки в скаженині, а й у пригніченому стані зберігала в собі ритм своїх рідних струмків. Сила у неї виснажувалася теж, як у струмків — вона просто висихала. Тоді ніщо не могло її оживити. Аж це кровообіг відновлювався в її великому, пишному й легкому тілі. Вода знов струмувала під опаловою прозорістю її блакитнявої шкіри. Вона всміхалася сонцю і все блакитніла й блакитніла. У такі хвилини її хотілося величати Небесною. Зрештою, в цілковитій згоді з її ім'ям.

Блоковій посімейці і вві сні не приснилося б, чому вуйко не снідає вдома, і з самого початку вона ставилася до цього як до забаганки старого парубка (може, там якась інтрижка з акторкою?), а директор бальбецького готелю всіляко покривав Ниссіма Бернара. Тим-то, не сказавши нічого вуйкові, він не одважився навіть нагримати на сестреницю, хоча й порадив їй шануватися. Молода панна та її приятелька кілька днів потерпали, що їх вигнано з казино та Гранд-отелю, але потім, побачивши, що все пе-ребулося, зраділи, що тепер можна показати батькам родин, які від них відверталися, що їм усе дозволено. Звичайно, розігравати знову сцену, яка всіх обурила, вони не насміли. Та мало-пома-лу взялися за своє. Одного вечора, коли я з Альбертиною й Блоком, якого ми спіткали, виходили з казино, де вже гасили вогні, ми побачили, як назустріч нам, обнявшись і знай собі цілуючись, іде ця парочка; а як поминули їх, почули їхні гегекання, виск і сороміцькі зойки. Блок похнюпив голову, аби не показати, що

упізнав сестру, а я катувався думкою, що цією особливою гідосвітною мовою вони, може, озиваються до Альбертини.

Другий випадок ще дужче прикував мою увагу до гомор-рейської сторони. На пляжі я побачив гарну молодицю, ставну, бліду, з чиїх очей сипалися промені світла, творячи таку вогнисту геометрію, що погляд нагадував якесь сузір'я. «О, а вона куди гожіша! — подумав я. — Чи не покинути мені Альбертину?» Але личко цієї гарної молодіці встиг уже проорати незримий різець ницого життя, яким живуть люди, звиклі вдаватися до плюгавих засобів, і очі — найшляхетніше, що було на її личку, — могли світитися лише хіттю й блуднею. Аж це назавтра в казино, де молода жінка була далеко від нас, я зауважив, що вона повсякчас посилає на Альбертину мигке, вертке проміння своїх позирків. Можна було подумати, що це сигнальні вогні морської ліхтарні. Я потерпав, як би моя приятелька не помітила, яка увага їй приділяється; я боявся, що то палахкі погляди — умовне гасло, що призначало на завтра любовне побачення. Хто знає? Це завтрішне побачення, може, вже не перше. Хіба молодиця з променистими очима не могла бувати уже раніше в Бальбеку? Може, вона тому й наважується пересилати Альбертині ці осяйні сигнали, що Альбертина уже відгукнулася на її клич чи на клич її подруг. У такому разі маякові вогні не лише вимагали чогось нині, а й покликалися тут на свої права, нагадуючи про щасливі дні в минулому.

Отож, це побачення не перше, це дальший тяг інших зустрічей, що відбувалися в минулі роки. І чи справді, ці погляди не запитували: «Хочеш?» Адже не випадково молода жінка, ледве помітивши Альбертину, обернулася до неї обличчям і забликала в її бік поглядами, набитими споминами, немов її переповнювали подив і страх: невже Альбертина забула? Альбертина вгледіла її одразу, але не ворухнулася й сиділа флегматично, нерухомо, а молода жінка, виявивши таку саму стриманість, яку виявляє чоловік, коли бачить свою колишню коханку з новим коханцем, відвела від неї очі і більше на неї вже не зважала, ніби її тут і не було.

Але через кілька днів мій здогад про молодиччині нахили підтвердився, не помилився я і в тім, що вони з Альбертиною знайомі. Коли в казино сходилися дівчата, яких вабило одну до одної, зазвичай там виникало якесь світлове явище, між ними ніби простягалася фосфорична стежка. Зауважу, між іншим, що саме з допомогою такої

матеріялізації — хоч би яка невагома вона була — завдяки цим вогненним астральним знакам розпорошена Гоморра намагається в кожному місті, в кожній селитьбі згуртувати своїх порізаних мешканок, відбудувати біблійний град, тоді як ті самі зусилля роблять — бодай з метою тимчасового відродження — вигнанці з Содома, охоплені ностальгією, роблять іноді особи двоєдушні, а подекуди й зухи.

Якось я побачив молоду жінку, яку Альбертина ніби не впізнавала, власне, тієї хвили, коли її минала Блокова кузина. Очі в молодички заясніли зорями, але можна було ручитися, що вона не знайома з молододою жидівкою. Вона побачила її вперше, відчула до неї потяг, але вже не мала тієї певности, яку показувала щодо Альбертини, на чие побратимство дуже сподівалася і чия холодність дуже її здивувала — такий подив буває на обличчі того, хто не живе в Парижі, але зжився з ним, коли після чергового приїзду він нараз бачить, як на місці театрика, де він так любив бавити вечори, збудували банк.

Блокова кузина сіла до столика й почала гортати часопис. Незабаром до того самого столика ніби знічев'я підсіла молодичка. Якби невдовзі ми заглянули під столик, то побачили б, як змагаються їхні ступні, як сплітаються їхні руки й ноги. Потім прийшли слова, почалася розмова, і простодушний молодиччин чоловік, розшукавши її нарешті, дуже здивувався, коли почув, що вона щось уже планує на вечір із дівчиною, йому незнайомою. Блокову кузину дружина відрекомендувала йому як подругу дитинства, буркнувши її ім'я так, що годі було щось розібрати, бо забула спитати, як ту звать. Мужева присутність змусила їх зробити ще один крок до зближення, вони стали тикати одна одній, бо нібито разом колись черничили; над цим черниченням вони нареготалися досхочу, так само як над оступаченим чоловіком, а що вже потім нажирувалися, то можна тільки уявити.

Я б не сказав, щоб Альбертина десь у казино або на пляжі пускалася берега з дівчатами. Радше мені здавалося, ніби вона занадто холодна, байдужа, в чому я, зрештою, бачив не так наслідок доброго виховання, як хитрощі, розраховані на те, щоб замести сліди. Вона завела особливу манеру — відповідати дівчині швидко, ввічливо, крижаним і дуже гучним голосом: «Так, о п'ятій я йду на теніс. Купатися піду завтра близько восьмої» — і зараз же йти геть. Така манера страшенно скидалася на фінт, на те, що вона призначала

побачення або, точніше, що, умовившись про зустріч пошепки, вголос кидала, «аби ніхто нічого не подумав», ці малозначущі фрази. І коли потім Альбертина сідала на ровер і гнала щодуху, я вже не міг прогнати думки, що вона квапиться до тієї, до котрої ледве озвалася.

І ще: коли гожа молода жінка висідала з авта на узмор'ї, Альбертина не могла утриматися, щоб не оглянутися на неї. Але вона пояснила мені одразу: «Я подивилася на новий прапор, вивішений над купальнями. Могли б вистаратися і на щось ліпшого. Старий був геть обшарпаний. Але, далєбі, цей ще дешевший».

Одного разу Альбертина вийшла зі своєї звичної холодности, чим мені завгорила ще більше. Вона знала, що мене дратують її хай і нечасті зустрічі з тітчиною знайомою — ця жінка «поганої слави» приїздила на два-три дні до пані Бонтан. Альбертина з милою усмішкою присяглася мені, що більше з нею не вітатиметься. Коли ця жінка приїздила до Енкарвіля, Альбертина казала: «До речі, ви знаєте, що вона тут? Вам переказували?» — ніби намагаючись показати мені, що вона не сходиться з нею нишком. Якось вона додала: «Я спіткала її на пляжі і навмисне повелася з нею брутально, не оступилася набік, турнула її». Коли Альбертина сказала мені це, мені пригадалися слова пані Бонтан, які я чув від неї у пані Сванн і які одразу вилетіли з голови: пані Бонтан мовила про те, яка безчільна її сестрениця Альбертина, — мовила як про якусь високу прикмету — і навела приклад: дружині якогось урядовця та сказала в живі очі, що її батько був кухтик. Але слово коханої зберігається недовго: воно псується, воно підгниває. Через два дні мені знову пригадалася Альбертинина безчільність, і тепер вона вже була для мене не ознакою погано-го виховання (яким вона пишалася і яке могло тільки викликати в мене усмішку), а чимось зовсім іншим: Альбертина, може, навіть не мала якоїсь певної мети, а просто, спіткавши оту пляжну даму, захотіла подрочити її або злісно нагадати про давні пропозиції (колись, може, й не відкинуті) і зумисне налетіла на неї, а потім подумала, що це могло дійти до мого відома, бо багато хто це бачив, і вирішила загодя запобігти невігідному для неї тлумаченню. Зрештою сталося так, що ревності, роз'ятрювані в мені жінками, нараз утишились.

* * *

Ми з Альбертиною дожидали потяга на станційці приміської залізниці — станційка називалася Бальбек. Приїхали ми сюди на

готельному омнібусі — через негоду. Неподалік від нас стояв Ниссім Бернар: він мав підсинене око. Віднедавна він зраджував юного левита з «Аталії» з парубчаком, який працював неподалік від готелю в людному шинку «Під вишнями». Цей червонопикий хлопак із грубими рисами мав на в'язах не голову, а якийсь баклажан. Достоту такий самий баклажан правив за голову його братові-близнюку. Для безстороннього обсерватора цілковитої схожості двійнят найцікавіше було те, що природа, раптом пошившись у промисловці, взялася постачати однаковісінькі вироби. На лихо, кут зору в пана Ниссіма Бернара був інший, а схожість двійнят була тільки зовнішня. Баклажан № 2 пнувся з усієї шкури, ошчасливлюючи виключно дам, баклажан № 1 був не проти догоджати інакше зорієнтованим чоловікам. Отож за кожним разом, коли зворушений спогадами про щасливі хвилини, проведені з баклажаном № 1, старий низькоокий жид (зрештою, щоб переплутати баклажани, навіть не конче треба бути низькооким) з'являвся в шинку «Під вишнями», він, сам про це не здогадуючись, починав грати ролю Амфітріона і звертався до другого близнюка. «Хоч, зустрінемося увечері?» — пропонував він. І замість відповіді негайно діставав замашного «намордасника». Іноді він діставав кілька таких личманів під час однієї трапези — за кожне зазіхання поновити з другим перемови, розпочаті з першим. Зрештою, за асоціацією ідей, баклажани, навіть їстівні, збридилися йому так, що кожного разу, як мандрівник, сидячи за сусіднім столиком у Гранд-отелі, замовляв баклажани, він шепотів йому: «Пробачте, пане, що я втручаюся, хоча незнайомий з вами. Але я чув, ніби ви замовляли баклажани. Сьогодні баклажани гнилі. Кажу вам це в ваших інтересах, особисто мені байдуже, я ніколи їх не їм». Турист палко дякував своєму гуманному й доброзичливому сусіді, знов нагукував кельнера і вдавав, ніби передумав: «Баклажанів не треба, в жодному разі». Еме, знаючи, що й до чого, підсміхався про себе і думав: «Ну й крутій цей Бернар, знову підбив клієнта скасувати замовлення». Пан Бернар, очікуючи свій припізнілий потяг, волів не вітатися з Альбертиною — через своє підбите око. Нам устрявати в розмову з ним хотілося ще менше. Проте навряд чи ми цього уникнули б, якби не підлетів до нас розімчаний скаженим гоном велосипедист, у якому, коли він, сапаючи, зіскочив зі своєї машини, ми впізнали ліфтера. Небавом по тому, як ми з Альбертиною покинули готель, мені зателефонувала пані Вердюрен і

запросила по-завтрьому на обід; навіщо — ми ще побачимо. Переказавши мені до цяти телефонну розмову, ліфтер рушив назад; як усі демократичні «службовці», він тримався з буржуа незалежно, а за їхніми плечима поновлював авторитет начальства — тим-то, натякаючи на те, що швейцар і той, хто розпоряджався каретами, будуть ним незадоволені, якщо він запізниться, він додав: «Лечу, а то буде мені від зверхників!»

Альбертинині приятельки на якийсь час пороз'їжджалися. Мені хотілося її розважити. Хай би навіть вона була щаслива, збавляючи час у Бальбеку тільки зі мною, я знав, що таке щастя ніколи не буває повне і що Альбертина, будши ще в тому віці (деякі люди не виростають з нього ніколи), коли людина ще не відкрила, що його нестача залежить від того, хто зазнає щастя, а не від того, хто його дарує, не збагне, в чому тут суть, і звинуватить у своєму розчаруванні мене. Я волів, щоб вона все приписувала околичностям — хоча підтасовував їх я сам — так, щоб ці околичності заважали нам залишатися удвох і водночас не дозволяли їй посидіти в казино чи пройтися по узмор'ю без мене. Ось чому я попрохав її того дня поїхати разом зі мною до Донсьєра, куди мені хотілося махнути ради побачення з Сен-Лу. З тією самою метою — чимось затруднити її, — я радив їй взятися до малярства, якого вона навчалася колись. Працюючи, вона б не застановлялася над тим, щаслива вона чи ні. Я охоче возив би вряди-годи її з собою обідати до Вердюренів чи Камбремерів (і ті, і ті, зрозуміло, радо зустріли б особу, відрекомендовану мною), але спершу мені треба було переконатися, що в Ла-Рас-пельєр ще немає баронеси Пютбюс. Це я міг справдити лише на місці, а що я вже знав, що Альбертина позавтрьому мала їхати зі своєю тіткою до бальбецької околиці, то скористався з цього і вислав депешу до пані Вердюрен, запитуючи, чи не може вона прийняти мене в середу. Якби баронеса Пютбюс була вже там, я якось би примудрився побачитися з покоївкою, випитати в неї, чи не збирається вона, чого доброго, до Бальбека, а як збирається, то коли саме, — випитати на те, щоб того дня повезти Альбертину світ за очі. Потяг, чахкаючи приміським рукавом, заломлював чортові ковбасу, чого не було, коли я їхав на ньому з бабусею, і минав Донсьєр-ле-Гупіль, велику станцію, звідки вирушали далекобіжні потяги і, зокрема, експрес, яким я приїздив з Парижа для зустрічі з Сен-Лу і яким повертався назад.

Через негоду ми з Альбертиною добралися до станції Бальбек-пляж омнібусом Гранд-отеля.

Потяг ще не прибув, але видко було повільний і ледачий димовий султан, який він залишив позаду і який тепер, ставши звичайнісінькою хмаркою, спроквола здіймався над зеленими кручами Крікто. Нарешті маленький потяг, слідом за шапкою цього диму, який спершу обігнав потяг, а потім став шторцем, поволі підкотив до станції. Пасажири розступилися, але ніхто з них не метушився: всі знали, що мають до діла з добродушним, майже людиноподібним ходільником або з кимось подібним до велосипедиста-початківця; слухаючись гасел запобігливого начальника станції і перебуваючи під надійною опікою машиніста, він зроду нікого не зіб'є і залюбки спиниться там, де заманеться пасажирам.

Телефонаж Вердюренів пояснювався моєю депешею, виявляється, дуже вчасною, бо в середу (а на післязавтра припадала середа) у пані Вердюрен, у Ла-Распельєр, і в Парижі бували великі обіди, про що я й гадки не мав. Власне, «обідів» пані Вердюрен не давала — у неї були «середі». Середи були витворами мистецтва. Пані Вердюрен знала, що на всьому світі нема нічого подібного, а проте якось різничувала їх. «Остання середа не йде ні в яке порівняння з попередньою, — казала вона. — Але наступна, гадається мені, буде найудалішою з усіх, які я влаштуувала будь-коли». Іноді вона казала відверто: «Ця середа була найгірша з усіх. Зате до наступної я готую вам великий сюрприз». Наприкінці паризького сезону, перед літникуванням, принципалка оголосила про закриття серед. То була для неї okazія заохотити «вірних». «Залишається всього три середі, залишається дві середі, — приказувала вона таким тоном, ніби наближався кінець світа. — Ви ж не пропустите наступної середі: це закриття сезону». Але закриття було вдаване, бо пані Вердюрен попереджувала: «Офіційно серед більше нема. То була остання в цьому році. А проте в середі я буду вдома. Ми «середуватимем» у своєму колі. Хто знає, може, ці інтимні середі будуть найприємніші». В Ла-Распельєр середі були мимоволі розраховані на тісніший гурт, але Вердюрени повсякчас здибали знайомих, що були тут переїздом, і кликали їх провести вечір, отож майже щодня у них були середі. «Я не пригадую добре прізвищ запрошених, але знаю, що там буде пані маркіза де Ка-мамбер», — казав ліфтер; нашим із ним розмовам про Камбре-мер так і не вдалося

вигіснити захрясле у нього в голові здавна знайоме слово, склади якого, звичні, наповнені певним значенням, приходили на допомогу молодому службовцеві щоразу, коли він мав клопіт із цим важким для нього прізвисьмом, і він зараз же віддавав їм перевагу і переробляв їх — віддавав не з ліні чи з любови до всього міцно утвердженого, а з потреби логіки і ясности, яку ці склади вдовольняли.

Ми збиралися сісти у порожній вагон, де я міг цілуватися з Альбертиною цілу дорогу. Та порожнього вагона не було, і ми зайшли в купе, де вже сиділа головата дама, негарна й стара, з чоловічим виразом на лиці, дуже вичепурена, — вона читала «Ревю де Де Монд». Вона була вульгарна і водночас із великими примхами; я прикинув, до якої соціальної групи вона належить, і вирішив, що це, мабуть, бандурша з якогось великого дому розпусти, мандрівна сватниця. Про це кричали її лице, її манери. Я тільки досі не знав, що такого розбору дами читають «Ревю де Де Монд». Альбертина, кивнувши мені на неї, моргнула й посміхнулася. Дама зберігала вельми поважну міну, а що в мені знову витала думка, що на позавтра мене запрошено до замешканої на кінцевій станції цього залізничного рукава славетної пані Вер-дюрен, що десь на проміжній станції мене виглядає Сен-Лу і що, проїхавши трохи далі, я справив би велику втіху маркізі де Камбремер, зголосившись гостити у неї в Фетерні, то в очах моїх грали бісики, як я споглядав цю вбрану мов на весілля даму, яка, либонь, вважала, що гожість туалету, пера на капелюшку і «Ревю де Де Монд» ставлять її на щабель вище за мене. Я мав надію, що дама просидить у вагоні не довше, ніж пан Ниссім Бернар, і що вийде вона принаймні у Тутенвілі, — та де там! Потяг зупинився в Евревілі — дама ані руш. Не вийшла вона ні в Монмартен-сюр-Мері, ні в Парвіль-ла-Бенгарі, ні в Енкарвілі, а коли нарешті потяг минув Сен-Фрішу, останню станцію перед Донсьєром, я, збезнадіївшись і вже не зважаючи на даму, почав обіймати Альбертину. В Донсьєрі мене зустрів Сен-Лу; він сказав, що вирвався на вокзал ненадовго, бо живе в тітки, телеграма моя прийшла оце тільки зараз і застукала його зненацька, а в нього обов'язки, тож він може присвятити мені лише годину. Ця година видалася мені, на жаль, задовго, бо Альбертина, ледве вийшовши з вагона, всю свою увагу звернула на Сен-Лу. Зі мною вона не розмовляла, відповідала крізь зуби, як я до неї озивався, відіпхнула мене, коли я до неї підійшов. Зате, гомонячи з Робером, сміялася своїм спокусливим

сміхом, цокотіла безугавно, бавилася з його псом і, дражнячи його, зумисне зачіпала пана. Я згадав, що того дня, коли Альбертина вперше дозволила мені поцілувати себе, я вдячно усміхнувся тому невідомому спокусникові, який викликав у ній таку різку зміну і полегшив мені морочливу справу. Тепер я думав про нього з жахом. Робер, очевидно, зрозумів, що я до Альбертини небайдужий, на її жартування не відповідав, і це розсердило її й налаштувало проти мене; потім він заговорив зі мною так, наче я приїхав сам, завдяки чому, коли Альбертина це помітила, я знову піднісся в його очах. Робер поцікавився, чи не маю я охоти зустрітися з його друзями, разом з якими я щовечора обідав у нього в Донсьєрі, принаймні з тими, хто ще залишався тут. Він завжди картав настирливе напутництво, а проте сам цим грішив. «На кий біс ти тоді так пнувся вчарувати їх, якщо тепер не хочеш їх бачити?» — спитав він мене. Я відхилив його пропозицію, бо волів не розлучатися з Альбертиною, а ще й тому, що вже відійшов від Роберових приятелів. Відійшов від них, тобто від самого себе. Ми палко мріємо про інший світ, де ми були б такі самі, як на землі. Але ми забуваємо, що, ще не дочекавшись переходу в той світ, ми і в цьому світі, коли збігло кілька років, стаємо іншими, не такими, як нам хотілося б залишитися навік. Навіть, як пристати на думку, що смерть змінить нас не більше, ніж перетворення, які відбуваються з нами в житті, все одно, якби ми в другому існуванні спіткали оте я, яким ми були колись, ми відвернулися б від себе самих, як від тих, із ким ми колись водилися, але кого давно вже не бачили — як от Роберових друзів, тих самих, кого мені було так любо зустрічати щовечора в «Золотому фазані» і з ким я тепер би тільки нудився і ніяковів. Ось чому, та ще й з тієї причини, що я волів не шукати тут того, чим колись дорожив, прогулянка по Донсьєру могла б видатися мені прообразом переселення до Раю. Ми часто мріємо про Рай або, точніше, про многі чергові раї, але всі вони, — ще задовго перед нашою смертю, — це втрачені раї, де ми почувалися б приبلудами.

Сен-Лу покинув нас на вокзалі. «Але тобі, мабуть, доведеться чекати близько години, — застеріг він мене. — Якщо будеш весь час тут, то запевне побачиш вуйка Шарлюса — він їде до

Парижа за десять хвилин перед тим, як поїдеш ти. Я вже попрощався з ним — мені треба вертатися до його від'їзду. Я не міг нічого сказати йому про тебе — твоя телеграма ще не встигла тоді

надійти». Коли Сен-Лу пішов геть, я закидав Альбертину докорами, а вона відповіла, що своєю холодністю зі мною вона про всяк випадок хотіла затерти у Сен-Лу те враження, яке могло б у нього виникнути, якби він, коли потяг спинився, помітив, як я нахиляюся до неї і обіймаю її за стан. Він справді звернув на це увагу (я не зразу зауважив Сен-Лу, а то б шанувався) і шепнув мені: «То це одна з тих гусок, про яких ти мені розповідав, із тих, що не відмовлялися бувати у мадемуазель де Стермар'ї, бо вважали,* ніби вона поганой слави?» Справді, коли я приїздив із Парижа до Донсьєра побачитися з Робером, мова зайшла про Бальбек, і я сказав йому щиро, що до Альбертини мені не підсту-питися, що вона — сама чеснота. А нині, коли я з власного досвіду вже давно знав, що це неправда, мені тим паче хотілося, щоб Робер думав, ніби це правда. Мені досить було б сказати, що я кохаю Альбертину, Робер був із тих людей, які ладні зректися втіхи, аби лиш порятувати приятеля від страждань, переймаючись ними, ніби своїми власними. «Так, у ній ще багато дитинного. Але ти нічого про неї не знаєш?» — спитав я стурбовано. «Нічого, поза тим, що ви сиділи як закохана парочка».

— Ваше поводження не затерло Роберового враження, — сказав я Альбертин і, коли Сен-Лу пішов. «Це правда, — погодилася вона, — все вийшло так невдало, я зробила вам прикрість, мені це болить більше, ніж вам. Ось побачите, я більше ніколи не буду такою; даруйте мені», — сказала вона, подаючи мені руку з сумною міною. Тут у глибу почекальні, де ми сиділи, я вгледів пана де Шарлюса — він чвалав поволі залую, а на певній відстані носій ніс його валізи.

У Парижі, де я зустрічав його лише на вечорах, нерухомого, в чорному фракку, гарно допасованому до його постаті, випростаного з тим, щоб зберегти ефектну гордовиту поставу і в такій позі ще більше чарувати своїм красномовством, я не постеріг, як він підтоптався. А ось тепер, коли він у ясному подорожньому вбранні, в якому здавався доволі-таки грубеньким, ішов перева-ги-ваги, колишучи черевцем і вихаючи майже символічним задом, немилосердне денне світло, падаючи на його підмальовані губи, на кінчик носа, де пудра трималася на кольдкремі, на чор-нющі фарбовані вуса, чия чорнява якість не лицювала до сивуватої чуприни, оголювало ті виверти, які при штучному світлі створювали б враження свіжости та молодявости.

Перекидаючися з бароном короткими словами (бо потяг його відходив), я дивився на вагон, де стояла Альбертина, даючи їй знак, що я зараз прийду. Коли я повернувся обличчям до пана де Шарлюса, він попрохав мене підійти до вояка, його кривого, і сказати, що він, де Шарлюс, його гукає, — кривий стояв по той бік рейок, наче теж збирався сісти до нашого потяга, але їхати не в Бальбек, а в протилежному напрямі. «Він служить у полковій оркестрі, — сказав мені пан-де Шарлюс. — Ви, на щастя, ще молодий, а я, на жаль, починаю старітися — вам легше перейти рейки». Я слухняно подався до вояка і з гаптованих лір на його комірці переконався, що той і справді музикант. Але ту саму мить, коли я вже ладен був виконати дане мені доручення, який же я був здивований, ба навіть урадуваний, пізнавши в ньому Мореля, сина лакея мого вуйка, з яким у мене пов'язувалося стільки спогадів! Я навіть забув про доручення пана де Шарлюса. «То ви в Донсьєрі?» — «Так, мене теж зараховано до оркестри артилерійського полку». Говорив Морель зі мною сухо і дивився пихато. Він приндився, до того ж зустріч зі мною, нагадуючи про батькове ремесло, була йому, мабуть, неприємна. Аж це я помітив, що до нас жене пан де Шарлюс. Зволікання уявки зне-терпеливило його. «Я б хотів послухати ввечері музику, — без усякого звертання до Мореля ознаймив з копита пан де Шарлюс, — плачу за вечір п'ятсот франків, — може, це зацікавить ваших приятелів, якщо ви маєте їх серед оркестрантів». Мені була добре знайома зарозумілість пана де Шарлюса, а проте мене вразило, що він навіть не привітався зі своїм молодим приятелем. А втім, барон не дав мені часу для роздумів. Подаючи мені приязно руку, він сказав: «До побачення, любий мій!», даючи зрозуміти, що я тут зайвий. Та мені й самому давно пора було до моєї любої Аль-бертини — як там вона одна? «Знаєте, — сказав я їй, вернувшись до вагона, — життя на курорті й мандри переконують мене, що в світському театрі менше декорацій, ніж акторів, і менше акторів, ніж «ситуацій». — «Чому ви мені про це кажете?» — «Бо пан де Шарлюс попросив мене покликати свого приятеля, і ось щойно, на цій самій платформі, я впізнав у ньому одного зі своїх давніх приятелів». Але, розповідаючи про це, я намагався зрозуміти, як барон міг здогадатися про соціальну нерівність між ним і Морелем, — обставина, про яку я не подумав. Спершу мені спало, що він дізнався про це від Жюп'єна, чия донька, як ми пам'ятаємо, була закохана у

скрипаля. Хай би там як, а мене вразило, що за п'ять хвилин до відходу паризького потяга барон висловив бажання послухати музику. Але, викликаючи в своїй пам'яті

Жюп'єнову доньку, я почав схилитися до думки, що в «зустрічах» міг би, навпаки, знайти відбиток вельми істотний бік життя, якби ми вміли сягати висот правдивої романтики, аж це мені сягнуло, і я збагнув, який я був простак. Барон досі в вічі не бачив Мореля, а Морель — барона, засліпленого, але й знесміленого мундиром — хоча Морель носив тільки ліри, — і збуреного так, що попросив мене привести до нього людину, не здогадуючись, що я її знав. Принаймні п'ятсот франків, мабуть, компенсували Морелеві те, що між ними раніше не було жодних стосунків, бо я побачив, що вони й далі ведуть розмову, забувши, що стоять біля нашого вагона. Згадуючи про те, як пан де Шарлюс підійшов до Мореля і до мене, я вловив у цьому схожість із деякими бароно-вими кривими, коли ті зачіпали на вулиці жінок. Ось тільки тут обрана жертва була іншої статі. Починаючи з певного віку, хай навіть із нами заходять усякі зміни, — що більше людина стає сама собою, то дужче в неї виступають родинні риси. Бо природа, гармонійно тчучи кунштик своєї тканини, все-таки порушує монотонність композиції розмаїттям перехресних візерунків. Зрештою зарозумілість, з якою пан де Шарлюс озирнув скрипаля, могла бути оцінена по-різному. Її схвалили б три чверті світовців, призвичаєних до чоломбиття, але не префект поліції, який через кілька років запровадив над бароном нагляд.

— Пане! Паризький потяг уже рушає, — сказав носій, тримаючи в руках валізи. «Достолиха, я нікуди не їду, здайте все до камери схову!» — гукнув пан де Шарлюс і дав двадцять франків носієві, здивованому раптовою зміною в намірах пасажира і зачарованому винагородою. Щедрість пана де Шарлюса негайно привабила до нього квітникарку. «Купляйте гвоздики, любий пане, гляньте, яка троянда, вона принесе вам щастя». Жадаючи спекатися її, пан де Шарлюс дав їй сорок су, а квітникарка почала благословляти його і тицяти йому квітку. «Ой лелечко мій, чи дасть вона колись мені спокій! — сказав пан де Шарлюс кумед-но-жалібним тоном роздратованої людини, звертаючись до Мореля, в якого йому було так солодко шукати опіки. — Нам треба побалакати про важливі речі». Може, носій не встиг ще відійти далеченько, а панові де Шарлюсу не залежало на тому, щоб

збирати численну аудиторію, а може, цей вступ полегшував його бришкливій сором'язливості перехід до прохання про побачення. Музика з владною і рішучою міною обернувся до квітникарки і наставив у її бік долоню, ніби відсуваючи її й даючи їй навзнаки, що квіти нікому не потрібні і щоб вона негайно йшла собі. Пан де Шарлюс був захоплений цим рішучим, чоловічим жестом зграбної руки, для якої він видавався ще затяжким, надто масивним та брутальним, руки, що свідчила про дочасну розвинену твердість і гнучкість, які робили з цього головуса юного Давида, здатного стати на бій з Голіафом. Баронів захват мимоволі передавала його усмішка, від якої ми не в змозі утриматися, побачивши дитятко з надто поважною для його віку міною. «От було б гарно, якби такий хлопець товаришив мені в мандрах і допомагав у справах! — подумав пан де Шарлюс. — Як би це спростило моє життя».

Паризький потяг (до якого барон так і не сів) пішов. Потім ми з Альбертиною сіли до нашого, і я так і не дізнався, до чого дійшли пан де Шарлюс і Морель. «Більше ми ніколи не сваритимемось, перепрошую вас ще раз, — сказала Альбертина, маючи на увазі свої вибрики з Сен-Лу. — Будьмо завжди приязними одне з одним, — розчулено тягла вона. — Що ж до вашого приятеля Сен-Лу, то ви дуже помиляєтесь, якщо думаєте, ніби він справив на мене бодай якесь враження. Мені подобається в ньому лише те, що він, мабуть, щиро любить вас». — «Він чудовий хлопець, — мовив я; якби я говорив про Робера не з Альбертиною, а з кимось іншим, то неодмінно ідеалізував би Робера, але тепер я від цього утримався. — Шляхетний, щирий, відданий, лояльний, на нього можна покладатись як на гору». Стримуваний ревностями, я говорив про Сен-Лу тільки правду, але й те, що я сказав, також була правда. І знаходила вона свій вираз точно в тих самих словах, якими користувалася, кажучи про нього, маркіза де Вільпарізіс, коли я ще його не знав, коли уявляв його зовсім іншим — людиною пихатою — і казав собі: «Його вихваляють лише тому, що він аристократ». Так само, коли маркіза мені якось заявила: «Він буде просто щасливий!» — я уявив собі, побачивши, як він проїхав повз готель з віжками в руках, що тітчині слова — звичайна світська банальність, мовлена для того, щоб мені підхлібити. Але потім до мене дійшло, що вона знає коло моїх інтересів, знає коло мого читання, знає, що це, власне, й Роберові уподобання, і тому цілком щира, так

само як я цілком щиро сказав одній людині, яка писала біографію свого предка Ларошфуко, автора Максим, і якій треба було порадитися з Робером: «Він буде щасливий». Бо встиг його вивчити. Але, побачивши його вперше, я не міг повірити, щоб розум, зрідні моєму, сполучався з такою витонченістю вбрання та поведження. Судячи про нього з його оперення, я відніс його до якоїсь особливої породи. І ось тепер Альбертина, почасти, може, тому, що Сен-Лу, жаліючи мене, був з нею холодний, сказала мені те, що я раніше думав і сам: «Невже він такий-то вже й вірний друг? Я помічаю, що як людина з Сен-Жерменського передмістя, їй завжди приписують усі чесноти». А я за всі ці роки, коли Сен-Лу тримався зі мною на рівних і показав свої високі прикмети, ні разу не згадав, що він аристократ, сенжерменець. Типова зміна ракурсу в погляді на людей, разюча уже в приязні — проти звичайних людських взаємин і аж надто разюча в коханні, коли жадання стає таке гіпертрофоване, так перебільшує найпомітніші ознаки холодности, що мені їх треба було куди менше, ніж у першу хвилину знайомства з Робером, аби одразу повірити, що Альбертина гордує мною, аби уявити собі, що її приятельки — фантастично бездушні істоти, і приписати єдино поблажливості, на яку мають право врода і своєрідна гожість, слова Ельстіра, коли той відгукнувся про невеличке пляжне «гроно» в тому дусі, в якому маркіза де Вільпарізіс схарактеризувала Сен-Лу: «Славні дівчатка». І хіба не такі слова хотілося мені сказати про Альбертину нині, коли вона сказала мені: «Вірний друг чи ні — я принаймні не збираюся з ним зустрічатися, якщо він нас із вами посварив. Годі нам сердитися одне на одного. Це негарно». Тепер, потому як Сен-Лу нібито сподобався Альбертині, я на час майже зцілився від підозр, що вона любить жінок, — ці дві речі здавалися несумісними. Я дивився на Альбертинин сірий еластичний гумовий плащ, у якому вона була несхожа на себе, виглядаючи невтомною мандрівницею крізь дощ і сльоту і який, обпинаючи її, здавалося, не так мав захищати її сукню від води, як, буди просякнутим нею, щільно облягати тіло, немовби якийсь скульптор хотів зняти відбиток її форм, — дивився, дивився і раптом здер із неї покров, що ревниво тулився до пожаданих персів, пригорнув Альбертину до себе і гукнув:

*Мрійлива подорожнице, ти хочеш,
Чоло схиливши до мого плеча,*

Віддатись мріям? —

а потім обхопив обіруч її голову і показав їй шир затоплених німих піль, які у вечоровій тиші тяглися ген-ген аж до обрію, замкненого двома рівнобіжними лініями синіх, аж сизих пагорбів.

Через два дні, славної середи, я сидів у тому самому потязі (я виїхав ним сьогодні з Бальбека на обід до Ла-Распельєр) і все думав, як би не прогавити Коттара в Гренкур-Сен-Васті, де, як повідомила, знову подзвонивши мені, пані Вердюрен, нам треба було зустрітися. Він мав зайти до мого потяга, а потім показати, де стоять карети, послані з Ла-Распельєр на станцію. Ось чому, знаючи, що потяг стоїть у Гренкурі, наступній станції після Донсьєра, рівно одну хвилину, я загодя став біля вікна — так я боявся, що проочу Коттара або він проочить мене. Даремні хвилювання! Я не усвідомлював, що кланчик зробив усіх «вірних» на один копил, і тому їх, та ще й вичепурених на проханий обід, зразу можна було розпізнати в юрбі на платформі — впевнені, рафіновані й розкуті, вони нипали, наче по порожньому просторі, де ніщо не затримує уваги, по зімкнутих лавах звичайних пасажирів, щоб не прогавити якогось «завсідника», підсілого у потяг на поблиській станції, самі ясні, як сонечко, у передчутті, що на зустрічі знайде світська розмова. Печать обранців, накладена спільними обідами на членів гуртка, помітна була не лише, коли вони, маючи чисельну перевагу, громадилися серед стада інших пасажирів, — Брішо їх узивав ресив'ом^[14], — утворюючи на його тлі яскраву пляму, пасажирів, на чийх бляклих обличчях годі було прочитати щось із того, що цікавило Вердюренів, ані надію бодай колись пообідати в Ла-Распельєр. Зрештою ці пересічні пасажири виявили б куди меншу цікавість, ніж я, якби при них називали імена «вірних», попри те що декотрі з них зажили слави; що ж до мене, то я дивувався, що «вірні» досі ходять на прохані обіди, коли багато хто з них робив це, — як я довідався з переказів, — ще перед моїм народженням — у такі відлеглі й такі вже казкові часи, що я був схильний переоцінювати їхню давність. Контраст між тривалістю не тільки способу їхнього життя, а й розквіту їхньої снаги, — з одного боку, і зникненням то того, то того мого друга — з другого, пробуджував у мені таке саме почуття, яке опадає нас, коли наприкінці газети ми знаходимо те, чого найменше чекали, — скажімо, вість про чиюсь дочасну смерть, яка нам здається наглою, бо ми так нічого й не дізналися про її причину. Це почуття підказує нам, що смерть не досягає рівночасно всіх людей, що якась її хвиля, вихопившись уперед під час трагічного прибою, забирає життя, розташоване на тому самому рівні, що й інші, які ще довго милуватимуть нові хвилі. Далі ми, зрештою, побачимо, що розмаїтість

смертей у їхньому невидимому танку довкола нас і породжує ту разючу несподіванку, якою є для нас газетні некрологи. А ще я згодом з'ясував, що щирий талант, який, проте, любісінько вживається з дивоглядною тривіальністю розмовної мови, виявляється і дістає визнання лише з плином часу, з'ясовував і те, що особи сірі посідають високі становища, які пов'язувалися в нашому дитячому уявленні з образами старців, причому ми не думаємо про те, що міне скількись там років — і їхні учні й собі стануть ними, виб'ються в метри й викликатимуть в інших шану й страх, які самі колись відчували. Імена «вірних» не були відомі ресив'у — ресив вирізняв за зовнішнім виглядом. Навіть коли випадок, цей верховода над тими і тими, згромаджував певного дня їх усіх в одному вагоні й «вірним» залишалось тільки прихопити на наступній станції якогось самотнього супутника, цей вагон, який зразу можна було впізнати по ліктію скульптора Скі і який був оздоблений числом «Тан», розмаяним, мов прапор, у Коттарових руках, уже здалеку тішив око, мов якась пишна колісниця, і вабив на відповідній станції запізнілого кумпана. Єдиний, хто не міг розгледіти цих знаків обіцяної землі, був майже зовсім сліпий Брішо. Але тоді якийсь інший «вірний» сам захочувався виглядати сліпого: тільки-но в полі зору з'являвся його солом'яний брилик, зелена парасолька та сині окуляри, його лагідно й хапливо спроваджувано до вагона для обранців. Тож-бо не бувало випадку, щоб хтось із «вірних», якщо тільки не впадало в очі, що він набуцався, або просто не було так, що він не приїздив потягом, розминувся з іншими в дорозі. Іноді траплялося навпаки: «вірний» мусив їхати далеченько в пообідню годину, а отже, частину шляху він відбував сам, поки до нього не приєднувалася вся «громадка»; але й на самоті, залишаючись єдиним представником своєї породи, він брав на себе очі. Прийдешність, до якої він поривався, горіла на ньому печаттю, якої не міг не помітити, сидячи навпроти, пасажир, і пасажир казав собі: «Це має бути якесь цабе»; довкола м'якого капелюха Коттара або Скі він розрізняв якийсь невиразний ореол і не надто дивувався, коли на наступній станції (якщо то була кінцева зупинка), елегантна юрба вітала «вірного» біля приступок і підводила його до повозу, припрохувана уклінно довільським залізничним урядовцем, або (на зупинці проміжній) вдиралася до вагона. Саме так і вчинила — і то з неймовірною навальністю, бо дехто припізнівся, а потяг уже бухав

парою, — рать, яку Коттар вів бігом до того вагона, звідки я подавав йому знаки. Брішо, який був серед «вірних», за останні роки ще повірнішав, тоді як запал інших ці роки помітно остудили. Зір у Брішо дедалі згасав, і тепер він навіть у Парижі обмежував свою вечірню працю. Зрештою, він не симпатизував новій Сорбонні, де засади німецької наукової точності починали торувати над гуманізмом. Він задовольнявся веденням свого курсу та участю в екзаменаційних комісіях; ось чому він куди більше часу міг присвячувати світському життю, себто вечорам у Вердюренів або вечорам, на які, тремтячи з хвилювання, вряди-годи хтось із «вірних» кликав Вердюренів. Щоправда, двома наворотами кохання мало не спромоглося на те, чого не зуміла зробити наука, себто відірвати Брішо від кланчика. Але пані Вердюрен, яка завжди «малася на бачності» і, зрештою, вже почала за звичкою, набутою для добра салону, зазнавати платонічної втіхи від таких драм і розправ, остаточно посварила його з небезпечною особою, вмівши, як вона казала, «всюди дати лад» і «випалити рану розпеченим залізом». З однією небезпечною особою справа пройшла рівнесенько-гла-десенько, бо то була всього лишень праля Брішо, і пані Вердюрен, мавши з всякій порі вступ на шостий поверх до професора, який червонів з гордощів, що вона рачила залазити на його піддашшя, просто викинула цю нікчемницю за двері. «Як же це так? — гукнула, звертаючись до Брішо, Принципалка. — Така жінка, як я, вшановує вас своїми візитами, а ви приймаєте в себе якусь тварюку?» Брішо не забував про послугу, яку зробила йому пані Вердюрен, не даючи йому на схилі віку втонути в болоті; він дедалі прихилився до неї, тоді як навсупір припливу його симпатії, а може, внаслідок цього припливу, Принципалці почав настирюватися цей «вірний» своєю безкраєю потульністю і слухнянством, якого вона була загодя певна. Але Брішо дружба з Вердюренами додавала блиску, вирізняючи його серед колег сор-бонців. Їх засліплювали його розповіді про обіди, куди жодного з них зроду не запросять, журнальна стаття про нього і його портрет у Салоні пера відомого письменника чи пензля відомого маляра, чий талант цінували інші факультетники без жодної надії, одначе, повернути до себе їхню увагу, — і, нарешті, елегантність цього світського філософа, елегантність, яку спершу вважали за недбальство, поки їхній колега ласкаво не розтлумачив їм, що циліндер при візиті рекомендується ставити на підлогу і що коли збираєшся на якийсь обід

за містом, то хоч би які туди з'їжджалися фертики, надівати слід не циліндер, а м'який капелюх, який дуже личить до смокінга. В першу секунду, коли «громадка» пакувалася до вагона, я не міг навіть словом перекинутися з Коттаром, засапанним не так від того, що він біг, аби не пропустити потяга, як від захвату, що прибіг саме вчасно. То була не просто радість, що йому з чимось поталанило, його розпирало від сміху, ніби після веселого фарсу. «Оце-то пофортунило, оце-то попайдило! — сказав він, відсапавшись. — Ще трошки... Достолиха! Це називається — саме враз!» — додав він, підморгуючи, але не на те, аби дістати схвалення, що він поправно висловився, — бо певність лилася тепер з нього через вінця, — а тому, що був геть удоволений собою. Нарешті він міг познайомити мене з рештою кланчика. Мене прикро вразило, як я побачив, що майже всі вони — у смокінгах, як називають цей стрій парижани. Я забув, що Вердюрені вже поривалися зблизитися з вищим світом, — це поривання опізнила Дрейфусова справа, зате пришвидшила «нова» музика, хоч вони, зрештою, від своїх намірів відхрещувалися й відхрещувалися б доти, доки не здобулися б на успіх, — так отаман лише тоді називає свою мету, коли її вже осягне, і чинить він так, аби в разі його провалу не казали, що його розгромлено. А втім, вищий світ теж ладен був піти назустріч Вердюренам. Вважалося, що світовці їх не відвідують, але їх це зовсім не обходить. Салон Вердюренів називали храмом музики. Це тут — мовилося — знайшов натхнення і захо-ту Вентейль. Вентейлева соната й далі зоставалася геть незбагненна і майже нікому не відома, але про нього самого відгукувалися як про найбільшого компоніста доби, його ім'я витало в ореолі слави. Деякі паничі з Сен-Жерменського передмістя вирішили, що освітою вони не повинні поступатися перед буржуа; троє з них навчалися музики, і саме вони називали Вентей-леву сонату перлиною світотвору. Повернувшись додому, кожен з них розповідав про неї своїй інтелігентній матері, яка прилучала його до культури. Матері цікаво стежили за тим, як навчаються їхні сини, і на концертах не без пошани розглядали пані Вер-дюрен, яка сиділа в першій ложі, встромивши очі в партитуру. Досі цю потаємну світськість Вердюренів засвідчили тільки два факти. Пані Вердюрен мовила про принцесу де Капрарола: « О, ця жінка чарівна, розумна! Кого я не зношу — то це дурнів, зануд, від них я звірію». Людину тямовитішу це могло б навести на здогад, що

принцеса де Капрарола, великосвітська дама, візитувала пані Вердюрен. Принцеса навіть назвала її ім'я у пані Сванн, до якої приїздила після чоловікової смерти висловити співчуття, — вона спитала, чи знає Одетта Вердюренів. «Як ви сказали? — перепитала пані Сванн, і очі її посмутніли. «Вердюрен». — «А, ось ви про кого! — вигукнула Одетта зі скрухою. — Я їх не знаю, точніше, знаю, не будучи з ними знайома, колись я з ними зустрічалася у своїх приятелів, це було давно, вони люди приємні». Коли принцеса Капрарола поїхала, Одетта пошкодувала, що не сказала щирої правди. Але незумисна лжа була не наслідком рахуби, а плодом її острахів та прагнень. Одетта заперечувала не те, що доречніше було б заперечувати, а те, що їй хотілося, аби його не було, хоча б співрозмовник за годину й дізнався, що воно таки було. Незабаром до неї вернулася колишня певність, і, передбачаючи можливі запитання, Одетта, щоб не подумали, ніби вона їх боїться, почала говорити: «Пані Вердюрен, ну як же, щоб я та її не знала!» — з підкресленою сумирністю, ніби велика пані, що розповідає про те, як вона сіла до трамваю. «Нині тільки й мови що про Вердюренів», — мовила маркіза де Сувре. «Авжеж, гадаю, про них справді багато говорять. Час від часу в товаристві з'являються такі нові люди», — з усмішкою великопанської погорди підхоплювала Одетта, забуваючи, що й вона сама одна з найновіших. «Принцеса де Капрарола у них обідала», — вела далі маркіза де Сувре. «А, — відповідала Одетта, усміхаючись ще глумливіше, — мене це не дивує! Починається з принцеси де Капрароли, а потім з'являється ще хтось, наприклад, графиня Моле». Одетта говорила це з таким виглядом, ніби глибоко зневажала цих двох значних дам, при звичаєних «сушити тиньк» у свіжовідкритих салонах. Чути було з її тону, що вже когось, а її, Одетту, чи маркізу Сувре до таких зелених затишків не зтягнути й на ланцюгу.

Окрім визнання пані Вердюрен, що вона дуже цінує розум принцеси де Капрароли, ще одною ознакою того, як справно Вердюрени малювали собі свою будучність, було їхнє палке прагнення (звісно, потаємне), аби гості приходили до них обідати у смокінгах; сестриниця пана Вердюрена, той, що одного разу «залишився як рак на піску», міг би тепер без сорому віддати йому чолом.

Серед тих, хто в Гренкурі сів до нашого вагона, був і Саньєт, якого колись вигнав із дому Вердюренів його кривий Форшвіль, але який

знову повернувся до них. Вади Саньєта — попри високі його прикмети — з погляду світовців були колись зрідні Котта-ровим: сором'язливість, бажання примилитися, безплідні зусилля допевнитися цієї мети. Та якщо життя — правда, не в Вердюренів, де через той вплив, який справляє на нас минувшина, коли ми опиняємося у давньому своєму середовищі, Коттар загалом залишався собою, — змушувало цього ж таки Коттара, принаймні у хворих, у шпиталі, в Медичній академії, надягати на себе личину сухости, пихатости, поважності, надто карикатурну в ті хвилини, коли він каламбував перед своїми вдячними слухачами-учнями, і зрештою викопало істне провалля між Коттаром давнім і Коттаром теперішнім, то в Саньєта, навпаки, ті самі вади розросталися в міру того, як він силкувався виправитися. Часто нудьгуючи, відчуваючи, що його не слухають, він, замість говорити повільніше, як би зробив Коттар, замість повернути до себе увагу безапеляційним тоном, намагався жартиками добитися собі прощення за надмірну поважність своїх міркувань, ба більше: змушував себе говорити дедалі шпаркіше, ковтав слова, вдавався до скорочень, аби тільки не розмазувати, аби тільки бути розкутішим, а осягав цим лише те, що остаточно заплутував слухачів, їм здавалося, ніби так він зроду не виведе кінця. Його певність була зовсім не така, як у Коттара, у Коттара пацієнти ціпеніли під його поглядом, а потім знизували плечима, коли хтось захоплювався тим, який він буває гречний у суспільстві: «Коли він приймає тебе у своєму кабінеті, саджає тебе обличчям до світла, а сам сідає спиною до вікна і прошиває тебе поглядом, то перед тобою зовсім інша людина». Саньєтова певність не справляла належного враження; відчувалося, що за нею криється безмежна сором'язливість, що ця його певність випаровується від найменшої дрібнички. Приятелі одно доводили Саньєтові, що він себе недооцінює, та він і сам бачив, що люди, поза всяким сумнівом нижчі за нього, завиграшки добиваються того, що для нього лишається недосяжним, і що ж? — з остраху, що поважний вигляд завадить йому показати крам із доброго кінця, він щоразу, беручись розповідати якусь історійку, заздальгидь усміхався сам, мовляв, ох, і буде ж зараз реготу! Іноді, купившись на таку обіцянку сміховища, слухачі милостиво замовкали. Але в Саньєта все сходило на пшик. Часом якийсь добросердий сусіда непомітно, майже потаємці заохочував Саньєта підбадьорливою усмішкою,

ховаючи її від усіх, ніби тицяв йому в руку банкноту. Але ніхто не брав на себе більшого, не зважувався прилюдно підтримати Саньета вибухом сміху. Розповівши свій анекдот і осоромившись, знічений Саньет ще довго потім посміхався сам до себе, ніби смакував ту втіху, якої, на відміну від нього самого, інші чомусь не зазнали. А скульптор Скі, якого так називали тому, що важко було вимовити його польське прізвище, та й сам він, попавши в це світське коло, нібито волів, щоб його не плутали зі статечними, але марудними і занадто численними кривними, це сорокап'ятилітнє навдивовижу бридке страшидо, ще й досі поводилося, мов який хлопчик-мазя, ще й досі ганяло химери, а все тому, бо до десяти років ходило у чарівних вундеркіндах, у дамських пестунчиках. Пані Вердюрен запевняла, що в ньому більше від художника, ніж ув Ельстірі. Зрештою вони мали риси схожості, але чисто зовнішньої. Цього було досить, щоб Ельстір, якимось спіткнувшись Скі, перейнявся до нього глибокою відразою, яку нам — куди більше, ніж істоти зовсім на нас не схожі, — навіюють ті, хто схожий на нас своїм темним бо-ком, ті, в кому спливає все те, що є в нас негарного, в кому збереглися вади, від яких ми зцілилися, і які, нам на прикрість, нагадують нам, за кого нас могли вважати, допоки ми не змінилися. Але пані Вердюрен вважала, що Скі ширший від Ельстіра, що нема такого мистецтва, до якого він не був би голінний; пані Вердюрен вірила, що цей хист міг би вирости в неабиякий талант, якби Скі не лінувався. Ба навіть самі його лінощі здавалися Принципалці особливим даром, бо лінощі — це супротилежність працьовитості, а працьовитими бувають лише нездари. Скі малював усе, хто що скаже, на шпоньках, на дверях. Співав без голосу, грав із пам'яті і надавав роялю звучання оркестри не так своєю віртуозністю, як фальшивими басовими нотами, неспроможний підкреслити пальцями, що в такому-то місці має бриніти корнет-а-пістон, звук якого він, одначе, наслідував губами. Оповідючи про щось, він удавав, ніби пильно добирає слів, — так він хотів посилити справлене на слухачів враження, а перед тим, як узяти акорд, вимовляв, щоб передати спів суремної міді: «Трум!»; тож-бо вважалося, що ума йому не позичати, хоч насправді його розумовий апарат ледве давав собі раду з дво-ма-трьома думками. Незадоволений своєю репутацією мрійника, він уперто бажав довести, ніби він людина практична, статечна, — ось звідки походила ця показна манія уявної пунктуальності, уявного здорового глузду, нібито

загострена через його нетямку та необізнаність. Рухи його голови, шиї, ніг були б сповнені грації, якби він і досі мав дев'ять рочків, біляві кучері, широкий мереживний комірець та червоні сап'янці. Загодя прибувши на gren-курсський вокзал, він і Коттар залишили Брішо в почекальні, а самі надумали пройтися. Коли Коттар запропонував вернутися назад, Скі заперечив: «Нема куди поспішати. Сьогодні о цій порі проходить не місцевий потяг, а скрізний». У захваті від того враження, яке він справив на Коттара своєю обізнаністю навіть у дрібницях, Скі заговорив про себе: «Так, через те, що Скі кохається в мистецтві, бабрається в глині, всі думають, ніби він не від світу цього. А насправді ніхто ліпше за мене не знає розкладу цієї залізниці». А проте вони повернули назад, аж це Коттар, углядівши димок маленького потяга, зарепетував як на пуп: «Мерщій, берімо ноги на плечі!» Вони мало не спізналися, бо в голові у Скі переплуталися дні, в які ходили тут місцеві потяги і потяги скрізні. «А княгиня хіба не цим їде потягом?» — тремтячим голосом поспитав Брішо, чиї колеса-окуляри, блискучі, як дзеркало, що його ларинголог надягає собі на лоба, щоб оглянути горло хворого, ніби жили життям його очей і, може, завдяки зусиллям, які витрачав професор, аби пристосувати до цих окулярів свій зір, здавалося, дивилися самі, навіть як нічого цікавого не відбувалося, з напруженою увагою і пильнесенько. Лише коли хвороба почала поступово гасити його зір, Брішо відчув, яку радість він дає, — так само, буває, наша постанова розлучитися з якоюсь річчю, приміром, подарувати її, змушує нас довго роздивлятися її, шкодувати за нею, милуватися на неї. «Ні, ні, княгиня поїхала провести до Менвіля гостей пані Вердю-рен — там вона пересяде на паризький потяг. Цілком можливо, що й пані Вердюрен поїхала з нею — у неї справи в Сен-Марсі. В такому разі вона пристане до нас і ми поїдемо разом — це було б чудбно! У Менвілі доведеться взяти очі в руки! Га! га! Ще трошки, і ми з вами прогавили б потяг. Коли я його побачив, у мене жижки затрусилися. Ось що називається — секунда в секунду. Поміркуйте: якби ми спізналися на потяг і пані Вердюрен побачила, що повози котять без нас, — ото була б картина! — вигукнув усе ще збурений лікар. — Такі коники виливають не часто. Далєбі, Брішо, як вам подобається наша пригода?» — не без гордості спитав доктор. «Слово чести,— відповів Брішо, — якби ми не помітили потяга, ми б із вами, як висловлювався святої пам'яті Вільмен, сіли

маком». Хоча мою увагу зразу відвернули ці незнайомі мені люди, я нараз ізгадав, що мовив мені Коттар у танцювальній залі казино, і, ніби й справді була якась невидима сполучна ланка між певним органом та образами, народженими в нашій пам'яті, я, уявивши собі, як Альбертина пригортається персами до персів Андре, відчув гострий щем у серці. Щем цей швидко минув; гадка, що Альбертина має стосунки з жінками, здавалася мені вже неймовірною потому, як її загравання з Робером розпалило в мені нові ревності. У своїй наївності я вважав, що один нахил не може уживатися з іншим. Потяг був напхом напханий, і в Арамбувілі якийсь фермер у синій блузі, який мав квиток третього класу, сів до нашого купе. Доктор, певний, що княгині не гоже їхати в одному купе з фермером, викликав начальника станції, показав йому посвідчення, що він лікар великої залізничної компанії, і зажадав, аби фермера висадили. Ця сцена так прикро вразила сором'язливого Саньета, що на самім її початку він, побачивши юрбу селян на платформі і злякавшись, як би через цю сцену не зірвалася ціла Жакерія, прикинувся, ніби в нього сонячниця, і, щоб зняти з себе всяку відповідальність за докторову брутальність, гулькнув у коридор на пошуки того, що Коттар охрестив «ватером». Нічого не знайшовши, він задивився у вікно, обернене на той бік від станції. «Якщо ви вперше їдете до пані Вердюрен, пане, — сказав мені Брішо, який любив кидати перла перед «новаком», — ви побачите, що в цій оселі, як ніде, відчуваються «солодощі життя», як казав один із винахідників дилетантизму, наплювізму та сили інших модних змін, якими так і сиплють наші снобики, — я маю на увазі пана принца де Талейрана». Бо коли Брішо мовив про старосвітських магнатів, то додавав до їхніх титулів «пан», гадаючи, ніби це дотепно і «колоритно»; так, він казав: «пан дук де Ларошфуко», «пан кардинал де Ретц», якого він іноді ще величав: «цей БГі^Іе-ІГог-ІіГе^[15] де Гонді», «цей буланжист де Марсільяк». А коли згадував Монтеск'є, то ввертав з усмішкою: «Пан президент Секонда де Монтеск'є». Розумного світовця мав би дратувати цей бакалярський педантизм. Але і в бездоганних манерах світовця так само проглядає кастовий педантизм, коли він каже не просто Вільгельм, а неодмінно «цісар Вільгельм» чи коли звертається до княжої високости в третій особі. «О, оце був муж! — тягнув Брішо, маючи на увазі «пана принца де Талейрана». — Перед такими людьми треба всі боги викладати. Це родоначальник». «У пані Вердюрен

чарівний дім,— озвався до мене Коттар, — там ви знайдете всього потроху, бо то широкий дім, там бувають славетні науковці, як от Брішо, велике панство, як от княгиня Щербатова, вельможна пані російська, приятелька великої княгині Євдокії, яка бачиться з нею навіть у таку пору, коли нікого не приймає». Справді, велика княгиня Євдокія, не бажаючи, щоб княгиня Щербатова, якої вже ніхто не допускав до себе, приїздила до неї, коли вона приймала гостей, кликала Щербатову завжди дуже рано, коли її високість не мала в себе жодного з друзів, для яких зустріч із княгинею була б не менш неприємна, як для самої княгині. Три роки поспіль княгиня Щербатова, ідучи від великої княгині зрання, як ішла б манікюрниця, поспішала до пані Вердюрен (та тільки продираючи очі зі сну) і потім уже пропадала цілий день у неї. Можна сказати, що княгиня була куди вірніша пані Вердюрен, ніж навіть Брішо, а той же не пропускав жодної середи, бо на паризьких середах уявляв себе таким собі Шатобріаном ув Абеї-о-Буа, а на селі мався так, як мався б у пані дю Шатле той, кого він завше називав (з лукавством і самовдоволенням усевіди) «пан де Вольтер».

Брак знайомств дозволив княгині Щербатовій уже кілька років засвідчувати Вердюренам таку вірність, завдяки якій вона зробилася не просто «вірною», а еталоном вірності, ідеалом, який довгий час пані Вердюрен вважала за недосяжний і який побачила на схилі віку втіленим у цій своїй новій прихильниці. Хоч би яка ревнива була Принципалка, а навіть найгорливіші «вірні» бодай раз її «лудою лудили». Найбільші хатні сидяки піддавалися на спокусу якихось мандрів; найцнотливіші крутили роман; найзагартованіші здоровеги грипували; неприторенні ледацюги, й ті за щось бралися; безсерді, хоч які нелюди, могли поїхати, щоб закрити очі мрущій матері. І даремно пані Вердюрен казала тоді, як римська цесарівна, що вона — єдиний отаман, якого має слухатися її легіон, як Христа чи цесаря, що той, хто кохає батька-неньку так само, як її, і не занехає їх, щоб піти за нею, не годен її і що замість жирувати в постелі або давати водити себе за носа якійсь хвойді, куди ліпше бути з нею, пані Вердюрен, бо тільки вона здатна зцілювати й утішати. Але доля, яка любить часом скрасити схилок віку істоти, яка зажилася на світі, послала пані Вердюрен княгиню Щербатову. Посварена з родиною, вигнана з батьківщини, близька лише з баронесою Пютбюс та великою княгинею Євдокією,

княгиня Щербатова їздила до них лише в ранкову пору, бо їй не хотілося зустрічатися з баро-несовими приятельками, а великій княгині самій не хотілося, щоб її приятельки зустрічалися у неї з Щербатовою. О цій порі пані Вердюрен ще спала. Княгиня не могла пригадати дня у своєму житті, коли б вона не відлучалася з дому, окрім того часу, коли дванадцятирічною дівчинкою хворіла на кір; якось 31 грудня, коли пані Вердюрен, боючись зостатися самотою, спитала, чи не може княгиня в неї переночувати, хоча це й новорічна ніч, та відповіла: «Та байдуже, яка ніч! Зрештою, новорічну ніч проводять у родинному колі, а ви — моя родина»; мешкаючи по пансіонах, але живучи на пансіоні у Вердюренів, хоч би куди ті перебиралися, літнюючи з ними, княгиня могла з цілковитим правом звернутися до пані Вердюрен у дусі Вінї:

До тебе тільки я душею завше рвуся, — отож, головиха гуртка, бажаючи, щоб у неї була «вірна» навіть за гробом, домовилася з нею, що та, хто переживе другу, звелить поховати себе обік неї. Спілкуючися з чужими, а до «чужих» треба віднести й того, кому ми найбільше брешемо, бо зневага цієї істоти нам боліла б найгостріше: нас самих, — княгиня Щербатова намагалася довести, що три єдині її дружби, з великою княгинею, з Вердюренами, з баронесою Пютбюс, і справді єдині — не тому, що незалежно від її волі катаклізми не торкнулися їх серед великої руїни, а в силу вільного вибору, який змусив її віддати перевагу їм над усіма іншими, і що тільки цими трьома знайомствами вона й обмежилася, спонукувана особливою любов'ю до усамітнення й простоти. «Я не бачуся більше ні з ким», — приказувала вона, підкреслюючи свою непохитність і натякаючи, що вона радше дотримується певного правила, ніж підлягає сумній конечності. «Я буваю лише в трьох домах», — додавала вона, — так драматург, остерігаючись, що його п'єса не витримає чотирьох вистав, заявляє, що вона йтиме тільки тричі. Вірили Вердюрени цьому вимислу чи не вірили, — принаймні подружжя сприяло тому, що він укорінився в головах тих, хто належав до їхнього кланчика. Вони свято вірили в те, що княгиня попри величезний вибір поклала собі водитися лише з Вердюренами, а також у те, що Вердюрени, до чийого салону марно добивалося велике панство, згодилися зробити виняток лише для княгині.

«Вірні» вважали, що княгиня набагато переросла своє оточення, що вона там нудиться, що серед безлічі людей, з якими могла б спілкуватися, вона уподобала собі лише Вердюренів, а Вердюрени, глухі до запобігання шляхти, що набивалася до них у гості, звичайно, зголосилися зробити виняток лише для вельможної дами, розумнішої за інших, — для княгині Щербатової.

Княгиня була тяжко багата; на всі прем'єри вона брала велику ложу бенуара, куди, з благословення пані Вердюрен, запрошувала «вірних» і ніколи не кликала жодного стороннього. Всі показували одне одному на цю загадкову бліду даму, яка зістарілася, не посивівши, а радше зрудявівши, як деякі бабкуваті, але морозостійкі плоди, завислі на живоплоті. Багатство аж ніяк не заважало їй триматися напрочуд скромно; незмінно з'являючись у супроводі академіка Брішо, ученого світила Котгара, першого піаніста доби, а згодом і пана де Шарлюса, вона, проте, зумисне обирала ложу найтемнішу, сиділа все позаду, геть не помічала глядачів, розмовляла тільки у своєму тісному гурті, який перед кінцем вистави покидав ложу і йшов слідком за своєю дивною державицею, не позбавленою вроди, вроди несміливої, чарівливої і змарнілої. Так, княгиня Щербатова не дивилася на залу, залишалася в тіні, але лиш на те, щоб спробувати забути, що існує живий світ, до якого її поривало, але який годі було їй пізнати; «кумпанія» в ложі бенуара була для неї тим самим, чим для деяких звірят є мертвий безрух навколишнього світу, сповненого грізної небезпеки. А проте потяг до новинечі та до всяких цікавих речей, невідступний у світовців, довів їх до того, що таємничій незнайомці вони почали приділяти, може, навіть більше уваги, ніж славутам, які сиділи в передніх ложах і яких вони візитували. Вони уявляли, що вона не така, як їхні знайомі дами, що це тісне гроно видатних людей згуртоване навколо неї її незвичайним розумом і доброзичливою мудрістю. Коли з нею про когось забалакували або коли з нею когось знайомили, княгиня ледве озивалася, щоб підтримувати свою славу жінки байдужої до вищого світу. А проте з допомогою Котгара чи пані Вердюрен декому пощастило з нею зблизитися, і вона кожному новому знайомству раділа такою великою радістю, що забувала казочку про самохитність свого відлюдництва і розпускала хвоста перед прибульцем. Якщо він був якийсь нікчема, то всі дивом дивувалися: «Отакої! — казали вони. — Княгиня, яка й близько до себе не

підпускає, робить виняток для такого сіряка!» Але такі підбадьорливі знайомства траплялися рідко, загалом княгиня й далі жила інтересами кланчика «вірних».

Коттар мовив куди частіше: «Я побачу Ікса в середу у Вердюренів», ніж: «Я побачу Ікса у вівторок в Академії». Середа була для нього справою такою самою важливою і такою самою неминучою. Зрештою Коттар був із тих людей, знайомства з якими не дуже домагаються, через що вони вважають за такий самий неодмінний обов'язок відгукнутися на те чи інше запрошення, як би то був якийсь наказ, якась оповістка до військової установи чи до суду. Якщо він «лудив луду» Вердюренам і не приходив до них у середу, це означало, що його викликали до хворого з поважної причини, причому поважність залежала не так від небезпеки захворювання, як від громадського рангу ослаблого. Бо Коттар, хоч людина й добра, зрікався втіхи середі не через те, що, бачте, робітника спаралізувало, а через те, що міністр застудився. Але в такому разі він казав дружині: «Гарненько перепроси за мене пані Вердюрен. Попередь її, що я прийду пізніше. Його ексцеленція з успіхом міг би обрати собі інший день, аби схопити нежить». Однієї середі, коли їхня стара куховарка перетяла собі жилу на руці, Коттар, уже вбраний у смокінг, щоб їхати до Вердюренів, знизав плечима у відповідь на несміливе прохання дружини перев'язати рану. «Але ж я не можу, Леонтино!

— зойкнув він. — Ти ж бачиш, я в білій камізельці». Щоб не дратувати чоловіка, пані Коттар мерщій послала до клініки по старшого лікаря. Той, поспішаючи, взяв фіакр і підкотив до Коттарового під'їзду саме тоді, як панство виїжджало до Вердюренів, і довелося цілі п'ять хвилин смикати віжками, щоб коні роз'їхалися. Пані Коттар було ніяково, що старший лікар бачить свого учителя в вечірньому строї. Коттар злу вав на цю затримку, може, через те, що його гризло сумління, і поїхав у злomu гуморі, який змогли розвіяти лише всі втіхи, пов'язані з середою.

Якщо якийсь Коттарів пацієнт питав: «А з Германтами ви зустрічаєтеся?» — професор із цілковитою вірою відповідав: «Може, не з самими Германтами, не буду лити кулі. Але з усіма людьми такого десятка я бачуся в моїх друзів. Ви, звісно, чули про Вердюренів? Оті знають цілий світ. І при цьому Вердюрени не якісь там гольтіпаки в пір'ячку. У них водиться копійчина. Статки пані Вердюрен сягають

десь тридцяти п'яти мільйонів. Ба, тридцять п'ять мільйонів — це, що не кажи, а цифра. Зате пані Вердюрен і не скупиндя. Ось пан згадував про дукиню Германтську. Я вам розтлумачу зараз ріжницю. Пані Вердюрен — дама на всю губу, а дукиня Германтська, певне, старчиха. Ви розумієте, що й до чого, еге ж? У кожному разі, їздять Германти до пані Вердюрен чи не їздять, вона гостить у себе, а це куди важливіше, Щербатових, Форшвілів і tutti quanti^[16], людей найвищого лету, весь виквіт Франції і Наварри, і з нею, як ви легко могли б бачити, я розмовляю запанібрата. Зрештою такі люди охоче підтримують стосунки зі світилами науки», — додав він із блаженною усмішкою гонору, а гонорувався він не тим, що раніше так величали Потена, Шарко, а нині величають його, а тим, що він нарешті витовк усякі освячені звичаєм вислови, навчився хвацько їх тулити і жонглював ними віртуозно. Отож, навівши мені серед вхожих до пані Вердюрен осіб княгиню Щербатову, Коттар, прискаливши око, додав: «Тепер ви бачите, що це за дім, ви розумієте, що я хочу сказати?» Він хотів сказати, що дім Вердюренів — суцільний шик-блиск. А проте гостити у себе російську даму, знайому лише з великою княгинею Євдокією, — це було не бозна-що. Але княгиня Щербатова могла б і зовсім не бути з нею знайома, — від цього Коттарова думка про надзвичайну гожість салону Вердюренів не постраждала б, як не вмаліла б і його радість від того, як його там гостять. Пишнота, якою, як нам видається, оточені наші знайомі, схожа на пишноту акторів: марно б директор театру витрачав сотні тисяч на купівлю щиро історичних костюмів і справжніх клей-нодів, які не справляють жодного ефекту, тоді як великий художник-декоратор створює в тисячу разів яскравіше враження помпи, кинувши промінь штучного світла на куцину грубого полотна, всіяну стеклярусом, чи на паперовий плащ. Якась людина живе серед можновладців, але для неї це тільки нудні кревні чи набридливі знайомі, бо вона звикла до них із пупка і вони втратили в її очах усякий блиск. Натомість досить було, щоб цей блиск якимсь випадком оточив найсіріших сіряків, — і ось уже незліченних Коттарів засліплюють титуловані дами, чії салони в їхній уяві малюються осередком аристократичної елегантности, хоча ці дами й нігтя не варті навіть маркізи де Вільпарізіс та її приятельок (родовитих, але зубожілих дам, яких аристократки, вирості з ними, вже й знати не хочуть); якби всі ті, хто так пишається дружбою з цими висікаками,

писали свої мемуари і згадували там їхні імена, а також імена тих, кого вони в себе гостили, ніхто — не лише дукиня Германтська, а й сама маркіза де Камбремер, — не зміг би їх вирізнити з юрби. Але менше з тим! Зате Коттар має свою баронесу і свою маркізу, як у Маріво, — там баронеса безіменна, і нікого це не дивує. Великому панству і невтямки, хто ця дама, а Коттар її бачить панею над паніями, бо як титул сумнівний, то де тільки не красується корона: і на посуді, і на столовому сріблі, і на поштовому папері, і на скринях! Численні Коттари, уявляючи, що вони прописані в самому центрі Сен-Жерменського передмістя, певно, більше були під владою феодалних марень, ніж ті, хто справді мешкав серед принців, — так іноді купчик, який у неділю ходить оглядати «старезну архітектуру», запевняє, що середньовіччя надто відчувається в тій будові, в якій нема жодного несучасного каменя, склепіння якої помальоване насиньо учнями Вйоле-ле-Дюка і всипане золотими зірками. «Княгиня сяде в Менвілі. Вона поїде з нами. Але одразу я вас їй я не відрекомендую. Хай краще це зробить пані Вердюрен. Хіба що випадє okazія. Тоді будьте певні, я за неї вхоплюся». — «Про що ви балакали, панове?» — спитав Саньєт, який удавав, що виходив подихати повітрям. «Я цитував,

— сказав Брішо, — добре відомі вам слова того, кого вважаю за чільного представника «кінця віку» (вісімнадцятого, зрозуміло), вищеназваного Шарля Моріса, абата Перигорського. Спершу він подавав надії вийти на доброго журналіста. Та потім перевівся, я маю на увазі, пошився в міністри. Життя не обходиться без халеп. Політик він, зрештою, був неперебірливий, попри весь свій гонор вельможі, не відмовлявся працювати на короля пруссько-го, а в останні роки життя перекинувся до лівого центру».

В Сен-П'єр-дез-Іф у наше відділення сіла чарівна дівчина, на жаль, не з громадки «вірних». Я так і пас її поглядом: личко вона мала кольору магнолії, очі чорні, а що вже ставна, що вже зграб-ненька. Ще не сівши, вона забажала відчинити вікно, бо у вагоні стояла задуха; щоб не просити дозволу в усіх, вона звернулася, побачивши, що я один без пальта, до мене. «Вам свіже повітря не зашкодить?» — спитала вона швидко, дзвінко й весело. Мені хотілося відповісти: «їдьмо з нами до Вердюренів» — або: «Як вас звати і де ви мешкаєте?» Але я сказав: «Ні, панно, свіже повітря я люблю». Зручно вмостившись, вона знов озвалася до мене: «Ваших друзів не дратуватиме дим?» — і

закурила. На третій станції вона вискочила. Назавтра я спитав у Альбертини, хто б то міг бути. Бо в глупоті своїй гадав, що можна кохати щось одне, і, притуливши Альбертину до Робера, уже заспокоївся щодо жінок. Альбертина відповіла і, очевидно, щиро, що не знає. «Як мені хотілося б із нею зустрітися!» — виїкнув я. «Заспокойтеся,

— промовила Альбертина, — зустрінетеся, світ тісний». У цьому разі вона помилилася: більше я ніколи не спіткав чарівної дівчини з сигаретою і так і не дізнався, що вона за одна. А втім, ми ще побачимо, чому мені довелося надовго відмовитися від її пошуків. Але забути я її не забув. Часто на згадку про неї мене пориває жага. Але ці напливи почуття наводять нас на думку, що як ми хочемо, щоб зустріч із дівчиною ошчасливила нас, як першого разу, нам треба вернутися на десять років назад, бо за цей час дівоча врода змарніла. Зустрітися знову з людиною можна, але скасувати час годі. І ось неждано-негадано настає день, тоскний, як зимова ніч, коли ми вже не шукаємо ні тієї, ані жодної іншої дівчини, коли зустріч із нею, може, навіть злякала б нас. Бо ми вже не відчуваємо себе ні досить привабливими, щоб подобатися, ні досить дужими, щоб кохати. Не те, що усвідомлюємо себе в дослівному розумінні «імпотентами». Кохали б ми тепер так, як не кохали ніколи раніше. Але ми відчуваємо, що в нас уже замалий заряд снаги, щоб іти на таку велику справу. Вічний супокій уже лягає на наше життя такими смугами, коли нам несила вийти з хати, почати розмову. Не спіткнутися на східцю — це такий самий подвиг, як щасливо крутнути сальто мортале. Ну як же постати в такому стані перед коханою дівчиною, хай навіть у тебе молоде обличчя і жодного сивого волосу! Нам уже не вгнатися за юністю. А якщо сивина нам у бороду, а чорт у ребро, то це вже напасть. Вгонобляючи того біса, ми кличемо жінку, до якої не треба залицятися, яка поділить на один вечір з нами ложе і якої ми більше ніколи не побачимо.

— Про скрипаля й досі жодної вісточки, — сказав Коттар. Справді, лихом дня в кланчику стало «дурисвітство» улюбленого скрипаля пані Вердюрен. Скрипаль, відбуваючи військову службу коло Донсьєра, тричі на тиждень діставав звільнення на вечір і приїздив обідати в Ла-Распельєр. Аж це позавчора «вірні» вперше не знайшли його в поїзді. Висловлено припущення, що він спізнився. Та даремно пані Вердюрен

посилала коні до наступного потяга, потім до останнього — коні вернулися порожнем. «Мабуть, посадили на гауптвахту — іншого пояснення нема. Сказано, військо: щоб попасти під арешт, досить напоротися на лихого сержанта». «Якщо він обдурить і сьогодні, то пані Вердюрен хоч сядь та й плач, — зауважив Брішо, — саме сьогодні в нашої любої госпосі вперше обідають сусіди — ті, в кого вона винайняла Ла-Распельєр: маркізтво де Камбремер». — «Сьогодні? Маркізтво де Камбремер? — скрикнув Коттар. — А я й не знав. Себто, я, як і ви, знав, що взагалі вони мали заявитися, але не знав, що так скоро. Достолиха! — звернувся він до мене. — А що я вам казав? Княгиня Щербатова, маркізтво де Камбремер. — Він так смакував, вимовляючи ці імена, що не міг не повторити їх. — Ова! Що ж, непогано на почин. Таке зібрання! Голова в голову!» І, звертаючись до Брішо, додав: «Принци-палка, мабуть, лютиться, аж підскакує. Ми прибудемо їй на підмогу вчасно». Пані Вердюрен, осівши в Ла-Респельєр, удавала перед «вірними», ніби запросити до себе разочок власників цієї посілості — це для неї добрий хомут на шию. Завдяки цьому, — запевняла вона, — можна добитися кращих умов на той рік, тобто робить це вона лише з корисливої спонуки. А проте сама думка про обід з людьми, не приналежними до їхнього гуртка, немовби так жахала її, здавалася їй такою страхітливою, що вона весь час обід відкладала. Думка про цей обід і справді трошки лякала її, — з тих самих мотивів, про які вона говорила кожному, — тільки вона цей свій страх усіляко роздмухувала, з другого боку, зі снобістських міркувань вона була рада візиті де Камбремерів, та саме про це воліла мовчати. Виходило, що вона щира наполовину: вона справді вважала кланчик за єдиний у своєму роді; він здавався їй однією з тих громад, які створюються віками, і її охоплював трепет, коли вона думала про те, що в ньому з'являться провінціали, які зроду не чули ні про «Тетралогію», ні про «Майстерзінгерів», не зуміють виконати своєї партії в концерті спільної бесіди й занапасть у Вердюренів одну з найчудовіших серед — цих незрівнянних, крихких шедеврів, цих виробів венецького шкла, які можуть лопнути від фальшивої ноти. «До того ж це, мабуть, найзапекліші антидрей-фусари, звичайно, і мілітаристи», — сказав пан Вердюрен. «Ну й нехай, про мене, надто вже довго світ займається цією історією»,

— заперечила пані Вердюрен, яка, будиши щирою дрейфусаркою, проте, мріяла, щоб її дрейфусарський салон здобув визнання світу. Дрейфусарство брало гору серед політиків, а не серед світовців. Лаборі, Рейнак, Пікар, Золя досі лишалися для світу «здрайцями» і могли тільки його відтрити від «ядерця». Отож після вилазки в політику пані Вердюрен знову надило до мистецтва. Зрештою, хіба д'Енді та Дебюссі не «сплохували» в Дрейфусовій справі? — «Щодо Дрейфусової справи, тут зарадити неважко: ми посадимо гостей коло Брішо, — мовила пані Вердюрен (за генеральним штабом із «вірних» тягнув руку лише професор, багато втративши в її очах). — Не мусимо ж ми повсякчас мовити про саму Дрейфусову справу! Є морока більша: мені увірилися ці Камбремери!» Зате «вірні», під'юджувані таємною жагою познайомитися з Камбремерами і водночас ошукані удаваним бідканням пані Вердюрен з приводу цієї візити, щодня в розмові з нею наводили одні й ті самі гризькі докази, які наводила вона сама, виправдуючи своє запрошення, і пояснювали їй, чому ці докази невідпорні. «Та зважтеся ж нарешті, — повторював Коттар, — і ви дістанете пільгу, Камбремери триматимуть садівника, а ви зможете гуляти по моріжку. Все це варте того, щоб понудитися один вечір. Я ж бо про вас дбаю», — додавав він, попри те що серце йому було затьохкало, коли карета пані Вердюрен, в якій він їхав, розминулася одного разу з ландо старої пані де Камбремер, і що він почувався приниженим перед залізничними урядовцями, коли опинився на вокзалі неподалік від маркіза. А Камбремери, живучи далеко від світу і навіть гадки не маючи, що якісь гожі дами шанобливо відгукуються про пані Вердюрен, уявляли собі, що ця особа знається хіба що з богемою (може, навіть «нешлюбна») і що, коли вони там появляться, то вона вперше в житті побачить людей «значних». Вони зголосилися пообідати в неї єдино, щоб залишитися в добрих взаєминах з пожилицею, яку сподівався затримати на кілька сезонів, надто потому, як місяць тому довідалися, що Вердюрени одідичили кілька мільйонів. Мовчки і без несмачних жартів готувалися вони до цього фатального дня. «Вірні» вже не вірили, що цей день колись надійде — адже пані Вердюрен призначала його й переносила не раз і не два. Цими призначеннями і скасуваннями вона домагалася ось чого: по-перше, хай усі бачать, який морочливий їй цей обід, а потім, щоб тримати в готовності членів кланчика, які мешкали в сусідстві і були не проти

вряди-годи «одурити» пані Вердюрен. Принципалці й нев-гадно було, що цей «великий день» насправді справить їм утіху не меншу, ніж їй, — вона була на інше; переконавши їх, що для неї цей обід — добрий хомут на шию, вона могла тепер вимагати від них відданости. «Ви ж не покинете мене саму з цими хінськими бовванчиками? Нудитися, то за компанію! Звісно, побалакати на цікаві теми ми не зможемо. Ось і ще одна «середа» у нас змарнована, лихо, та й годі!»

«Справді, — підхопив Брішо, звертаючись до мене, — пані Вердюрен має олію в голові, завжди любовно викохує кожну свою «середу», і їй не до шмиги запрошувати ту зубожілу шляхту, родовиту, але блаженку. Кликати стару маркізу — було понад її силу, і вона ледве здобулася на запрошення до себе її сина та синові». — «Отже, ми побачимо молоду маркізу де Камбре-мер?» — спитав Коттар з усмішкою, усмішкою грайливою і маніжною, хоча він і не відав, гарна Камбремер-молодша чи негарна. Сам титул маркізи заохочував його примілятися й загравати. «А, я її знаю», — озвався Скі; він одного разу спіткав її, гуляючи з пані Вердюрен. «У біблійному значенні слова, ви її не знаєте», — відповів йому улюбленим своїм жартом Коттар, кидаючи крізь пенсне двозначний погляд. «Маркіза розумна», — сказав мені Скі. Я промовчав — з усмішкою вирубуючи кожне слово, він заходився доводити своє: «Вона, звісно, і розумна й ні; бо не освічена, і хоч легковажна, проте любить гарні речі. Вона краще змовчить, ніж бовкне якусь дурницю. Та й цера в неї лепська. Готова модель для портрета», — додав він, приплющивши очі, ніби вона йому позувала, а він на неї дивився. Я був зовсім іншої думки, ніж Скі, який усе обсмоктував цю тему, а отже, тільки сказав, що маркіза — сестра відомого інженера Леграндена. «Ге! ге! От бачте, вас познайомлять із гарною жінкою, — озвався Брішо, — і хто його знає, як складеться ця пригода. Клеопатра не була велика дама, то була жіночка зростом невеличка, свавільна, негарна, така, якою вивів її нам Мельяк, а чим це обернулося не лише для цього кепи Антонія, а й для всього стародавнього світу?» — <{Мене вже познайомлено з маркізою де Камбремер»,

— заперечив я. «А, тоді ви почуватиметесь як риба у воді». — «Я радий буду з нею побачитися, — зауважив я, — вона обіцяла дати мені почитати працю старого комбрейського кюре про місцеву топоніміку, — і я нагадаю їй про цю обіцянку. Мене неабияк цікавить і сам священик, і його етимологія». — «Я, бувши вами, не вельми б йому довіряв, — відгукнувся Брішо, — ту його працю, що нині в Ла-Распельєр, я знічев'я проглядав, і, на мій суд, вона уваги не варта, там помилка на помилці. Слово Ёгц входить до складу багатьох місцевих назв. От панотчикові й стрілив якийсь дикий помисел: ніби воно походить від Ёгі%а, тобто — висота, укріплене місце. Воно ввижається йому в назвах кельтських племен — латобригів, неметобригів тощо, а

далі він пов'язує його з такими іменами, як Бріан, Бріон тощо. Якщо ж звернутися до місцевости, якою ми оце маємо втіху їхати, то назва Брікбоз мала б означати — лісок на узгір'ї, Бріквіль — осада на узгір'ї, Брікбек, де ми зараз, не доїжджаючи до Менвіля, зупинимося, — висота біля струмка. А проте це неправильно: bricq

— давньоскандинавське слово і означає воно всього-на-всього міст. Так само fleur, яке улюбленець маркізи де Камбремер притягує за волосся то до скандинавських слів floi, flo, то до ірландських слів ae і aeg, безперечно, походить від данського fiord і означає — порт. Так само славний попик гадає, що назва станції Сен-Мартен-ле-Ветю, недалеко від Ла-Распельєр, означає Сен-Мартен-ле-В'є, тобто — vêtus^[17]. Певна річ, слово в'є відіграло велику роль в топоніміці цього краю. В'є звичайно утворюють від vadum і означає воно — брід, як у місцевості, яка так і називається — Ле-В'є — броди. Це відповідає англійському ford (Оксфорд, Герфорд). У даному разі в'є веде своє походження не від vêtus, а від vastatus — голого, спустошеного місця. Близько звідцілья розташовані Сотваст — vast Сетольда, Брільваст — vadum Берольда. Остаточо ж я переконався в необізнаності духівника, коли довідався, що в колишні часи Сен-Мартен-ле-В'є іменувався Сен-Мартен-дю-Гаст і навіть Сен-Мартен-де-Терргат. Треба сказати, що в цих словах v і g вимовляється однаковісінько. У значенні спустошувати можна вживати не лише дієслова devastar, але й слова gâcher. Жашер і гатін (від верхньонімецького wastinne) означає одне й те саме: терргат, тобто — terra vasta^[18]. Щодо Сен-Мерд, а колись (шануючи слухи ваші) Сен-Перд, то це — Санкіус Пердус, а звучав він усяк: і Перд, і Перді, і Пердюк, і Пердрюск, і Пердон. Не слід, одначе, забувати, що близесенько звідси є місця, які називаються просто Марс, — це свідчить лише про те, що тут поганська основа була живуча (бог Марс), але панотець не хоче на це зважати. Загалом тут багато шпилів, присвячених поганським божествам, таких, приміром, як гора Юпітера (Жемон). Ваш князь церкви нічого цього не бажає помічати, але й сліди, залишені християнством, він теж проочив. На своїх манівцях він прибився до Loctudi і твердить, що це слово варварське, а насправді це — Locus Sancti Tudenti^[19], а в імені Саммарколь він не розгледів Sanctus Martialis^[20]. Ваш панотчик, — побачивши, що це питання мене цікавить, — тягнув Брішо, — створює слова, що закінчуються на он, ом, ольм, від слова hol (hullus), тобто, на його думку, від холму, тоді як

насправді holl походить від давньоскандинавсько-го holm, що означає — острів: вам це добре відомо зі Стокгольма, а тут воно трапляється щокрок — Ульм, Енгоом, Таун, Робе-ом, Неом, Кеттеон тощо». Ці назви нагадали мені той день, коли Альбертина захотілася поїхати до Амфревілью-ла-Біго (до місцевосте, названої, як розтлумачив мені Бішо, за іменами двох її чергових власників) і запропонувала мені там пообідати в Робе-омі. «Від Неома, здається, шапкою докинути до Каркетюї і Клітурпса?» — спитав я. «Авжеж. Неом — це holm, острів, або, точніше, півострів славетного віконта Нігеля, чие ім'я збереглося і в назві Невіль. З походженням назв Каркетюї і Клітурпс, про які ви мене спитали, улюбленець маркизи де Камбремер теж наплутав. Звісно, він не проочив, що карке — то церква, німецьке Kirche. Вам знайома назва Керкевіль і тим паче Дюнкерк. Тож спиняймося краще на загальновідомому слові dun — у кельтів воно означало височина. Це dun поширене по всій Франції. Вашого абата загіпнотизувала назва Дюнвіль, яку він відшукав в Ер-е-Луарі; Шатоден, Ден-ле-Руа він знайшов би в Шері, Дюно — в Сарті, Ден — в Ар'єжі, Дюн-ле-Плас — у Н'єврї і так далі, і таке інше. Через це dun він припустився кумедної помилки з Дувілем — там ми небавом висядемо і там нас чекають вигідні повози пані Вердюрен. Дувіль — це латинське donvilla, — доводить він. Справді, Дувіль стоїть під високими пагорбами. Ваш усевіда піп проте відчуває, що дав хука. У якійсь старезній церковній книзі він вичитав Domvilla. І тут він дає задки: на його думку, Дувіль — це лсний маєток абата, Domino Abbati, з монастиря Михайла Архангела. Дослідник у захваті, хоча це може здатися досить дивним, якщо згадати, як негарно поводитися в цьому монастирі з часів «Капітулярія», виданого в Сент-Клер-сюр-Епт, до того ж було б із його боку більш ніж дивним не бачити, що король данський яко сюзерен усього цього узмор'я насаджував там культ Одина куди ревніше, ніж християнство. З другого боку, гадка, що п перейшло в т, мене не бентежить — вона вимагає куди менше натяжок, ніж цілком ясне Ліон, яке теж походить від dun (Lugdunum). Але так чи так абат помиляється. Дувіль у давнину не був Донвілем — колись він був Довілем, Eudonis Villa, Едовою селитьбою. Дувіль раніше називався Еска-лекліф — сходами в скелі. 1233 року Ед-Чашник, ескалекліф-ський сеньйор, подався до Святої землі; перед від'їздом він передав церкву абатству Бланшланд; за його благі справи селитьбу перейменовано на його

честь — ось звідки назва Дувіль. Варте уваги, одначе, що топонімія, з якою я не вельми обізнаний, наука не точна; якби до нас не дійшли ці історичні свідчення, ми могли б довести, що Дувіль походить від д'Увіля. Біля Дувіля було відоме джерело Каркебю. Уявляєте, як радіє панотчик, що знайшов там якісь сліди християнства, хоча в тих краях важко було проповідувати Євангелію через часту зміну проповідників, а проповідували її то святий Урсал, то святий Гофруа, то святий Барсанор, то святий Лаврентій Бредедентський і нарешті бо-бецькі ченчики. А щодо тюїт, то й тут автор послизнувся: він вбачає в ньому форму тофт — халупа, знану ним із Крікто, Ек-то, Івето, але це — твейт: нива, розорана цілина, як у Брактюї, в Тюї, в Регнтюї тощо. Він згоден, що в Кпітурпсі є нормандське торп — селитьба, проте початок назви йому хочеться вивести з *clivus*, тобто — схилу, тоді як він походить від *cliff* — скелі. Але найгрубіші його хиби викликані не невіглаством, а забобонами. Будь патріотом, про мене, але навіщо видавати святого Лаврентія Брейського за римського священика, свого часу дуже відомого, тоді як ідеться про святого Лоуренса О'Тула, архієпископа Дублінського? А які кричущі помилки сіє ваш друг уже навіть не з патріотичних почуттів, а з релігійних передсудів! Так, скажімо, недалеко від наших лараспельських господарів є два Монмар-тени: Монмартен-сюр-Мер і Монмартен-ан-Грень. Щодо Греня панотчик не зблудив: він розшолопав, що Грень з-латинська *Grania*, з-грецька Крене, означає ставки, болота', а всіляких там Кремаїсів, Кренів, Гренвілів та Ленгронів, ого скільки! Але щодо Монмартенів ваш нібито-лінгвіст хапається довести, ніби йдеться про парафію на честь святого Мартина. Він спирається на те, що святий Мартин — заступник усіх цих церков, але забуває, що той став їхнім заступником лише згодом; сиріч, панотчик засліплений ненавистю до поганства; йому і невтямки, що якби йшлося про святого Мартина, то мовили б: Мон-Сен-Мартен, як от абатство Михайла Архангела називають Мон-Сен-Мішель, натомість назва Сенмартен десь-найпевніш пов'язана з поганством: то були храми, присвячені богові Марсу; з них, щоправда, нічого не вціліло, проте поблизу збереглися руїни розлеглих римських твердинь, і саме це, якби навіть не було назви Монмартен (а сама вже ця назва розбиває всякі сумніви) неспростовно свідчить, що поганські святині справді тут стояли. Ось чому, як самі тепер бачите, книжчину, яку ви знайдете в Ла-Распельср,

годі назвати блискучою». Я заперечив, що в Комбре кюре цікаво тлумачив походження окремих слів. «Там, мабуть, під ним був твердіший ґрунт; переїзд до Нормандії вибив його в нього з-під ніг». — «І, либонь, не вилікував, — підхопив я, — бо прибув він туди з неврастенією, а вернувся з ревматизмом». — «Ох ця неврастенія! Вона перекинулася у нього філологією, як сказав би мій славний Поклен. Як ви думаєте, Коттаре, чи може неврастенія мати шкідливий вплив на філологію, чи може філологія діяти заспокійливо на неврастенію і чи може зцілення від неврастенії спричинити ревматизм?» — «Ще б пак, ні! Ревматизм і неврастенія — це два викарні різновиди невроартриту. Перехід від одного захворювання до другого відбувається шляхом метастазу». — «Премудрий професор, — промовив Брішо, — наколочує стільки латини і греки, що йому позаздрив би сам святої мольєрівської пам'яті пан Пургон. А, бодай тобі, я хотів сказати: наш славута Сарсе...» Брішо так і не зміг доказати. Професор нараз підскочив і гарикнув. «Достолиха! — і вже зрозумілою мовою вів далі: — Ми проїхали Менвіль (ге! ге!) і навіть Ренвіль.

— Він побачив, що потяг зупиняється в Сен-Марсі-Старому, де висідали майже всі пасажери. — Але ж не могли вони проскочити станцію! Ми загомонілися про Камбремерів і прогавили». — «Слухайте-но, Скі! Хвилиночку, велемудрий, — сказав Коттар, який уподобав це звертання, вживане в певних медичних колах.

— У потягу має бути княгиня, — очевидячки, не помітила нас і сіла в інше купе. Ходімо її шукати. Аби тільки не сталося якоїсь халепи!» І він повів нас на пошуки княгині Щербатової. Вона сиділа в кутку порожнього купе і читала «Ревю де Де Монд». Зі страху нарватися на грубощі вона вже давно завела собі звичку сидіти на місці нерухомо, зашиватися в куток — як у вагоні, так і в житті — і, перше ніж подати руку, чекати, щоб хтось привітався перший. «Вірні» застали її за читанням. Я пізнав її одразу: цю жінку, яка могла втратити своє попереднє становище в світі, але не своє панське коліно, принаймні була окрасою такого салону, як салон Вердюренів, я позавчора в цьому самому потязі взяв за бандуршу з дому розпусти. Її непевна соціальна особистість зразу стала мені ясна, скоро я почув її ім'я, — так, помучившись над загадкою, ми з'ясуємо врешті слово, і воно освітлює все, що досі було для нас у тумані. Таке слово для людини — її ім'я. Дізнатися через два дні, хто була та жінка, обік якої ти їхав у

потязі, але так і не визначив, якого вона рангу, цей сюрприз куди потішніший, ніж той, що готує нам журнал, де знаходимо розв'язання загадки з попереднього числа. Відомі ресторани, казино, приміські потяги становлять собою музеї імен цих соціальних загадок. «Княгине! Ми вас прогавили в Менвілі. Чи дозволите нам сісти у вашому купе?» — «Авжеж!» — відгукнулася княгиня; тільки по тому, як вона зачула, що Котгар до неї звертається, вона відірвалася від книги, очі її, як і очі де Шарлюса, хоча най-лагідніший мали вираз, чудово бачили тих, кого княгиня нібито не помічала. Котгар, думаючи, що сам факт запрошення мене вкупі з Камбремерами править мені за достатньо вагому рекомендацію, наважився відрекондувати мене княгині, і княгиня привіталася зі мною дуже гречно, але всім своїм виглядом показала, що чує мов ім'я вперше. «А хай тобі грець! — скрикнув лікар. — Жінка забула перешити гудзики на моїй білій камізельці. Ох, ці жінки! Що в них у голові? Не женіться! Чуєте? Не женіться!» — сказав він мені. Вважаючи, що як нема про що балакати, то не гріх і розжартуватися, Котгар зиркнув на княгиню та на інших «вірних», а ті, бо ж він був професор і академік, усміхнулися, захоплені його веселістю і простотою. Княгиня повідомила, що молодий скрипаль знайшовся. Вчора він цілий вечір пролежав із мігренню, а нині приїде, ще й привезе з собою давнього приятеля свого батька, якого спіткав у Донсьєрі. Сьогодні вранці, за сніданком, княгиня довідалася про це від пані Вердюрен, про що й розповіла нам, як завжди, скоромовкою, в якій звук р, розкочуваний з-російська, ніжно шемрав у її горлі, немов то був не звук р, а звук л. «А, то ви нині з нею снідали? — перепитав Котгар княгиню, а сам дивився на мене, немов хотів сказати: ну що, переконалися, яка близька княгиня з Принципал-кою? — Ну, та ви у нас вірна-вірнісінька!» — «Так, я люблю цей гулточок лозумних людей, пліємних, не злих, дуже плостих, де нема місця снобам і де всі такі дотепники». — «Достолиха, я згубив квиток! Куди ж він запропастився?» — скрикнув Котгар, побиваючись зовсім даремно. Він-бо знав, що в Дувілі, де нас мали чекати двоє ландо, контролер пропустить його без усякого квитка і тільки ще нижче віддасть йому чолом, мовляв, які тут можуть бути перевірки, коли він одразу впізнав у ньому Вердю-ренового завсідника. «Не посадять же мене за те до арешту», — махнув рукою нарешті лікар. «Ви, пане, казали, — спитав я Брі-шо, — що десь тут поблизу були славетні джерела; звідки це

стало відомо?» — «А це, між іншим, доводить назва наступної станції. Зветься вона Ферваш». — «Що ж тут можна збагнути?» — зашемерала княгиня, ніби кажучи мені запобігливо: «Ну й набрид він нам, еге ж!» — «Та тут усе зрозуміло, княгине! Ферваш — це гарячі води. Регуісіае асқае. До речі, — вів далі Брішо, — про молодого скрипаля: я забув передати вам, Коттаре, скорботну новину. Ви чули, що наш сердешний друг Дешамбр, піаніст, якого так любила пані Вердюрен, помер? Це жахливо». — «Він був ще молодий, — озвався Коттар, — але в нього, по-моєму, було щось із печінкою, якесь свинство, останнім часом він ходив як із хреста знятий». — «Щоб такий уже молодий, я б не сказав, — заперечив Брішо. — Коли у пані Вердюрен гостювали Ельстір і Сванн, Дешамбр уже був паризькою знаменитістю, і — дивна річ! — ще не діставши хрещення успіхом за кордоном. Що й казати, цей Дешамбр не сповідував євангельської віри в душі святого Барнума». — «Помиляється, він тоді ще не міг ходити до пані Вердюрен, він ще був у сповитку». — «Проте, якщо мене моя старезна пам'ять не змилила, мені здається, Дешамбр грав Вен-тейлевухонату для Сванна, коли цей клубмен, порвавши з аристократією, не передчував, що колись перевернеться у зміщанено-го принца-консорта владної у нас Одетти». — «Де пак! Вентей-леву сонату grano у пані Вердюрен, коли Сванн туди вже й ногою не потикався, — заперечив лікар (як усі великі трударі, переконані, ніби вони пам'ятають тьму важливих, на їхню думку, речей, він натомість забував тьму інших. — ось чому такі люди захоплюються пам'яттю тих, хто нічогосінько не робить). — Ви ж ще не перейшли на дитячий розум, щоб так забуватися», — сказав, усміхаючись, лікар. Брішо визнав свою похибку. Потяг зупинився. То була Сонь. Назва мене зацікавила. «От би знати, що означають усі ці назви!» — сказав я Коттарові. «А ви спитайте у Брішо, — може, він у курсі». — «Все дуже просто: Сонь — це сіконь, Бісопіа, чапля», — відповів Брішо, збудивши в мені шалене бажання розпитувати його про кожну нову назву.

Забувши, що вона шанує свій «куточок», княгиня Щербатова ласкаво запропонувала мені пересісти, аби я міг вільніше балакати з Брішо: в нього я хотів довідатися про інші прецікаві для мене етимології. Княгиня запевнила, що їй байдуже, як їхати: обличчям уперед чи назад, навсидячки чи навстоячки тощо. Вона не розкривалася доти, доки не відгадувала намірів прибульця, але, побачивши, що вони

добрі, всією душею намагалася зробити йому приємне. Нарешті потяг зупинився на станції Довіль-Фетерн — ця станція була майже на однаковій відстані від Фе-терна і від Довіля, звідси її подвійна назва. «А, кат його мамі! — скрикнув доктор Коттар, коли ми підійшли до турнікету, де забирали квитки, вдаючи, ніби похопився щойно тепер. — Не знайду квитка, не інакше — десь посіяв!» Але контролер, здіймаючи кашкета, сказав, що це не кінець світу, і поштиво усміхнувся. Княгиня дала фурманові вказівки, наче була за фрейліну в пані

Вердюрен, яка з огляду на Камбремерів не поїхала на станцію, що, зрештою, робила рідко, — а потім посадила до себе в повіз мене та Брішо. В іншому повозі вмостилися лікар, Саньєт та Скі.

Фурман, хоч і молодесенький, був, одначе, старшим фурманом Вердюренів, єдиним справжнім фурманом; удень він возив їх на прогулянки, бо знав усі шляхи, а ввечері привозив і відвозив «вірних». Супроводили його молодші фурмани (він добирав їх у потребі). Старший фурман був славний хлопець, тверезий і ручий, але з журливою міною і надто пильним поглядом, що свідчило про його схильність псувати собі кров через дрібниці, ба навіть — упадати в зажуру. Але зараз він був у доброму гуморі: йому пощастило прилаштувати свого брата, такого самого, як і він, добрягу, на службу до Вердюренів. Спершу ми поминули Довіль. Трав'янисті пагорби сходили до моря розлогими пасовищами, яким насиченість вогкістю й сіллю надавала незвичайної густини, м'якості і жвавості колориту. Острівці, що в Рівбе-лі підходили куди ближче до порізаного берега, ніж у Бальбеку, надавали морю нового для мене вигляду горорізьби. Ми поминули шале, майже суціль винайняті художниками. Потім звернули на шлях, і тут корови, самі на попасі й налякані нами не менше, ніж наші коні ними, на цілі десять хвилин заступили нам дорогу, а відтак ми рушили над морем. «Але Бога ради! — озвався нараз Брішо. — Повернімося до нашого безталанного Дешамбра; як ви гадаєте, чи пані Вердюрен уже знає? Чи сказали вже їй?» Пані Вердюрен, як майже всі світовці, саме тому, що потребувала товариства, ніколи більше не згадувала тих знайомих, хто по своєму сконові вже не міг приїжджати ні на середи, ні на суботи, ні на обід у вузькому колі. І не можна було сказати про кланчик, дуже типовий у цьому розумінні салон, що покійників у ньому більше, ніж живих, бо,

тільки людина вмирала, все подавалося так, ніби її ніколи й не було. І щоб уникнути обов'язкової нуди говорити про небіжчиків або, з огляду на жалобу, касувати обіди, — річ неприпущенна для Принципалки, — пан Вердюрен усім натуркував у вуха, ніби його дружина так побивається через смерть «вірного», що балачки про його втрату можуть збавити їй здоров'я. Зрештою, може, саме тому, що кончина інших уявлялася йому таким неминучим і звичайним лихом, думка про свій відхід так жахала його, що він волів про це не думати. Брішо, добра людина, сліпо вірячи роздебендюванням Вердюрена про свою дружину, боявся, як би скорботна вість не збурила його приятельки. «Так, сьогодні вона все узнала, — мовила княгиня, — потаїти це від неї було годі». — «О, перуни Зевсові! — гукнув Брішо. — Можу собі уявити, який то був для неї страшенний удар: двадцятип'ятирічна дружба! От уже хто був наш то наш!»

— «Авжеж, авжеж, тут уже нічого не вдієш, — озвався Коттар.

— Такі новини завше сумні, але пані Вердюрен — жінка сильна, і розум у неї бере гору над серцем». — «Я не цілком згодна з доктором, — ускочила в слово княгиня; а що вона завжди харамаркала, то здавалося, ніби вона коверзує і воднораз лукавить. — Пані Вердюрен холодна лише на позір, але під цим холодом криється добросердя. Пан Вердюрен розповідав мені, як на превелику силу він зумів утримати її від поїздки до Парижа: мусив збрехати, сказати, що Дешамбра ховають у селі». — «Сто чортів, цього ще бракувало — до Парижа! Але ж я знаю, вона така жаліслива, може, аж занадто. Горопаха Дешамбр! Заледве два місяці тому пані Вердюрен казала про нього: «На одну дошку з ним не поставиш ні Планте, ні Падеревського, навіть Ріслера». Дешамбр із більшою підставою, ніж отой, як там його, Нерон, який навіть німецьких учених зумів пошити в дурні, міг би гукнути: *Qualis artifex regeo!*^[21] Але принаймні він — тобто Дешамбр — помер, певне, в мить свого чаклунства, овіяний духом бетхо-венівського натхнення, згас мужньо — в цьому я не сумніваюся; сказати по щирості, цьому священнослужителеві німецької музики подобало пуститися духу під час виконання меси в ге. А втім, ця людина була й справді здатна зустріти кирпату свашку дзвінкою руладою; адже в цьому геніальному музиці, хай і спа-риженому, а все ж шампанцеві родом, іноді юрив французький гвардієць з усією його хвацькістю і гожістю».

З висоти, на якій ми опинилися, море видавалося не таким, як у Бальбеку, де воно скидалося на хвилясті пасма рухливих гір, — ні, тут воно було таке, яким розгортається перед очима з гірської верховини або з дороги, що обходить її, синястий глетчер чи сліпуча долина. Брижі здавалися тут застиглими, концентричні їхні кола наче прокресленими назавше; морська емаль, дуже мінлива в своїх відтінках, у глибу затоки, у виїмку естуарія, робилася синясто-молочною, і в цьому голубому молоці чорні суденця нагадували мух, заплутаних у павутинні. Розлогішої картини годі було уявити. Проте на кожному повороті до неї прилучалася нова частина, а коли ми доїхали до довільських рогаток, скелясті відножини, що досі заступали від нас половину затоки, урвалися, і я раптом побачив ліворуч бухту, майже таку саму глибоку, як та, що я мав повсякчас перед собою, але нині ця бухта дедалі розпросторювалася і гарнішала. Повітря на цій вишині п'янило мене своєю живлющістю й чистотою. В цю мить я кохав Вердюренів; мене глибоко розчулювало те, що вони послали по нас ландо. Я ладен був поцілувати княгиню. Я заявив їй, що такої краси ще не бачив. Вона визнала, що їй теж цей край наймиліший. Але я розумів, що для неї, як і для всіх Вердюренів, головне було не те, як милуються ним туристи, а те, що тут можна смачно попоїсти, гостити товариство, писати листи, читати — коротко, жити, бездумно розкошуючи цією красою, а не пробувати осягти її.

Коли повіз на мить спинився біля митниці, розташованої так високо над морем, аж мені здалося, ніби я дивлюся в синясту хлань з вершечка гори, голова мені пішла обертом; я спустив шибку; виразний гомін кожної хвилі, що бухала в берег, мав у своїй м'якості й чіткості щось величне. Чи не був цей гомін якоюсь одиницею міри, яка, розбиваючи наше звикле враження, їїоказує нам, що навкір звичайній нашій тямі вертикальні відстані домірні з горизонтальними і що вони, ті вертикальні відстані, немовби наближаючи до нас небо, не такі вже й великі, навіть коротші від звуку, що долає їх, немов хлюпінг отих дрібних хвиль, бо чистіше саме середовище, яке звук має подолати. І справді, якби ми відступили бодай на два ступні назад від митниці, ми б уже не чули гомону хвиль, у якого двісті метрів прямовисного урвища не гасили його м'якої, чіткої і приємної для вуха карбованости. Я подумав про те, що цей гомін довів би мою бабусю до тієї екстази, до якої її доводили явища природи й мистецтва, в простоті яких

відчувається велич. Мій безкрай надпорив огортав собою все. Мене зворушувало те, що Вердюрені послали по нас на станцію коні. Я сказав про це княгині, але вона вважала, що я надто переоцінюю звичайнісіньку ввічливість. Я знаю (вона звірилася згодом Коттарові), що я здався їй людиною надто екзальтованою; Коттар на те їй відповів, що я легко збуджуюся і що мені слід заживати заспокійливого і плести на дротиках. Я звертав княгинину вагу на кожне дерево, на кожний домочок, що тонув у ружах, вимагав, щоб вона на все милувалася, і був би радий пригорнути її до серця. Вона зауважила, що я, мабуть, маю малярський хист, що мені треба малювати, що її дивує, як же це мені ніхто нічого досі не казав. І визнала, що справді цей край мальовничий. Ми проїхали сільце Англесквіль, притулене на узбіччі. («Engleberti villa», — пояснив Брішо). «Але чи ви певні, княгине, що, попри смерть Дешамбра, обід відбудеться?» — спитав він, не думаючи про те, що послані на станцію коні, які оце нас везли, уже і є відповідь на його запитання. «Так, обід відбудеться, — відповіла княгиня. — Пан Вердюрен поклав собі не переносити його, аби відвернути дружину від «думок». До того ж за кілька років вона не скасувала жодної середи, і це порушення звичаю могло б її збурити. Останнім часом вона дуже нервується. Пан Вердюрен особливо радіє тому, що сьогодні приїдете обідати ви, він вірить, що дружину це розважить, — звернулася вона до мене, забувши, що недавно вдавала, ніби зроду не чула мого імени. — Мені здається, найкраще, якщо ви ні про що не заїкнетесь при пані Вердюрен»,

— додала княгиня. «Добре, що ви застерегли, — промовив наївний Брішо. — Перекажу цю пораду Коттарові». Ландо на хвилинку зупинилося. Потім знову рушило, але туркіт коліс, що лунав, поки ми проїздили містечко, урвався. Ми в'їхали в парадну лараспельсрську алею, де на ганку нас виглядав пан Вердюрен. «Добре, що я вбрався у смокінг, — сказав він, з приємністю відзначивши, що «вірні» у смокінгах, — раз до мене такі шиковні гості». Я перепросив, що приїхав у маринарці. «От і гаразд, чудово, — відгукнувся пан Вердюрен. — У нас на обідах по-простому. Я охоче позичив би панові мого смокінга, але він панові не підійде». Палке shake hand^[22], яким Брішо, вступивши в сіни, хотів засвідчити Принципалові свій жаль із приводу смерти піаніста, не викликало у Вердюрена жодного відгуку. Я почав вихваляти цей край. «О, дуже радий, дуже радий. А чому б

вам не приїхати сюди на кілька тижнів? Повітря тут чудове». Брішо боявся, що його ручкання не зрозуміли. «Ох, сердега Дешамбр!» — мовив він півголосом з остраху, що пані Вердюрен десь поблизу. «Жах!» — весело озвався пан Вердюрен. «Такий молодий!» — правив своєї Брішо. Нетерпеливлячись, що його баряють теревенями, пан Вердюрен відповів жваво, ніби з ячанням, але в його голосі чувся не біль, а дратівливість: «Атож, але що ж ви хочете? Ми тут нічим не зарадимо, наші бідкання його не воскресять, чи не так?» Нараз він повеселішав і просвітлів. «Нумо, коханий Брішо, скидайте швидше пальто. Маємо сьогодні буябес, а він довго чекати не любить. Тільки Богом вас благаю, не згадуйте перед пані Вердюрен про Дешамбра! Ви ж бо знаєте, вона потайлива, але її вражливість доходить до того, що це вже просто якась хвороба. Направду, присягаюся вам, коли їй сказали, що Дешамбр умер, вона мало не облилася слізьми», — сказав пан Вердюрен не без сарказму. Слухаючи його, можна було подумати, що тільки божевільний може оплакувати друга, з яким його пов'язувала тридцятилітня дружба, і водночас відчувалося, що хоча він і прожив із дружиною довгий вік, а все ж не завагається взяти її на зуби і що вона часто його дратує. «Як ви з нею про це забалакаєте, вона знов захворіє! Через три місяці після бронхіту — зважте на це. У таких випадках мені доводиться бути за доглядачку. Повірте, це теж не мед. Обтужуйте Дешамбра скільки заманеться, та тільки про себе. Думайте про нього, але не говоріть. Я кохав Дешамбра, але даруйте мені, ще більше я кохаю дружину. А, ось і Коттар, можете спитати в нього». Пан Вердюрен добре знав, що хатній лікар може робити силу дрібних послуг, — скажімо, порадити не хвилюватися.

Слухняний Коттар казав Принципалці: «Оце ви так глибоко переймаєтесь, а завтра зробите мені температуру 39 ступнів», як міг би сказати куховарці: «Завтра зробите мені телятину з ри-жом». Медицина, не вмюючи лікувати, грається в неправильне вживання дієслів та займенників.

Пан Вердюрен ще й ось чому радів: хоч як витирали два дні тому ноги об Саньета, а той не покинув «ядерця». Справді, знічев'я у пані Вердюрен та її мужа прорізалася схильність катувати людей, і для її вдоволення їм уже бракувало оказій незвичайних, завжди надто рідких. Щоправда, їм колись пощастило порізнити Одетіу зі Сванном, а Брішо з коханкою. Тепер вони шукали нової зачіпки — вони вже не

гріли на це надію. Але нагода випадає не щодня. Натомість Саньєт завдяки своїй вражли-вості, завдяки полохливій сором'язливості, що заганяла його в безвихідь, повсякденно правив їм за жертву. Тому з обави, як би він не дременув, його незмінно припрохували гречно й добродушно, як припрохують у ліцеї другорічники, а в полку — «діди», бажаючи ближче підманити новака, щоб залоскотати його і зацмокати. «Головне, — нагадав Коттар Брішо, який не чув пана Вердюрена, — перед пані Вердюрен — нічирк!» — «Не турбуйтеся, Коттаре, ви маєте справу з мужем розумним, як мовить Теокріт. Зрештою пан Вердюрен має рацію: до чого наші всі жалі? — додав професор, оскільки, наділений хистом присвоювати чужі вирази й поняття, але позбавлений проникливосте, він захоплено сприйняв Вердюренові слова як верх мужнього стоїцизму. — Але ми позбулися великого таланту». — «Як то! Ви ще згадуєте Дешамбра? — сказав пан Вердюрен; він вів перед, але, помітивши, що ми за ним не встигаємо, вернувся. — Послухайте,

— сказав він Брішо, — не треба нічого роздмухувати. Якщо Дешамбр помер, то з цього не випливає, що він геній — генієм його не назвеш. Грав він добре, цього не заперечиш, але він у нас вписався, а пересаджений деінде, захирів. Моя дружина захопилася його даром і вивела його в люди. Ви мою дружину знаєте. Скажу навіть більше: з погляду його слави, він помер саме вчас-но, секунда в секунду, як, маю надію, і наші канські мамзелі, будуть засмажені за незрівнянним Пампілевим рецептом (хіба що ви з вашими єреміадами збираєтесь так і захряснути в цьому каз-баху, відкритому на всі вітри). Адже ви не хочете нас усіх улеле-кати лише тому, що переставився Дешамбр, хоча, як на те пішло, він уже цілий рік мусив перед концертами грати гами, аби знову набути на якийсь час, на дуже короткий час, швидкості. Зате сьогодні ви почувете у нас — або тільки побачите, бо по обіді цей гультай частенько зраджує мистецтво ради карт, — зовсім іншого, ніж Дешамбр, музику, хлопчину, якого відкрила моя дружина (як відкрила Дешамбра і Падеревського та всіх інших), — Мореля. Це ледащо не з'явилося ще. Доведеться послати по нього повіз до останнього потяга. Приїжджає він зі старим приятелем родини — він його випадково здибав, і той приятель устиг йому осоружитися, але, якби він не взяв його з собою, музиці все одно довелось б сидіти в Донсьєрі й розважати приятеля дому: я маю на увазі барона де Шарлюса, а то

пізніше батько на нього розсердився б. «Вірні» ввійшли. Пан Вердюрен, затримавшись зі мною, поки я роздягався, жартома взяв мене під руку, буцімто серед гостей не знайшлося дами, яку він попросив би мене вести до столу. «Ви не здорожилися?» — «Ні. Пан Брішо розповідав мені прецікаві речі» — відповів я, думаючи про етимології, а також знаючи, як шановано тут Брішо. «Мене б не здивувало, якби він вам нічого не розповів, — промовив пан Вердюрен. — Зазвичай він тримається в затінку, знаннями ділиться неохоче». Я подумав, що пан Вердюрен хвалить Брішо не за те. «Помоєму, пан Брішо людина премила», — додав я. «Пречудова, пречарівна, — підхопив піднесеним тоном пан Вердюрен і, як завчений урок, сипнув: — Ученого педанта в ньому ні краплини нема, химерник, шалапут, моя дружина його обожнює, я теж!» Аж тоді до мене дійшло, що це похвала з легким насміхом. І я подумав про себе: а що як пан Вердюрен по стількох роках вибився з-під жінчиної опіки?

Різьбар дуже здивувався, дізнавшись, що Вердюрени зголосилися гостити у себе пана де Шарлюса. В Сен-Жерменському передмісті, де пан де Шарлюс був велика славнозвісність, ніхто ніколи не заїкався про його норови (більшість нічого про них не знала, дехто сумнівався, пояснюючи їх вибриками екзальтованої, але платонічної дружби, необережністю, та й годі, обізнані старанно таїли правду, знизували плечима, коли якась незичлива Галлардон давала з цього приводу наздогад буряків), зате про ці його норови, про які знала заледве жменька найближчих його знайомих, пащекували повсякчас поза тим колом, де він мешкав,

— так рев гармат стає чутний лише поза засягом зони тиші через явище інтерференції. Зрештою в тих буржуазних та артистичних колах, де барон вважався за втілення збоченства, його блискуча роля у світі, його панське ложе нікому не були відомі. Це явище подібне до того, яке ми бачимо в Румунії: Ронсар там славиться як магнат, а його поезія невідома. Найкумедніше, що Ронсарова родовитість, у яку вірять румуни, вигадка. Лиха слава пана де Шарлюса в світі малярів та акторів теж підтримувалася непорозумінням — тим, що його переплутали з графом Леблуа де Шар-люсом, а графа, що як і був його кривним, то хіба через дорогу навприсядки, може, мабуть, чи не помилково, поліція заарештувала під час одної дуже голосної облави. Отож-бо, всі шури-мури, які розповідалося про пана де Шарлюса,

приписувано йому даремно. Чимало професіоналів присягалося, що мали стосунки з паном де Шарлюсом, і самі в це щиро вірили, беручи фальшивого де Шарлюса за правдивого, а фальшивий де Шарлюс і не відбрикувався, чи то вважаючи це за найвищий шик, чи то вбачаючи в цьому своєрідний щит, тоді як де Шарлюса правдивого (барона, знайомого нам) ця плутанина довгий час ганьбила, хоча згодом, коли він пустився берега, стала йому зручною, бо і він міг відмагатися: «Це не я!» Нині й справді мовилося не про нього. Нарешті кривосудні розмови довкола факту (баронових уподобань) підсичувало його щире й геть-то невинне товаришування з письменником, який у театральному світі тішився, бозна й чому, такою самою славою, зовсім ним не заслуженою. Коли їх бачили разом на прем'єрі, то казали: «Ага!» Достоту так само вірили, що дуки-ня Германтська у грішних взаєминах із княгинею Пармською, і знищити цей міф було годі, бо він міг бути розбитий лише в такій близькості від цих двох великих дам, якої пліткарі навряд чи досягай б, лорнетуючи їх у театрі і паплюжачи перед сусідом по кріслу. Зважаючи на поведження де Шарлюса, різьбар виснував, що його становище у товаристві має бути погане, виснував без вагання, бо не мав жодного уявлення ні про родину де Шарлюса, ні про його титул, ні про його родовитість. Котгар гадав, ніби цілому світові відомо, що ступінь доктора медицини порожній звук, зате студент, залишений при лікарні, — це вже щось; так само помиляються і світовці, думаючи, ніби кожен має таке саме уявлення про їхню соціальну вагу, як вони самі та люди їхньої верстви.

Ув очах клубного посильного принц Агригентський був хитродумом, бо принц заборгував йому двадцять п'ять луїдорів, але той самий принц набував свого справжнього статусу лише в Сен-Жерменському передмісті, де мав три сестри-дукині, бо великий пан імпонує не людям скромним, у чиїх очах він мало важить, а людям блискучим, свідомим, що він за один. Барон міг, зрештою, вже сьогодні побачити, що знання у Принципала про знакомиті князівські роди неглибокі. Перекоаний, що Вердюрени «в лихо вскочать», допускаючи до свого салону для обранців ославлену особу, різьбар вважав за потрібне відвести Принципалку набік. «Ви дуже помиляєтеся; зрештою я в усі ці вигадки взагалі не вірю, а якби це була й правда, то мене це ніяк би не скомпрометувало!» — відрубала знавісніла пані Вердюрен, бо Морель був окрасою її серед і їй

залежало на тому, щоб його не образити. Коттар не висловив своєї думки, бо одвихнувся, як він сам оз-наймив, «залагодити дільце» до чепурні, а потім зайти до кабінету пана Вердюрена й черкнути дуже пильного листа до одного пацієнта.

Відомий паризький видавець, прибулий до Вердюренів з візиток», гадав, що його запросять на обід, аж це, зрозуміши, що він не досить чепурний для кланчика, поїхав мерщій. Був то високий, барчистий чолов'яга, чорнявець, працьовитий і доволі неприємний. Він нагадував ебеновий розрізний ніж.

Пані Вердюрен, зустрічаючи нас у своєму величезному, хоч конем грай, салоні, де колоски, маки, польові квіти, зірвані лише сьогодні, перебивалися їхніми зображеннями, які двісті років тому в різних відтінках гризайлю намалював з бездоганним смаком маляр, відірвалася від гри в карти зі своїм давнім приятелем і попросила у нас дозволу за дві хвилини дограти партію та ще й, очевидно, добалакати. Проте враження, які я їй звірив, її не потішили. Насамперед мене прикро вразило, що Вердюрени щодня повертаються з прогулянки додому задовго перед заходом сонця, тоді як милуватися на вечірнє тливо з крутого берега, а ще краще — з тераси Ла-Распельєр, — то була така втіха, ради якої я міг би пройти безкраї гони. «Так, це ні з чим незрівняно, — недбало кинула пані Вердюрен, позирнувши на великі зашклені вікна-двері. — Ми повсякчас можемо туди дивитися, а проте це ніколи не набридає», — додала вона і знов укняпилася в карти. Одначе мій надпорив робив мене вимогливішим. Я вболівав, що з салону не бачити Дарнетальських скель, а від Епьстіра я чув, що вони найкращі о цій порі, коли заломлюють стільки барвистого проміння. «О, звідси ви його не побачите, треба пройти в кінець парку, до «Вигляду на затоку». Там, з лавки, ви обіймете оком цілу панораму. Але самому туди йти не можна, а то заблукаєте.

Хочете, я проведу вас?» — додала вона млосно. «Отакої! Мало ти недавно намордувалася — хочеш, щоб болі відновилися. Пан ще до нас приїде і тоді вже намилується на затоку». Я не наполягав, я зрозумів, що Вердюренам досить знати, що захід сонця така сама частина їхнього салону чи їдальні, як у когось іще — гарне полотно, коштовна японська емаль, і що за неї можна викласти чималі гроші, які з них правили за Ла-Распельєр з усіма меблями; хоча самі піднаймачі рідко зводили погляд на захід; головне для них було в тім, щоб жити

приємно тут, гуляти, добре їсти, гомоніти, приймати милих людей, з якими ганяли більярд, смачно обідали і весело чаювали. Одначе згодом я побачив, що вони добре вивчили ці місця, — водили гостей на прогулянки, ще «інедіти», як і музика, яку вони слухали з ними. Роля, яку квіти в Ла-Распельєр, узбережжя, старі кам'яниці, невідомі церквиці грали в житті Вердюрена, була дуже велика; ті, хто бачив його тільки в Парижі і кому міська пишнота заступала життя на узмор'ї, навряд чи уявляли, як він малює собі ідеал життя і які радощі його ставить над усе. А проте вартість життєвих радощів, які він вважав правдивими, в його очах дедалі зростала, бо Вердюрени були переконані, що такої посілоти, як Ла-Распельєр, нема на світі, і збиралися її купити. Те, що їхнє самолюбство підносило Ла-Распельєр над усіма маєтками, виправдувало в їхній свідомості мій ентузіазм, інакше він трохи дратував би їх, бо за ентузіазмом ішли розчарування (як оті, що я зазнав, дивлячись на сцені Берму), до яких я щиро їм признався.

— Вернулося ландо, — нараз шепнула Принципалка. Скажемо коротко, що пані Вердюрен, навіть поза неминучими змінами, пов'язаними з віком, уже нічим не нагадувала ту пані Вердюрен, якою вона виглядала, коли Сванн і Одетта слухали у неї коротку фразу. Тепер, коли грали цю Вентейлеву фразу, пані Вердюрен не треба було прибирати захоплено-знеможеної міни, бо ця міна була вже не личиною, а її правдивим ликом. Внаслідок безугавних нервових зрушень через музику Баха, Вагнера, Вен-тейля, Дебюссі чоло у пані Вердюрен незмірно виросло, як виростають члени, врешті спотворюючись, від ревматизму. Її скроні, подібні до двох чудових сфер, де вічно лунає Гармонія, палахких, зболілих, молочно-білих, отінених обабіч сріблястими пасмами, промовляли від імени Принципалки, яка нині навіть не мала потреби промовляти сама: «Я знаю, що на мене чекає сьогодні ввечері». Її риси вже не силкувалися виражати всього надміру естетичних вражень, бо самі зробилися їхнім постійним виразом, застиглим на змарнілому й гордовитому обличчі. Через цю резигнацію перед близькими стражданнями, судженими їй Прекрасним, а також через гарт, потрібний на те, щоб одягтися, коли твоя душа ще повна сонатою, з обличчя пані Вердюрен, навіть як вона слухала несвітську музику, не зникала гордовито-байдужа міна, ба

більше, вона навіть відверталася, ковтаючи нишком дві ложечки аспірину.

— Ага, ось нарешті й вони! — з полегкістю гукнув пан Вердюрен, побачивши у дверях Мореля, а за ним і пана де Шарлю-са. Для барона обід у Вердюренів був не світською візитом, а підозрілою ескападою, і зараз він бентежився, немов школяр, який уперше опинився в бурдеї й тримається з бандуршою звичайненько. Зараз над завждішніми бажаннями пана де Шарлюса бути мужнім і холодним узяли гору (тільки-но він став на порозі) вічні уявлення про гречність, такі живі у нас тоді, коли сором'язливість змітає все, що ми вдаємо з себе, і звертається до царини підсвідомости. Коли інстинктивна атавістична гречність щодо незнайомих виявляється у таких людей, як де Шарлюс, байдуже великий він пан чи плебей, вводити їх до нового салону і провадити їх доти, доки вони доберуться до господині дому, незмінно береться душа якоїсь кривнячки, подаючи їм порятунок, наче богиня чи та, що втілена в них, як у своїх двійників. Так молодий маляр, вихований святобливою тіткою-протестанткою, ступає через поріг, похнюпившись і трясучи головою, зводить очі до неба, а потім упинається в уявну муфту, спогад про яку не менше, ніж коли б він справді був на її, тітки, голові, допомагає заляканому мистцеві пройти без агарофобії повз урвище, що тягнеться від сіней до віталеньки. Богобоязна кривнячка, пам'ять про яку спрямовує його кроки сьогодні, входила так багато років тому і з такою жалісливою міною, що всі питали себе, яке лихо вона оце звістує, але з перших же її слів ставало зрозуміло, що вона, як нині маляр, просто приїхала з кликаного обіду. Чинністю того самого закону, який вимагає, аби життя ради ще не доконаного акту ставило собі на службу, використовувало, спотворювало, безупинно паплюжило все найдостойніше шани, іноді найсвятіше і лише зрідка найневинніше у спадку минувшини, попри те, що закон народжує тоді відмінні образи, — братан пані Коттар, який засмучував родичів жінкуватістю й двозначними стосунками, входив завжди з радісним виглядом, ніби хотів піднести вам якийсь сюрприз або ознаймити, що ви дістали дідизну, — входив, весь розпромінений щастям, і запитувати, чого він такий щасливий, було б марно, бо цю погідність породжувала не-усвідомлена спадковість і переплутана стать. Він ходив навшпиньки, очевидно, жалкуючи, що не має при собі гамана з візитівками; ручкаючись, складав губи бантиком,

як це робила його тітка, і кидав у свічадо стурбований погляд, ніби справджуючи — хоча й був простоволосий, — чи не з'їхав набакир його капелюх: так питала про свій брилик одного разу Сванна пані Коттар. А пан де Шарлюс, якому товариство, де він обертався, у такі критичні хвилини постачало розмаїття прикладів, своєрідні арабески поштивости і підказувало, що подеколи задля простих дрібних буржуа треба вміти витягати на світ Божий і пускати в діло найвитворніші, зазвичай ховані в запасі чари, заметушився і, маніжачись, із тією розкутістю, яку мали б його рухи, якби він був у спідниці, здатній підкреслювати чи гасити його вигойди, рушив до пані Вердюрен, на око такий задоволений і підлещений, що здавалося, ніби його неабияк ушанували, рекомендувавши Принципалці. Голову він ледь похилив набік, а лице, світлячись задоволенням і добропристойністю, покритися привітними зморшками. Можна було подумати, що це простує віконтеса де Мерсант, так у де Шарлюс і проглядала зараз жінка, яку природа помилково втілила в ньому. Щоправда, барон зі шкіри пнувся, аби приховати цей огріх і видавати себе за мужичу віру. Та тільки-но він домагався цього, зберігаючи, проте, свої вподобання, через звичку відчувати себе жінкою, жіноцьке знову прозирало в ньому, і це викликалося вже не спадковістю, а його особистим життям. Мало-помалу він дійшов до того, що навіть у речах громадських міркував пожіночому, хоча й не усвідомлював цього, — бо ми перестаємо помічати, що брешемо, через брехню не лише перед іншими, а й перед самим собою, — ось і тепер (тільки-но барон увійшов до Вердюренів) він змушував своє тіло виявити всю галантність великого пана, та ба! його тіло, тямлячи те, чого він сам уже не розумів, заходилося розточувати, і то так, що пана де Шарлюса цілком можна було б назвати Іасіуїке^[23],

— чари великосвітської дами. Зрештою, описуючи подобу пана де Шарлюса, не можна не помітити, що деякі сини, не завжди схожі на батьків, хай навіть вони не збоченці і закохуються в жінок, своїми рисами поганяють пам'ять матерів. Але споганення пам'яти матерів заслуговує вже на окремий розділ.

Загалом зміна в пана де Шарлюса пояснювалася різними причинами, «шумування» у його плоті викликалося ферментами чисто фізичними, потроху змушуючи його тіло набувати жінкува-тости, проте перетворення, описуване нами нині, було духовного походження. Якщо ти вбив собі в голову, що ти хворий, ти, зрештою, справді занедужаєш, ти худнеш, тобі вже несила вставати з ліжка, у тебе ентерит на нервовому ґрунті. З любов'ю думаючи про чоловіків, ти зрештою стаєш жінкою, і сукня, яку ти подумки на себе надів, сковує твою ходу. Кілок, забитий у голову, може в таких випадках видозмінити стать (як ув інших — впливати на здоров'я). Морель, який ішов за бароном, підступив до мене привітатися. Уже в цю мить, через подвійну зміну, що зайшла в ньому, він справив на мене кепське враження (шкода, що я не зовсім вчасно його врахував). І то ось чому. Я вже згадував, що Морель, зумівши, на відміну від батька, людини залежної, визволитися, хизувався своєю геть-то презирливою розперезаністю. Того дня, коли він приніс мені фотокартки, він дивився на мене зверхньо і ні разу не назвав паном. Уявіть же собі мій подив, коли, побачивши мене у пані Вердюрен, він уклінно віддав мені чолом — тільки мені одному — і коли я почув, що перші звернені до мене слова засвідчують його «поважання» та «глибоку пошану», ніколи б я не припустив, що він би коли-небудь ушанував мене, письмово чи усно, такими зворотами. Я зразу ж відчув, що йому чогось від мене потрібно. І справді, одвівши мене набік, він звернувся до мене в третій особі: «Насмію просити пана про велику послугу: не згадувати при пані Вердюрен та її гостях, які обов'язки виконував мій батько в пайового дідуся. Якщо можна, хай пан скаже, що він керував маєтками панової родини і як управитель їхній мав право триматися з лановими батьками на рівній стопі». Виконувати Морелеве прохання було мені вельми не з руки і не тим, що з моїх слів виходило б, ніби його батько сидів на вищому стільці, ніж насправді, — це мене анітрохи не обходило, — а тим, що мого батька довелося б пошити в багатії, тобто, як мені здавалося, виставити на посміховисько. Та

Морель дивився на мене такими розпачливими, такими благальними очима, як же я міг йому відмовити! «Але, прошу пана, ще перед обідом! — упрохував він мене. — Якщо панові не важко, пан завжди знайде привід побалакати з пані Вердюрен». Я піддався на його умовляння: узявся підносити Морелевого батька, не надто б'ючи на «життєвий уклад» і «статки» мого батька-матері. Все це йшло у мене гладесенько-рівнесенько, і лише пані Вердюрен здивувалася, адже вона щось та пам'ятала про мого діда. Жінка нетактовна, ненависниця родинного вогнища (бо родинне вогнище розклало її «ядерце»), пані Вердюрен, зауваживши, що вона зовсім не так уявляла собі мого прадіда, що вона вважала його за дурнолюбця, який не прижився б у їхньому гуртку, був би там, за її словами, «білим круком», кинула: «Зрештою родинне вогнище — це така нудота, не знаєш, як звідти вирватися», — а відтак повідомила про одну цікаву рису з життя мого прадіда, рису, мені невідому, хоча я і здогадувався (я не знав прадіда, але вдома про нього часто згадували), що він страшенний жмикрут (не те що вуйко Адольф, приятель рожевої дами і хлібодавець Морелевого батька, надто вже гойний): «Те, що ваші діди й бабусі мали такого шиковного управителя, свідчить, що в одній родині можуть бути люди всякої масти. Ваш прадід був такий скнара, що, вже здитинівши на схилку віку, а йому й раніше, сказати по щирості, бракувало клепки в голові, всі вади ваших предків спокутуєте ви, — відмовлявся тратити три су на омнібус. Доводилося з ним посилати проводиря, окремо платити за нього кондукторові, а старому скнарі сказати, що його приятель, пан де Персіньї, здобув для нього право безкоштовного проїзду в омнібусах. Зрештою я дуже рада за нашого Мореля, що його батько непогано влаштувався. Мені здавалося, ніби він викладав у ліцеї, але це дурниці, я, мабуть, не так зрозуміла. Але це нічого не важить, бо тут, скажу я вам, ми цінуємо особисті прикмети, той внесок, що робить кожен, я це називаю «втаємниченням». Аби тільки людина кохалася в мистецтві, аби тільки вона належала до «братства», а решта — байдуже».

Належність Мореля до «братства», оскільки я міг помітити, полягала в тім, що він любив і чоловіків, і жінок і вгонобляв одну статтю з допомогою того, що запозичив у другої, — це ми побачимо далі. Але гідне уваги, що тільки-но я пообіцяв побалакати про нього з пані Вердюрен і дотримався своєї обіцянки, Мо-релів «пошанівок» як

корова язиком злизала, ввічливі вирази пропали, він навіть якийсь час уникав мене, показуючи, що я для нього нуль, і, коли пані Вердюрен хотіла, щоб я звернувся до нього по щось, щоб попросив його щонебудь зіграти, він і далі гомонів з якимсь «вірним», а потім переходив до іншого, міняв місце, як тільки я рушав у його бік. Доводилось тричотири рази повторити Морелеві, що я до нього звертаюся, — лише тоді він коротко й неохоче відповідав; коли ж ми з ним zostавалися вдвох, він робився невпізнаним. Де не бралася щирість і приязність, — при бажанні, він умів чарувати. Проте вже того першого вечора я переконався, що він ніяк, що в разі чого він спадлючить і що вдячність для нього почуття невідоме. Зрештою щодо невдячності він винятку не становив. Але в мені жило щось від бабусі й мене радувало, що люди такі різні, чого ж від них сподіватися й ображатися на них, люди є люди, ось чому я дивився крізь пальці на Морелеве падлюцтво, захоплювався його веселістю, коли він її виявляв, мене потішило навіть те, що він, як мені здалося, почав щирувати зі мною, щойно вичерпався увесь його набір фальшивих уявлень про людську вдачу і до нього дійшло (дійшло не зразу, бо з ним траплялися химерні рецидиви його первісної й сліпої дикости), що моя поблажливість щодо нього некорислива, що моє потурання плине не зі сліпоты, а з того, що він називав добрістю, а головне, мене підкупала його майстерність; хай ця майстерність зводилася лише до дивовижної віртуозности (Морель не був правдивим музиком в високому значенні цього слова), проте давала мені змогу послухати знову чи почути вперше стільки гарної музики. Зрештою його менеджер, пан де Шарлюс (я не знав за бароном таких талантів, але дукиня Германтська, що пам'ятала його замолоду зовсім іншим, казала, що він для неї скомпонував сонату, розмалював вахляр тощо), скромний, коли йшлося про справжні його високі прикмети, про першорядні обдарування, зумів підпорядкувати Морелеву віртуозність його розмаїтому артистичному чуттю, а чуття ще більше насталило його віртуозність. Уявіть собі артиста російського балету, природженого танцюриста, але виробленого, навченого, всебічно розвиненого Дягилевим.

Розповівши пані Вердюрен про Мореля те, що він просив мене передати їй, я забалакав був з паном де Шарлюсом про Сен-Лу, аж це до салону впав Котгар і ознаймив, як про пожежу, що прибули Камбремери. Пані Вердюрен не хотілося при нових гостях, себто при

панові де Шарлюсу (якого Коттар не помітив) і при мені, знак подавати, що вона надає великої ваги приїзду Кам-бремерів, і вона навіть не ворухнулася, ніяк не відгукнулася на цю новину, лише, не припиняючи зграбненько обмахуватися віялом, промовила награним тоном артистки, що виконує роль маркізи на сцені Комедії Французької: «Барон саме нам розповів...» Коттара як перуном ударило! Уже не з давньою моторністю, бо наука та високі гонори сповільнили його дикцію, а проте з тим самим запалом, що повертався до нього у Вердюренів, він скрикнув: «Барон? Та де ж він, барон? Де барон?» Мовлячи це, він розглядався зі здумілою недовірою. Пані Вердюрен з удаваною байдужістю господині дому, чий лакей розбив при гостях коштовну шклянку, з фальшивим патосом лауреатки консерваторії, що грає Дюма-сина, відповіла, віялом показуючи на Морелевого ласкавця: «Ось, знайомтеся: барон де Шарлюс — професор Коттар». Пані Вердюрен, зрештою, була не від того, щоб грати роль світської дами. Пан де Шарлюс подав два пальці, і професор потиснув їх із доброзичливою усмішкою «світила науки».

Але він прикипів до підлоги, побачивши на порозі Камбремерів, а пан де Шарлюс, бажаючи сказати мені дві слові, потяг мене в куток і при цьому — з-німецька — мацнув мої м'язи. Маркіз де Камбремер нічим не скидався на стару маркізу. Він удався, як ніжно висловлювалася про нього маркіза, «цілковито в тата». Тих, хто про нього лише чув або судив із листів, які маркіз мережив хвацько, гладкописом, вражала його зовнішність. Звісно, до неї треба було звикнути. Але його носюра, закандзюблений над ротом, — одна-однісінька кривуля, якої б нікому не спало накреслити на його обличчі, — зраджував у всій красі його дурість, іще пишнішу від сусідства двох, нормандської червені, яблук. Можливо, в очах маркіза де Камбремера, прикритий повіками, і світив клопоть котантенського неба, такого тихого в погідні, соняшні дні, коли, гуляючи, ми любимо, пристаючи край шляху, рахувати сотні тополиних тіней, але ці важкі, каправі, лінівні повіки заступили б дорогу самому розуму. Отож глядач, спантеличений амбразурою цих блакитних шпарок, позирав на кривого носюра. Через зміщення органів чуття маркіз де Камбремер дивився носом. Ніс маркіза де Камбремера не був потворний, радше він був занадто гарний, занадто здоровий, занадто гордий зі своєї поважно-сти. Горбатий, лискучий, полив'яний, новісінький, він був би

радісінський надолужувати духовне убозтво погляду, та от халепа: якщо в очах іноді світиться розум, то ніс (хоч би який був внутрішній зв'язок між рисами і хоч би яка була таємна їхня взаємодія) є органом, де любісінько гніздиться дурість.

Цілком пристойні темні пари, які завжди, навіть уранці, носив маркіз де Камбремер, заспокійливо діяли на тих, кого засліплював і дратував нахабний блиск пляжних костюмів на незнайомцях, а проте було невтямки, з якого дива дружина голови суду з міною і з апломбом знавця, як особа найкраще оббута у вищому світі Алансона, заявляє, що в маркізі де Камбремер зразу відчуваєш, навіть не знаючи, хто се, світовця, добре вихованого, здатного самою своєю присутністю змінити атмосферу Бальбека, словом, такої людини, біля якої легше дихається. Їй, що задихалася в Бальбеку від натовпу туристів, він заступав слоїк із нюхальною сіллю. Мені, навпаки, він здався одним із тих, кого моя бабуся одразу віднесла б до «поганого десятка», а що снобізм був їй незрозумілий, то, мабуть, її ошелешило б, що йому вдалося зашлюбити панну Легранден, яка мусила б бути вимогливішою до високих прикмет свого обранця, дівчину, в якій брат — «такий статковитий». У кострубатій вроді маркіза де Камбремера можна було знайти одну приємну рису: щось «тутейше», щось давезне;

дивлячись на його неоковирну подобу, яку так і тягло підправити, спадали на думку назви нормандських містечок — назви, в етимології яких панотчик плутався, бо хлопи, кепсько вимовляючи чи неправильно розуміючи нормандське або латинське слово, зрештою закріпили в якомусь варваризмі, який уже завівся в кар-туляріях, як сказав би Брішо, і нісенітницю, і помилкову вимову. Зрештою життя в цих старезних маленьких містечках буває дуже затишне, і маркіз де Камбремер мусив би мати в собі щось гарне, бо стара маркіза не лише любила цього свого сина більше, ніж синову (зрештою, мати є мати), а й часто казала, що маркіз кращий за своїх братів, принаймні двоє з яких були не без високих прикмет. У війську, де маркіз прослужив недовго, товариші, вважаючи, що його прізвище, немилозвучне, дали йому, і то зовсім неза-служено, прізвисько «Канкан». Він був душею товариства; коли в нього хтось обідав, то, як подавали рибу (хай навіть несвіжу) або печеню, він неодмінно казав: «А це, мабуть, смакота!» Його дружина, ввійшовши в дім Камбремерів, сприйняла все, що їй здавалося «стилем» цього світу, підпрягалася під тон чоловікових

друзів (а може, намагалася подобатися йому не лише як жінка, а й як коханка), кажучи про нього вільно, ніби натякала на те, що вона причетна до його парубоцького життя: «Канкан буде зараз! Канкан поїхав до Бальбека, але ввечері повернеться». Маркізу бісило, що сьогодні вона, уймаючи собі чести, мусить їхати до Вердюренів, — вона чинила так лише на прохання свекрухи й чоловіка, бо Вердюрени були вигідні піднаймачі. Але вона була гірше вихована, ніж її чоловік і свекруха, тож не приховувала мотиву, чому вона їде; цілі два тижні вона збиткувалася з приятельками з цього обіду: «Знаєте, ми обідатимемо у наших пожильців. За це варто злупити з них дорожче. Власне, мені цікаво подивитися, що вони зробили з нашою любою старою Распельєр (маркіза мовила про Ла-Распельєр так, ніби там народилася і ніби з цим маєтком у неї були пов'язані родинні спогади). Учора наш старий лісник казав мені, що там щось упізнати годі. Боюсь і подумати, що там коїться. Перш ніж знов туди поїхати, по-моєму, треба провести ретельну дезинфекцію». Прибула вона на місце, пундючлива і похмура, з міною великої дами, яка відчуває, що, нехай її замок і окупований воєнного часу ворогом, а проте вона тут у себе вдома і всіляко прагне показати переможцям, що ті загарбники. Мене вона побачила не зразу; я стояв у фрамузї з паном де Шарлюсом — той, дізнавшись від Мореля, що його батько був у моїх батьків «управителем», і повідомляючи мене про це, втокмачував мені, що мій розум і великодушність (він, як і Сванн, любив цей вираз) не дозволять мені сповіщати господарям дому деякі дрібниці, принизливі в їхніх очах для людини, бо длубатися в таких дрібницях — нице зайняття, і тішити воно може тільки безклепку низоту (словом, мені зроблено угрущання). «Сам той факт, що я ним цікавлюся і беру його під своє крило, важливіший за решту все і ставить хрест на минулому», — сказав насамкінець барон. Слухаючи його і обіцяючи не проязичитись, хоча я не про-язичився б, навіть без уваги на свій розум та великодушність, я дивився на маркізу де Камбремер. Я на превелику силу пригадував те сочисте й смаковите, що ввижалося мені на чаюванні на бальбецькій терасі, ось у цій теперішній нормандській галеті, твердій, як рїнь, і казав собі, що «вірним» такої галети не вгризти. Підтроуджена вже тією добродушністю, яку її муж успадкував від матері і яка могла б спричинитися до того, що він почувався б підлещеним, коли б йому почали рекомендувати «вірних»,

а проте бажаючи спевнити свої обов'язки світської дами, маркіза, тільки-но її рекомендовано Брішо, захотіла відрекондувати йому свого чоловіка, бо бачила, як чинять у таких випадках її вихо-ваніші за неї подруги, але чи то злість, чи то пиха взяли гору над бажанням маркізи похизуватися вмінням шануватись у товаристві, і вона замість сказати: «Дозвольте рекомендувати вам мого мужа», промовила: «Рекомендую вас моєму мужу», показуючи цим, що вона високо тримає штандарт Камбремерів навіть на-всупер ним самим, бо, як вона і сподівалася, маркіз уклінно віддав чолом Брішо. Проте злий гумор маркізи де Камбремер нараз минув, як тільки вона помітила пана де Шарлюса, якого знала тільки в обличчя. їй так і не пощастило познайомитися з ним, навіть коли вона була на близькій стопі зі Сванном. Бо пан де Шарлюс завжди тягнув руку за жінками, скажімо, за своєю кузиною, дружиною дука Германтського, і не жалувал його коханок, він тягнув руку за Одеттою, тоді ще не заміжною за Сванном, але давньою Сванною коханкою, і не схвалював нових його інтрижок, ось чому, як суворий оборонець цноти і вірний заступник родинного вогнища, він присягнувся Одетті, і свою присягу дотримав, що не дозволить себе рекомендувати маркізі де Камбремер. Маркіза, певна річ, не припускала, що з цією неприступною людиною вона познайомиться не десь, а в пані Вердюрен. Маркіз де Камбремер знав, яка це для його дружини радість, і, розчулений, дивився на неї так, ніби хотів сказати: «Ага, тепер ви тішитесь, що згодилися приїхати, еге ж?» Зрештою він був маломовний, знаючи, що він нерівня своїй дружині. «Я нешеретова-ний», — любив приказувати він і охоче цитував дві байки —

Лафонтену і Флоріанову: вони дозволяли йому хизуватися своїм невіглаством, а крім того, у формі погордливого підхлібництва доводити людям ученим, не членам Жокей-клубу, що й мисливець — друг байкаря. Та от лихо: він знав лише дві байки. Ось чому він тільки їх і наводив. Маркіза де Камбремер була не цвяшком у тім'я бита, а все ж певні її звички дуже дратували. В тому, що вона плутала деякі імена, не було ніякої аристократичної зневаги. Якась інша жінка на її місці, приміром, дуки-ня Германтська (яку високе коліно мало б утримувати більше, ніж маркізу де Камбремер, від цієї кумедности), щоб не подумали, ніби їй відоме імення, не вельми тоді славне (тоді як нині

його носить одне з найнепрístupніших жінок), — прізвище де Моншато,

— висловила б так: «Ця пануся... як її в біса?.. Піко делла Мірандола». А маркіза де Камбремер плутала імення лише з доброзичливосте, аби не подумали, що їй щось відомо, і навіть коли по щирості все ж у дечому признавалася, то одразу ж, перекручуючи імення, намагалася сховати кінці в воду. Якщо, скажімо, вона боронила якусь жінку, вона намагалася потаїти, — не бажаючи заразом брехати тому, хто благав її сказати правду, — що пані така-то й така коханка пана Сільвена Леві. «Ні... — жебоніла вона. — Я нічого про неї не чула; подейкували, ніби вона причарувала якогось пана — як же його звали? Кан, Кок, Кун... а втім, цей пан, здається, давненько вже помер та й між ними нічого такого не було». Ці викрутаси — хай і протилежні — подібні до викрутасів неприторенних брехунів, які у спотвореному вигляді виставляючи свої вчинки в розмові з коханкою, а то і з приятелями, уявляють, що ті одразу ж не здогадаються, що всі вибрехані оце ними (так само, як оте Кан, Кон, Кун), штучно вставлені в розмову, що вони шиті білими нитками, мають подвійне дно.

Пані Вердюрен спитала чоловіка на вухо: «До столу мене має вести барон де Шарлюс? Оскільки ти поведеш маркізу де Камбремер, то й мій напарник має бути відповідний» — «Ба ні, — відповів пан Вердюрен, — у тамтого ранг вищий (він хотів сказати, що пан де Камбремер — маркіз), отож-бо, пан де Шарлюс ніби його пахолок». — «Гаразд, посаджу його з княгинею». І пані Вердюрен відрекомендувала панові де Шарлюсові княгиню Щербатову; ті мовчки віддали уклони, показуючи очима, що знають одне про одного чимало, але прирікають зберігати цю таємницю. Пан Вердюрен відрекомендував мене маркізові де Камбремеру. Ще перше, ніж маркіз обізвався до мене гучним і заникуватим голосом, його рослява постать і рум'яний вид уже зрадили своїм дриготом нерішучу войовничість отамана, який додає вам духу і заохочує: «Мені вже про вас говорили, ми все це залагодимо; я подбаю, щоб кару вам скасували; ми не кровопивці; все буде гаразд». Поручкавшись, він сказав: «Здається, ви знайомі з моєю матір'ю». Очевидячки, він вважав, що дієслово «здається» найкраще відповідає церемоніалові першого знайомства і водночас не зраджує сумніву, бо маркіз додав: «Маю, власне, до вас листа від неї». Маркіз де Камбремер радів дитячою радістю, що знову

бачить садибу, де він жив так довго. «Тут усе, як було тоді», — сказав він пані Вердюрен, милуючись на знайоме панно з квітами над дверми та на мармурові погруддя на високих цоколях. Зрештою він міг би почуватися тут і чужим, бо пані Вердюрен понавозила сюди силу-силенну гарних старезних речей. Камбремери вважали, що пані Вердюрен усе тут перевернула шкереберть, хоча насправді ніякої революції вона не вчиняла, а поводитися як розумна консерваторка, — але вони цього не розуміли. А ще вони, так само неслухно, винуватили її в ненависті до старої садиби, в тім, що вона поганить її, замінюючи простим полотном їхній пишній плюш, — так темний панотець закидає єпархіальному архітекторові те, що той повертає на місце старі дерев'яні статуетки, прибрані тому, що духівник вважав за краще заступити їх прикрасами, купленими на площі Сен-Сюльпіс. Нарешті скромні грядки починали витісняти квітники перед палацом, які були гордістю не лише Камбремерів, а й їхнього садівника. Садівник визнавав Камбремерів єдиними своїми господарями, знемагав під кормигою Вердюренів так, ніби маєток був тимчасово захоплений зайдою та ордою жол-даків, і нишком ходив побиватися до викуреної зі свого замку власниці й обурюватися тим занедбанням, в яке попали нині його араукарії, бегонії, пупці, рясні жоржини, а також тим, що в такій заможній садибі наважуються саджати простісінькі квіточки, як от ромашку й нагідки: Пані Вердюрен відчувала цей глухий спротив і налаштувалася в разі продовження оренди чи навіть купівлі Ла-Распельєр застерегти собі право звільнити садівника, якого стара власниця дуже шанувала. Він безоплатно служив їй у важкі для неї часи й обожнював її; але в судженнях люду присутня дивацька суперечність; найглибша зневага сусідує в них із найпалкішим схилянням, а схиляння уживається з незабутими давніми кривдами, і ось цей клубок спостерігався у садівника; садівник казав, наприклад, про маркізу де Камбремер, яка 1870 року, осівши у своєму замку на східних кресах, заскочена наїздом, мусила цілий місяць терпіти присутність німців: «Пані маркізі мали за зле, що в війну вона стала на бік пруссаків і навіть гостила їх у замку. Іншого часу — нехай, але коли воюють, так чинити не випадає. Недобре вона поводитися». Отож-бо, він був їй відданий душею і тілом, шанував її за доброту і вірив у те, що вона запроданка. Пані Вердюрен аж кинуло від заяви маркіза де Камбремера про те, що тут усе як було. «А хіба ви не

помітили якихось змін? — відповіла вона. — По-перше, тут були барбедьєнівські бронзові гевали і препогані плюшеві кріселка — я їх мерщій спровадила на горище, хоча й там вони не гідні красуватися». Відрубавши отак маркізові де Камбреме-ру, вона подала йому руку, щоб той вів її до столу. Маркіз на мить завагався, думаючи собі: «Не могу ж я йти поперед пана де Шарлюса». Але, помисливши, що барон, либонь, давній приятель дому (скоро його не посадили на покуті), він наважився взяти подану йому руку і освідчив пані Вердюрен, яка це для нього честь — бути допущеним до цього сенаклю (так він величав «ядерце» і втішно усміхнувся на думку, що знає таке мудрувате слово). Коттар, сидячи біля пана де Шарлюса, щоб ближче зійтися зі своїм сусідою і «проломити кригу», бликав поверх скелець і моргав куди частіше, ніж за перших зустрічей, без колишньої плохости. Пенсне вже не було перепоною для його доброзичливих позирків — їхня приязність, посилена усмішками, бризкала за скельця. Барон, який легко помічав собі подібних, не сумнівався, що Коттар їхнього десятка і заграє з ним. Але він одразу присадив професора, напустивши на себе холодність збо-ченців, фудульних із тими, кому вони подобаються, і медово облесних із тими, хто подобається їм. Зрештою, хоч би скільки, збочивши від правди, ми розводилися про щастя бути коханим, у якому нам, овва, відмовляє доля, є один закон для всіх і йому підвладні не лише Шарлюси; істота, якої ми не кохаємо, але яка кохає нас, нам нестерпна. Від такої істоти, від такої жінки, про яку ми не скажемо, що вона кохає нас, а скажемо, що вона «в'язне» до нас, ми воліємо іншу, хоча та інша позбавлена її чару, її шарму, її інтелекту. А щоб вона відзискала для нас усі ці високі прикмети, їй треба нас розкохати. З цього погляду роздратування, викликане у збоченця чоловіком, який йому не подобається і який домагається його ласки, може здатися хіба що кумедним спотворенням цього загального правила, але таке роздратування виявляється куди різкіше. Тоді як більшість чоловіків намагаються не показати свого роздратування, хоч би яке сильне воно було, збоченець немилосердно зганяє його на тому, хто його в ньому викликає, але, певна річ, не на жінці (наприклад, пан де Шарлюс не показував, що він роздратований, принцесі

Германтській, бо її почуття до нього хоч і дошкуляло йому, але водночас і лестило). Та коли збоченець бачить, що інший чоловік палає до нього жагою, то, може, через те, що така жага для нього незрозуміла

так само, як його власна жага незрозуміла іншим; може, через роздратованість в'їдливими чіпляннями, в яких він не бачить нічого поганого, коли чіпляється до когось сам, але які, коли чіпляються до нього, здаються йому збоченням; може, з метою реабілітувати себе вибухом гніву в ситуації, коли це йому прощається; може, зі страху викриття, який нараз охоплює його, коли жага, зав'язавши йому очі, штовхає його на нові вибрики; може, зі злости на те, що двозначне поводження партнера кидає на нього тінь, — хоча сам він не озирався б на задні колеса, якби йому сподобався молодик, гнався б слідком за ним, лупав би на нього очима в театрі, хай би навіть із молодиком були приятелі, наражаючи цим його на сварку з ними, — він, той збоченець, щойно на нього витріщиться чоловік, йому не любий, присаджує його: «Ласкавий добродію! За кого ви мене берете?» (хоча інший брав його саме за того, ким він є), при потребі дає йому паца по шиї, а тому, хто знає необачного зальотника, висловлює своє обурення: «Як, ви знаєтеся з цим свинтюхом? Дивна ж у нього манера дивитися на інших!.. Ну й норови!» Пан де Шарлюс так далеко не заривався, але вдавав із себе ображеного і холодного, як це роблять нелегковажні (а тим паче, легковажні) жінки при людях, які вважають їх за легковажних. Зрештою збоченець у присутності іншого збоченця бачить перед собою не тільки плюгавий образ самого себе, образ неживий, здатний лише вразити його самолюбство, а й другого самого себе, живого, проворного на те, щоб діяти в тім самім дусі й відбити в нього любчика, а отже, можливого причинця сердечних мук. Отож-бо з інстинкту самозбереження він ладен паплюжити такого суперника і в очах людей, які можуть зашкодити тамтому (при чому збоченець № 1 не боїться пошитися в брехуни, коли він шпетить збоченця № 2 перед людьми, які можуть знати про те, яким життям живе він сам), і в очах молодика, якого він «підхопив», якого можуть йому перелюбити і якому треба втокмачити, що те, що, ошчаслививши його, може собі дозволити з ним він, було б катастрофою всього його життя, якби той дозволив так само поводитися з ним комусь іншому. Пан де Шарлюс, мабуть, чи не був заклопотаний небезпекою (безперечно, уявною), яку професор Коттар, чиї усмішки він розумів не так, як слід, нібито становив для Мореля; тож збоченець, який йому не подобався, був для нього не лише карикатурою на нього самого, а й очевидним суперником.

Якби купчик, зупинившись у провінційному містечку з наміром осісти тут поки віку й торгувати рідкісним крамом, побачив, що на тій самій торговиці, якраз напроти нього, конкурент теж торгує тим самим крамом, це б його ошелешило не менше, ніж якогось де Шарлюса, прибулого сюди пожирувати в загумінку, коли б той у день свого приїзду наразився зненацька на дідича чи стрижія, чий кшталт і штиб промовляють самі за себе. Купчик повсякчас дихає лихим духом на конкурента; лихий дух іноді переходить у чорну меланхолію і коли в купчика погана спадковість, у нього з'являються симптоми шаленства, від якого він зцілюється, тільки наважившись розпродати свій інтерес і кудись переїхати. Сказ у збоченця ще несамовитіший. Йому миттю стрілить у голову, що дідича та стрижія надить до його молодого товариша. Йому не досить сто разів на день торочити приятелеві, що стрижій і дідич — зарізяки і що спілкування з ними — ганьба; він мусить, як Гарпагон, день і ніч чувати над своїм скарбом; він устає вночі, щоб справдити, чи його не вкрали. Завдяки цьому невсипущому пильнуванню — з певністю ще більшою, ніж сила потягу і розпізнані спільні нориви, і майже такою самою, як особистий досвід, ця єдина надійна підпора, — збоче-нець ловить іншого збоченця на гарячому швидко і майже непомильно. Він може ошукатися лише на мить, але інтуїція допомагає йому вхопити тропи. Ось чому і пан де Шарлюс недовго блукав манівцями. Через мить йому сяйнуло, що Коттар не одного з ним тіста книш і що загравання цього чоловіка не страшне ні йому (барона воно тільки допекло до живих печінок, та й годі), ні Морелеві, за якого він справді спершу потерпав. Коротше, пан де Шарлюс заспокоївся, а що й досі перебував під чарами зустрічі з двоснастою Венерою, то вряди-годи блідо всміхався Вердюренам, навіть не розтуляючи рота, а тільки морщачи кутики уст, ще й на мить світив очима (і це він, такий закоханий у мужність!), достоту, як його братова, дукиня Германтська. «Ви часто полюєте, пане?» — погордливо запитала маркіза де Камб-ремера пані Вердюрен. «Чи розповідав вам Скі, яка нам приключилася пригода?» — спитав Принципалку Коттар. «Я найчастіше полюю в лісі Сорочий Брід», — відповів маркіз де Камбремер. «Ні, не розповідав», — озвався Скі. «А ліс заслуговує на свою назву?» — спитав маркіза де Камбремера Брішо, нишком глипнувши на мене, бо обіцяв мені поговорити про етимології й водночас просив мене не пробалакатися Камбремерам, як

він шки-лював з етимологічних одкровенень комбрейського панотчика. «Даруйте, але я не зрозумів вашого запитання», — промовив маркіз де Камбремер. «Я мав на увазі: чи там багато бродить сорок?» — пояснив Брішо. Коттар тим часом потерпав, що пані Вердюрен не знає, що вони мало не прогавили потяга. «Ну, то що ж ти, — захотила чоловіка пані Коттар. — Розкажи свою одис-сею». — «Це й справді не лізе ні в які ворота, — знову почав розповідати лікар. — Коли я побачив, що потяг уже підійшов, я просто остовпів. А все через Скі. Ох же, любий пане, й карколомні у вас відомості — звідки ви їх тільки берете? А отой Брішо, що чекав на нас на вокзалі!» Університетчик пускав бісики своїми сліпаками, на тонких його губах зміїлася усмішка. «Я гадав, — мовив він, — що як ви затрималися в Гренкурі, то вам трапилася якась перипатетичка». — «Цитуйте, ще дружина почує! — гукнув Коттар. — Мій шінка ревнивий». — «Ох, цей Брішо! — озвався Скі — сороміцький жарт Брішо викликав у нього шаблонні веселощі. — Він непоправний. — Тим часом Скі не мав ніяких підстав вважати Брішо за шалапута. І доповнюючи сказаний ним загальник відповідним жестом, він прикинувся, що не може опертися хіті ущипнути Брішо за ногу. — Яким був цей гультай, таким і зостався, — тягнув Скі і, забувши про те, якого сумного й кумедного сенсу надає його словам майже цілковита сліпота професорова, додав: — Завжди оком накидає на жінок». — «Що то спіткати вченого! — озвався маркіз де Камбремер. — П'ятнадцять років полюю в лісі Сорочий Брід і зроду не задумувався над тим, звідки ця назва». Маркіза де Камбремер гостро бликну-ла на мужа; їй було прикро, що він принижує себе перед Брішо. Ще більше дратувало її те, що на кожен звичайний вислів, якого вживав Канкан, Коттар, обізнаний з міццю й квалістю цих виразів, бо він їх старанно вивчав, доводив маркізові, який капітулював безрадно, що вони безглузді: «Чому: дурний як ступа? Чи ви гадаєте, що на світі нічого немає дурнішого за ступу? Ви кажете: повторювати сто разів одне й те саме. Чому, власне, сто? Чому: брати ноги на плечі? Чому: вісімнадцятий туман? Чому: ні в тин, ні в ворота?» Тоді Брішо виступав ув обороні маркіза де Камбремера, витлумачуючи походження кожного звороту. Тим часом маркіза де Камбремер була заклопотана переважно розглядом змін, проведених Вердюренами в Ла-Рас-пельєр; деякі їй хотілося критикувати, а деякі або, може, навіть ті, які вона критикувала, провести і в Фетерні. «Я ніяк не можу

пригадати: що це за люстра, он та, що геть перехнябилась? Мою стару Распльєр не впізнати, — додала вона нецеремонно-аристократичним тоном, немовби говорила про служника, бажаючи не підкреслити його вік, а тільки сказати, що він, коли вона народилася, уже тут служив. А що говорила вона трохи з-письменсь-ка, то додавала впівголоса: — Мені все-таки здається, що якби я мешкала в чужому домі, то не посміла б зривати все з підмурків». «Шкода, що ви не приїхали з нами, — сказала пані Вер-дюрен панові де Шарлюсу й Морелю, сподіваючись, що барон пристане до «вірних» і держатиметься правила приїжджати сюди одним потягом. — Ви певні, Шошот, що в Сорочому Броді бродять сороки? — спитала вона, аби показати, що господиня відкритого дому бере участь у всіх розмовах разом. «Розкажіть же мені про цього скрипаля, — попросила мене маркіза де Кам-бремер, — він мене цікавить; я кохаюся в музиці, і мені здається, що я чула про нього, просвітїть мене. — Вона довідалася, що Морель прибув сюди з паном де Шарлюсом, і хотїла, запросивши одного, постаратися зблизитися і з другим. Але, щоб я про це не здогадався, додала: — Брїшо мене теж цікавить». Маркіза де Камбремер 15ула дуже освічена, але так само, як деякі жінки, схильні до огрядности, мало їдять, цілий день бавлять на ногах, а проте гладшають на очах, вона, хоча й осягала, надто живучи в Фетерні, найезотеричнішу філософію і кохалася в найскладнішій музиці, одначе жертвувала своїми захопленнями задля інтриг, які плела з метою «розцуратися» з деякими приятелями її молодости, вихідцями з буржуазних родин, і зїтися ближче з тією частиною товариства, яке їй спершу здавалося товариством вельможного чоловікового роду, але яке, як вона переконалася згодом, було і куди вище від того роду, і куди далі від нього. Лейбніц, філософ для неї не дуже сучасний, сказав, що шлях від розуму до серця неблизький. Маркізі де Камбремер, як і її братові, було несила подолати цей шлях. Вона кидала на якийсь час Стюарта Мілля тільки на те, щоб прочитати Лашальє, і що менше вірила в реальність зовнішнього світу, то завзятїше силкувалася встигнути до судної дошки здобути собі в ньому почесніше місце. Вона любила штуку реалістичну; як на неї, на світі не було такої речі, яка була б надто дрібна, щоб правити за модель малярові чи письменникові. Від картини чи повісті зі світського життя їй ставало тоскно; толстовський мужик, селяк Мілле були тим соціальним кресом, який митцеві вона

не дозволяла переступити. Але вийти за межі своїх особистих взаємин і піднятися аж до знайомства з дукинями — така була мета її поривань, і те духовне життя, яким вона жила, тішачись великими творами мистецтва, не могло збороти природженого і вибуялого в ній згубного снобізму. Зрештою цей снобізм вилікував її від скнарости й чужолозства, помітних у ній замолоду, — так особливі й тривалі патологічні стани, очевидно, правлять за імунітет від інших хвороб. Слухаючи маркізу де Камбремер, я не міг не віддати належне рафінованим тонкощам-її виразів, хоча й не зазнавав від них жодної втіхи. Таких зворотів уживають нині всі особи, досягаючи певного інтелектуального рівня, отож-бо, будь-який із цих висловів, подібно до відтинку обводу кола, дає змогу зразу окреслити весь обвід, з'ясувати, де пролягає його крива. Ось чому жінки, що їх уживають, наганяють на мене нудьгу, як щось мені вже знайоме, але це не заважає іншим бачити їх жінками незвичайними і, саджаючи мене обік них за стіл, мені говорять про них як про істот чарівливих, незрівнянних. «Вам, певне, відомо, пані, що назви багатьох лісових урочищ пов'язані з тваринами, які їх населяють. Обік лісу Сорочий Брід є ліс Ко-ролевин Хвіст». — «Мені невідомо, який у королеви хвіст, — мабуть, шлейф. Принаймні говорити так про королев не гоже». — «Ось, Шошот, маєте! — вскочила у слово пані Вердюрен. — Ну, а доїхали ви гаразд?» — «Хіба що в потязі з нами їхали якісь темні людці. Проте дозвольте мені заперечити маркізові де Камбремер; з походженням назв треба бути обережнішим: у давнину тут була осада Коров'ячий Хвіст, а з часом вона перетворилася на Королевин Хвіст. А писати слід усе-таки Коров'ячий». «А це, мабуть, смакота», — показуючи на рибу, сказав пані Вердюрен маркіз де Камбремер. Він гадав, що такими компліментами він віддячується за обід і виконує борг увічливости. «Кликати їх не варто, — часто мовив він дружині про своїх знайомих. — Вони були щасливі бачити нас у себе. То вони мені дякували». «Мушу вам сказати, що я багато років проходжу повз Коров'ячий Хвіст, але корів там не більше, ніж деінде. Маркіза де Камбремер запрошувала сюди панотця з тієї парафії, де в неї багаті дібра, — у нього, мабуть, такий напрямок думок, як у вас. Він написав цілу розвідку». — «Авжеж! Я прочитав її запоем», — лицемірно сказав Брішо. Цим вигуком він непрямо підхлібив честолюбству маркіза де Камбремера, і той зайшовся довгим сміхом. «Ха! ха! автор цієї, сказати

б, географії або що, цього лексикону довго розправляє про назви однієї місцевості, яка, власне, належала нам і називається Ужиний Міст. Звісно, проти цієї палати ума я — кругом невіглас, проте панотець був на Ужиному Мості всього лишень один разочок, а я — тисячу разів, і хай мене лихо порве, якщо я там бачив одну з цих мерзотних гадюк, саме мерзотних, хоча наш славний Лафонтен їх вихваляє». (З двох байок, які він знав, одна називається «Людина і Вуж»). — «Ви не могли бачити там вужів, а отже, й не бачили, — сказав Брішо. — Але, звісно, автор, про якого ви згадуєте, знає дуже добре свій предмет, його розвідка непересічна». — «Ще б пак! — підхопила маркіза де Камбремер. — Його книга, це, без бреші, справжня праця бенедиктина». — «Певне, він заглядав до давніх пергаменів (я маю на увазі бенедикції та списки парафій у кожній діоцезії), і це дало йому змогу з'ясувати імена світських заступників та жертводавців. Проте є й інші джерела. Один мій найученіший приятель черпав з них. І він відкрив, що там це місце називається не Ужиний, а Жаб'ячий Міст. Тоді вчений удався до ще давезніших, латинських джерел, і що ж виявилось? Міст, де, як гадає наш приятель, повно вужів, у давнину іменувався просто Рот сії арегИ — Закритий Міст, тобто його відкривали лише за неабияке мостове». — «От ви сказали: Жаб'ячий. А я в товаристві таких учених людей сам собі здаюся жабою перед аеропагом (він натякав на ще знану йому одну байку)», — сказав Канкан; він часто з заметливим реготом наводив цей жарт, завдяки чому, як йому уявлялося, він, людина скромна, признавався до невігластва і водночас хизувався своєю читаністю. Коттар, блокований мовчанкою пана де Шарлюса і пробуючи продертися ще десь, звернувся до мене і поставив мені одне з тих питань, які, б'ючи його хворих туди, куди треба, і входячи без свердла в їхнє тіло, вражали їх і завдяки яким, коли вони хибили, він мав змогу підправляти теорії і поширювати свій кругогляд. «У вас бувають напади ядухи; так ось, ви опиняєтеся на височенькому місці, як от, де ми з вами тепер, ви помічаєте, що вам стає важко дихати?»

— спитав він, певний, що всі зачудовано ахнуть або ж що він поповнить свої знання. Почувши докторове запитання, маркіз де Камбремер посміхнувся. «Не можу вам передати, який я радий, що у вас буває ядуха!» — гукнув він мені через стіл. Він не хотів цим сказати, що це його розвеселяє, хоча він таки розвеселився. Бо цей

славний муж, чуючи про чуже лихо, завжди зазнавав утішного почуття і корчився зо сміху, хоча^ці веселощі одразу змінювалися в його доброму серці жалем. Його репліка мала інший сенс, і це пояснили його наступні слова. «Радий, — сказав він, — бо і в моєї сестри бувають напади ядухи». Власне, це його зацікавило так само, як коли б він почув від мене, що хтось, хто буває в його домі, приятелює зі мною. «Світ тісний» — така була його думка, яку я читав на його усміхненій тварі, коли Коттар заговорив зі мною про ядуху. І після цього обіду ядуха стала для нас ніби спільним знайомим, про якого маркіз де Камбремер не забував розпитувати мене, хоч би на те, щоб переказати все сестрі.

Відповідаючи на питання його дружини про Мореля, я думав про свою розмову, яку мав з матір'ю в пообіддя. Не відраджуючи мене їхати до Вердюренів (оскільки це могло мене розважити), мати нагадувала мені, що їхнє товариство не сподобалося б моєму дідові, який неодмінно гукнув би: «Стережись!» — і додала: «Слухай, голова Турей і його дружина казали мені, що снідали з пані Бонтан. Мене вони ні про що не питали. Але, оскільки я зрозуміла, твій шлюб з Альбертиною — то мрія її тітки. Мені здається, головне, що ти їм дуже симпатичний. Ну і розкіш, якою, на їхній суд, ти можеш її оточити, деякі зв'язки, які, як їм відомо, ми маємо, — все це теж, по-моєму, грає тут не останню роль. Я не згадувала про це, бо мені на цьому не залежить, але я не ручуся, що вони з тобою не поведуть про це мови, і волю попередити тебе». — «А тобі, мамо, якою вона видається?» — спитав я. «Але ж не мені з нею женитися. Звісно, ти міг би знайти наречену в тисячу разів кращу. Але, гадаю, твоя бабуся була б проти того, щоб на тебе тисли. Поки що я не можу сказати, якої я думки про Альбертину, в мене ще ніякої думки не склалося. Відповім тобі словами пані де Севіньє: «Вона має добрі прикмети, принаймні я так суджу. Але наразі я буду хвалити, відзначаючи, яких хиб вона не має. Вона — не така-то й така-то, вимова у неї не рейнська. А з часом я, може, скажу: вона ось яка. І якщо ти будеш із нею щасливий, я завжди буду до неї добра». То саме тому, що моя мати давала вирішувати про мою долю мені самому, я завагався — ось так я завагався, коли батько пустив мене на «Федру», а ще дужче, коли дозволив мені пошитися в літератори: я тоді відчув, яку велику відповідальність беру на себе, і злякався, як би йому не завдати прикрости, а також відчув ту

меланхолію, що огортає нас, коли ми перестаємо слухатися приписів, які застують нам прийдешність, і здаємо собі справу, що врешті почали жити насправжки, по-дорос-лому, тим єдиним життям, яке судилося кожному з нас.

Можливо, найліпше було б трохи заждати, почати зустрічатися з Альбертиною, як перше, аби справдити, чи щиро я її кохаю. Я міг би привезти її до Вердюренів, щоб розважити її. Ця думка нагадала мені, що я сам приїхав до них сьогодні ввечері єдино, щоб з'ясувати, чи мешкає у Вердюренів (або чи збирається до них) баронеса Пютбюс. У кожному разі за столом її не було. «До речі, щодо вашого приятеля Сен-Лу, — озвалася до мене маркіза де Камбремер, послуговуючись зворотом, який свідчив про більшу послідовність її думок, ніж можна б гадати на підставі її слів, бо, говорячи про музику, вона думала про Германтів. — Як ви самі здорові знаєте, усі тільки й говорять, що про його одруження з сестреницею принцеси Германтської. Мушу вам сказати, що мені на всі ці світські плітки начхати». Я злякався, що досить нецеремонно відгукувався при Робері про цю чудасійну дівчину, обмежену й непогамовану. Майже немає такої новини, яка не змусила б нас колись пошкодувати про те, як ми її коментували. Я відповів маркізі де Камбремер (зрештою, то була правда), що нічого про це не знаю і що обраниця, по-моєму, ще юнка. «Тим-то, мабуть, цього ще офіційно й не оповіщено, але розмов багато». «Я волю попередити вас, — сухо кинула пані Вердюрен маркізі де Камбремер (вона почула, як маркіза говорить зі мною про Мореля, а коли маркіза, стишивши голос, перевела розмову на Роберове женихання, подумала, що та досі розбалакує про Мореля): — Ми тут не музикуємо так собі, аби музикувати. Знаєте, ці вірні відвідувачі моїх серед, мої діточки, як я їх називаю, в мистецтві вони страх які поступові, — додала пані Вердюрен з міною гордовитого страху. — Часом я їм кажу: Соколики мої! Ви чимчикуєте швидше за вашу Принципалку, а її ж ніколи не лякали ніякі новації». Що не рік, то вони далі заганяються вперед; я вже передбачаю день, коли вони охолонуть до Вагнера й до д'Енді». — «Але вести перед — це ж чудово, не можна зупинятися напівдорозі», — озвалася маркіза де Камбремер, нипаючи очима по всіх куточках їдальні й намагаючись визначити, які речі залишила тут її свекруха, а які привезла пані Вердюрен, щоб злапати пані Вердюрен на несмаку. Це нипання не заважало їй вести розмову зі мною далі на тему найцікавішу для неї, тобто про пана де Шарлюса. Вона вважала, що його турбота про скрипалю зворушлива. «Він розумний». — «Та ще й бурли-голова як на людину старшу», — підхопив я. «Старшу? Але ж він не виглядає на старшого. Подивіться, волос у нього не сивий.

(Років три-чотири тому якийсь безіменний законодавець літературної моди почав говорити «волос», а слідом за ним, значуще всміхаючись, і дами в околі маркізи де Камбремер. Нині все ще кажуть «волос», та невдовзі однина оскомить зуби і знов запанує множина.) Мене тому так цікавить пан де Шарлюс, — додала вона, — що в ньому відчувається хист. Скажу вам як на сповіді: знання я ставлю невисоко. Те, що дає наука, мене не вельми цікавить». Ці слова маркізи де Камбремер передавали її власні підходи, хоча всі її судження були якраз запозичені й надбані. Тепер їй годилося б згадати, що знання — ніщо; проти оригінальносте вони абищиця. Маркіза де Камбремер навчилась, як і всього іншого, що навчатися не треба нічого. «Ось чому, — сказала вона мені, — хоча Брішо по-своєму цікавий, бо я не цураюся певного роду запеклих ерудитів, цікавить він мене все-таки куди менше». А Брішо в цю хвилину був заклопотаний одним: почувши, що мова зайшла про музику, він тремтів зі страху, як би це не нагадало пані Вердюрен про смерть Дешамбра. Він думав, що б таке сказати, аби відвернути її від похмурих думок. Маркіз де Камбремер дав йому таку нагоду, спитавши: «Виходить, усі лісові урочища завжди носять назви звірів?» — «Майже всі, — відповів Брішо, радий, що йому випадає okazія вразити своєю ерудицією стількох невігласів, бодай одного з яких — у чому я його запевнив — йому пощастило зацікавити. — А як узяти прізвища людей, то в скількох із них, як у кам'яному вугіллі — решток папороті, збереглося назв дерев! Одного з наших сенаторів звати пан Сос де Фрескіне, що означає, якщо не помиляюся, вербняк і ясеняк, Баїїх е/ /гахіпеШт; його сестринець, пан де Сельв, гуртує у своєму імені ще більше дерев; адже його прізвище де Сельв, Буґа — сельва, ліс». Саньєт радо спостерігав за тим, як жвавїшала розмова. Він міг, оскільки весь час базікав Брішо, зберігати мовчанку, що позбавляла його від кпинів панства Вердюрен. Утіха на думку, що він захищений, грїла йому душу, і він розчулився, почувши, як Вердюрен — попри всю помпу такого обїду — звелїв шафаревї поставити карафку з водою перед Саньєстом, який нічого іншого не пив. (Генерали, які посилають на смерть силу солдатів, вимагають, щоб їх нагодували досхочу.) Врешті пані Вердюрен разочок навіть усміхнулася Саньєтові. Далєбі, це добрі люди. Вони більше його не мордуватимуть. Але в цю хвилину обїд був перерваний одним із трапезників, якого я забув назвати, знакомитим філософом норвезьким,

який говорив по-французькому дуже добре, але дуже повільно, з подвійної причини: одне те, що він вивчив французьку мову недавно, а робити помилки соромився (хоча вряди-годи таки їх допускався), тож по кожне слово він звертався до своєрідного внутрішнього словника, а друге, що він, як метафізик, мовлячи, не переставав обмірковувати те, що збирався сказати, а це сповільнило б мову і француза. Він був, зрештою, чарівна людина, хоча й здавався таким, як усі, а втім, він мав одну одрубну прикмету. Ця людина, що так повільно балакала (роблячи паузу після кожного слова), показувала спринтерську швидкість, коли, похапцем попрощавшись, кидалася на вихід. За першим разом поспіх його викликав підозру, що йому канудить у животі або прикрутило у ще пильнішій потребі.

«Любий мій... колего! — звернувся він до Брішо, спочатку подумавши, чи доречне тут слово «колега», — я маю одне бажання: знати, чи є назви інших дерев у... номенклатурі вашої чудової мови... французької... латинської... нормандської... Мадам (він мав на увазі «мадам Вердюрен», хоча не зважувався зиркнути в її бік) казала мені, що ви знаєте все. Чи не настав, власне, час про це побалакати, га?» — «Ба ні, зараз настав час їсти, — урвала пані Вердюрен, побачивши, що так вони ніколи не дообідають. «А, гаразд! — відповів скандинавець, з журною і покірною усмішкою понурившись у тарілку. — Але я мушу сказати пані, що я дозволив собі на цей запитальник... даруйте, на цю запитальницю... бо завтра маю бути в Парижі, завтра я обідаю чи то в Тур д'Ар-жана, чи то в Отель-Меріс. Мій побратим... француз... пан Бугру має там доповісти про спіритичні сеанси... даруйте, про спіри-туозні виклики, що він перевіряв». — «У Тур д'Аржан зовсім не так добре годують, як заведено думати, — промовила пані Вердюрен невдоволенням тоном. — Принаймні мене там годували препаскудно». — «Ба! Коли не помиляюся, живність, яку подають у мадам, найвитворніша кухня французька!» — «Ой лишенько! Звісно, їсти можна, — відповіла пані Вердюрен, відійшовши.

— А як приїдете наступної середи, то буде краще». — «У понеділок я їду до Алжиру, а звідти — на ріг Доброї Надії. А коли я буду на розі Доброї Надії, то вже не зможу зустрітися з моїм зна-комитим колегою... даруйте, не зможу зустрітися з моїм побратимом». Залагодивши ці запізнілі перепросини, він покірно, у скаженому темпі заходився їсти. Але Брішо, зрадівши нагоді розповісти про інші

відкриття в рослинній етимології, забалакав про неї і так зацікавив норвежця, аж той знову перестав їсти, подаючи знак, що можна прибрати його ще повну тарілку і перейти до чергової страви. «Один із Сорока безсмертних зветься Уссе, що означає місце, де росте «у», різак; у прізвищі премудрого дипломата д'Ормесона ви знайдете такий любий Вергілію орм, ульм, берест, від якого постала назва міста Ульм; у прізвищі його колеги де ла Буле — «було», березу; в д'Оне — «он», вільху; в де Бюсьєрі

— «бюї», букшпан; в Альбаре — «об'є», оболонь (я дав слово розповісти про це Селесті), в де Шоле — «шу», капусту, і яблуню

— в де ла Помре — «пом», — пам'ятаєте, Саньєте, той де ла Помре читав виклади тоді, коли доброго Пореля заслано на край світу проконсулом в Одеонію?» — «Кажете, що прізвище Шоле походить від «шу», — звернувся я до Брішо. — А назва станції перед Донсьєром, Сен-Фрішу, теж постала від «шу»? — «Ні, Сен-Фрішу — це Sanctus Fructuosus^[24], так само як від Sanctus Ferreolus^[25] пішло Сен-Фержо, але це слово зовсім не нормандське». «Він занадто освічений, він зануда», — тихесенько просо-коріла княгиня. «Мене цікавить ще сила інших назв, але про всі зразу не питаєш, — сказав я і, звернувшись до Коттара, спитав:

— А баронеса Пютбюс тут?» — «Дяка Богові, нема, — відповіла пані Вердюрен, почувши його запитання. — Я спровадила її на відпочинок до Венеції, і цього року ми від неї вільні». «Я теж добув права аж на два дерева, — озвався пан де Шарлюс, — бо майже найняв домок між Сен-Мартен-дю-Шеном і Сен-П'єр-дез-Іфом». — «То це ж палицею докинути, маю надію, ви часто заглядатимете до нас у товаристві Чарлі Мореля. Треба тільки порозумітися з нашою громадкою щодо потягів, адже ви за два ступні від Донсьєра», — промовила пані Вердюрен; вона не тямилася, коли гості приїжджали різними потягами і не о тій годині, коли вона висилала коні. Вона знала, який крутий узвіз до Ла-Распельєр, навіть як загнути гака й рушити кружкома, не через Фетерн (на це йшло ще півгодини), добиратися важко — і боялася, що ті, хто приїде осібно, не знайдуть ландо у Дувіль-Фетерні або ж, не вирушивши насправді з дому, матимуть відмовку, нібито вони не знайшли у Дувіль-Фетерні коні, а спинатися пішки так високо їм не стало снаги. Пан де Шарлюс відповів на запрошення тільки безмовним укланом. «У побуті з ним,

мабуть, нелегко, надто вже він надутий, — шепнув, звертаючись до Скі, доктор; сам людина проста, хоч і не без гонору, він не приховував від Скі, що пан де Шарлюс для нього,— сноб. — Звідки ж йому знати, що на всіх курортах і навіть у паризьких клініках лікарі, для яких я «великий могол», за честь мають знайомити мене з усіма аристократами, які там є і які переді мною кирпи не гнуть. І мені від цього ще любіше жити на морських купанках, — додав він недбало. — Навіть у Донсьєрі полковий лікар, у якого лікується полковник, запросив мене поснідати і сказав, що я не осоромився б, навіть якби обідав з генералом. А той генерал — із княженецтва. Ще не знати, чії шляхетські грамоти давезніші — барона чи його». — «Та ви не гарячкуйте! Барон із ходачкової шляхти, — відповів півголосом Скі і ще буркнув щось, чого я не дочув, уловив тільки кінець: «лозтво»; та я й не дослухався до їхньої балачки, бо наставляв вуха на те, про що Брішо правив панові де Шарлюсу: «Ні, мабуть, я вас розчарую: у вас лише одне дерево, бо очевидно, що Сен-Мартен-дю-Шен — це Sanctus Martinus juxta quercum^[26], але слово «іф» може означати зовсім не «тис», а бути коренем слів ave, eve, що означає «вогкий», як, наприклад, ув Авейроні, Лодеві, в імени Іветта, і заховалося в нашому кухонному вжитку, в усіляких там помийницях

— «ев'є». Це — «ло», вода, яка по-бретонському вимовляється Стер, Стермар'я, Стерлаер, Стербуест, Стер-ен-Дрейхен...» Кінця фрази я не розчув, бо, хоч як мені було приємно знову почути ім'я Стермар'ї, я сидів усе ж обік Коттара і хоч-не-хоч слухав його, а він тихо жебонів Скі: «Отакої, я й не знав! У такому разі йогомосць — двосічний? То він з їхнього цеху? А капшуків під очима в нього ще нема. Підгорну-но я свої ноги, а то ще забандюриться йому щипати. Зрештою, мене це не дивує. Надививсь я великого панства, коли воно бере душ у костюмі Адама,

— всі вони так чи так дегенерати. Я до них не озиваюся, бо я, власне, посадовець, і це могло б мені нашкодити. Але вони добре знають, що я їм не брат». Брішо налякав Саньєта тим, що звернувся до нього, але тепер йому дихалося легше, як легше дихається тому, хто боявся бурі й побачив, що за блискавкою грому не гримнуло, аж це пан Вердюрен надумав поставити йому запитання, і, поки його ставив, пас його поглядом, аби спантеличити й не дати оговтатися: «Чого ж ви, Саньєте, крилися, що вчащаєте на ранкові вистави до Одеону?»

Ловлячи дрижаки, як рекрут перед сержантом-садистом, Саньєт намагався відповісти якнайкоротше, щоб вивести свою відповідь з-під ударів: «Разочок, на «Гонительці». — «Що він там верзе? — з нехиттю, змішаною з люттю гарикнув Вердюрен, зсунувши брови, ніби натужував усю увагу, аби розшолопати щось незбагненне. — По-перше, у вас нічого не розбереш, у вас гуща в роті!» — лютився дедалі дужче Вердюрен, натякаючи на Саньєтову недорікуватість. «Сердешний Саньєт! Не прискіпуйтеся до нього!» — озвалася пані Вердюрен фальшиво-співчутливим тоном, бажаючи, щоб ніхто не сумнівався, що її чоловік ображає Саньєта. «Я був на «Го...», «Го...». — «Го, го! Висловлюйтесь чітко, я нічого у вас не втну», — гарикнув Вердюрен. Майже всі «вірні» пирхали сміхом, нагадуючи юрму людоджерів, у яких рана, завдана білому, будить смак крові. Бо інстинкт наслідування і боягузтво рядять як товариствами, так і натовпами. І всі сміються з того, хто став мішенню насмішок, а через десять років у колі його шанувальників ці самі насмішники співатимуть йому хвалу. Так само люд змітає царів або вітає їх радісним криком. «Годі-бо, він тут ні до чого!» — сказала пані Вердюрен. «А до чого тут я? Якщо тобі, чоловіче, заціпило, то не обідай у гостях». — «Я був на «Гонительці за розумом» Фавара». — «Що? То це ви «Гонительку за розумом» називаєте «Гонителькою»? Га? Чудово! Я б і за сто років не здогадався!» — вигукнув Вердюрен, лукавлячи, бо миттю визнав би когось некультурним, «не підкованим», нецивілізо-ваним, якби той, навпаки, титули деяких творів вимовив повністю. Наприклад, треба було говорити: «Хворий» або «Міщанин», а хто додав би : «Уявний» чи «шляхтич», довів би, що він «не свій», так само як десь у салоні всі побачили б, що ця людина не світовець, коли б, замість «Де Монтеск'ю», вона сказала б: «Де Монтеск'ю-Фезансак». «Та тут нема нічого дивного», — заперечив Саньєт, задихаючись від хвилювання, але усміхнений, хоча усміхатися йому не хотілося. Пані Вердюрен зареготала. «Де вже там! — скрикнула вона глумливо. — Запевняю вас, ніхто б на світі не здогадався, що йдеться про «Гонительку за розумом!». Звертаючись і до Саньєта, і до Брішо, Вердюрен промовив уже лагідніше: «Зрештою «Гонителька за розумом» — прегарна п'еса». Ця проста, вимовлена поважно репліка, позбавлена й тіні злоти, подіяла на Саньєта цілюще й викликала в ньому таке почуття вдячності, ніби його обмилива-но. Він не міг

пустити пари з уст і зберігав щасливу мовчанку. Брішо був балакучіший. «Ваша правда, — відповів він Вердюре-нові. — Хай би навіть «Гонителька за розумом» — була п'есою якогось сарматського чи скандинавського драматурга, все одно вона посіла б вакантне місце шедевра. Але земля пером чарівному Фаварові — темперамент у нього не ібсенівський. (Тут Брішо спаленів по вуха, згадавши, що за столом сидить філософ норвезький, який мав нещасну міну, бо ніяк не міг догнупатися, що воно за рослина букшпан, яку Брішо згадав з приводу Бюсьєра.)

— Зрештою сатрапія Пореля тепер у руках урядника, правовірного толстовця, отож можна було сподіватися, що під склепінням Одеону ми побачимо «Анну Кареніну» або «Воскресіння». — «Ви от згадали Фавара, — промовив пан де Шарлюс, — а я знаю його портрет. Я бачив його чудове гравюрне зображення у графині Моле». Ім'я графині Моле справило на пані Вердюрєн сильне враження. «А, ви буваєте у графині де Моле?» — скрикнула вона. Вона гадала, ніби «графиня Моле» без частки «де» говорить для скорочення, так само як «Роани», або з погорди — як вона сама говорила: «Ла Трємуй». Вона нітрохи не сумнівалася, що графиня Моле, знайома королеви грецької і принцеси де Капрароли, більше, ніж будь-хто, має право на частку «де», і раз і на все поклала собі так величати цю блискучу жінку, яка трималася з нею обіхідливо. Отож, аби показати, що вона зумисне назвала так графиню і що для графині їй не шкода часточки «де», вона додала: «А я й гадки не мала, що ви знайомі з графинею де Моле!» — ніби для неї було подвійно дивовижно, що пан де Шарлюс знає цю даму і що вона, пані Вердюрєн, про це не здогадувалася. Світ — чи принаймні те, що під цим розумів пан де Шарлюс, — єдина цілість, та ще й однорідна і замкнена. З уваги на розмаїтий огром буржуазії цілком природним було б запитання якогось адвоката до того, хто знає його шкільного колегу: «А звідки ви, достолиха, його знаєте?» — але дивуватися з випадку, що зіткнув пана де Шарлюса з графинею Моле, це все одно, що дивуватися з того, що француз розуміє значення слова «храм» чи «ліс». Ба більше, навіть якби це знайомство не впливало цілком органічно зі світських законів, навіть якби воно було випадкове, то що ж дивовижного було б у тім, що пані Вердюрєн про нього не відає, адже вона бачила барона вперше, а стосунки його з графинею Моле були далеко не єдиним у його житті, чого вона не знала, бо ж,

сказати по щирості, вона нічогосінько про нього не знала. «Хто ж грав цю «Гонительку за розумом», любий мій Саньєте?» — спитав Вердюрен. Хоча й відчуваючи, що буря минула, колишній архіваріус вагався з відповіддю. «Та ти його затуркав, — сказала пані Вердюрен, — ти кпиш із кожного його слова і хочеш, щоб він відповідав! Ну, скажіть, хто грав її, а ми за це дамо в дорогу холодцю». Був то ядучий натяк пані Вердюрен на те, що Саньєт, рятуючи від руїни одного приятеля, зубожів. «Я пам'ятаю лише, що пані Самарі грала Зербіну, — відказав Саньєт. «Зербіну? А що це таке?» — вереснув пан Вердюрен так, ніби дім загорівся. «Це ампула зі старовинного репертуару в дусі «Капітана Фрака-са» чи там Транш-Монтаня, Педанта». — «Самі ви педант! Зербіна! Та він з глузду скрутився!» — загорлав Вердюрен. Пані Вердюрен зі сміхом обвела очима чаркувальників, ніби перепрошуючи за Саньєта. «Зербіна! Він уявляє, що всі зразу схоплять, кого він має на увазі. Ви — стеменисінький Лонжп'єр, найбільший, який мені відомий, глупак, — днями він узяв і бовкнув: «Банат». Ніхто нічого не второпав. Під кінець з'ясувалося, що то одна із сербських провінцій». Щоб покласти край катушам Саньєта, від яких я катувався більше, ніж він, я спитав Брішо, чи не знає він, що таке Бальбек. «Бальбек — мабуть, зіпсуге Даль-бек, — відповів він. — Треба б заглянути в грамоти англійських королів, нормандських сюзеренів, — адже Бальбек належав до Дуврської баронії, ось чому часто казали: Бальбек Заморський, Бальбек Бережний. Але сама Дуврська баронія належала до єпархії Бає, і, хоча по Луї д'Аркурі, патріархові Єрусалимському і єпископові Бає, храмовники мали право на абатство, а проте єпархіями в Бальбеку розпоряджалися єпископи цієї єпархії. Це мені пояснив довільський декан, голомшивий бовкало, ласун, химерник, послідовник Брілья-Саварена; він викладав мені дещо з-сивільська свої досить непевні премудрощі, водночас частуючи мене смачненькою смаженою картопелькою». Брішо відповідав мені з усмішкою, бажаючи підкреслити, як це кумедно — валити на купу все що завгодно і розправляти про звичайнісінькі речі з-письменська, з легким насміхом, а Саньєт пнувся втулити якийсь дотеп, щоб якимось збутися жартами за недавнє приниження. Дотеп зводився до так званого «щось таке», але й це «щось таке» змінюється, еволюціонує, як жанри літературні, як епідемії, які вщухають, витіснені іншими тощо. Колись цим «щось таке» було слово «верх». Але воно застаріло, ніхто

його більше не вживав, і тільки доктор Коттар іноді казав за пікетом: «А ви знаєте, що таке верх неуважності? Це коли Нантський едикт беруть за англійку». «Верхи» заступлено прикладками. Власне, це було те саме знайоме «щось таке», але прикладки нині були не в моді, тож подібності не помічали. На лихо для Саньєта, якщо це «щось таке» вигадав не він, а гуртківцям воно було найчастіше невідоме, він виголошував його так несміливо, що хоча й сміявся сам, аби показати, що це гумор, ніхто його не розумів. Якщо ж дотеп вигадав Саньєт, спіймавши його за хвоста в розмові з кимось із «вірних», той підхоплював дотеп, присвоюючи його собі, і цей дотеп ставав відомим, але не під Саньєтовим авторством. Ось чому, коли він увертав такий дотеп, жарт виявлявся знайомим, і, власне, через те, що Саньєт був його автор, Саньєта ловили на плагіаті. «Отож, — тягнув Брішо, — «бек» по-нормандському — струмок; є Бекське абатство, а Мобек — болотяний стрижень, «маре» («мор» і «мер» у таких назвах як Морвіль, Бріксар, Альвімар, означало — болото). Брікбек — водоспад, пішло від «бриги» — а брига означає «укріплене місце», і трапляється воно в таких назвах, як Бріквіль, Брікбоз, Ле-Брік, Бріан, — або ж від «брік», «мосту», і в такому разі воно близьке до німецького «брук» (Інсбрук) та до англійського «бридж», яким закінчується сила географічних назв (Кембридж тощо). У Нормандії ви знайдете ще купу всяких «беків»: Кодбек, Больбек, Робек, Ле-Бек-Ельуен, Беккерель. Це нормандська форма германського «бах»: Оффенбах, Анспах. Ва-рагбек випало з давнього слова «варень» — синоніму «гарен» — цілинний ліс, цілинний став. Щодо «даль», — вів далі Брішо, — то це одна з форм слова «таль», долини: Дарнеталь, Розендаль, ба навіть — аж під Лув'є — Бекдаль. Між іншим, річка, що дала своє ім'я Дальбеку, прегарна. Як дивитися на неї з берегового бескеття, з фалез (по-німецькому — Фельс; недалеко звідси виш-город Фалез), то враження таке, ніби ріка плине близесенько від церковного шпиля, — насправді дуже відлеглого, — і віддзеркалює його в своїх водах». — «Уявляю, — промовив я, — в таких ефектах кохався Ельстір. Я бачив у нього багато шкідців». — «Ельстір! Ви знайомі з Тішем? — скрикнула пані Вердюрен. — Знаєте, ми були з ним дуже близькі. Дяка Небу, я з ним більше не бачуся. Не вірите — спитайте в Коттара, у Брішо, для нього в мене завжди ставився куверт, він приходив щодня. Ось на кому окотився розрив із нашим гуртком! Зараз я покажу вам квіти,

намальовані для мене; ви побачите, який контраст між ними і тим, що він робить тепер, бо теперішнього Ельстіра я не сприймаю, зовсім не сприймаю! Гай-гай! А я ж йому замовляла портрет Коттара, та й сама йому позувала безліч разів!» — «І він намалював професора з ліловим чубом, — підхопила пані Коттар, забуваючи, що в ту пору її чоловік ще не був доцентом. — Ну хіба у мого чоловіка лілова чуприна?» — звернулася вона до мене. «Дарма, — заперечила пані Вердюрен, підносячи голову з погорди до пані Коттар та з захвату перед тим, про кого мова мовилася, — він заповідався на чудового колориста, на великого маляра. А тепер, — знов озвалася вона до мене, — чи могли б ви назвати малярством усі ці композиції, всі ці здоровенні кобили, які він виставляє відтоді, як перестав з'являтися в мене? Я називаю це партацтвом, усе це такий шаблон, ніякої пластики, ніякої оригінальності. Всього потроху». — «Він воскрешає гожість вісімнадцятого сторіччя, але модернізує, — вихопився Саньєт, збуджений і захочений моєю гречністю. — Але я волю Еле». — «А що в Ельстіра спільного з Еле?» — здивувалася пані Вердюрен. «Нічого, звичайно, це вісімнадцяте сторіччя, тільки здиблене. Уайт на паротязі». І Саньєт засміявся. «Чув уже, чув, мене цим частують уже кілька років», — сказав Вердюрен; він справді чув цю репліку від Скі, але Скі видавав її за свою власну. — Безталанний ви чоловік: як і спроможетесь коли на щось доладне та дотепне, то воно завжди крадене». — «Ельстіра мені шкода, — правила своєї пані Вердюрен, — бо це людина здібна, але він змарнував свій величезний малярський темперамент. Ба, коли б він тримався нашого гурту! Вийшов би на періобгО'пейзажиста наших часів. А хто окошився на його голові — жінка! Зрештою, це мене не дивує, людина він мила, але посполита. Власне, він пересічний. Сказати по щирості, я це зразу відчула. Богом і правдою, він ніколи не цікавив мене. Він мені подобався, та й годі. По-перше, він такий нечупара. Вам подобаються люди, які ніколи не миються?» «Що це таке гарне ми їмо?» — спитав Скі. «Суничний мус», — відповіла пані Вердюрен. «Але це ча-рів-но! Треба б відкоркувати шато-марго, шато-лафіт, портвейн». — «Не смішіть мене, адже ви цмулите тільйи воду», — сказала пані Вердюрен; удаючи, ніби її потішає ця гостева примха, вона потерпала душею від такого тринькання. «Але не на те, щоб пити, — відгукнувся Скі, — ми наповнимо наші келихи, а потім принесуть чудові персики, величезні

брюньйони і покладуть отам, щоб на них грало сонце; це буде пишнота в дусі найкращого Веронезе». — «І обійдеться майже в стільки само», — муркнув Вердюрен. «Але заберіть ці сири, що в них за бридкий тон!»

— скривився Скі, намагаючись вихопити у Принципала тарілку, але той відборонив, граючи м'язами, свій грюєр. «Бачте, по Ельстірові я не плачу, — сказала мені пані Вердюрен. — Наш Скі

— митець зовсім іншого гарту! Ельстір — роботяга, який не відійде від мольберту, навіть як йому мольберт остобісіє. Це щирий учень, конкурсний бендюжник. А Скі може утнути, що заманеться. Ось побачите, за обідом візьме та й закурить». — «Признатися, мені невтямки, чому ви не схотіли приймати Ельстіра вкупі з дружиною, — зауважив Коттар, — він ще й досі учащав би до вас». — «Послухайте, пане професоре, говоріть та не забалакуйтеся. Я не запрошую сюди ледащиць», — відрізала пані Вердюрен. Свого часу вона чого тільки не робила, щоб вернути Ельстіра, і навіть з дружиною. А до його одруження намагалася їх посварити, говорила Ельстірові про кохану жінку, що та дурна, брудна, бахурна, що та злодіячка. Та пані Вердюрен так і не діп'яла свого. Ельстір порвав не з дружиною, а з салоном Вер-дюренів, і віншував себе, як навернені благословляють хворобу чи напасть, які відвернули їх від неправедного шляху й настановили на добрий розум. «Професор пречудовий, — тягла пані Вердюрен. — Скажіть навпростець, що моя вітальня — дім розпусти. Можна подумати, що вам невідомо, хто така пані Ельстір. Та я воліла б радше приймати у себе найпослідущу потіпаху! Ні, даруйте, таке лакомство не для мене. Зрештою, ось що я скажу панові: з мого боку панькатися з його дружиною було б глупством, скоро ї)»>іуж перестав іуіене,цікавити: він застарів, це вже не штука». —г«Яі?;Же це могло статися, він-бо чоловік такого розуму?» — сказав Коттар. «Ба ні, — заперечила пані Вердюрен. — Навіть у ту пору, коли він мав хист, бо хист цей лайдак мав, та ще й який! — розуму йому бракувало, і цим він дратував». Пані Вердюрен ухвалила такий суд про Ельстіра ще перед розривом з ним і перед тим, як вона розчарувалася в його малярстві. А все тому, що навіть коли Ельстір належав до їхнього гуртка, він іноді проводив цілі дні з якоюсь жінкою, яку пані Вердюрен чомусь вважала «дуриндою», а це, як на неї, не личило чоловікові розумному. «Ні! — ще раз промовила вона, прибравши безсторонньої

міни. — Гадаю, вони — обоє рябоє. Бог свідок, більшої зануди, ніж вона, мені не траплялося; якби мені прийшлося провести дві години з нею, я б осатаніла. А кажуть, що вона йому здається дуже розумною. Бо нема куди правди діти: наш Тіш був завжди дурнісінький! Ви не уявляєте, які жінки морочили йому голову: то були такі дурні дурепи, які до нашого кланчика нізащо не вписалися б. А він писав їм листи, сперечався з ними — і це він, Ельстір!» Він мав також урочі риси, я це визнаю, ох, урочі, дивовижно урочі, і, звісно, дивовижно недоречні». (Бо пані Вердюрен була переконана, що люди справді знакомиті люблять химерува-ти. Думка сама з себе хибна, але є в ній якесь зерно. Звісно, «химери» нестерпні. Але неврівноваженість, яка виявляється не зразу, є наслідком опанування людського мозку дуже тонкими матеріями, до чого він загалом не пристосований. Отже, дивацтва чарівних людей дратують, але чарівних людей без дивацтв не буває. «Зараз я покажу вам Ельстірові квіти», — сказала мені пані Вердюрен, побачивши, як чоловік подає їй знак, що можна вставати з-за столу. І подала знов руку маркізові де Камбремеру. Вердюрен хотів перепросити пана де Шарлюса і виправдатися перед ним задля втіхи побалакати про тонкощі етикету з титулованою особою, яка оце опинилася нижче від тих, хто відводив їй місце, на яке вона, як вони думали, мала право. Але передусім він прагнув показати панові де Шарлюсу, що він, Вердюрен, цінує його високі душевні якості і не припускає, щоб пан де Шарлюс міг зважати на такі абищиці. «Даруйте, — почав він, — що я веду мову про такий дріб'язок, бо здогадуюся, що вас він не обходить. Таке випинають міщани, але іншим натурам, натурам художнім, людям особливого штибу — на це начхати. Адже я з перших слів, якими ми з вами перекинулися, зрозумів, що ви — особливого штибу». Пан де Шарлюс, сприйнявши Вердюренові слова криво, так і скинувся. Доктор наживував бровою, а Принципал лізе без сорома: це вже казна-що! «Не заперечуйте, любий пане, ви — особливого штибу, це ясно як день, — провадив Вердюрен.

— Зауважте, я не знаю, чи ви займаєтесь якимсь мистецтвом, але це не обов'язково. Дешамбр, який оце помер, грав чудово, технічно просто віртуозно, але він не був людиною особливого штибу, зразу видно було, що він зірок із неба не хапає. Брішо — голе місце. А ось Морель — особливого штибу людина, моя дружина теж, я відчуваю, що й ви...» — «Що ви хочете цим сказати?» — урвав пан де Шарлюс;

йому вже свінуло, куди хилить Вердюрен, але його прикро вражало, що той так голосно вигукує щось двозначне. «Ми ж посадили вас ліворуч!» — відповів Вердюрен, але пан де Шарлюс, порозуміло, добродушно й заразом нахабно всміхаючись, відтяв йому: «Годі-бо! Яке це має значення тут!» І засміявся своїм смішком, смішком, успадкованим, мабуть, по якійсь баварській чи лотаринзькій бабці, а тій він теж дістався в спадок, цілим і здоровим нівроку, по якійсь своїй прабабусі, отож-бо той смішок, не змінюючись, лунав при маленьких давезних європейських дворах уже кілька сторіч, і його мелодію смакували, як смакують гру на дуже рідкісних старовинних інструментах. Аби повніше змалювати якогось дійовця, треба б долучити до опису фонетичне відтворення мови, а змалювання пана де Шарлюса ризикує залишитися неповним через незмогу передати той смішок, легкий, пурхотливий — так виконання декотрих Бахових опусів ніколи не буває досконалим, бо оркестрові бракує «маленьких труб» з особливим звучанням, яким автор відвів те чи те місце в партитурі. «Але, — пояснив діткнутий Вердюрен, — це було зроблено умисне. Я не надаю жодної ваги титулам, — додав він із погордливою посмішкою, яку я бачив на обличчі багатьох наших знайомих і якою ці люди, на противагу моїй бабусі й матері, боронилися, коли йшлося про те, чого вони не мали, щоб ті, хто це мав, не почували своєї вищости над ними. — Але зрештою, якщо у нас гостить пан де Камбремер, а він — маркіз, а ви — всього-на-всього барон...» — «Перепрошую, — урвав його пан де Шарлюс, зверхньо блимнувши на враженого Вердюрена, — я ще й дук Брабантський, дамуазо Монтаржі, принц Олеронський, Карансійський, Віареджойський і Ліонський. Зрештою, все це пусте. Не побивайтесь, — додав барон, і на його устах при цих останніх словах знов розквітла субтельна усмішка. — Я зразу збагнув, що ви у цих речах не обутий».

Пані Вердюрен підступила до мене, щоб показати Ельстірові квіти. Проханий обід став уже для мене звичним, але сьогоднішні мандри вразили мене небувалою поїздкою узмор'ям, а від спинання повозом на висоту двохсот метрів над морем я захмелів, і цей хміль не розвіявся і в Ла-Распельєр. «Ну ось, погляньте, — сказала Принципалка, показуючи поставлені на жардиньєрці пишні Ельстірові троянди, чудові у своєму буйному шарлаті і пінявій білоті, намальовані надто жирними мазками. — Хіба в нього такий пензель, як колись, що

отак кидав би на полотно барви? Здорово! А які вони живі, охота помацати. Не можу вам передати, як цікаво було стежити за тим, як він їх малює. Відчувалося, що він захоплений пошуками ефекту». І погляд Принципалки замріяно зупинився на художниковому подарунку, подарунку, що носить печать не лише його великого таланту, а й їхньої тривалої приязні, ще живої лише в цих залишених їм спогадах; за трояндами, зірваними ним для неї, їй бачилася гарна рука, що колись уранці відтворила ці квіти в усій їхній свіжості, того ранку, коли в їдальні одні квіти стояли в неї на столі, а інші були притулені до фотелю і коли сніданок Принципалки оздоблював німий перегук ще не зів'ялих троянд зі своїм напівсхожим портретом. Авжеж, тільки наполовину, бо Ельстір починав бачити квітку лише тому, як йому щастило пересадити її до духовного саду, до того саду, де ми приречені жити вічно. У цій акварелі він дав своє бачення троянд, про існування яких, коли б не він, так ніхто б і не дізнався; можна сказати, що маляр, мов якийсь мудрий садівник, збагатив трояндове сімейство новим гатунком. «Того дня, коли він покинув «ядерце», то була вже пропаща людина. Виявляється, мої обіди окрадали його час, я, бачте, сковувала розвиток його генія, — іронічно промовила пані Вердюрен. — Та хіба спілкування з такою жінкою, як я, не впливає спасенно на мистця?» — гукнула вона в пориві гордощів. Маркіз де Камбремер, встигнувши вже присісти близенько від нас на стільця, ворухнувся, ніби збирався встати й віддати місце панові де Шарлюсу. Для маркіза то був, мабуть, усього лише несвідомо поштивий відрух. Проте пан де Шарлюс, сприйнявши це за одну з почестей, яку простий шляхтич має віддати князеві, подумав, що найкращий спосіб підтвердження свого права на першість — це зректися почести. Ось чому він скрикнув: «Годі вам! Прошу вас! Отакої!» В удаваній схвильованості, з якою пан де Шарлюс відхилив гречну маркізову пропозицію, було вже щось дуже «германтське», але ще гостріше воно виявилось у владному, панібратському й зайвому рухові, яким він, ніби садовлячи маркіза на місце, хоча той вставати й не збирався, поклав йому руки на рамена. «Годі, серце моє! — наполягав барон.

— Ще б цього бракувало! Немає жадної рації! В нашу добу це право належить лише княжатам крові». У цій садибі Камбреме-ри й пані Вердюрен мліли не перед тим, перед чим млів я. Бо я залишався байдужим до красот, на які вони мені показували, мене хвилювали

якісь невиразні спогади; часом я навіть зізнавався у своєму розчаруванні, не знаходячи в якійсь речі чогось суголосного моєму уявленню про її ймення. Я викликав обурення у маркізи де Камбремер, кажучи, що уявляв собі Ла-Распельєр сільськішою. Зате я з залассям ловив пахощі леготу, що тягнув у прочинені двері. «Мабуть, ви любите протяги», — сказали мені. Мій захват зеленим люстрином, що затуляв розбиту шибку, теж нікого не зворушив. «Яка гидота!» — покликнула маркіза. На довершення всього, я признався: «Найбільшої радості я зазнав у момент приїзду. Коли я почув, як мої кроки відлунюють у галереї, наче в якійсь сільській мерії, де висить мапа округи, я зрозумів, що ввійшов». Після цього маркіза де Камбремер рвучко відвернулася від мене. «Чи не надто ти засмучена всім тим? — спитав маркізу її муж з такою жалісною заклопотаністю, немов хотів дізнатися, як дружина перенесла жалобну церемонію. — Тут є гарні речі». Якщо недобррозичливість не обмежувати твердими правилами бездоганного смаку, то вона ладна все спаплюжити в самих людях, які оселилися в вашому будинку, а також у тому, як вони його умеблювали. «Так, але вони не на своєму місці. Та чи й такі вже вони гарні?» — «Ви зауважили, — спитав маркіз де Камбремер, переборюючи смуток, — що ситці Жуї вже світяться і що все у вітальні геть трухле?» — «А оцей крам із буйними рожами — достоту хлопське рядно! — підхопила маркіза де Камбремер; її наче-культура визнавала лише ідеалістичну філософію, імпресіоністичне малярство й музику Дебюссі. Але вона хотіла показати, що ставить над усе не розкіш, а смак. — Та ще й поначіпляли завісочок! Цілковита еклектика! Та й чого чекати від цих людей? Хіба вони щось знають, де вони могли навчитися? Очевидно, це багаті гуртовики, тепер уже не крутять справами. І так незле, як на них». — «Свічники, по-моєму, гарні», — промовив маркіз; хтозна-чому він робив виняток для свічників; так само за кожним разом, коли йшлося про храм, чи то був собор Шартрський, Реймський, Ам'єнський, чи бальбецька церква, він незмінно брався притьмом вихвалити «органний корпус, амвон або оздоблення ослонів». «А про сад шкода й мови, — зауважила маркіза де Камбремер. — Там погро-мище. Стежки всі кривиною».

Я скористався з того, що пані Вердюрен веліла обносити кавою, і вийшов, аби кинути оком на листа, якого передала маркіза де Камбремер, з запрошенням її в матері на обід. З допомогою дешиці

атраменту її письмо виказувало з головою особу, яку я відтепер розпізнав би серед цілої юрби, причому йшлося не про якісь особливі пера, адже для передання свого світобачення маляр не потребує рідкісних і таємничо розтертих фарб. Навіть паралітик, який після удару слабує на аграфію і дивиться на сув'язь літер лише як на малюнок, розучившись їх читати, і той збагнув би, що маркіза де Камбремер походить зі старезного роду, де любов до письменства і штуки строїлася під шляхетські традиції. Він навіть угадав би, в які роки маркіза навчилася писати і грати Шопена. То була доба, коли люди добропорядні дотримувалися правил гречности і так званого правила «троїстого епітета». Маркіза де Камбремер пильнувала всіх цих регул. Одного яскравого епітета їй було замало, після нього (через ризику) вона виводила інший, потім (через другу ризику) третій. Маркіза вирізнялася тим, що чи то в діловій записці, чи то в цидулці, написаній з-письменська, троїсті епітети йшли у неї не по висхідній, а димінуендо. Маркіза де Камбремер писала, наприклад, у цьому першому »листі, що бачилася з Сен-Лу і більше, ніж будь-коли, оцінила його прикмети, «виняткові, рідкісні, справжні», що він має знову до них приїхати з одним своїм приятелем (тим, який кохався в її синовій) і що як мені захочеться приїхати з ними або самому на обід до Фетерна, то вона буде «захоплена — щаслива

— рада». Може, тому, що хіть бути обіхідливою не підкріплювалася в неї жвавистю уяви й багатством словника, бо другий і третій епітет були тільки приглушеним відгомоном першого, вона надолужувала це трьома окличниками. Добрала б вона ще й четвертого епітета, і від первісної люб'язности у неї не лишилося б і сліду. Нарешті, через своє рафіноване добросердя, яке, мабуть, справляло враження і в родинному колі, й навіть серед знайомих, маркіза де Камбремер привчилася заступати слово «щирій» (яке могло б кінець кінцем здатися брехливим) словом «істинний». Аби повірили в її правдиву щирість, вона ламала звичний шик слів, за якого слово «щирій» мало стояти перед іменником, і мужньо ставила його після нього. Листи її завершувалися так: «Вірте моїй приязні щирій». Або: «Вірте моїй симпатії щирій». На жаль, це обернулося в неї у загальник, і тому ця афектована щирість справляла саме протилежне враження, враження більшої нещирости, ніж старосвітські формули, в сенс яких не вдумуєшся. Читати мені заважав гомін розмов, понад який

вибивався, одначе, високий голос пана де Шарлюса; той і досі обговорював ту саму тему з маркізом де Камбремером: «Надумавши поступитися мені місцем, ви нагадали мені одного йогомосця — вранці я дістав від нього листа, заадресованого «Його високості баронові де Шарлюсу», і починався лист звертанням: «Монсеньйоре!» — «Авжеж, ваш дописувач трошки переборщив», — відповів маркіз де Камбремер із хихотінням. Пан де Шарлюс ані всміхнувся. «Тож-бо й воно, серце моє, — провадив він, — з погляду геральдики він мав рацію. Мені це, повірте, байдужки. Я кажу взагалі. Що вдієш, історія це історія, ми нічим тут не зарадимо, підправити нам зась. Цитувати тут кайзера Вільгельма я не буду: у Кілі він і собі повсякчас величав мене «монсеньйором». Я чув, що так він титулує всіх дуків французьких, але це неправильно, напевно, з його боку це просто прояв великого прихилля, але не до нас особисто, а до Франції. «Великого й більш-менш щирого», — вскочив у слово маркіз де Камбре-мер. «Ох, я зовсім протилежної думки. Зауважте, Гогенцоллерн, найплохіший державець, та ще й протестант, загарбник земель мого кузена, короля ганноверського, не може мені подобатись як особистість, — додав пан де Шарлюс, слухаючи якого могло здатися, що Ганновер йому ближчий до серця, ніж Ельзас і Лотарингія. — Але я гадаю, що його симпатія до Франції цілком щира. Якийсь дурбас може вам сказати, що це оперетковий кайзер. А він, навпаки, найрочуд розумний. На малярстві він не знається і змусив Чуді вилучити з національних музеїв Ельстіра. Проте й Людовік Четирнадцятий не любив голландських майстрів, кохався в усьому помпезному, а був усе-таки великий можновладець. А ще Вільгельм Другий так розбудував військо та флоту, як Людовікові Четирнадцятому й не снилося, і я маю надію, що кайзер не зазнає зрадливості долі, що потьмарила кінець царювання Короля-Сонця. Республіка допускається, по-моєму, великої помилки, відкидаючи ласкаві пропозиції Гогенцоллерна і вділяючи йому їх зі свого боку видавцем. Він добре знає, чого він хоче, і висловлюється з притаманною йому влучністю: «Мені потрібне не човгання, а рукостискання». Як людина він свиня: найкращих своїх друзів кинув, зрадив, зрікся за таких околностей, коли його мовчанка була така сама підла, як їхня мовчанка — шляхетна, — тягнув пан де Шарлюс; він уже сів на свого коника і, завівши мову про справу Ейленбурга,

згадав, що йому сказав якийсь високопоставлений оскаржений: «Чи не тому, що цісар вірив у нашу порядність, він і наважився допустити такий процес? І він не помилився, розраховуючи на наш гарт. Ми б не пустили пари з уст і на ешафоті». — Але я відбіг, я хотів сказати, що в Німеччині нас, медіатизованих княжат, титулюють *Durchlaucht*^[27], а у Франції нас офіційно визнано високостями.

Сен-Сімон доводить, що ми присвоїли собі це звання неправ-но, але він глибоко помиляється. Він спирається на той доказ, що Людовік Чотирнадцятий заборонив нам титулувати його найхристианішим королем і велів іменувати просто королем, та хоч ми залежали від нього, звідси не випливає, що ми не мали права на титул княжат. Інакше довелось б позбавити цього звання дука Лотаринзького й багатьох інших. Зрештою багато наших титулів перейшло на нас із дому лотаринзького через Терезу д'Епінуа, мою прабабусю, доньку дамуазо Коммерсі».

Зауваживши, що його слухає Морель, пан де Шарлюс розвинув ширше обґрунтування своїх претензій. «Я вказав моєму братові, що дані про наш рід треба викласти як не в третій частині Готського альманаху, то принаймні у другій, але аж ніяк не в третій, — міркував він, забувши, що Морель уявлення не має про Готський альманах. — Але це братів клопіт, він старший, і якщо він вважає, що так і має бути, якщо він не проти цього, то мені залишається тільки заплющувати на це очі». «Пан Брішо дуже мене зацікавив», — сказав я пані Вердюрен, яка рушила до мене; при чому я заховав листа маркізи де Камбремер до кишені. — «Він світла голова і славна людина, — холодно відповіла вона.

— Звичайно, йому бракує оригінальносте й смаку, зате в нього страхітлива пам'ять. Про предків наших сьогоднішніх гостей, про емігрантів, було сказано, що вони «нічого не забули». Але вони мали бодай ту вимовку, — видала вона Сваннову думку за свою, — що нічому так і не навчилися. А Брішо все знає і за обідом жбурляє нам у голову словник за словником. Я переконана, що віднині вам відоме значення назв геть усіх сіл і міст». Слухаючи пані Вердюрен, я думав, що збирався її про щось запитати, але про що саме — геть забув. «Б'юся об заклад, що ви говорите про Брішо, — озвався Скі. — Ге! Тут вам і Сорочий Брід, і Фресіне — все перебрав. Я за вами стежив, кохана Прин-ципалко. Я все примічав і мало не пирхнув». Тепер я вже не міг би сказати, як того вечора була вбрана пані Вердюрен. Може, й тоді не зумів би описати її вбрання, бо людина я не спостережлива. Я тільки відчував, що виряджена вона не без претензій, тож сказав їй щось приємне і навіть висловив захват. Як сливе всі жінки, вона уявляла, що комплімент точно передає наше враження і що цей безсторонній суд нестримно йде просто від душі, ніби ходиться лише про твір мистецтва, а кому він належить — байдуже. Ось чому вона цілком поважно — ця поважність змусила мене, лицеміра, почервоніти — поставила мені найвне й горденьке питання, звичайне в таких випадках: «Вам подобається?» — «Щоб я був проклятий, якщо ви не говорите про Сорочий Брід», — сказав пан Вердюрен, підходячи до нас. Серед усього збіговиська лише я, думаючи про зелений люстрин та про запах дерева, не зауважив, що Брішо зі своїми етимологіями людським посміхом ходив. Виходить, мене вражало зовсім не те, що могло вразити інших людей, увагу інших те, що цікавило мене, не зупиняло, вони навіть не хотіли його помічати; отже, якби я ділився з кимось своїми враженнями, ніхто не зрозумів би мене і навіть поставився б до мене зневажливо, мої захоплення були тут недоречні: пані Вердюрен, мабуть, мене дурнем клала, бо я «злюбив» Брішо, хоча, зрештою, зі мною це було не вперше: дуркала мене і дукиня Германтська, бо я любив учащати до віконтеси д'Арпажон. Що ж до Брішо, то тут справа стояла інакше. Я не належав до гурту. А в кожному гуртку, байдуже, чи то гурток світський, чи то літературний, чи то політичний, виробляється срамотня навичка примічати в розмові, у виступі, в новелі, в сонеті те, що людина незіпсута зроду не зауважила б. Скільки разів, під враженням від оповідання, красно

написаного якимсь старомодним академіком, тільки трохи напушистою мовою, у розмові з Блоком або з дукинею Германтською я ладен був вигукнути: «Як гарно!» — а вони, не давши мені рота розтулити, кожне своїм суржиком, скрикували: «Якщо вам хочеться посміятися, прочитайте оповідання такого-то. Що не скаже, то все півтора людського!» Блокова зневага викликала переважно тим, що певні стилістичні ефекти, самі собою приємні, трохи застаріли, а зневага дукинї Германтської тим, що оповідання доводило щось зовсім протилежне тому, що мав на увазі автор, — мені б така суперечність не колола очей, а от дукиня, з її художньою доскіпливістю, витягала її за вухо там, де сухо. їдь, прихована під видимою гречністю, яку виявляли Вердюрені до Брішо, вразила мене не менше, ніж за кілька днів, у Фетерні, слова Кам-бремерів, яким я похвалився, як мені сподобалася Ла-Распельєр: «Дозвольте нам не повірити — адже вони такого там накоїли!» Щоправда, посуд вони таки похвалили. Проте посуду я не помітив, як не помітив «скандальних» завісок. «Принаймні тепер, коли ви повернетесь до Бальбека, то вже знатимете, що таке Бальбек», — ущипливо сказав пан Вердюрен. А мене цікавило саме те, що я дізнався від Брішо. Він мав той самий напрям думок, який неабияк цінували колись у кланчику. Говорив він як шовком шив, але нині його слова вже лунали всує, їм доводилося переламувати ворожу мовчанку або незичливе відлуння; змінився не зміст його речей, змінилася акустика салону і настрої слухачів. «Цитуйте!» — півголосом промовила пані Вердюрен, показуючи на Брішо. Слух Брішо мав гостріший за очі, тож він тільки глипнув на Принципалку короткозорим поглядом філософа. Якщо очі його були не такі зіркі, то очі духовні обіймали широкі простори. Пересвідчившись, чого варта людська приязнь, він примирився. Правда, йому це боліло. Коли людина, призвичаєна до своєї ролі душі товариства, одного вечора відчує, що видалася надто легковажною, педантичною, нетактовною, нецеремонною тощо, то вона, буває, повертається додому зболілою. Здебільшого це стається тому, що її переконання, її погляди виглядають безглуздими чи назадницькими. Нерідко він добре знає, що ці люди й нігтя його не варті. Він завиграшки міг би розбити софізми, завдяки яким його взяли на зуби; йому кортить поїхати в гості, написати листа; та він уже помудрів і цього не робить — він чекає, що його покличуть на тому тижні. Іноді неласка, замість скінчитися на

одному вечорі, триває кілька місяців. Породжена несталістю суджень світу, неласка сприяє тому, що вони робляться ще нестійкішими. Бо той, хто знає, що пані Ікс легковажить його, а водночас відчуває, що в пані Ігрек його цінують, віддає перевагу пані Ігрек і перекидається до її салону. Зрештою, тут не місце малювати цих людей, які стоять вище від світу, але нездатні реалізовувати себе поза ним, щасливих, що їх приймають, і нещасних від того, що їх не визнають, людей, які щороку знаходять нові вади в господині дому, котрій вони раніше кадили, і відкривають таланти в іншій, яку вони досі не поцінували належно, людей, готових вернутися до свого першого культу, коли новий культ починає їм дошкуляти і коли кривди, завдані першим культом, стираються в пам'яті. Ці короткі спалахи неласки можуть дати уявлення про те, як побивався Брішо через неласку, яка впала на нього і якої, як він знав, з нього вже не зняти. Для нього не було таємницею, що пані Вердюрен збиткується з нього, іноді привселюдно, навіть із його нездужань, але з'яючи, чого варта людська приязнь і примирившись з цим, він усе-таки вважав Принципалку за свою найкращу приятельку. Але з рум'янця, яким шаріло обличчя академіка, пані Вердюрен зрозуміла, що він чув її слова, і дала зарік цього вечора примиля-тися до нього. Я не втримався і сказав їй, що вона могла б бути лагідніша з Саньетом. «Хіба я з ним недобра? Він же нас обожнює, ви не уявляєте, що ми означаємо для нього. Мого чоловіка він іноді дратує своєю глупотою, і, треба визнати, він може вивести з рівноваги, але чому він не тільки не дає відсічі, а ще й низько стелеться? Це не щиро. Я такого не люблю. А проте завжди намагаюся втихомирити мужа, а то, якби він зарвався, Саньет перестав би до нас учащати, а мені б цього не хотілося, він зовсім безгрішний, у нас він принаймні обідає. Зрештою, коли його це ображає, нехай більше сюди не потикається, я не стану попускати патьоки: якщо ти когось потребуєш, то спробуй не шитися в такі дурні». «Герцогство Омальське довго належало нашому родові, перш ніж перейшло до королів французьких, — доводив пан де Шарлюс маркізові де Камбремер у присутності заклопотаного Мореля, на якого й був розрахований увесь цей виклад. — З нами панькалися, як панькаються з усіма чужинецькими княжатами; я міг би вам навести сотні прикладів. Коли принцеса де Круа на похороні старшого брата короля хотіла вклякнути позад моєї прапрабабусі, та їй вичитала, що вона не

має на це права, з допомогою чергового офіцера виставила її і звернулася зі скаргою до короля, а король велів принцесі де Круа поїхати до дукині Германтської й перепросити. Коли дук Бургундський прибув до нас в оточенні судових приставів, з піднятим берлом, ми домоглися від короля, щоб це берло опустили. Я розумію, що вихвалити свою рідню не гоже. Але ж усім відомо, що в грізну годину наші предки завше вели перед. Ми обрали собі бойове гасло, не таке, як у дуків Брабантських, а саме: «Вперед!» Отож, право скрізь вести перед, виборене за сторіччя нами в битвах, ми цілком законно здобули потім і при дворі. І признавалося воно за нами завжди — повірте на слово. На доказ приведу ще один випадок з принцесою Баденською. Коли вона забулася аж так, що мало не стала поперед тієї самої дукині Германтської, яку я оце згадав, і, користаючи з хвилиної нерішучості, якій, може, улягла моя кривна (хоча з якої речі їй улягати нерішучості?), зібралася першою увійти до короля, король голосно покликнув: «Заходьте, заходьте, кузино! Дукиня Баденська добре знає, як їй слід поводитися з вами». А посідала вона такий самий ранг, як і дукиня Германтська, та й сама мала доволі блакитну кров: по матері доводилася сестреницею королеві польській, королеві угорській, курфюрстові Пфальцькому, принцові Савойському-Кариньянському та принцові Ганноверському, а згодом королю англійському». — «*Maecenas atavis édité regibus!*»^[28] — сказав Брішо, звертаючись до пана де Шарлюса, — той відповів легким нахилом голови на цю люб'язність. «Про що це ви мову мовите?» — спитала пані Вердюрен у Брішо, бажаючи затерти свій недавній вибрик. «Я, хай простить мене Господь, навів цитату про одного денді, належного до вершків аристократії (пані Вердюрен насупилася) за часів Августа (пані Вердюрен заспокоїло те, що йдеться про вершки давезні, і личко її роз'яснилося), про приятеля Вергілія й Горація, які кадили йому фіміам і запевняли, що він не просто собі вельможа, що він царського коліна, — ко-

ротше, я говорив про Мецената, книгоїда, який був другом Горація, Вергілія, Августа. Я переконаний, що барон де Шарлюс має про цього Мецената цілковите уявлення». Пан де Шарлюс зорив на пані Вердюрен заворожливим поглядом, бо чув, як вона умовлялася з Морелем про зустріч позавтрьому, і боявся, що його не запросять. «Гадаю, — сказав він, — Меценат — це ніби Вердюрен

старожитности». Пані Вердюрен не здолала зігнати з обличчя задоволену усмішку. Вона підступила до Мореля. «А він милий, цей друг ваших батьків, — вирекла вона. — Видно, що освічений, добре вихований. Саме враз для нашого «ядерця». А де він мешкає у Парижі?» Морель промовчав і висловив бажання зіграти в карти. Пані Вердюрен зажадала, щоб він спершу пограв на скрипку. На подив усіх, пан де Шарлюс, який ніколи не хвалився своїми великими талантами, з незвичайною чистотою фразування проакомпанував останню частину (бентежну, бучну, шуманівську, а все ж іще дофранківську) сонати для фортепіано і скрипки Форе. Я відчув, що барон міг би прищепити Морелеві, чуйному звуковику й небуденному віртуозові, те, чого йому бракувало: культуру та стиль. А водночас я дивом дивувався, як може уживатися в людині фізична нецнота і духовий дар. Пан де Шарлюс мало чим відрізнявся від свого брата, дука Германського. Зараз він навіть (а це з ним рідко бувало) заговорив так само неправильно, як дук. Коли на його докір (мабуть, з метою спонукати мене якнайкраще відгукнутися при пані Вердюрен про Мореля), що я ніколи до нього не заходжу, я відповів, що боюся настиряться, він заперечив: «Але скоро я вас кличу, виходить, ' ремствувати я мав би себе самого». Так міг би загнути дук Германтський. Зрештою, пан де Шарлюс був усього лишень Германтом. Але природа зірвала з завіс його нервову систему, і от, на відміну від свого брата-дука, він замість жінки волів Вергілієвого підпaska або Платонового учня і завдяки прикметам, не властивим дукові Германтському і часто пов'язаним з цим збоченням, вийшов на чудового піаніста, на мапяра-аматора, не позбавленого смаку, на цікавого розмовника. Хто міг би помітити, що те шибке, буряне, знадливе, що було в виконанні пана де Шарлюса шуманівського уривка з сонати Форе, чаїлося, боюся сказати, мало корінь у чисто тілесних властивостях, у викрутах нервової системи пана де Шарлюса? Згодом ми розтлумачимо, що ми вкладаємо в поняття «викрути нервової системи», як і те, яким робом греки за Сократа чи римлянини за Августа могли бути тим, чим вони були, залишаючись чоловіками цілком нормальними, а не жінкуватими, яких ми бачимо нині. З цієї самої при-

чини, під впливом щиро артистичних уподобань, які не дочекалися втілення в життя, пан де Шарлюс куди більше, ніж дук, кохав матір, кохав дружину і навіть по багатьох літах, коли йому про неї згадували,

на очах у нього бриніли сльози, хоча й дешеві, подібні до випотів гладуна, чиє чоло повсякчас зрошується потом. Різниця лише та, що гладунові кажуть: «Вам, мабуть, гаряче», тоді як ми вдаємо, що чужих сліз не бачимо. «Ми» — це світське товариство; бо простий люд сльози вражають більше, аніж кров. Пан де Шарлюс і досі оплакував померлу дружину, але зі звички сидіти на двох стільцях вважав, що має право жити таким життям, яке розминалося з його жалобою. Барон докотився до такої безчільности, що по жінчиній смерті давав зрозуміти, ніби на похороні він устиг спитати церковного служки, як того звати і де він мешкає. І це схоже на правду.

По закінченні сонати я набрався сміливості і попросив зіграти Франка, але маркізі де Камбремер це завдало такого болю, що я не став наполягати. «Вам це може не сподобатися», — сказала вона мені. Натомість вона попрохала зіграти «Свята» Дебюссі й щойно тільки пролунала перша нота, згукнула: «Гарно!» Морель з'ясував, що знає лиш перші такти, і щоб погалабурдити, а не ману пускати, вчистив марш Мейєрбера. На лихо, майже без переходу і без оголошення, і всі вірили, що він ще грає Дебюссі, і знай гукали: «Гарно!» Коли Морель ознаймив, що це не творець «Пелеаса», а «Роберта-Диявола», аудиторія зникла. Лишень маркіза де Камбремер не відчула ніякої ніяковости, бо саме розгорнула зошит Скарлатті та й накинулася на нього з хапливою жадібністю. «О, візьміть і зіграйте оце, це божественно!» — скрикувала вона. А тим часом вона схопила — так гарячково, так нетерпляче — не що, як твір довго погорджуваного, а нині хваленого на всі заставки композитора, — одну з тих клятих п'єсок, що не дають вам спати, бо безжальна учениця без кінця-краю розучує її у вас над головою. Але Морелеві вже набридла музика, йому хотілося різатися в карти — от пан де Шарлюс, охочий покартярити й собі, і запропонував віста. «Він заявив Принципалові, що він принц, — звернувся до пані Вердюрен Скі, — але це брехня, він із простих буржуа, з родини якихось поганеньких архітекторів». «Хочу знати, що ви казали про Мецената. Мене це, аби ви знали, дуже цікавить!» — звернувшись до Брішо, повторила пані Вердюрен лише з ввічливістю, але Брішо зрадів. Щоб подотепувати перед Принципалкою, а заодно, може, й переді мною, він мовив так: «Щиро кажучи, пані, Меценат цікавить мене надто тому, що він перший преславний апостол того хінського бога, який налічує нині у Франції більше визнавців, ніж

Брама, ніж сам Христос, він апостол всесилобога Маю-Вас-Десь». Пані Вердюрєн не задовольнилася, як завжди в таких випадках, тим, що брала голову в руки. Вона зненацька, ніби комаха, так звана обиденка, вгороджувалася у княгиню Щербатову; якщо княгиня була недалеко, Принципалка хапала її, впиналася в неї пазурами й ховала голову в неї під пахвою, як дитина під час гри в хованки. Коли вона чаїлася за цим заступницьким параваном, усім здавалося, ніби вона сміється до сліз, а вона могла ні про що не думати — так ревні молільники вдаються до мудрої обачности: затуляють обличчя долонями. Пані Вердюрєн наслідувала їх, слухаючи Бетховенські квартети, мовляв, хай усі бачать, що для неї це як у церкві правиться, і водночас, щоб ніхто не помітив, що вона спить. «Я говорю цілком поважно, пані, — провадив Брішо. — По-моєму, в наш час розплодилося забагато люду, який тільки сидить і споглядає свій пуп, мов який центр Усесвіту. Теоретично мені нема чого закинути якійсь там нірвані, яка намагається розчинити нас у великому Всьому (причому це Все, як Мюнхен чи Оксфорд, куди ближче до Парижа, ніж Аньєр чи Буа-Кольомб), але і щирому французові, і щирому європейцеві не по-чеськи те, що, коли японці, може, вже стоять під мурами нашої Візантії, соціалістичні антимілітаристи знай собі сперечаються про переваги верлібру». Пані Вердюрєн визнала, що вже час пустити наболіле рамено княгинине, але, звільнившись від свого запинала, таки прикинулася, ніби втирає сльози й ловить ротом повітря. Одначе Брішо хотів, щоб і я пригостився за весільним столом: виснувавши на обороні дисертацій (де вмів, як ніхто, головувати), що молоді подобається, коли на неї гримають, приписуючи їй особливу вагу й даючи їй нагоду прикласти до гнівливця епітет назадника, він сказав, блимнувши на мене очима, як промовець непомітно для інших зизує на обличчя слухача, чиє ім'я він оце щойно навів: «Я б не хотів блюзнити богам, яким поклоняється молодь. Я б не хотів, щоб мене таврували єретиком і боговідступником у капличці маллармістів, де наш новий приятель, як усі його ровесники, правив, мабуть, езотеричні обідні, принаймні міністрантом, я б не хотів, щоб мене мали за ледащо чи розєнкройцера. Але, сказати по щирості, нам увірилися інтелігенти, які закохані у Штуку з великої літери і які, коли від Золя вже не хмеліють, впорскують собі Верлена. Побожно шануючи Бодлера, вони пошилися в етеромани, вони вже нездольні на подвиг, якого рано чи

пізно зажадає від них батьківщина, вони вже наркозувалися під впливом гострого літературного неврозу, в задушливій, збудливій, важкій від нездорових міазмів атмосфері символізму куріїв опію». Я не міг присилувати себе вдати на своєму обличчі бодай млявий захват перед цією абракадаброю, яка лилася з уст Брішо, і, повернувшись до Скі, спробував переконати його, що він геть помиляється щодо того, з якої родини пан де Шарлюс; Скі відповів, що відповідає за свої слова, і додав, що я сам йому казав, ніби справжнє ім'я бароново — Ганден, Ле Ганден. «Я вам казав, — заперечив я, — що маркіза де Камбремер — сестра інженера Леграндена. Про пана де Шарлюса я з вами ніколи не розмовляв. Пан де Шарлюс і маркіза де Камбремер такі самі родичі, як Великий Конде і Расін». — «Ага, он воно що!» — недбало кинув Скі, навіть не перепрошуючи за свій промах, як не перепросив він кілька годин тому, коли супутники з його провини мало не спізнилися на потяг. «Чи ви довго думаєте пробути тут на узмор'ї?» — спитала у пана де Шарлюса пані Вердюрен — вона вже відчула в ньому «вірного» і тепер тремтіла на думку, що він надто рано від'їде до Парижа. «Ой леле, хіба можна загадувати наперед? — промовив пан де Шарлюс, розтягуючи слова й гугнявлячи. — Моя мрія — пожити тут до кінця вересня». — «От і чудово. Вересень — пора таких бур, що аж очі вбирають». — «Сказати по щирості, не це мене вабить. Надто я занедбав віднедавна мого заступника Архангела Михайла, і тепер хочу замолювати гріх і пробути тут до двадцять дев'ятого вересня, до його храму в гірському абатстві».

— «Або ви всього цього пильнуєте?» — спитала пані Вердюрен; може, вона й здолала б поскромити в собі голос обуреного антиклерикалізму, але побоювалася, як би через довгу поїздку скрипаль із бароном на дві доби не «дмухнули» від неї. «Вам що, позакладало? — сказав по-грубіянському пан де Шарлюс. — Я ж вам сказав, що Архангел Михайло — один із моїх шанованих святих заступників». Відтак, охоплений блаженним екстазом, за-дивлений кудись у далеч, він усміхнувся і голосом, наснаженим, як мені здавалося, радше релігійним, ніж естетичним захватом, промовив: «Як це гарно, коли за Приносин святих дарів Михайло стоїть біля віттаря, в білому одінні, і махає золотим кадилом, а навколо куриться сила пахощів і аромат їхній лине до Бога!» — «А чи не з'їздити туди всім гуртом?» — запропонувала пані Вердюрен, хоча не любила

«довгополих». «Як було б славно, якби за Приносин дарів, — провадив пан де Шарлюс, який з інших мотивів, ніж славетні парламентські мовці, але достоту так само, як вони, ніколи не відповідав на репліки, вдаючи, ніби їх не чує, — наш юний друг зіграв щось із Папестріни або навіть виконав арію Баха! Наш зацний абат не тямився б із радощів. Це найбільше вшанування, принаймні найбільше, яким би я міг ушанувати привселюдно мого святого заступника. Який повчальний приклад для вірних! Побалакаймо про це з молодим Фра Анд-желіко від смичка, теж воїтелем, як і Архангел Михайло».

Саньета покликано взяти участь у грі яко дідка, але він сказав, що не вміє грати у віста. Коттар, пересвідчившись, що часу до потяга зосталося обмаль, сів мерщій тнутися з Морелем в екарте. Розлючений Вердюрен наступив з грізним поглядом на Саньета. «То пан зовсім не вміє грати?» — кричав він у люті через те, що розладналася партія в віста, і в захваті через те, що випала ще одна нагода вчитати молитву колишньому архіваріусові. Той, стероризований, здобувся на дотеп: «Я вмію грати на роялі». Коттар і Морель посідали напроти одне одного. «Вам світити», — сказав Коттар. «Чи не підійти нам ближче до ломберного столика? — запропонував маркізові де Камбремеру барон; йому не хотілося залишати скрипаля самого в товаристві Коттара. — Це так само цікаво, як правила етикету, хоча в нашу добу вони вже небагато важать. Єдині королі, які тепер zostалися, принаймні у Франції, — це картяні королі, і, по-моєму, всі вони в руках у молодого віртуоза», — хапливо додав барон у захваті від Мореля, зокрема від того, як Морель різався в карти й водночас керований бажанням йому підхлібити, інакше чим пояснити те, що він нахилився над скрипалевим раменом. «Крити, так крити!» — наслідуючи хвацькість завзятих картярів, гукнув Коттар, і його діти розляглися сміхом, як реготали його спудеї й головний лікар клініки, коли професор, навіть коло ліжка тяжкохворого платав з незворушною маскою епілептика якийсь звичний свій жарт. «Я не знаю, з чого мені ходити», — сказав Морель, питаючи поради в маркіза де Камбремера. «Будете биті, хоч би чим пішли, — все'дно». — «Гуно? Чудовий композитор! Один його «Фауст» чого вартий! Ось тільки імення в нього немилозвучне». Маркіз підвівся з хамською міною людей блакитної крові, яким невтямки, чим вони ображають господаря дому, коли вдають, ніби не певні, чи можна знатися з їхніми гостями, і які, відгукуючись про них

згідно, покликаються на англійський звичай: «Хто той йогомосць, який грає в карти, що він робить у житті, чим він крамарює? Я хочу знати, з ким маю честь, щоб не зв'язуватися бозна з ким. Будьте такі ласкаві — відрекомендуйте мене йому, я не розчув його імени». Якби пан Вердюрен справді рекомендував своїм гостям маркіза де Камбремера, маркіз би розсердився. Але Вердюрен ні з ким його не знайомив, тим-то маркіз поклав собі мовчати й усміхатися, щоб уникнути будь-якої халепи. Вердюрен завжди пишався своєю приязню з Коттаром, а відтоді, як доктор став світилом, він носився з нею ще більше. Лише тепер його гордість виливалася не таким наївним робом. Раніше, як Коттар ще не вибився в славути, Вердюрен, коли хтось ізгадував про жінчину лицьову невралгію, відповідав з наївними хвастощами людини, переконаної в тім, що відоме їй славиться на весь світ і що всі знають, як звати вчителя співів її дочки. «Тут нема вже ніякої ради. Якби її курував якийсь там лікарчук, можна було б удатися до іншого лікування, але її лікує Коттар (Вердюрен вимовляв це ім'я так побожно, ніби це був не Коттар, а Бушар чи Шарко), тут тільки мовчи й дихай». Певний того, що маркіз де Камбремер не міг не чути про славного професора Коттара, пан де Вердюрен ужив супротивної тактики і прибрав міни смиренника: «Це наш хатній лікар, золото — не чоловік, ми його обожнюємо, а він за нас дав би пошаткувати себе на капусту; це не лікар, це приятель; ви його, либонь, не знаєте, його прізвище вам, мабуть, ні про що не промовляє, а для нас це ймення чудової людини, нашого коханого приятеля». Пан Вердюрен муркнув ім'я Коттара з такою смиренною міною, що це збило з плигу маркіза де Камбремера — він подумав, що йдеться про когось іншого. «Коттар? Ви маєте на увазі професора Коттара?» Аж це розлігся голос згаданого професора: хід партнера загнав його в суточки і, тримаючи карти в руках, він промовив: «Піка, піка, задавила чоловіка!» «Атож, саме він — професор», — скріпив пан Вердюрен. «Як? Професор Коттар? Ви не помилилися? Ви певні, що це той самий, який мешкає на Поронній вулиці, число сорок три?» — «Достеменно так, Порон-на сорок три. Ви його знаєте?» — «Хто ж не знає професора Коттара? Це славнозвісність! Це все одно, що спитати мене, чи знаю я Буф де Сен-Блеза або Куртуа-Сюфі. Коли я його почув, я зразу зметикував, що це людина неабияка, ось чому я й посмів спитати вас про нього». «Що ж тепер, хіба козирнути?» — спитав сам себе Коттар. І, надумавшись

ходити з козирчини, з відчайдушністю, яка була б неприємною навіть за геройських обставин, коли солдат захотів би звичними для нього словами передати свою зневагу до смерті, але яка виглядала геть-то дурною за безпечної гри в карти, Коттар прибрав міни шибайголови і товстим голосом того, хто важить горлом, ставить життя на карту, заволав: «Раз козі смерть!» Зіграв він невдало, але мав хоч потіху. Пані Коттар уподобала собі посеред салону широкий фотель і, розімлівши, як завжди по обіді, віддалася, після марних спроб опертися йому, тривалому й чуйному сну. Даремно вона іноді випростувалася, аби всміхнутися, чи то кепкуючи з самої себе, чи то боячись не відгукнутися на якісь милі речі, звернені до неї, — все закінчувалося тим, що вона знову втомлено відкидалася на спинку фотеля, здавшись на ласку невблаганної й любої хвороби. Будив її на якусь мить не галас, а погляд (цей погляд вона, натура вражлива, бачила навіть із заплющеними очима і передбачала його, бо та сама сцена повторювалася щовечора і бентежила її сон, як бентежить його досвітня година, коли пора вставати), погляд, яким професор показував присутнім на заснулу дружину. Спершу він тільки дивився на неї й осміхався, бо коли як лікар засуджував пообідні соньки-дрімки (принаймні він наводив цей науковий резон, аби насамкінець мати змогу обурюватися, але навряд чи був рішучим ворогом мертвої години, оскільки погляди його на цей предмет часто мінялися), то як муж, володар і скалозуб, любив шкилювати з жінки, злегка термосити її, щоб вона, прокинувшись, заснула знов і щоб мати приємність будити її наново.

Нарешті пані Коттар заснула твердо. «Гей, Леонтино, ти вже хропеш!» — гукнув їй професор. «Я, серце моє, слухаю, що мовить пані Сванн», — кволим голосом відповіла пані Коттар, знову западаючи в летаргію. «Отакої! — скрикнув Коттар. — Тепер вона запевнятиме нас, що не спала. Вона як ті пацієнти, які приходять на консультацію й скаржаться, що в них безсоння». — «Може, то їм тільки здається», — зі сміхом зауважив маркіз де Камбремер. Але доктор так само любив заперечувати, як і дро-читися, а надто не припускав, щоб невіглас роздебендював про медицину. «Людині не може здаватися, що в неї безсоння», — відрізав він незаперечним тоном. «Он воно як!» — зронив маркіз, уклоняючись, як колись йому вклонився б Коттар. «Видно зразу, що ви ніколи не приписували так,

як я, до двох грамів тріоналу, марно намагаючись приспати хворого». — «Авжеж, авжеж, — підтвердив маркіз, самовдоволено хихочучи, — я зроду в житті не заживав тріоналу і всякого такого знадіб'я, яке скоро перестає діяти, а шлунок розладнує. Зночували б ніч, як я, на ловах у Сорочому Броді, кладу голову до пня — заснули б і так, без жодного сновійного». — «Так можуть мовити тільки невігласи, — заперечив професор. — Тріонал часом чудово підвищує нервовий тонус. Ось ви кажете про тріонал, а чи знаєте, із чим його їдять?» — «Я... я чув, що це сновійне». — «Ви не відповідаєте на моє запитання, — сказав професор тоном екзаменатора. — Я не питаю, сплять від нього чи не сплять, я питаю, що це таке. Ви можете мені сказати, який відсоток у ньому амілу, а який етилу?» — «Ні, — відповів маркіз де Камбремер знічено.

— Я волю чарочку витриманого коньяку або в гіршому разі портвейну номер триста сорок п'ять». — «Це вдсятеро ток-сичніше», — урвав його професор. «Про тріонал, — бовкнув маркіз де Камбремер, — ви б ліпше побалакали з моєю дружиною — вона заживає всякої всячини». — «І знає про неї не більше, як ви. Коротко, ваша дружина заживає тріоналу, щоб заснути, а моя дружина, як бачите, його не потребує. Нумо, Леон-тино, прочумайся, а то анкилоз розвинеться. Ти колись бачила, щоб я пухнув після обіду? Що ти робитимеш по шістдесятці, як уже тепер спиш, мов стара баба? Зогряднієш, у тебе порушиться кровообіг. І не чманає!» — «Ловити окуні по обіді — це ж бо шкідливо, правда, докторе? — спитав маркіз де Камбремер, аби реабілітувати себе у професорових очах. — Коли добре попоїси, потрібен моціон». — «Дурниці! — відповів доктор. — Однакову кількість їжі було взято на аналіз зі шлунка собаки, який лежав спокійно, й зі шлунка собаки, який бігав, і що ж: у першого травлення відбувалося швидше». — «Виходить, травленню шкодить сон?» — «Залежить, про який орган ідеться: стравохід, шлунок чи кишечник, але пояснюй вам, не пояснюй, для вас це однак темний ліс, якщо ви не вивчали медицини. Ну, Леонтино, кроком руш, пора додому!» Доктор змахлював — він і не збирався їхати, йому кортіло дограти партію, але він сподівався брутально урвати сон цієї німої, до якої він, не дістаючи відгуку, звертався з ученими доганами. Чи то тим, що навіть сонна пані Коттар не переставала борюкатися зі сном, чи то тим, що її голові ні на що було спертися, але голова пані Коттар

хилиталася механічно ліворуч-праворуч, вгору-вниз, ніби безвладний предмет у порожнечі, і ті киви то будили враження, ніби вона слухає музику, то наводили на думку, що вона зараз візьме й визівне духа. Умовляння докторові не подіяли — врятувало відчуття того, в якому дурному становищі вона опинилася. «Температура в ванні саме враз! — пробубоніла пані Коттар, — зате пера у словнику!.. — гукнула вона, випростуючись. — Ой лишенько, яка ж я дурепа! Що це я таке верзу? Я думала про свій капелюшок і, мабуть, наплескала бозна-чого; ще трошки, і я б задрімала, це все — той клятий вогонь у коминку!» Всі засміялися, бо ніякого вогню й близько не було.

— Ви мене дуркою загнали, — сказала, сама сміючись, пані Коттар, відтак із легкістю магнетизера і з моторністю жінки, що чепурить собі зачіску, стерла з чола останні сліди сну. — Уклінно перепрошую кохану пані Вердюрен і благаю її, хай вона розкаже мені всю правду. — Але усміх її посмутнів, бо професор, знаючи, що дружина намагається йому подобатися і дуже потерпає, що він її розлюбить, гукнув: «Поглянь у дзеркало, ти вся червона, наче в тебе кропивниця, у тебе вигляд старої селючки». «Ви знаєте, наш професор чарівний, — озвалася пані Вердюрен, — у ньому є премила, пустотлива добродушність. Ба, він вернув мого мужа з того світу, коли весь медичний факультет засудив його на смерть. Він провів біля його постелі три безсонні ночі. Ось чому, аби ви знали, для мене Коттар, — додала вона врочисто, майже згрізна, підносячи руки до двох отінених сивими космиками півкуль, додала таким тоном, наче відбороняла від нас усіх доктора, — Коттар — це щось святе! Я ні в чому не могла б йому відмовити. Зрештою, я титулую його не доктор Коттар, а доктор Бог. Але й цим титулом я його принижую, бо цей бог по змозі рятує нас у нещасті, за яке відповідальний тамтой». «Ходіть козирем», — сказав Морелеві з унебовзятою міною пан де Шарлюс. «Що ж, козирнемо», — промовив скрипаль. «Спершу треба було королем,

— зауважив пан де Шарлюс. — Ви неуважні, хоч і блискучий гравець!» — «Ось він, мій король», — сказав Морель. «Такий, що куди твоє діло!» — підхопив професор. «Що це за штука — оці ось патички? — спитала пані Вердюрен, показуючи маркізові де Камбремеру на чудовий щит, вирізьблений над коминком. — Це ваш гербі — додала вона з іронічною погордою. «Ні, не наш, — відповів маркіз де Камбремер. — У нас на золотому полі три па-смани з

зубцями всередину і врозліт, по п'яти в кожному, а над ними золота конюшина. Ні, це герб Рвипалів — вони не нашого коліна, але по них ми одідичили цей дім і ніхто з нас тут нічого не міняв^Рвипалі (колись вони, здається, називалися Гнипалі) мали на золотому полі п'ять червоних кінчастих паль. Коли вони поріднилися з нами, власниками Фетерна, їхній щит змінився, але все-таки в ньому, як і давніше, посеред двадцяти подвійних хрестиків із поперечкою красується манісінька золота паля, а праворуч від палі — горностаєве крило». — «Що, впіймала облизня?»

— шепнула маркіза де Камбремер. «Моя прабабуся була з дому де Рвипалів або Цірвипалів — її можна назвати і так і так, бо обидва прізвища трапляються в давезних грамотах, — тягнув маркіз де Камбремер, зненацька заливаючись краскою, бо щойно тепер до нього дійшов можливий сенс його слів, уже приписаний їм його дружиною, і перестрашився, як би пані Вердюрен не взяла їх на свою адресу, хоча вони зовсім її не стосувались. — Як твердить історія, в одинадцятому сторіччі перший Рвипаль, Маса, так званий Гнипаль, при облогах напрочуд уміло виривав з землі палі.

Ось за це він і здобув прізвисько де Рвипаль, а заодно з прізвиськом і панство, і, як бачите, палі цілі сторіччя красуються на гербі. Це палі, які, щоб зробити фортецю неприступною, всаджувано, втикувано (шануючи слухи ваші) перед нею в землю і скріплювано. Саме ці палі ви й назвали так влучно патиками, але вони не мають нічого спільного з різочками нашого славетного Лафонтена. Бо вірили, що це найкраща затула для фортеці. Певна річ, нині, коли у нас така могутня артилерія, це може викликати лиш усміх. Але не забувайте, що йдеться про одинадцяте сторіччя». — «Так, сучасністю тут і не пахне, — озвалася пані Вердюрен, — але ота дзвіниця своєрідна». «Вам іде така карта, що аж... тюр-люютью, — мовив Коттар, як зазвичай, уживаючи свою улюблену приказку замість мольєрівської^[29].

— Знаєте, чому дзвінкового короля комісовано?» — «Хотів би я бути на його місці», — сказав Морель, знуджений військовою службою. «О, з вас поганий патріот!» — згукнув пан де Шарлюс і не втримався, щоб не скубнути скрипаля за вухо. «Ні, ви не знаєте, чому дзвінкового короля комісовано, — провадив Коттар, розжартувавшись, — тому, бо він одноокий». — «У вас сильний супротивник, докторе», — сказав маркіз де Камбремер, щоб показати, що він знає, хто Коттар

за фахом. «Цей молодик — суще диво, — вскочив у слово пан де Шарлюс, показуючи на Мореля.

— Грає як молодий бог». Ця репліка не сподобалася докторові, й він відрізав: «Поки хвалько нахвалиться, будько набудеться. Побачимо, хто кого». «Краля, туз», — ознаймив звияжно Морель

— йому неабияк фортунило. Доктор похилив голову, ніби визнавав свою поразку і, як заворожений, зронив: «Гарно, що й казати!» «Ми дуже раді, що з нами обідав барон де Шарлюс», — сказала пані Вердюрен маркізі де Камбремер. «Ви не були з ним знайомі? Людина він приємна, оригінальна, в ньому відчувається епоха (вона вагалася уточнити, яка сама)», — відповіла пані Вердюрен з удоволеним усміхом шанувальниці всього високого, судді й господині дому. Маркіза де Камбремер запросила мене приїхати з Сен-Лу до Фетерна. Я несамохіть скрикнув від захвату, побачивши, як місяць завис жовтогарячим ліхтарем над дубовим шатром, що починалося біля замку. «Це ще квіточки! За хвилину, коли місяць підіб'ється вище і всю долину залле його світло, буде в тисячу разів гарніше. Ось чого немає у вас у Фетерні!» — зневажливо кинула пані Вердюрен маркізі де Камбремер, а та аж розгубилася: їй не хотілося кидати тінь на свій масток, надто при

піднаймачці. «Ви ще поживете в цих краях?» — спитав пані Коттар маркіз де Камбремер; у його запитанні вгадувався невиразний намір запросити її, хоч наразі про день зустрічі не домовлятися. «Авжеж, пане! З огляду на дітей мені дуже залежить на цьому щорічному виїзді. Хай би там що, а діти потребують свіжого повітря. Факультет посилав мене до Віші, але там страшенно парить, а про свій шлунок я подбаю, коли ці хлопаки підростуть. Та й те сказати: професор із тими екзаменами як на припоні, а спека його знесилоє. Як на мене, тому, хто, як мій чоловік, цілий рік гарує по-волячому, треба гаразд відпочити. Принаймні побудемо тут ще з добрий місяць». — «О, тоді ми ще побачимося». — «І ще ось чому я мушу тут зостатися: муж збирається махнути до Савої і повернеться аж за два тижні та ще й затримається на відпочинок». «Краєвид на долину мені подобається більше, ніж краєвид на море, — тягла пані Вердюрен. — Як їхатимете додому, любі мої гості, стоятиме на годині». «Треба все-таки глянути, чи запряжено коней, — на випадок, якби вам конче забаглося повернутися сьогодні до Бальбека, — озвався до мене пан Вердюрен,

— хоча я особисто не бачу в цьому ніякої кінчености. Відвезли б вас завтра вранці. Видно, що на годину кладеться. Дорога як оксамит». Я сказав, що ночувати ніяк не зможу. «В кожному разі, ще маєте час, — заперечила Принци-палка. — Дай їм спокій, часу ще сила-силенна. Дуже вони виграють, як приїдуть на станцію за годину до потяга? Тут їм краще.

А ви, мій юний Моцарте, — спитала вона у Мореля, не сміючи звернутися просто до пана де Шарлюса, — вам би не хотілося затриматися? Маємо гарні покої вікнами на море». — «Та йому не можна залишатися, — відповів пан де Шарлюс за оглухлого азартного картяра. — У нього звільнення лише до опівночі. Він мусить вернутися й лягти спати, як розумненький, слухняний хлоня», — додав він протекторально, манірно, з притиском, ніби зазнавав якоїсь садистичної втіхи, уживаючи цього невинного порівняння й мимобіж підкреслюючи голосом усе, що було причетне до Мореля, дотикаючись його як не рукою, то словами, немов обмацуючи його ними.

З казані, яку мені виголосив Брішо, маркіз де Камбремер виснував, що я дрейфусар. А що сам він був запеклий антидрейфусар, то почав — з куртуазії до ворога — вихвалити якогось полковника-жида, який завжди був дуже справедливий до кузенів на панства Шевренї й добився для нього заслуженого підвищення. «А мій кузен сповідував зовсім протилежні погляди, — додав маркіз де Камбремер, не зупиняючись на тому, що це за

погляди, але я здогадався, що вони такі самі старезні й кепсько склепані, як маркізова твар, погляди, яких віддавна дотримуються декотрі родини в провінційних городках. — І знаєте, бігме, як на мене, це дуже гарно!» — сказав насамкінець маркіз де Камбремер. Уживав він слова «гарно», однак же не в естетичному значенні, не так, як його матір і дружина, що прикладали його лише до творів мистецтва, хоча й різних жанрів. Цією міркою маркіз де Камбремер послуговувався радше в тих випадках, коли, наприклад, віншував ставну, злегка роздобрілу жінку: «Як, за два місяці і ви набрали три кіла? Знаєте, це дуже гарно!» Подано свіжкі напої. Пані Вердюрен запросила панів, щоб кожен сам вибрав напій, собі до смаку. Пан де Шарлюс вихилив шклянку, хутко вернувся до ломберного столика, сів і вже не рушав з місця. Пані Вердюрен спитала його: «Чи куштували ви мою оранжаду?» Пан де Шарлюс чарівно усміхнувся, пограв губами і,

вахуючи клубами, відповів кришталевим голоском, яким говорив рідко: «Ні, я волів її сусідку, здається, полунична, це така розкіш!» Чудасія, та й годі: деякі душевні відрухи зраджують себе у способі висловлюватися чи в жестикуляції. Якщо хтось вірить чи не вірить у Безгрішне Зачаття, або в невинність Дрейфуса, або у многість світів, але не хоче про це розводитися, ні його голос, ні міміка не зрадять його думок. Та ось, чуючи, як пан де Шарлюс усміхнено й жестикулюючи мовить дискантом: «Ні, я волів її сусідку, здається, полунична», — можна було виснувати: «Еге, та він не байдужий до сильної статі!» — виснувати з такою самою певністю, з якою суддя засуджує злочинця, дарма що той не признався, лікар прогнозує смерть майбутнього паралітика, якому, може, й невгадно, що він хворий, але він робить огріх у вимові, і з цього огріху видно, що він помре за три роки. Може, люди, здатні діагностувати з того, як чоловік каже: «Ні, я волю її сусідку, здається, полунична», ненормальну любов, не потребують аж таких глибоких знань. Зв'язок між розпізнавальною ознакою і таємницею тут простіший. Ми невиразно відчуваємо, що нам відповідає мила й усміхнена дама, яка видається нам манірною, бо видає себе за незвично кокетливого чоловіка, а ми не звикли, щоб мужчина так випендрювався. І може, шляхетніше було б думати, що во время оно певне число ангелоподібних жінок помилково вбрано в чоловічу плоть і тепер на вигнанні, намарне б'ючи крильми до чоловіків, будячи в них фізичну відразу, вони вміють улаштувати салон, створити «домашній затишок». Пана де Шарлюса не обходило те, що пані Вердюрен стоїть; він сидів у фотелі, аби бути ближче до Мореля. «Скажіть мені, — мовила до барона пані Вердюрен, — хіба це не злочин: істота, яка могла б чарувати нас грою на скрипку, ріжеться в екарте? І це скрипаль-віртуоз!» — «Він добре грає і в карти, він усе робить добре, він розумник», — відповів пан де Шарлюс, стежачи, щоб можна було підказувати, за грою. Зрештою, то була не єдина причина, чому барон розмовляв із пані Вердюрен сидячи. Його соціальні уявлення, уявлення великого пана і шанувальника мистецтва, зливалися в таку химерну амальгаму, що барон замість бути гречним, як кожна людина його верстви, komponував собі своєрідні живі картини в дусі Сен-Сімона, і, власне, в цю хвилину удавав із себе маршала д'Юксе-ля, який цікавив його й іншими рисами і який, за переказами, так високо носився, що не вставав — нібито з ліні —

навіть перед вельможними двораками. «А скажіть, бароне, — промовила пані Вердюрен, уже трохи оббувшись з ним, — чи не знаєте ви в вашому передмісті якогось старого зубожілого шляхтича, який став би мені за швейцара?» — «Ну, чого ж... знаю, — відповів пан де Шарлюс, добротливо усміхаючись, — але радити його не раджу». — «Чому?» — «Боюся, що найелегантніші ваші гості, як застрягнуть у швейцарській, то вже далі не підуть». То була перша пересварка між ними. Пані Вердюрен якось її злегковажила. На жаль, за першою пересваркою почали спалахувати нові, щоправда, уже в Парижі. Пан де Шарлюс усе не покидав свого сідала. На виду йому грала тонка усмішка, бо він ще раз пересвідчився, які влучні його улюблені максими про чар аристократії й нікчемство буржуазії, адже він так легко підгорнув під себе пані Вердюрен. Поза баронова Принципалку анітрохи не здивувала, — вона відійшла від нього тільки тоді, як помітила з тривогою, що маркіз де Камбремер знову мене впіймав. Але перед тим їй захотілося з'ясувати, які стосунки пана де Шарлюса з графинею Моле. «Ви казали мені, що знайомі з графинею де Моле. Ви в неї буваєте?» — спитала вона, розуміючи під словами «Ви в неї буваєте?», що графиня його приймає, що він вхожий до неї. Пан де Шарлюс відповів співучим голосом, з ноткою легковажності, назнарошки виразно: «Іноді буваю». Це «іноді» збудило недовіру в пані Вердюрен, і вона поцікавилася: «Ви зустрічали там дука Германтського?» — «Щось не пригадується». — «О, — здивувалася пані Вердюрен, — хіба ви не знаєте дука Германтського?» — «Як же мені його не знати!» — відгукнувся пан де Шарлюс, і на устах його зазміївся усміх. Усміх той був іронічний; та що барон боявся блиснути золотим зубом, то втопив свій усміх у звивинах губів і їхня лінія тепер виражала доброзичливість. «Чому ви кажете: «Як же мені його знати?» — «Бо він мій брат», — недбало кинув пан де Шарлюс, і пані Вердюрен завмерла ні в сих ні в тих: чи то гість кпить собі з неї, чи то, може, він прижитне дитячко або від іншого шлюбу. Думка, що брат дука Германтського може зватися бароном де Шарлюсом, їй не спадала. Вона підступила до мене: «Маркіз де Камбремер, я щойно чула, запросив вас на обід. Про мене, хай собі запрошує. Але для вас буде краще, гадаю, до них не їхати.. По-перше, там нудьга, хоч вішайся. О, як вам до вподоби обідати з безвісними провінційними графами та маркізами, ви будете, звісно, там раювати». — «Гадаю,

мені доведеться вибратися туди раз чи два. Зрештою, роз'їжджати я не можу, бо зі мною тут юна кузина, не кидати ж її саму (я вважав, що це уявне покре-венство полегшить мені виїзди з Альбертиною). Але щодо Кам-бремерів... позаяк я вже познайомив її з ними...» — «Ну, як хочете. Але скажу вам одне: там дуже нездорова місцина; якщо ви підхопите пневмонію або ж вас скрутить добрий спадковий гос-тець — дуже вам буде весело?» — «Але ж там, я чув, прегарний куточок?» — «М-м-м... Може, й так. Але признаюся, в тисячу разів мені любіший тутешній краєвид на долину. Зрештою, я відмовилася б там жити навіть за гроші, бо морське повітря згубне для пана Вердюрена. Якщо тільки ваша кузина нервова... А втім, ви й самі начебто нервові... У вас бувають напади ядухи. Ось побачите, з'їздите разочок, — не спатимете цілий тиждень, але тоді вже жалкуйте на себе. — І, не думаючи, що суперечить сама собі, вона додала: — Якщо маєте охоту оглянути мій дім, — а дім непоганий, гарним його не назвеш, це було б надто сильно сказано, але, зрештою, він цікавий своєю фосою та старим звідним мостом, — то приїздіть того дня, — я постараюся залучити туди весь мій гурт і тоді там буде гарно. Позавт-рьому ми їдемо кіньми до Аранбувіля. Там дуже смачний сидр, а дорога туди чудова. Хай пан їде з нами. Ви, Брішо, теж поїдете. І ви, Скі, теж. Ми влаштуємо пікнік — мій чоловік уже про все подбав. Не знаю тільки до пуття, кого він запросив. Пане де Шарлюс! Ви ж із нами теж?» Барон не чув нашої розмови й аж підскочив на місці. «Дивне запитання!» — буркнув він глузливо, вразивши пані Вердюрен. «Слухайте, — сказала вона мені,

— чому б вам перед обідом у Камбремерів не завезти до нас вашу кухню? Вона любить поцокотіти? Любить інтелігентних людей? Вона приємна? От і гаразд, чудово. Приїздіть із нею. Не одні Камбремери на світі. Я розумію, що вони будуть щасливі закликати її в гості, їм нікого не щастить до себе затягнути. Тут вона може дихати свіжим повітрям, завжди зустріне розумних людей. У кожному разі, маю надію, що в найближчу середу ви не підведете мене. Я чула, що ви з вашою кухнею, з бароном і з кимось там іще чаюватимете в Рівбелі. Завітайте звідти до нас; як було б гарно, якби ви об'явилися всім гуртом! Сполучення дуже зручне, шляхи чудові. Не розумію, чим вас вабить Рівбель. Комарі там заїдають. Може, ви почули, що там смачні галети? Мій кухар випікає куди ліпші. Я почастию вас правдивими нормандськими галетами, еге ж, правдивими, а також пісочними тістечками — пальчики оближете. Невже вам смакує це паскудство, яким пригощають у Рівбелі? Вольному воля, але в мене ви цього не знайдете, я не звикла труїти своїх гостей, а якби й мала таке бажання, мій кухар відмовився б скапарити таку нечува-ну гидь і радше б із нами розпрощався. Тамтешні галети казна з чого готуються. Одна сердешна дівчина, моя знайома, скуштувала, дістала від того тіста перитоніт і за три дні померла. Мала тільки сімнадцять років. Шкода її бідолашну матір, — скорботно додала пані Вердюрен, похилившись чолом, з міною вельми досвідченої, зболілої жінки. — Ну, та Бог з вами, їдьте до Рівбеля, як вам охота давитися й переводити гроші. Але я на вас розраховую: рівно о шостій зберіть усіх і везіть сюди, не давайте їм піти врозтіч. Везіть, кого вам заманеться. Я вповажнюю на це не всякого. Але я певна, що у вас добрі приятелі, я вже бачу, що ми порозуміємося. Окрім нашого «ядерця», саме в середу мають зібратися дуже славні люди. Ви не знайомі з малявкою пані Лонпон? Вона чарівлива, дотепна і зовсім не снобка, ось побачите, вона вам сподобається. Вона теж має спровадити цілу ватагу друзяк, — сказала пані Вердюрен, аби показати, що так заведено, і заохотити мене прикладом. — Побачимо, хто впливовіший із вас і хто спровадить більше людей, Барб де Лонпон чи ви. А ще, здається, до нас мають привезти Берготта,

— сказала вона непевно, бо його приїзд був малоймовірним після допису в ранкових газетах про те, що здоров'я великого письменника викликає поважні побоювання. — Коротше, побачите, це буде одна з

найцікавіших «серед»; нудним дамам туди буде зась. Зрештою, не судить із сьогоднішнього вечора, він провалився. Не заперечуйте, мені було ще нудніше, ніж вам, нудьга мене геть зсушила. Але день на день не випадає! Я не кажу вже про Камбремерів, вони просто нестерпні, проте деякі світовці справляють приємне враження — і що ж? У моєму «ядерці» вони загубилися. Я чула, що ви маєте Сванна за людину розумну. По-перше, я гадаю, ви переборщили, і гадаю так навіть не з огляду на його вдачу геть антипатичної, понурої, нещирої людини, якою він мені здавався, часто обідаючи у мене в середу. Тут інше. Спитайте в будь-кого, і він вам скаже: навіть проти Брішо, хоча Брішо ніякий не орел, а тільки добрий гімназійний учитель, котрого я впакувала до Академії, та й годі, — навіть проти нього Сванн виглядав нікчемою. Він був просто сіряк!» А коли я запротестував, пані Вердюрен додала: «Ні, саме так. Я нічого поганого не хочу про нього сказати, оскільки він був ваш друг; зрештою, він вас дуже любив, добре відгукувався про вас, але спитайте в мого «ядерця», чи сказав він бодай щось цікаве на наших обідах. А це, як-не-як, випробний камінь. Не знаю чому, але Сванн у мене в дому був нуль, цілковитий нуль без палички. А як і міг чим похвалитися, то й того він набрався в нас». Я почав запевняти, що він був людина великого розуму. «Ні, ви в це вірите тільки тому, що спізнали його куди пізніше за мене. Власне, він швидко зійшов на пси. На мене він наганяв смертельну нудьгу. (Пояснення просте: він бував у панства Ла Тремуї та Германтів і знав, що я до них не вхожа»..) Я можу видержати все, окрім нуди. Що-що, а нуда мені нестерпна!» Пояснюючи, для кого відчинені двері її салону, пані Вердюрен давала зрозуміти, що найбільший її ворог нудьга. Вона й досі не допускала до свого гуртка дукинй, бо не годна була нудитися, подібно до того як не плавала по морю, боючись морської хвороби. Я подумав, що в запевненнях пані Вердюрен є якесь зерно; Германти, приміром, сказали б, що такого дурня, як Брішо, вони ще зроду не бачили, а я тим часом запитував себе, чи не був він на голову вищий коли не від Сванна, то принаймні від тих, хто дихав духом Германтів, тих, хто мав достатньо смаку, щоб не слухати його педантичних придибашок, і достатньо вихованости, щоб паленіти від сорому, — я запитував себе про це так, ніби моя відповідь могла якось прояснити природу інтелігентносте; я думав над цим з усією серйозністю янсеніста, який намагається осягнути, що таке Благодать. «Ось

побачите, — провадила пані Вердюрен, — коли світовці стикаються з правдивими інтелігентами, людьми нашого кола, стає видно, хто є хто: світовець, найрозумніший у царстві сліпців, робиться одно-зорим. Причому такі прибульці з чужого світу тут розгублюються. І то так безнадійно, що закрадається думка: а що як замість збирати в себе спільне збіговисько, яке нічим не вражає, влаштувати кілька вечорів лише для зануд, щоб я могла вволю натішитися своїм «ядерцем»? Отож, ви приїдете з вашою кузиною. Ухвалено. Чудово. Тут принаймні вас обох нагодують. А в

Фетерні панує вічний голод і спрага. Зате, як ви ласий до щурів, їдьте туди негайно: наїстесь од пуза. Можете там жити скільки заманеться. Тільки бійтеся голодної смерти. Особисто я, коли туди вибиратимусь, пообідаю вдома. Вам слід би по мене заїхати, буде веселіше. Ми як слід перекусимо, а повернувшись, повечеряємо. Ви любите соложеники? Отож-бо! Наш кухар пече такі пироги, як ніхто в світі. Бачите, я не дарма казала, що ви повинні пожити тут. Ну, то приїздіть і погостіть. Знаєте, у мене тут куди більше місця, ніж здається. Я про це надто не розводжуся, щоб не обпали зануди. Ви могли б пожити тут з вашою кузиною. Тут вон^і дихатиме не таким повітрям, як у Бальбеку. Запевняю вас: тутешнім повітрям я могла б виліковувати безнадійних хворих. І я й виліковую, і вже не перший день. Бо я мешкала раніше в сусідстві, сама відкрила той куточок і орендувала за якусь мізерію, а природа там прегарна, куди там до неї цій їхній Рас-пельєр. Я покажу вам ту місцину на прогулянці. Але я визнаю, що й тут повітря справді живе. Зрештою, я не хочу про це розбалакувати, а то ще парижани вподобують мій закутень. Така вже моя планида. Словом, перекажіть це вашій кузині. Вам відведуть два чудові покої вікнами на долину, вранці ви побачите, як вискалюється з туману сонце! А хто такий цей ваш Робер де Сен-Лу? — спитала вона стурбовано, бо чула, що я збираюся до нього в Донсьєр, і страхалася, як би я через це не «чкурнув».

— Краще привезіть його сюди, якщо він не зануда. Я чула про нього від Мореля; мабуть, це його щирий приятель, — мовила пані Вердюрен, але це вона вже брехнула, бо Сен-Лу і Морель ні сном ні духом не знали одне про одного. Але, почувши, що Сен-Лу знайомий з паном де Шарлюсом, вона подумала, що з бароном його познайомив скрипаль, і їй хотілося показати, яка вона всезнайка. — Може, він

лікарює або пише? Знаєте, якщо вам потрібна протекція на іспитах, Коттар тут бог, я кручу ним, як хочу. Що ж до Академії, якщо до неї дійде згодом, бо зараз, гадаю, він ще не вийшов віком, то я маю кілька голосів. Ваш приятель був би тут між своїми, може, йому було б цікаво подивитися сам дім. Донсьєр нічим не славиться. Коротше, як хочете, як вам буде зручніше», — завершила вона, більше не наполягаючи, щоб не здавалося, ніби вона ласа на великосвітські знайомства, а ще тому, що лад, запроваджений нею для «вірних», себто тиранія, мав, як вона цього вимагала, називатися вольницею.

«Овва, що тобі таке? — спитала вона, побачивши, як Вердюрен, покvapливо, ніби задихався з люті й прагнув ухопити свіжого повітря, вийшов на дощаний кружганок, звідки розгортався краєвид на долину. — Знову Саньєт розсердив тебе? Але ж ти знаєш, що він ідіот, то чого ж лютувати й доводити себе до білого гарту? Це мене лякає, — звернулася вона до мене, — йому це вадить, кров збігається до серця. Але я визнаю: іноді, щоб витримати Саньєта, а надто пам'ятати, що ми запрошуємо його з обов'язку милосердя, треба янгольського терпіння. Мене, щоб ви знали, його розкішна глупота просто звеселяє. Ви, мабуть, чули, що він бовкнув по обіді: «Я не вмю грати в віста, зате граю на роялі»? Розкіш! Це щось уже космічне, тим паче, що це брехи: він не вмє грати ні в карти, ні на роялі. Але мій муж, глянути, ніби шорсткий, а насправді дуже вражливий, дуже добрий, і цей егоїзм Саньєта, який тільки й думає, який він справляє ефект, бісить його. Годі-бо, серце, утишся, адже казав тобі не раз Коттар, що це шкодить твоїй печінці. І все це на мені потім окошиться, — знову звернулася до мене пані Вердюрен.

— Завтра Саньєт явиться й буде нервуватися і пхикати. Бідачисько! Він дуже хворий. А проте, не можна через це інших на той світ заганяти. І треба ж отаке: навіть коли він дуже мучиться, коли так хочеться його пожаліти, він відштовхує від себе своєю глупотою. Леле, який з нього недоумок! Ти йому скажи якнайласкавіше, що після таких сцен ви обидва зляжете, — а так, то щоб ноги його більше тут не було: він цього боїться як вогню і твої слова подіють на нього заспокійливо», — нашіптувала пані Вердюрен чоловікові.

По праву руку з вікон моря вже майже не було видно. А з вікон по ліву — очам відкривалася долина, засніжена місячним сяйвом. Вряди-годи лунали голоси Мореля й Коттара: «Козирі у вас єсть?» — «Yes».

— «Ну, тоді ви сам собі оборонник», — відповів на Морелеве запитання маркіз де Камбремер, йому було видно, що в доктора повна жменя козирів. «Ось вам дзвінкова краля, — сказав доктор. — Вам відомо, що вона світка? Вона світкує, вона й б'є. От і гигнув ваш сорбонник, — звернувся доктор до маркіза де Камбремера, — зостався тільки університет-ник». Маркіз де Камбремер признався, що йому невтямки, чому доктор з доброго дива заговорив про Сорбонну. «Мені вчулося, ніби ви сказали: «Ну, тоді ви сам сорбонник». — «Я сказав: «сам собі оборонник»!» Доктор нажив бровою на знак того, як дотепно він скаламбував. «Стривайте, — додав він, показуючи на свого супротивника, — ось я зараз розтрощу його, як еспанців під Трафальгаром». Очевидно, доктор справді зробив удалий хід, бо на радощах, хихочучи, став поводити плечима, а це в сім'ї, в «роду» Коттаровому, було ознакою майже тваринної втіхи. У попередньому поколінні цей жест супроводжувався ще й іншим: затирати собі руки, ніби намилуючи їх. Сам Коттар раніше робив і той рух і той, але одного дня затирати руки перестав, тільки не відомо, завдяки чієму втручанню — подружньому чи відомчому. Навіть граючи в доміно, коли він змушував партнера «помізкувати» і скористатися дублемшість, що було для Коттара райською насолодою, він тільки поводив плечима. А коли він — у дуже рідку стежку — на кілька днів їхав до себе на батьківщину й зустрічався з якимось двоюрідним братом, який і досі затирав собі руки, то, повернувшись, хвалився жоні: «Неборака Рене надто вже провінціал». «Чи пан має пахолятко?

— сказав він, звертаючись до Мореля. — Ні? Тоді я ходжу старим Давидом». — «Що ж, у вас п'ять, ви виграли!» — «Блискуча перемога, докторе», — озвався маркіз. «Піррова перемога, — промовив Коттар, обертаючись до маркіза і дивлячись на нього з-над пенсне: його цікавило, яке враження справив його дотеп.

— Як маєте час, — сказав він Морелеві, — даю змогу відігратися. Мені тасувати... А, ні! Он під'їхали коні, відкладемо до п'ятниці. Я утну вам такого фігля, якого не так легко розшолопати». Вердюрени випроваджували нас. Принципалка примилялася до Саньєта, аби мати певність, що він завтра приїде. «Ви, хлоню, мабуть, без пальта, — сказав мені Вердюрен, якого вік уповажнював на батьківське звертання. — А погода, здається, змінилася». Вердюренові слова неабияк мене врадували, ніби таємне життя, чергування у природі

нових явищ заповідали інші зміни, зміни в моєму житті, і створювали для мене нові можливості. Тільки-но від'їжджаючи відчинили паркову хвіртку, як стало відчуватися, що на «кін» уже виходить інша погода; у чатинни-ку (де колись маркіза де Камбремер марила Шопеном) схоплювався свіжий вітрець, істна розкіш літа, і ледь чутно, лагідними для вуха переливами, комизистими вихорцями заходжувався вигравати поривчасті свої ноктюрни. Я подякував за плед, але потім, прибуваючи сюди удвох із Альбертиною, я його вже приймав — не так для захисту від холоду, як для збереження в таємниці нашого раювання. Кинулися шукати норвезького філософа, але марно. Може, йому зробилася сонячниця? Чи він боявся спізнитися на потяг? А може, по нього прилетів аероплан? Може, він сподобився внебовзяття? Так чи інакше, він зник, наче божество, ніхто навіть і не охнув. «На вас усе таке блаженське, — сказав мені маркіз де Камбремер, — а холод собачий». — «Чому собачий?» — спитав доктор. «Хай пан стережеться астми, — торочив маркіз. — Моя сестра ніколи не виходить увечері. Зрештою нині вона почувається зле. У кожному разі не йдіть простоволосий, зараз же надіньте капелюха». — «Ця задуха не від холоду», — напутливо проголосив Коттар. «Ага, ага,

— сказав маркіз де Камбремер, похилиючи голову, — якщо ви такої думки...» — «Авжеж!» — підхопив доктор, посилаючи маркізові з-над пенсне усміхнений погляд. Маркіз де Камбремер засміявся, але переконаний, що має рацію, наполягав на своєму. «А все ж, — зауважив він, — щоразу, як моя сестра вийде ввечері, у неї напад хвороби». — «Трахтуватися мені з вами смішно, — відповів доктор, не розуміючи, що це непоштиво. — А втім, на морі я не практикую, хіба що покличуть на консилиум. Тут я на канікулах». Канікули в нього затягайся навіть надовше, ніж йому, певне, хотілося. Коли маркіз де Камбремер, сідаючи з ним до повозу, сказав: «Нам пощастило, поблизу від вас (не з вашого боку бухти, а з того, але бухта в цьому місці така вузесенька) мешкає ще одне світило: доктор дю Бульбон», — Коттар налаштований з «деонтологічних» міркувань щадити самолюбство своїх колег, не утримався від вигуку, як того фатального для мене дня, коли ми з ним завітали до казино. «Який з нього лікар! Він лікар від красного письменства, його терапія — терапевтична фантастика, звичайнісіньке дурисвітство. Але це не заважає нам підтримувати нормальні взаємини між собою. Якби я не спакував уже валіз, я б на

пароплаві махнув до нього». Проте, побачивши, якої міні прибрав Коттар, гомонячи з маркізом де Камбремером про доктора дю Бульбона, я відчув, що пароплав, на якому він був радий до нього махнути, дуже скидався б на той корабель, який спорядили салернські ескулапи, завзявшись погубити цілющі води, відкриті іншим лікарем-літератором, Вергілієм (той так само відбив у колег усю клієнтуру), але який при переході потонув укупі з ними. «Прощайте, мій любий Саньете, не забудьте приїхати завтра, ви ж бо знаєте, як вас любить мій малжонок. Він цінує вашу дотепність, ваш розум; атож, ви це за ним знаєте, він любить пирскати, але він не може без вас обійтися. Перше його запитання: «А Саньет приїде? Я так люблю, коли він приїжджає до нас!» — «Я ніколи такого не казав», — похвалився Саньетові Вердюрен з удаваною щирістю, яка мала підтверджувати правдивість слів Принципал-ки про його ставлення до Саньета. Потім, зиркнувши на годинника, мабуть, на те, щоб скоротити прощання, бо тягло вже вечірньою прохолодою, він сказав машталірам, щоб ті поганяли коні, але пильнували на узвозі, а нас запевнив, що на потяг ми встигнемо. Кожного з «вірних» потяг мав довести до його станції, закінчуючи на мені, бо ніхто більше не їхав аж до Баль-бека, і починаючи з Камбремерів. Камбремери висідали перші; щоб не гнати коней уночі по горі, вони сіли вкупі з нами до вагона в Дувіль-Фетерні. Насправді найближче до них було не від цієї станції (вона була досить відлегла від села і ще більше — від замку), а від Ла-Соні. Доїхавши до Дувіль-Фетерна, маркіз де Камбремер, як казала Франсуаза, хотів «тицьнути грошину» Вердюреновому машталірові (тому, хто журився і хто мав чуйну душу), бо маркіз де Камбремер був гойний і з цього погляду радше «вдався в маму». Але, мабуть, в ньому чи не озвався «тато», бо, даючи винагороду, він раптом завагався, ніби тут вкралася помилка: чи то його власна (скажімо, у пільмі він дав су замість франка), чи то обдарованого, який проочив розміри цієї датки. Ось чому він сказав із притиском: «Даю вам франка, бачите? — і покрутив перед машталіром блискучою монетою, щоб «вірні» могли потім розповідати про це пані Вердюрен. — Бачите? Се цілих двадцять су, а кінець же короткий». Камбремери розпрощалися з нами в Ла-Соні. «Я скажу сестрі, — ще раз пообіцяв він мені, — що ви страждаєте на ядуху, її це зацікавить напевне». Я зрозумів його слова так: «Це її потішить». Його дружина, прощаючись зі мною, продемонструвала таку форму вжитку відомого

мені прізвища, яка шокувала мене тоді навіть у листах, хоча згодом ми до неї й звикли, але яка у живій мові ще й досі, як мені здається, у своєму зумисному недбальстві, у своєму штучному панібратстві криє якусь нестерпну педантичність. «Рада, що провела з вами вечір, — сказала вона мені.

— Вітайте Сен-Лу, коли його побачите». Насправді Сен-Лу маркіза де Камбремер вимовила як «Сен-Луп». Так я ніколи й не довідався, хто вимовляв при ній таким чином це ім'я і що могло її впевнити саме в такій його вимові. Хай би там що, а вона опісля ще довго вимовляла: «Сен-Луп», а один чоловік, її шанувальник, її зітхальник, наслідував її в цьому. Коли інші казали: «Сен-Лу», обоє, відбиваючи язиком кожнісіньку літеру, вперто вимовляли: «Сен-Луп», чи то непрямо даючи іншим науку, чи то бажаючи бодай чимось вирізнитися. Проте, либонь, дами, пишніші за маркізу де Камбремер, сказали їй навпростець або натякнули, що вона неправильно вимовляє це ім'я і що те, що вона вважає за оригінальність, насправді помилка, через яку вона може здатися нешеретованою; так чи інакше, трохи згодом маркіза де Камбремер почала говорити «Сен-Лу», а слідом і її закоханець: може, та ж таки маркіза його вимуштрувала, а може, він сам зауважив, що вона вже не уникає скороченої, як їй здавалося, форми, і сказав собі: раз така чудова, така владна й така амбітна жінка дала задній хід, то вона вчинила так цілком свідомо. Найзатятішим із маркізиних шанувальників був її чоловік. Маркіза любила дратувати інших, іноді навіть дуже зухвало. Тільки-но вона починала скубти мене або когось там ще, маркіз де Камбремер зі сміхом позирав на жертву. Маркіз косо-очив — а завдяки зизуватості навіть дурні, розвеселившись, виглядають розумниками, — і коли він сміявся, на баньці, досі геть білій, вискалювався краєчок зіньки. Так на захмареному небі прозирає нараз просинь. Зрештою, це делікатне дійство відбувалося під затулою монокля, подібного до того шкла, яке оберігає коштовну картину. Важко було вгадати, чи зичливо сміявся маркіз: «А, гультяю, можете пишатися: ви заслужилися на ласку збіса розумної жінки». Або ж цинічно: «Ге! ге! ласкавий пане! Ну як, приємно? Ковтнули й облизалися?» Або послужливо: «Знайте, я коло вас, я сміюся лише тому, що все це жарт, але скривдити вас не дозволю». Або жорстоким сміхом жінчиного спільника: «Додавати до жару приску я ще не встиг, але ж бачите, як я регочу з цих усіх

шпильок, які вона вам підпускає. Я кишки рву зо сміху, — отже, це схвалюю, а я її муж. Але як вам спаде охота відбрикуватися, тоді, паничу, доведеться мати справу зі мною. Спершу я дам вам по пиці, аж виляски підуть, а потім ми схрестимо шпаги в Сорочому Броді».

По-всякому Можна було тлумачити маркізів веселий гумор, але факт лишається фактом: вибрики його дружини швидко припинялись. Тоді й маркіз де Камбремер переставав сміятися, і його метка зіниця пропадала, а що з тих кількох хвилин ми встигали відвикнути від його білкатого ока, то зараз це око надавало рум'яному нормандцеві чогось безкровистого й zarazом екстатичного, нібито маркіза щойно оперовано або нібито його око, з-поза монокля, благало небо про мученицький вінець.

Розділ третій

Гризоти барона де Шарлюса. — Його уявна дуель. — Зупинки «Трансатлантика». — Втомившись від Альбертини, я хочу порвати з нею.

Я падав з ніг — так мене морив сон. На мій поверх мене завіз не ліфтер, а зизуватий грум, який заходився мені розповідати, що його сестра живе з багатим паном і що знічев'я вона надумала була вернутися додому, а той пан розшукав матір зизуватого грума та інших щасливіших її дітей, і мати негайно відпровадила цю пришелепувату до її ласкавця. «Бачте, пане, моя сестра — велика дама. Грає на фортепіано, говорить по-еспанському. Ви б і не здогадалися, що це сестра простого службовця, який везе вас ліфтом; вона не відмовляє собі ні в чому, має свою покоївку; мене анітрохи не здивує, якщо вона колись заведе собі власний повіз. То бачили б ви її! Вродливиця! Правда, вона задавака, алб на її місці кожна задавалася б. А яка дотепниця! Ніколи не поїде з готелю, не випорожнившись у шафу чи в комоду, — то такий гостинчик для покоївки, а та мусить прибирати. Вряди-годи і в дрожці накладе; заплатить кучерові, а потім десь зачайться і стежить, як кучер той шарує фіакр і кляне все на світі. Батькова ідея пристроїти мого молодшого брата в давнього свого знайомого — проїжджого індійського принца — теж виявилася щасливою. Звичайно, це зовсім інший випадок. Але брат розкошує. Якби не подорожі, було б не життя, а мрія. Один я поки що кукаю. А втім, буде свято й на нашій вулиці. Моїй родині таланить, от і я — чого на світі не буває — візьму та й вийду в президенти республіки. Але ви тут зі мною забалакалися. (Я не пустив пари з уст і вже куняв під його цокотню.) Добраніч, пане! О, красенько дякую! Якби всі були такі щедрі, як ви, на світі перевелися б злидарі. Хоча моя сестра мовить так: «Злидарі таки потрібні.

Інакше нині, коли я забагатіла, чи мала б я кого, не при хаті згадуючи, обсирати?» Добраніч, пане!» %

Щовечора, засинаючи, ми, мабуть, прирікаємо себе на муки, але які ж це муки, якщо ми мучилися уві сні, а сон — це вже царина несвідомого. По суті, в ті вечори, коли я пізно повертався з Ла-Распельєр, сон боров мене одразу. Але з першим холодом мені не

вдавалося миттю заснути, бо вогонь палав у коминкові так яскраво, ніби в кімнаті горіла лампа. Але то бував лиш короткий спалах: як і світло лампи, як і денне світло надвечір, папахкотю-че полум'я в коминкові хутко пригасало, і я вступав у сон, як ми вступили б до нашого другого дому, куди ми, покинувши свій дім, подалися спати. Там свої особливі дзвінки, і часом нас зненацька будить їхній бренькіт, і хоч він лунає у наших вухах дуже виразно, насправді ніхто не дзвонив. Там свої слуги, свої особливі гості, вони, гості, впадають, аби забрати нас із собою, — і ось ми, налаштувавшись уже вставати, раптом бачимо, внаслідок нашого майже миттєвого перенесення до іншого, денного помешкання, що в покої ані лялечки, що ніхто не приходив. Раса, замеш-кана там, як рід перволюдків, двоснаста. Чоловік за мить постає жінкою. Предмети мають здатність перекидатися людьми, а люди друзями й ворогами. Час, поки хтось спить і бачить сни, зовсім не той час, у якому вершиться життя наяву. Іноді він імкне куди шибше, день збігає, мов чверть години, іноді плуганиться куди повільніше; тобі здається, ніби ти передрімав, а насправді ти спав цілий день. У цей час на колісниці сну ти спускаєшся в такі глибини, куди вже не сягнути пам'яті й на підході до яких дух мусить відступити. Запряг сну, подібно до запрягу сонця, біжить рівною ступою в атмосфері, де його не стримує жоден опір, і лише скалка чужорідного аероліту (кинута з небес кимось Невідомим) спроможна досягнути нашого рівного сну (інакше він не мав би жадної підстави уриватися і знай снувався б і снувався аж по віки віків) і змусити його рвучко розвернутися до реальності, пройти всі постої, перелинути через сусідні з життям терени, де сонний незабаром почує його відголоси, ще невиразні, але вже розрізняльні, попри свою спотвореність, і причалить до пробудження. Тоді ми пробуджуємося з глибокого сну якимсь досвітком, не тямлячи, хто ми такі, обернені в ніщо, нові, готові до всього, з мозком, очищеним від минувшини, яка досі була життям. А може, ще краще, як ми висаджуємося в яву гвалтовно, і наші сонні думки, вихопившись крізь клапан забуття, не встигають вернутися одна по одній, поки ще не закінчився сон. Тоді, вивернувшись із чорного смерчу, що його — як нам здається — ми прошили (але ми досі не зважуємося сказати про себе: ми), ми лежимо, розпростерті, отупілі, безтямні — якісь «ми», позбавлені будь-якого змісту. Що ж то за страшний удар молотом приголомшив наше єство

чи наше тіло, що воно про все забуло, заморочене аж до тої миті, коли пам'ять, прилинувши, поверне йому тямку й особистість! Але якщо нам залежить на цих двох способах пробудження, то не треба засинати, навіть глибоким сном, під знаком звички. Бо звичка чуває над усім, що тільки трапить у її тенета; треба її уникати, піймати сон тієї миті, коли нам здається, що ми й не думаємо спати, — коротше, піймати сон, коли він не перебуває під опікою прогнозованости, в товаристві — бодай прихованому — рефлексій. Принаймні у цих описаних мною пробудженнях (здебільшого вони бували в мене назавтра після обідів у Ла-Распельєр) усе діялося саме так: посвідчити це можу, я, химерник, який ув очікуванні, що смерть його визволить, за причиненими віконницями, не знає, що робиться у світі, сидить нерухомо, як сич, і, як сич, бачить щось лише у пільмі. Все діється саме так, але, мабуть, лише шар клоччя, може, завадив би сонному дочути внутрішній монолог спогадів і безугавні теревені сну. Бо (цьому, зрештою, знайдеться пояснення в першій системі, розлогішій, містичнішій, астральнішій) тієї миті, коли сонний прокидається, він чує внутрішній голос: «Любий друже! Приходьте сьогодні до нас обідати, ми будемо вам дуже раді!» — і думає: «Так, я теж буду радий, прийду неодмінно»; потім, коли сон дедалі розвіюється, він раптом згадує: «А доктор сказав, що бабуся проживе лише місяць з гаком». Він дзвонить, він плаче на думку, що на його поклик прийде, як бувало давніше, не бабуся, не його вмируща бабуся, а байдужий служник. І поки сон водив його так далеко від світу, де живуть спогад і думка, по якомусь етеру, де він був самотній, більш ніж самотній, бо не мав навіть самого себе, того попутника, в якому ми усвідомлюємо себе, бачимо себе, — він був поза часом і його вимірами. Та ось заходить служник, і що ж? — він боїться спитати в нього, котра година, бо не знає, чи спав і скільки годин спав (він питає себе: може, не годин, а днів? Адже він повертається з того позачася такий розбитий тілом і такий відпочилий душею, із серцем, сповненим такої туги, ніби він відбував подорож, надто далеко, аби вона могла тривати недовго). Звичайно, можна твердити, що є лише один час, твердити на тій блаженській підставі, що, глянувши на дзигаря, ми переконуємося, що збігло лише чверть години, хай нам і здавалося, що минув цілий день. Та коли ми це констатуємо, ми вже прочумалися, ми поринули в течію часу пробуджених людей, ми випали з іншого часу. А може, навіть не лише

з іншого часу, а й з іншого життя. Утіхи, зажиті уві сні, годі віднести до втіх дійсності. Досить згадати про найпростішу змисло-ву насолоду: хто з нас, прокинувшись, не задосадував, що уві сні ми зазнавали насолоди, а пробудившись, уже не можемо поновлювати її без краю протягом дня, боячись перевтомитися? Це ніби втрачене добро. Насолоду ми дістали в іншому житті, житті не нашому. Муки й розкоші сну (зазвичай вони швидко зникають із пробудженням), не належать до балансу нашого поточного життя.

Я казав про два часи; а насправді, мабуть, є тільки один-єди-ний. Не тому, що час людини, яка не спить, чинний і для засну-лої, а тому що інше життя, сонне життя, не підлягає, у своїй найглибшій верстві, часовим категоріям. Усе це мріло мені, коли я міцно засинав після лараспельєрських обідів. І ось чому. Я починав розпачувати, коли, прокинувшись, помічав, що дзвонив десять разів, а служник і не думав з'являтися. Після одинадцятого дзвінка він приходив. Насправді ж то був перший дзвінок. Попередні десять дзвінків були лишень шкіцами, — накресленими ще вві сні, — шкіцами акту натискання на гудзика, якого я хотів доконати. Мої затерплі руки жодного разу навіть не ворухнулися. Отож у такі поранки (і це мене схиляє до думки, що сон нехтує закони часу) мої потуги прокинутися зводилися переважно до потуг утиснути темну, неоковирну брилу сну, який від мене оце відлинув, у рямця часу. То була ціла морока: сон не відає, спали ми дві години чи два дні, і не може дати нам жодної зачіпки. А якщо ми не знаходимо її й зовні, то, не прорвавшись у креси часу, засинаємо знову, засинаємо на п'ять хвилин, які здаються нам трьома годинами.

Я завше казав — і досвідчив того на собі, — що найкраще сподійне — це сам сон. Потому як ми проспали дві години мертвоцьким сном, наборююкалися зі стількома великолюдами, потоваришували навіки зі стількома людьми, куди важче прокинутися, ніж потому, як ми заживемо вероналу. Мене здивував неабияк норвезький філософ; міркуючи про всяку всячину, він ознайомив мене з Бергсоною думкою, почутою від «свого славного колега, даруйте, колеги, Бутру» про своєрідні порушення пам'яті, спричинені сподійним. «Звичайно, — нібито сказав Бергсон Бутру, якщо вірити норвезькому філософові, — коли заживати вряди-годи помірковані дози сподійного, то вони перестають впливати на гостроту нашої звичайно такої тривкої пам'яті, якою ми послуговуємося у нашому повсякденному житті.

Проте є інші види пам'яті, вищі й не такі стійкі. Один мій колега викладає стародавню історію. І він мені розповів, що коли напередодні заживає порошку від безсоння, на лекції йому важко згадати цитати з грецьких авторів. Доктор, який приписував йому ці порошки, запевнив його, що вони не діють на пам'ять. «На вашу пам'ять вони не діють, мабуть, тому, що вам не треба цитувати грецьких авторів», — відповів йому історик не без іронічної пихи».

Не знаю, наскільки правдоподібна ця розмова Бергсона з Бут-ру. Норвезький філософ, дарма що наділений вельми глибоким і ясним розумом та жадібною цікавістю, міг не так їх зрозуміти. Мій особистий досвід підказував мені щось геть протилежне. Моменти* коли на завтра після вживання певних наркотиків нас зраджує пам'ять, мають тільки невелику, хоча й хвильну схожість із тим забуттям, яке панує протягом цілої ночі природного й глибокого сну. Тож і в тому і в тому разі я забуваю не Бодлерів вірш, який дуже мені набридає, набридає, «як цимбали», не думку якогось із цитованих вище філософів, а саму реальність звичайнісіньких речей, які мене оточують; через те, що я перестаю сприймати їх, коли сплю, я нічим у цей час не кращий від шаленця; якщо ж я оце прочувався від штучного сну, я маю клопіт не з системою Порфірія чи Плотина, про них я можу міркувати не згірш, ніж будь-якого іншого дня, я маю клопіт із відповіддю на якесь запрошення, яку я пообіцяв дати, але на місце якої у пам'яті зяє зараз провал. Думки вищого ряду залишилися на своєму місці, натомість снодійне позбавило мене здатності діяти серед буденних дрібниць, здатності вчасно захопитися, піймати на лету якийсь спогад про щоденне життя. Хай би що там казали про дальший тяг життя після руйнації мозку, я стверджую, що кожному пошкодженню мозку відповідає якась скалка смерті. Ми зберігаємо всі наші спомини, навіть поринувши у стан забуття — так тлумачить Бергсонову думку видатний норвезький філософ (щоб не гальмувати розповіді, я опускаю тут норвежцеву манеру висловлювання). Навіть поринувши у стан забуття. Але який же це спомин, якщо ми його не пам'ятаємо? Або ще таке. Якщо ми не пригадуємо своїх споминів останніх тридцяти років і разом із головою в них занурені, то чого тоді затримуватися на тридцятих роках, чому не продовжити минулого свого життя за межі народження? Раз я не знаю всього обсягу споминів, нерозлучних зі мною, раз вони для мене невидимі, раз

я'безсилий їх викликати, то хто мені скаже, що в тій безвісній для мене «масі» споминів, які сягли далеко поза межі мого людського життя? Якщо я можу мати в собі й довкола себе стільки споминів, яких я собі не пригадую, то те забуття (принаймні забуття фактичне, оскільки мені незмога бачити бодай щось) може стосуватися і життя, яке я прожив у тілі іншої людини, навіть на іншій планеті. Однак же забуття стирає все. Тож що тоді означає безсмертя душі, в реальності якого переконує норвезький філософ? Істота, якою я стану по смерті, так само не має підстав згадувати про людину, якою я є з народження, як та не пригадує собі, чим була перед народженням сама.

Заходив служник. Я не казав йому, що дзвонив кілька разів, бо розумів, що досі мені тільки снилося, ніби я дзвонив. А проте мені було лячно на думку, що мій сон мав ясність свідомості. Раз так, то чи не притаманна і свідомості вся нереальність сну?

Зате я питаю служника, хто так настирливо дзвонив уночі. Той відповідає: «Ніхто», і мав усі підстави так твердити, бо дзвінки фіксувалися на «табло». Але ж уві сні мені все лунало «бринь» та «бринь», щоразу зі сказеною силою, лунало у вухах ще й нині і, певне, лунатиме ще кілька днів. А втім, рідко буває так, щоб сон перекидав спогади у наше свідоме життя, зазвичай вони згасають укупі з ним. Можна полічити ці аероліти. Якщо це думка, зроджена сном, вона розпадається дуже швидко на такі дрібнесенькі часточки, що їх і не знайти. Але тут сон сфабрикував звуки. Матеріальніші, простіші — і тривали вони довше. Мене здивувало, що, як казав служник, було ще рано. А проте я відчував себе відпочилим. Триває довго лише легка дрімота, бо, будши посередником між явою і сном, зберігаючи про яву тьмяне, але стійке враження, вона потребує куди більше часу, аби дати нам відпочити; натомість глибокий сон може бути короткий. Я почувався добре з іншої причини. Якщо для того, щоб відчути важкий тягар втоми, досить згадати, що ти втомився, то, щоб створити стан супокою, досить сказати собі: «Я відпочив». Цього разу мені снилося, наче панові де Шарлюсу сто десять років і він оце щойно дав двоє мордасів рідній матері; а ще мені снилося, буцімто пані Вер-дюрен купила китичку фіялок за п'ять мільярдів; тож я був переконаний, що спав твердим сном, що мені приснилися у спотвореному вигляді мої вражіння від учорашнього дня та всілякі можливості, приховані в

поточному житті; цього було досить, аби я відчув себе цілком відпочилим.

Я дуже здивував би свою матір, якій усе було невтямки, з якого дива пан де Шарлюс унадився до Вердюренів, якби розповів їй (якраз у день, коли я замовив для Альбертини точок, потаєнці, аби зробити їй сюрприз), з ким пан де Шарлюс обідав у Бальбе-ку, в ресторані Гранд-отелю. Здогадуєтеся, з ким? З виїзним лакеєм кухні Камбремерів. Лакей був убраний як на весілля, і коли простував із бароном по холу, то в очах туристів (як сказав би Сен-Лу) «сходив би за світовця». Навіть молоді посильні, «ле-вити», які в цю хвилю спускалися юрмою по східцях храму (була саме презміна), не звернули уваги на двох прибульців, з яких один, пан де Шарлюс, ішов, потупившись, і вдавав, ніби вони теж його не цікавлять. Здавалося, він торує собі шлях серед них. «Пишайся, квіте обраного люду», — промовив він, згадавши Расіно-вого вірша, під яким мислилося зовсім інше. «Що, прошу?» — перепитав виїзний лакей, не вельми тямущий у класиці. Пан де Шарлюс не відповів: його самолюбству неабияк лестило, що він може знехтувати запитання і йти, нікого не бачачи перед себе, нібито в готелі не було інших жильців, нібито в усьому світі існував лише він, барон де Шарлюс. Але, провадячи далі монолог Йосавети, де мовилося: «Прийдіть, прийдіть, мої хороші дочки!»

— нараз відчув несмак і не додав, як вона: «Треба їх покликати», бо ці підпарубки ще не вийшли з дітей і не мали статевої дійшло-сти, достатньої для того, щоб подобатися панові де Шарлюсу. Виїзному лакею пані де Шевренї він написав, не сумніваючись у його покорі й гріючи надію, що той уже змужнів. Але тепер, зблизька, барон побачив, що лакей надто жінкуватий. Він ознай-мив йому, що гадав мати справу з кимось іншим, бо знав на вигляд іншого лакея пані де Шевренї, якого справді завважив на передку. Тамтой був найщиріший мугиряка, цілковита протилежність цьому, який, навпаки, вважав свою кокетність за перевагу, він вірив, що саме його манери світовця принадили пана де Шарлюса, тож ізразу навіть не дошолопав, про кого каже барон. «Я маю лише одного приятеля, але на нього ви зазіхнути не могли — надто вже він гидомирний, це нечеса-хлоп». Сама думка, що барон, може, накинув оком на того хама, зачепила його самолюбство. Барон здогадався про це, а проте розпитував його далі. «Але я не зарікався знайомитися лише з челяддю пані де Шевренї, —

сказав він. — Чи не могли б ви тут чи в Парижі, оскільки ви незабром вертаєтесь, познайомити мене з вашими товаришами з того чи того дому?» — «Ні, де там! — відповів лакей. — Я не бачуся ні з ким із мого стану. Я озиваюся до них лише в справах. Але я можу познайомити вас із неабиякою людиною». — «Хто ж це такий?» — спитав барон. «Принц Германтський». Пан де Шарлюс махнув рукою спересердя: пропонувати йому чоловіка такого віку, та чи й потрібна йому в цьому разі рекомендація виїзного лакея? Отож він сухо відхилив цю пропозицію і, ставлячи на місце цього пановитого лакузу, знову заходився тлумачити, на чому йому залежить, на якому роді, на якому типі, хай це буде навіть жокей... Боячись, як би їх не почув нотар, проходячи мимо, він перевів балачку на інше і з притиском, голосно мовив, ніби доказуючи попереднє: «Атож, попри свої літа, я палкий колекціонер марничок, мене надить гарне безділля, я скупаю, не шкодуючи золота, старовинну бронзу, античні свічники. Я обожнюю Красу».

Але, щоб лакей уторопав, що тему змінено, попри всю раптовість цієї зміни, він так вирубував кожне слово, ба більше, щоб нотар почув його, так голосно репетував, що всього цього кумедіянтства вистарчило б, аби зрадити його секрет гострішому слухові, ніж слух міністерського урядовця. А урядовець ні про що не здогадався, як і решта готельних гостей; усі побачили в цьому вичепуреному виїзному лакеєві гождого чужинця. Та коли світовці спіймалися на гачок і подумали, що це шиковний янкі, то службовці при його появі одразу ж розкусили його — так галерник розпізнає галерника, — на відстані відчули, хто це, ще швидше, ніж деякі тварини нюхом чують подібних до себе. Старші кельнери попідводили голови. Бме підозріло глипнув. Доглядач винниці стенив плечима і закинув на нього гадючки, катуливши рота долонею, мовляв, так буде гречніше, одначе всі його почули. І навіть наша стара Франсуаза, чий зір підупав і яка в цю мить ішла під сходами обідати з «кур'єром», впізнала служника у тому, кого завсідники готелю переплутали з паном, — так стара мамка Евріклея впізнає Одисея куди раніше за бенкетарів-женихів, — і, бачачи, як пан де Шарлюс чимчикує з ним запанібрата, зажурилася, так ніби всі ті обмови, які вона чула, але відкидала, прибрали в її очах скрушної правдоподібности. Вона ніколи й словом не обмовилася ні мені, ні комусь іншому про цю зустріч, хоча та задала її мозкові неабиякої

роботи, бо згодом, у Парижі, щоразу, як стара бачила «Жюльєна», якого досі так любила, вона була з ним ввічлива, проте холодна і надзвичайно стримана. Зате після цієї зустрічі мені звірилася інша людина: Еме. Коли я минав пана де Шарлюса, барона, який не сподівався спіткати мене тут, гукнув: «Добри вечір!» і з недбальством (принаймні позірним) великого пана, який вважає, що йому море по коліна і що йому краще ні перед ким не критися, скинув угору руку. Отож Еме, пасучи очима барона й бачачи, як я вклонився товаришеві жевжика, від якого за милою відгонило служником, увечері спитав мене, хто ж той товариш такий. Бо з якогось часу Еме любив погомоніти зі мною або, як він казав, воліючи підкреслити філософський, за його словами, характер наших балачок, — «пометикувати». Я часто казав йому, що мене ніяковить те, що він стоїть над моєю душею, коли я обідаю, а не сяде і не поділить зі мною трапезу, а він відповідав, що зроду ще не бачив пожилця, який би «так розсудливо мислив». Зараз Емі розмовляв з двома гарсонами. Вони хтозна-чому вклонилися мені; обличчя їхні були мені незнані, хоча в голосі вчувалося щось знайоме. Еме не подобалися їхні обриси, і він путрив обох за заручини з ними. Він узяв мене за свідка, але я відмагався, що тут я не суддя, бо ці люди мені не знані. Вони назвалися і нагадали, що часто обслуговували мене в Рівбелі. Але один запустив вуса, а другий поголив їх і постригся наголо, ось чому, хоча голови у них на в'язах були все ті самі (а не інші, як після нездарної реставрації Нотр-Даму), мій погляд на них не затримувався: так усілякі дрібниці не попадаються на очі тим, хто проводять найретельніший трус, лежать на видноті перед усіма і ніхто їх не помічає. Як тільки-но вони назвалися, я одразу пізнав невиразну музику їхніх голосів, бо побачив їхні давні подоби, що її, ту музику, підкреслили. «Хочуть женитися, а по-англійському ні бе ні ме!» — сказав Еме, не думаючи про те, що я не дуже розбираюсь, які в кого обов'язки в готельному господарстві, і не знаю, що той, хто не володіє чужими мовами, не може розраховувати на гарне місце. Гадаючи, що Еме, однак, легко довідається, що новий обідник — пан де Шарлюс, ба навіть здумає, що обслуговував його в ресторані, коли барон візитував маркізу де Вільпарізіс під час мого першого приїзду до Бальбека, я сказав Еме, хто він. Еме чогось не пам'ятав барона де Шарлюса, а проте його ім'я справило на нього глибоке враження. Він сказав, що завтра пошукає в себе в речах одного листа, який, можливо, я зумію

розтлумачити. Мене це здивувало: коли я вперше приїхав до Бальбека, панові де Шарлюсові захотілося передати мені книгу Берготта, і він викликав не кого-небудь, а Еме, а потім знов мав зустрітися з ним у паризькому ресторані, де я снідав з Сен-Лу та його коханкою і де опинився пан де Шарлюс, вистежуючи нас. Правда, Еме не міг виконати це доручення особисто, бо в першому випадку спав, а в другому — прислужував у ресторані. А все ж я мав великий сумнів у його щирості, коли він запевняв, що не знає, хто такий пан де Шарлюс. Звісно, він міг припасти до мислі баронові. Як усі коридорні в бальбецькому готелі, як багато хто з лакеїв принца Германтського, Еме належав до раси давезнішої, а отже, й шляхетнішої, ніж сам принц. Коли ви приходили замовляти окремих кабінет, спершу здавалося, що в залі ні лялечки. Але трохи згодом у буфетній уже бовванів монументальний метрдотель з породи рудих етрусків, яку Еме, власне, втілював у собі, трохи вже підтоптаний від надуживань шампанським і майже готовий для лікування конрексевільською водою. Не всі клієнти домагалися від обслуги тільки сервісу. Молоді посильні, вельми совісливі, поквапливі, бо їх чекала в місті коханка, намагалися мерщій накивати п'ятами. Еме закидав їм, що вони люди легковажні. Він мав на це право. Сам він був статечний. Мав дружину й дітей, ради них дбав про свою славу. Якщо гість — жінка або чоловік — виказували йому свою ласку, він не відкидав запрошення, хоч би довелося зночувати ніч у готелі. Бо праця передусім. Його тип завжди був до любові панові де Шарлюсу, і я запідозрив Еме у брехні, коли він мене запевнив, що не знає барона. Я помилявся. Грум цілком щиро сказав отоді баронові, що Еме (той дав йому назавтра доброго прочухана) уже ліг спати (чи пішов), а іншим разом — що він обслуговує в ресторані. Але уява завжди б'є не на те, що є насправді. Тож сум'яття грумове, попри щирість його перепросин, заронило в душі де Шарлюса підозру і сколихнуло такі почуття, про які Еме й гадки не мав. Ми бачили також, як Сен-Лу завадив Еме спуститися до повозу, де пан де Шарлюс, вистаравшись хтозна-яким побитом про нову адресу метрдотеля, зазнав нового розчарування. Легко собі уявити, як був уражений Еме (який не помітив барона), коли того дня, як я снідав із Сен-Лу та його коханкою, він одержав запечатаного листа з гербом Германтів, листа, звідки я процитую кілька пасусів для ілюстрації того, як на чомусь схибнута розумна людина може писати розсудливому

дурневі. «Ласкавий пане! Попри всі заходи, які здивували б багатьох тих, хто дурно мріє про знайомство зі мною та мій уклін при зустрічі, мені так і не пощастило допнутися того, щоб ви, добродію, вислухали мої пояснення. Ви не вимагали їх від мене, але я вважав за справу моєї та вашої гідності вділити їх вам. Отже, викладу на папері те, що було б зручніше висловити усно. Не потаю, що коли я вперше побачив вас у Баль-беку, ваша фізіономія здалася мені вельми антипатичною». (Далі йшли міркування про схожість Еме — виявлену лише на другий день, — з одним померлим палко коханим другом.) «От мені й подумалося, що ви могли б, не занедбуючи своїх обов'язків, навідувати мене інколи, щоб зіграти зі мною в карти, розвіяти мій смуток веселощами цієї забави і створити ілюзію, ніби він живий. Ви, певне, снували бозна-які гадки, більш чи менш дурні, на рівні сприйняття служника (хоча який же ви після цього служник, якщо не зболилися прислужитись, адже розуміти високі почуття вам не дано; ви хотіли набити собі ціну, коли, вдавши, ніби не знаєте, хто я і що я, веліли переказати відповідь на моє прохання віднести книгу, що ви вже лягли спати; проте ви помиляєтесь, якщо думаєте, ніби хамство може додати людині чару, якого у вас, зрештою, нема й заводу. На цьому все й скінчилося б, якби я випадково не зустрів вас наступного ранку. Ваша схожість із моїм бідолашним другом була така очевидна, що навіть ваша неоковирна випнута борода вже не затримувала на собі уваги, і до мене дійшло: в цю мить небіжчик позичив вам свого щиросердого виразу обличчя, дав вам змогу знову привабити мене і не згяти нагоди, такої нежданої-негаданой. Справді, хоч я не хочу — бо це вже безглуздо, бо навряд чи мені випаде здибатися з вами, — пришивати до цього ниці меркантильні інтереси, одначе я був би радий-радісінський вволити волю усопшого (бо ж я вірю у спілкування зі святими та в їхню співучасть у долі живих) і поставитися до вас, як до нього самого, а він же держав свій виїзд і челядь: бо я цілком природно витрачав на нього лев'ячу частку моїх прибутків, кохаючи його, як рідного сина. Ви розсудили інакше. На моє прохання принести книжку ви веліли переказати, що вам припекло кудись відгодитися. А сьогодні вранці, коли я попросив вас спуститися до моєї карети, ви зреклися мене — якщо я не блюзню

— втрете. Даруйте, що я не вкладаю до цього конверта щедрих чайових, які я збирався дати вам у Бальбеку і якими мені було б надто

важко обмежитися щодо того, з ким я, потураючи примсі, замалим не поділив усього. Єдине, що ви ще могли б для мене зробити, це запобігти четвертому даремному крокові назустріч вам у ресторані: боюсь, я не зумію стриматися. (Тут пан де Шарлюс назвав свою адресу, призначив години, коли його можна застати тощо). Прощайте, пане! Гадаю, за такої схожості з моїм святої пам'яті другом ви не можете бути дурнем заплішеним, інакше фізіономістика була б лженаукою, я переконаний, що як ви колись ізгадаєте цей епізод, то не обійдеться без певного жалю і каяття. Що ж до мене, то хай пан вірить моїй щирості, я не держу каменя за пазухою. Я волів би, щоб ми зберегли одне про одного приємніший спогад, аніж той, який залишився після мого третього марного кроку. Але цей крок скоро забудеться. Ми з вами як два зустрічні кораблі, прохід яких ви, мабуть, спостерігали у Бальбеку, — зійшлися на мить і розійшлися; для обох кораблів було б краще, якби вони спинили машину; але один із них не зволився; небавом вони не побачать одне одного навіть на обрії, і всякий слід їхньої зустрічі затреться; але перед цією остаточною розлукою вони шлють одне одному прощай, як оце прощається з вами, пане, і зичить вам усього найкращого барон де Шарлюс».

Еме навіть не дочитав цього листа, він не втямив у ньому нічогосінько і злякався, що його містифікують. Коли я розтлумачив йому, хто такий барон де Шарлюс, він загадався і відчув, як і напроорокував пан де Шарлюс, жаль. Я не ручуся за те, що він не написав тоді листа з перепросинами тому, хто роздавав карети своїм приятелям. Але пан де Шарлюс уже встиг познайомитися з Морелем. Найбільше, на що барон зважився б за таких взаємин, які виникли у нього з Морелем, можливо, платонічних, це іноді провести вечір у такому товаристві, в якому я спіткав його в холі. Але пан де Шарлюс уже не міг перенести на іншого палке почуття, яке нині будив у ньому Морель і яке ще кілька років тому, палаючи всує, ладне було скупчитися на Еме, диктуючи баронові стидкого листа, що показав мені метрдотель. Цей лист унаслідок антисоціальної любови, якою паленів пан де Шарлюс, був разючим прикладом сліпої і нездоланної сили поривів тої пристрасти, коли закоханий, наче плавець, несподівано підхоплений морським відпливом, одразу втрачає з очей землю. Певна річ, і любов нормальної людини теж може, якщо закоханий під впливом роз-буялої уяви будує зі своїх бажань, жалів,

розчарувань, поривань цілий роман із незнайомою жінкою, розвести на значну відстань обидві стрілки бусолі. У даному разі цей розхил збільшувався через характер жаги, яку не всі годні вгонобити, і через соціальне провалля, яке ділило пана де Шарлюса та Еме.

Я щодня вирушав на прогулянки з Альбертиною. Альбертина знов надумала малярувати і за модель обрала спершу церкву Йо-ана Хрестителя-на-Езі, церкву маловідому, ніким не одвідувану, куди не потрапити без гіда, в якомусь застумі, куди можна було добратися, прочимчикувавши понад півгодини від станції Еп-ревіль і зоставивши далеко позаду останні хати найближчого села Кетгольм. (Щодо назви Епревіль, то дані Брішо розминалися з даними, які подавав у своїй книжці кюре. Один твердив, що Епревіль виводиться з Спревіла, а другий бачив його етимологічний корінь у Аправілі.) За першим разом ми рушили туди вузькоколійкою, в супротивний бік від Фетерна, тобто у бік Гратваста. Сонце пекло немилосердно, а ми вибрались одразу після сніданку, і це була кара. Я волів би не їхати так зрана; сліпуче, розпечене повітря породжувало мрію про лінощі та прохолоду. В обидві наші покої, мамин і мій, неоднаково розташовані, з різною температурою, воно вливалось, мов у купальні кабінки. Мамина туалетна кімната змережана сонцем, сліпучої білоти, мавританського штибу, здавалась опущеною на дно криниці, завдяки чотирьом тинькованим стінам, на які вона дивилася, — вгорі, над нею, у порожньому квадраті, світило небо, по якому линули одна по одній м'які здиблені хвилі, і яке здавалося (в силу бажання, що його воно будило) ставком або розлитим по якійсь терасі, або побаченим у перекинутому вигляді в люстрові примощованому біля вікна), ставком, повним голубої води, призначеної для омовіння. Попри давучу спеку ми поїхали годинним потягом. Але Альбертині було дуже гаряче у вагоні, ще гарячіше під час довгого пішого походу, і я боявся, щоб вона не застудилася потім, сидячи нерухомо в вогкому виярку, куди не сягало сонце. А втім, коли ми з нею почали вчашати до Ельстіра, я побачив, що вона знає ціну не лише розкоші, а й навіть певному комфортові, приступному людям не з її кишенею, і тепер я порозумівся з одним бацьбецьким стельмахом, щоб той щодня присилав нам повіз. Ховаючись від спеки, ми їхали через ліс Сорочий Брід. Незрима присутність безлічі птахів, зокрема напівморських, — вони перекликалися на деревах, — створювала враження супокою,

якого зазнаєш, заплющившись. Сидячи обік Альбертини, в її обіймах, у глибу повозу, я слухав щебет цих океанід. І коли мені ненароком наверхався на очі якийсь пурхотливий співак, зв'язок між ним і його співом уривався, і мені не вірилось, що звук може йти з цього малесенького тріпотливого тільця, з цієї лякливої грудочки з безвиразними намистинками очок. Повіз не міг нас завести аж до церкви. Я зупиняв його на виїзді з Кетгольма і прощався з Альбертиною. Бо вона злякала мене, говорячи про церкву так, як вона висловлювалася про забутки мистецтва та про деякі картини: «Як мені було б утішно оглядати її вкупі з вами!» Цієї втіхи дати їй мені була несила. Я втішався, лише як милувався на щось гарне самотою або ж як увесь поринав у споглядання і мовчав. Та оскільки їй здавалося, ніби вона сприймає штуку завдяки мені, хоча це було неможливе, то я волів за краще розпрощатися і сказати, що я заїду по неї надвечір, а поки що махну до пані Вердюрен чи до Камб-ремерів чи навіть до Бальбека провести годинку з мамою, але не далі. Принаймні так я чинив попервах. Одного разу Альбертина, набурмосившись, кинула: «От гадство, і треба ж природі отак влаштувати: Йоан Хреститель-на-Езі — по один бік, Ла-Рас-пельєр — по другий: сиди цілісінький день як прив'язана або там, або тут», і тоді я, потому як мені принесено точок і шарф, замовив, собі на безголов'я, авто в Сен-Фаржо (у панотчиковій книзі наводиться інша назва: Sanctus Ferreolus). Альбертина нічого не знала; зайшовши по мене, вона спершу здивувалася, почувши, як перед готелем гуде мотор, а потім, довідавшись, що авто жде нас, зраділа великою радістю. Я попросив її на хвилику зайти до мого номера. Вона стрибала від захвату. «Ми поїдемо до Вердюренів!» — «Так, але скоро ви поїдете автом, то добре б вам причепуритися. Подивіться, ось оце вам буде до лиця!» І я витягнув зі сховку точок і шарф. «Це мені? Ох, який ви милий!» — гукнула вона, кидаючись мені на шию. Єме, спіткавши нас на сходах, пишаючись Альбертиною гожістю і нашим способом пересуватися (бо авта в Бальбеку були ще рідкістю), з видимою втіхою провів нас до порогу. Альбертині хотілося показатися в новому наряді, і вона попросила мене опустити буду, а потім знову підняти, щоб вільніше почуватись удвох. «Ну? — сказав Еме механікові, якого він зрештою не знав і який не ворухнувся. — Ти що, не чуєш, що тобі наказано спустити буду?» Бо Еме, битий жак у готельному сервісі, де він

доскочив доброго становища, не губився, як машталір, в очах якого Франсуаза була «дамою»; навіть не бувши знайомий з кимось із низоти і зроду його досі не зустрічавши, він, одначе, йому «тикав», причому було невтямки, чи це з його боку хамне паношення чи свійське панібратство. «Я не вільний, — відповів водій, який не знав мене. — Мене найнято для панночки Сімоне. Цього пана я не повезу». Еме зареготав. «Ех! Слухай, ти, тумане! — згукнув Еме, і механік одразу йому повірив. — Це ж і є панночка Сімоне, а пан, який каже тобі спустити буду, — твій замовник!» Еме не дуже симпатизував Альбертині, і нарядом її пишався тільки тому, що його замовляв я, а проте він шепнув шоферові: «Либонь, був би рад щодня возити таких принцес, ге?» Сьогодні ми вперше поїхали автом, і я вже не міг податися до Ла-Распельєр сам, як їздив туди раніше, поки Альбертина малярувала; вона зголосилася їхати туди зі мною. Хоча вона й гадала, що можна буде затримуватися тут і там дорогою, їй не спало, що ми могли б поїхати спершу до Йоана Хрес-тителя-на-Езі — в супротивний бік, цебто відбути прогулянку, для якої відводився наступний день. Та ось вона дізналася від механіка, що можна залюбки махнути до Йоана Хрестителя, що він доправить нас туди за двадцять хвилин і що ми можемо там пробути, як забажаємо, кілька годин чи проїхати ще далі, бо шлях із Кетгольма до Ла-Распельєр забере в нього не більше як тридцять п'ять хвилин. Ми в цьому переконалися, коли машина, зірвавшись з місця, одним плигом пододала відстань у двадцять кроків доброго коня-бігуна. Відстані — це лише відношення простору до часу, і змінюються вони разом із цим останнім. Ми передаємо труднощі пересування в милях, у кілометрах, але ця система мір підводить, як тільки труднощі меншають. Малярство змінюється з тієї самої причини, оскільки село, розташоване нібито не в тім світі, де стоїть інше, стає сусіднім із ним, коли змінять масштаби краєвиду. В кожному разі звістка, що існує такий Усесвіт, де два на два п'ять, а пряма не є найкоротшою відстанню між двома точками, не так би вразила Альбертину, як слова механіка, що можна собі любісінько в пообіддя махнути до Йоана Хрестителя і до Ла-Распельєр, до Дувіля і до Кетгольма, до Сен-Мар-ле-В'є і до Сен-Мар-ле-Ветю, до Турвіля і до Бальбека-ле-В'є, до Турвіля і до Фетерна, бо ж досі то були бранці, наглухо затокарені в комор-ках окремих днів, як раніше Мезегліз і Германт; бранці, яких одні й ті самі очі не могли побачити в одне й те

саме пообіддя, але які були визволені велетнем у семимильних чоботях і які оточували нас у полудень усіма цими дзвіницями, вежами, старими садами, що їх поквапливо відслонював поблизький лісок.

Вибравшись на корніський шлях, авто з протяглим скреготом, ніби гострили ножаку, помчало на гору, і під нами дедалі розпросторювалося, провалюючись униз, море. Старовинні сільські хати Монсюрвана надбігали, тулячи до себе виноградники чи розарій; лараспельєрські ялини, розколісані дужче, як од вечірнього вітру, шугали від нас навсебіч, нарешті новий служник, якого я ще ніколи не бачив, відчинив нам парадні двері, а садівників син, зраджуючи свої передчасні уподобання, тим часом прикипів очима до авта. Оскільки сьогодні був не понеділок, ми не знали, чи застанемо пані Вердюрен удома, бо, поминаючи цей приймальний день, заявлятися до неї сюрпризом було необачно. Безперечно, вона іноді сиділа вдома, сиділа «у принципі», але цей вираз (уживаний пані Сванн за тих часів, коли вона теж намагалася збити свій клан-чик і залучити гостей, не сходячи з місця, хоч їй це часто могло б і не окупатися, але вживаний у перекрученому вигляді як «із принципу») означав лише «як правило», себто — з численними винятками. Адже пані Вердюрен не тільки любила виїжджати — в її уяві обов'язки господині дому були дуже широкі: коли в неї снідали, після кави, лікерів та сигарет (попри момент легкого одурма-нення від спеки і травлення, коли втішніше було б дивитися крізь листя трельяжу на джерсійський пакебот, що суне по морській емалі) у програмі передбачалося кілька прогулянок, і гостей, силоміць посаджених до екіпажів, возили проти їхньої волі від красот до красот — Дувіль славився своєю мальовничістю. Зрештою ця друга частина бесіди (найважче було встати з-за столу й сісти до коляс) теж давала втіху гостям, яких після смаковитих потрав, тонких вин та кудрявого сидру одразу п'янили свіжість морського вітру й пишнота навколишньої природи. Пані Вердюрен обвозила прибульців по всіх цікавих місцинах, ніби по куточках (поблизьких і далеких) власної посілості, буцімто їх годі було не оглянути, снідаючи в неї, і, навпаки, буцімто вони були недоступні для огляду, якщо ви не гостили у Принципалки. Подібні намагання загарбати собі виняткове право на ці прогулянки, так само як на Морелеву гру, а ще раніше — Дешамброву, зробити ландшафти частиною свого кланчика, не були такою химерою, як здавалося на перший погляд. Пані Вердюрен

шкилювала з Камбремерів за несмак, який вони показали в умеблюванні Ла-Распельєр та переплануванні саду, але ще в'їдливіше — за їхню безініціативність на тих прогулянках, які вони робили самі або на які тягли за собою інших. Пані Вердюрен вважала насамперед, що Ла-Распельєр стала тим, чим вона мала бути, лише тому, як зробилася притулком для кланчика, а також твердила, що Камбремери колюють на своєму ландо завжди однією дорогою — попід залізницею, по узмор'ю, по найдикіших нетрях і' що, хоч вони й живуть у цьому краю з давніх-давен, але його зовсім не знають. Якесь зерно у цьому твердженні було. Через рутину, через брак уяви та цікавості до місцевини, яка видається банальною, бо вона осьдечки, вся на видноті, Камбремери рушали з дому й вертали назад одним і тим самим маршрутом. Звичайно, вони сміялися з прагнення Вердюренів ознайомити їх із рідною стороною. Але якби приперти їх до муру, то виявилось б, що вони і навіть їхній візник не змогли б завезти нас у ті чудові застуми, в які нас вів пан Вердюрен, то перелазячи через тин якогось занедбаного обійстя, куди інші не насміли б забратися, то виходячи з коляси, аби пройти манівцями, щоразу сповнений віри, що його клопоти віддячаться якимсь чудовим урочищем. Зрештою і распельєрський сад був квінтесенцією, шириною всього, що можна було побачити під час далеких прогулянок. Передусім тому, бо був розташований на височині й виходив одною стороною на долину, а другою — на море; а ще — навіть на тій самій стороні, скажімо, на морській, між дерев було зроблено прочистки — так, щоб звідси було видно те, а звідти — те. Біля кожної оглядової прозурки стояла лавка; сидячи по черезно на кожній з них, ви могли бачити і Батьбек, і Парвіль, і Дувіль. Іноді там, звідки було видно щось одне, стояло навіть кілька лавок — ближче до урвища й далі від нього. З відлегліших лавок на першому плані ви бачили рясне зело, далі відкривався овид, — він і звідси здавався широким — далі нікуди, але коли ви переходили стежкою до іншої лавки, звідти погляд охоплював весь морський виднокруг, ставав і справді неозорим. Там лунало виразне шемрання хвиль, а в далекі куточки саду воно вже не доходило, звідти прибій було ще видно, але його не було вже чути. Ці місця відпочинку господарі Ла-Распельєр називали «виглядами». І справді, вони зібрали круг замку найрозкішніші «вигляди» сусідніх околиць, пляжних чи лісових, але дуже зменшених відстанню — так

Адріан позбирав у своїй віллі мініатюрні копії найславетніших споруд різних країн. Назви «виглядам» давалося не конче за назвою місцевости на цьому узбережжі затоки; часто вони діставали їх за назвою місцевости, що виразно мріла на тому боці, наче заведена в рямця, попри шир панорами. Іноді хтось брав у Вердюреновій книгозбірні книжку і йшов почитати годинку до «Бальбецького вигляду»; погідної днини всі йшли пити лікер до «вигляду Рівбельського», але тільки за помірною вітру, бо там, хоч і за стінами дерев, завжди було свіжо. Та вернімося до прогулянок, які пані Вердюрен влаштовувала в пообіддя. Якщо після повернення Принципалка знаходила в себе візитівку когось зі світських людей, «залітного гостя», то вдавала, ніби вона захоплена, а насправді побивалася, що гість її не застав (дарма що приїздили переважно на те, щоб оглянути «дім» і нав'язати стосунки на один день із жінкою, чий паризький салон, хоч і тішився славою, але мало кого надив) і зараз же посилала пана Вердюрена запросити візитера обідати наступної середи. Але зчаста турист мусив від'їжджати раніше чи боявся вертатися пізньою добою, тож пані Вердюрен натякала, що в разі чого гість може приїхати і в понеділок — на підвечірок. Ці підвечірки були не надто людні; у Парижі мені доводилося бувати на пишніших збіговиськах у принцеси Германтської, у пані де Галіфе чи у віконтеси д'Арпа-жон. Але тут був, властиво, не Париж, і краса довкілля підносила в моїх очах не тільки самі збіговиська, а й їхніх учасників. Зустріч зі світовцем, нічим не цікава для мене в Парижі, у Ла-Распельєр, куди він прибував здалеку, через Фетерн або через Сорочий Брід, набувала іншого характеру й ваги, ставала радісною подією. Іноді то був хтось, кого я добре знав, але ради кого нізащо б не пішов до Сваннів. Але його ім'я зовсім інакше лунало тут, на цих морських кручах, як ім'я актора, добре знаного нам по грі в театрі, інакше звучить, вирізнене особливим кольором на друкованій афіші гапавистави, де слава його множиться в несподіваному контексті. На селі церемонії відпадають, тож багато хто зі світовців наважувався привезти з собою друзів, у яких зупинився, а тоді шептав пані Вердюрен вибачення: мовляв, я в них живу і не міг їх покинути; тимчасом як, навпаки, він немовби дарував своїм господарям, знудженим одностайністю пляжного життя, цю забаву, прилучаючи їх до культурного товариства, даючи нагоду одвідати пишну резиденцію і

спожити добрий підвечірок. Негайно утворювалося збіговисько людей другого гатунку; але ж річ звісна: кілька дерев на клаптику землі видаються мізерними в селі, а на авеню

Габріеля чи на вулиці Монсо це вже пишний сад, розкіш, дозволенна хіба для мультимільйонерів, — так само й малопомітні худоба, що, навпаки, тирлувалися на паризьких раутах, ставали повновартісними в понеділок пополудні у Ла-Распельєр. Ледве вони вмошувалися довкола столу, застеленого обрусом із червоним узором і поставленого під різьбленими трюмо, їм подавали галети, нормандські соложеники, торти у кшталті човна з вишнями, схожими на корали, а також інші, звані «дипломатами», і негайно ж ці гості, опинившись поблизу великої лазурової чаші, на яку виходили вікна і якої не можна було не бачити рівночасно з ними, зазнавали незвичайної метаморфози, незвичайної переміни, що перетворювало їх у щось коштовне. Ба більше, ще перед зустріччю з новими візитерами, коли в понеділок у пані Вердюрен збиралися гості, людям, чиї очі в Парижі звично перебігали по елегантних запрягах на стоянці біля пишних палаців, тьохкало серце, коли вони бачили, як під великими лараспельєрськими ялинами зупиняються два чи три блаженські ридвани. Мабуть, це пояснювалося зовсім інакшим сільським обрамленням; завдяки такому переміщенню світські враження віднаходили свіжість. А ще тим, що блаженська ресорка, найнята для поїздки до пані Вердюрен, викликала в уяві чудову мандрівку і дороженний «підряд», укладений з візником, який зажадав «стільки-то» за цілий день. Ба ця розворушена цікавість до прибульців, розгледіти яких ще було годі, виникала ще й тому, бо всі загадувалися питанням: «Хто ж воно оце приїхав?» — питанням, на яке важко було відповісти, не знаючи, хто міг завітати на тиждень до Камбремерів чи до когось іншого і яким, однак же, приємно загадуватися в сільській глухомані, де зустріч із віддавна вже не баченою людиною чи нове знайомство перестає бути, як у паризькому житті, докучливим обов'язком і наповнює втіхою пустку самоти, і де навіть прибуття пошти стає святом. Того дня; коли ми прибули автом до Ла-Распельєр, — а то був не понеділок, — обоє Вердюренів, мабуть, відчували ту потребу в людському товаристві, яка в'ялить і чоловіків, і жінок і будить охоту викинутися в вікно у хворого, замкненого далеко від рідні для лікування самотністю. Бо новий служник, бідовіший і вже обізнаний з тутешньою лексикою, сказав нам, що «як пані вдома, то має бути біля «Дувільського вигляду», що він «зараз усе вивідає», відтак збігав кудись і за мить ознай-мив, що «пані просить». Коси у

пані Вердюрен були трохи розчухрані, бо вона вже встигла побувати в саду, пташарні та на городі, де годувала павичів і курей, вибирала яйця, рвала овочі й квіти, «аби врядити на столі алейку», схожу на садову; з тією хіба різницею, що настільну утворювали речі корисні та їстівні, бо ж довкола інших дарів саду, тобто за грушами, за сніжками, стирчали на гінких стеблах синяки, гвоздики, троянди й кореопсис, між якими, наче між квітучими дороговказами, заглядали в шибки, краючи море, кораблі. З того подиву, який подружжя Вердюренів (переставши розставляти квіти, аби привітати заповіданих гостей) виявило, коли з'ясувалося, що це всього-но ми з Альбертиною, я зрозумів, що новий служник, моторний, але ще не звиклий до мого прізвища, перекрутив його, а пані Вердюрен, коли їй назвали незнайомих відвідувачів, дозволила ввести нас, бо їй кортіло побачити бодай когось. Новий служник сочив за цією сценою з-за дверей, силкуючися з'ясувати нашу ролю в цьому домі. Та враз прожогом шаснув геть, бо вступив сюди на службу лиш учора. Давши Вердюренам надивитися на свій точок і шарф, Альбертина послала мені погляд, нагадуючи, що в нас лишається не так багато часу для того, що ми намислили. Пані Вердюрен умовляла нас зостатися на підвечірок, але ми рішуче відмовилися, і тут вона висловила намір, здатний занепасти всю втіху від прогулянки з Альбертиною. Принципалка, не годна чи то розлучитися з нами, чи то прогавити нову розвагу, запрагла поїхати з нами. Давно при звичаєна до того, що такі її пропозиції викликали нехіть, і, очевидно, не певна, чи справить нам приємність, що вона в розмові з нами прикрила свою несміливість надмірним ентузіазмом і, вдаючи, ніби не сумнівається в нашій згоді, ні про що не питала нас, а заявила мужеві таким тоном, ніби зласкавлювалася до нас: «Я відпровожу їх». Водночас вона завітчала свої уста не індивідуальною, сказати б, усмішкою, а тією, яку мені доводилося бачити в деяких людей, коли ті з лукавою міною мовили Берготтові: «Я вже купив вашу книжку, можете бути певні», — усмішкою гуртовою, універсальною, яку в разі потреби — так послуговуються залізницею або мебльовим фургоном — удають на своєму обличчі різні люди, окрім осіб дуже рафінованих, як от Сванн або пан де Шарлюс, чий уста ніколи не кривилися таким усміхом. Наш приїзд був зіпсований. Я вдав, ніби не зрозумів пані Вердюрен. Аж це з'ясувалося, що з нами попхається й пан Вердюрен. «Для пана

Вердюрена це буде дуже втомливо», — сказав я. «Ба ні, де там, — заперечила пані Вердюрен заспокійливим і поблажливим тоном,

— муж запевняє, що йому буде дуже приємно проїхати добре знайомим йому шляхом із молоддю; він може сісти обік водія, це його не лякає, а повернемося ми вдвох скромненько, потягом, як і належить взірцевому подружжю. Погляньте на нього, він увесь аж світитися!» Пані Вердюрен говорила про свого чоловіка, мов про старого великого маляра, добрягу, в якого душа молодша, ніж у декотрих шмаркачів, і який базграє щось онучатам на забаву. Смуток мій поглиблювало те, що Альбертина не здавалася засмученою, навпаки, ладна була об'їздити з Вердюренами всю околицю. Але в мені нуртувала така несамовита жага насолоди, сподіваної від прогулянки з нею, що я не міг дозволити Принципалці отруїти цю радість; у відповідь на її погрози я несамохіть почав вигадувати всілякі відмовки, але, на жаль, Альбертина завдала мені брехню. «Нам ще треба заїхати в одне місце», — ляснув я себе по лобі. «Куди заїхати?» — здивувалась Альбертина. «Поясню потім, це конче потрібно». — «Ну що ж, почекаємо на вас», — сказала, згодна геть на все, пані Вердюрен. Зрештою зі страху, що мені пе-ребаранчать пожадане щастя, я набрався духу бути негречним. Я навідріз відмовив пані Вердюрен, сказавши їй на вухо, що в Аль-бертини горе, що їй треба порадитися зі мною, тож нам слід побути самим. Принципалка прибрала ображеного вигляду. «Гаразд, ми не поїдемо», — промовила вона тремтячим із гніву голосом. Вона так розсатаніла, що я вирішив удати, ніби йду на поступки: «Але, може, ми могли б...» — «Ні, — урвала вона, не тямлячись уже з люті. — Як я кажу «ні», то ні». Я був подумав, що ми з нею посварилися, але на порозі Принципалка нас нагукала і сказала, щоб ми не «піддурили» її завтра, адже завтра середа і щоб їхали сюди не цим мотором, бо вночі ним їхати небезпечно, а потягом, укупі з усім тісним гуртом, а потім ще сказала спинити авто, вже на парковому узвозі, бо служник забув покласти до машини приготований для нас пакет зі шматочком торта і пісочним печивом. Ми знову рушили, ескортовані якусь хвильку будиночками, які надбігли сюди вкупі з квітами у палісадниках. Нам здалося, що лик цієї місцевості змінився до невпізнання: адже в топографічному образі, створюваному нами про той чи інший пейзаж, простір великої ваги не має. Я вже казав про те, що найбільше розмежовує краї час. Але й час тут не завжди

повновладний. Деякі місця, що їх ми завше бачимо як щось окремішне, в нашій уяві не співмірні з усіма іншими, вони мов у позасвітті, наче ті люди, з якими ми зналися в особливій, відрубній періоди нашого життя, як от служба у війську або дитинство і яких ми не пов'язуємо ні з чим. За першого мого перебування у Бальбеку маркіза де Вільпарізіс любила возити нас, зазвичай одним і тим самим шляхом, до Бомона, бо звідти, з гори, видно було тільки воду й ліс. Маркіза обирала той шлях, вважаючи, що він наймальовничіший, бо вздовж його росли старі дерева, але п'явся він під гору, і коля-са плуганилася повільною ступою. На шпилі ми виходили з ландо, трошки прогулювалися, сідали до повозу й верталися тим самим шляхом, не спіткавши дорогою ні села, ні замку. Я знав, що Бомон — це щось вельми цікаве, вельми далеке й вельми високе, але не мав ані найменшого уявлення, з якого він боку, бо ніколи не проїжджав через нього, вирушаючи кудись-інде; знав лише, що кіньми їхати туди дуже довго. Бомон, очевидно, був у тій самій окрузі (або ж у тій самій провінції), що й Бальбек, але для мене Бомон лежав у якомусь іншому плані, тішився особливим привілеєм екстериторіальности. Однак авто не шанує жодних таємниць; поминувши Енкарвіль, чиї будинки ще стояли мені в очах, ми почали спускатися пагористим путівцем до Парвіля (PШегпі л>illa), і, вгледівши море, все ще з височини, я спитав, як ця місцевість називається, але, перш ніж "Шофер відповів, упізнав Бомон, повз який проїжджав, сам того не відаючи, стільки разів залізницею, бо узгір'я було за дві хвилини їзди від Парвіля. Уявіть собі, що я дивився б на якогось офіцера, одного з моїх однополчан, як на людину особливу, надто доброзичливу й просту, щоб належати до аристократів, надто несхожу на інших і надто загадково, щоб належати до звичайних аристократів, і раптом довідався б, що це швагер або кузен тих, із ким я щойно зустрівся десь на обіді, — так і Бомон, несподівано злучений з місцями, які здавалися мені такими відрубними, утратив свою таємничість і посів своє місце в околиці, вжахнувши мене думкою, що пані Боварі й Сансеверина здалися б мені істотами цілком подібними до інших, якби спіткалися деінде, а не в замкнутій сфері роману. Комусь може здатися, що через свою любов до феєричних мандрів залізницею я не поділяв Альбертиного умління перед автом, яке везе навіть хворого, куди тому заманеться, і що я вже не вважав саме місце розташування за індивідуальну ознаку,

за незмінну сутність краси світової. Звичайно, для авта місце розташування не було, як колись для залізниці, коли я приїхав із Парижа до Бальбе-ка, звичайно, самоціллю, відірваною від турбот житейських; самоціллю, майже ідеальною при від'їзді й майже ідеальною навіть у момент прибуття, прибуття до тієї великої будівлі, де ніхто не живе і яка тільки названа за іменем міста — до двірця. (Залізничний двірець — як мета — немовби дає надію, що я доступлюся до міста, матеріалізацією якої він стає.) Ні, авто підвозило нас до міста не таким чародійським чином: не так, щоб місто відкривалося нашим очам як єдина цілість, відбита в його назві, і творило про себе таку саму ілюзію, яка створюється у глядача в театрі. Шофер запроваджував нас у лаштунки вулиць, спинявся й розпитував пе-реходнів, як їхати далі. Але такий брак інтиму відшкодовувався бодай ваганнями водія, який не знав дороги і раз у раз повертав назад, іграми, в які з нами грала перспектива, змушуючи замок проектуватися на пагорб, церкву на море, поки ми наближалися до нього, ще не зовсім видимого за листям столітніх дерев; відшкодовувався щораз тіснішими колами, заточуваними автом круг зачарованого міста, яке тікає порозницею від погоні й на яке, зрештою, машина пре навпростець, через долину, де воно лежить, простягнене на дні; тож-бо авто, начебто й зриваючи з того місця розташування покров таємниці, накинутий на нього кур'єрськими потягами, створює все ж таки враження, що ми його відкриваємо, що ми його окреслюємо, як циркулем, самі й що воно, те місце розташування, дає відчуті нашій дослідницькій руці, відчуті з ще більшим трепетом і скрупульознішою точністю, справжню геометрію, поетичний вимір землі.

Одної речі я, на жаль, тоді не знав і довідався про неї аж через два роки; а саме, що одним із клієнтів мого водія був пан де Шарлюс і що Морель, уповноважений розплачуватися з водієм (при чому частину грошей він замахорював, змушуючи шофера накручувати утричі, уп'ятеро більший кілометраж), дуже з ним заприятелював (приховуючи, одначе, це своє знайомство від оточення) і користувався його мотором для далеких поїздок. Якби я тоді про все це знав, а також про те, що довіра, якою небавом пройнялися Вердюрені до водія, походить звідси, хоч вони, може, й самі цього не усвідомлювали, я зумів би, мабуть, уникнути багатьох гризот, які чигали на мене наступного року в Парижі, багатьох скорбот, пов'язаних із

Альбертиною. Але тоді я й гадки про це не мав. Автомобільні рейси пана де Шарлюса з Морелем зовсім не обходили мене. Та й що могло бути цікавого для мене в якомусь сніданні чи обіді на узмор'ї, в тому, що пан де Шарлюс удавав із себе старого зубожілого служника, а Морель, якому було доручено розраховуватися в ресторані, подаруйка-паніча? Зараз я розповім про одну з таких бесід, щоб дати уявлення про решту. Діло було в подовгастій залі ресторану в Сен-Маре-ле-Ветю. «Чи не можна прибрати оце?» — спитав пан де Шарлюс у Мореля, не бажаючи звертатися безпосередньо до гарсонів. Під словом «оце» він мав на увазі три зів'ялі троянди, якими послужливий метрдотель уважав за потрібне оздобити стіл. «Можна... — розгубився Морель. — Або ви не любите троянд?» — «Моє прохання, навпаки, доводить, що я їх люблю, бо якраз троянд тут і нема (Морель зробив здивований жест), хоча, правда, я за ними не гину. Я дуже чутливий до імен; так от, якщо троянда дуже гарна, то виявляється, що вона зветься Баронесою Рот-иіильд або Маршаловою Ніель, а це розхолоджує. Ви любите назви? Чи знайшли ви гарні назви для концертних номерів?» — «Одну п'єсу я назвав «Поемою смутку». — «Жахіття! — скричав пан де Шарлюс голосом проразливим і ляскучим, немов ляпас. — Я ж замовляв шампан!» — сказав він метрдотелеві, який гадав, ніби приніс шампан, а насправді поставив перед клієнтами два келихи з ігристим. «Але ж, пане...» — «Приберіть цю гидоту, найгірший шампан кращий за ваше вино. Це блювотне, так званий кюп, бурда з оцту й зельтерської, де плавають три гнилі суниці. Так, — тягнув він, звертаючись до Мореля, — певно, ви не знаєте, що таке назва. І навіть при виконанні тих п'єс, які ви граєте найкраще, ви, либонь, не відчуваєте медіумічності». — «Даруйте, ви сказали...» — перепитав Морель; він не тямив ані же з баронових слів, та й не прагнув утямити, але боявся пропустити якусь спокусливу для себе пропозицію, скажімо, запрошення на сніданок. Пан де Шарлюс не рачив визнати це «Даруйте, ви сказали...» за питання, і Морель, не діставши відповіді, надумав одмінити розмову і з'їхати на масне. «Погляньте на білявочку, яка продає нелюбі вам квіти; це дівча напевно має якусь приятельку. Або на оту стару, що обідає на тому кінці». — «Звідки тобі це відомо?» — спитав пан де Шарлюс, зачарований Морелевим хистом ясновиди. «Я їх одразу впізнаю. Якби нам удвох поштурхатися в юрмі, ви б побачили, що я двічі поспіль не схибив би». Хто пантрував би зараз за

Морелем, з його мужньою красою і дівочою міною, той збагнув би, чому певні жінки відразу розпізнавали його, як розпізнавав він їх.. Йому хотілося посісти Жюп'єнове місце, він грів невиразну надію помножити свій «фікс» тими побрязкачами, які, як йому гадалося, жилетник вимантачив у барона. «Ну, а на жиголо я знаюся ще ліпше, тут ми з вами не вшелеп-калися б. Незабаром буде бальбецький ярмарок, ми б там дещо урвали. Та й у Парижі погуляли б». Аж це спадкова лакузька обачність змусила його вивести цій фразі інший кінець. Тож пан де Шарлюс думав, що йдеться й досі про дівчат. «Бачте, — мовив Морель, налаштований роздрочити барона іншим, не таким скомпрометованим робом, хоча робом куди неморальнішим, — моя мрія — зустріти чисту дівчину, прикохати до себе й справичити». Пан де Шарлюс, не втримавшись, ніжно скубнув Мореля за вухо, а потім спитав простодушно: «А навіщо це тобі? Якщо ти позбавиш її дівочтва, тобі доведеться з нею женитися». — «Женитися?

— гукнув Морель; мабуть, він подумав, що барон під мухою, а може, просто не усвідомлював, що його співрозмовник — людина, власне, делікатніша, ніж він припускав. — Женитися? Дзуськи! Я їй заприсягнуся, та щойно діло дійде до skutku, того самого вечора намащу п'яти». Пан де Шарлюс мав звичку підтримувати чийсь замір, якщо той давав йому скороминущу чуттєву насолоду, та тільки переставав її відчувати, одразу ж давав задки. «І ти справді так учинив би?» — спитав він, сміючись і горнучись до Мореля. «І оком не змигнув би!!» — запевнив Морель, бачачи, що не відохочує барона тим, що з ним щирує, звіряє йому своє заповітне прагнення. «Це небезпечно», — сказав пан де Шарлюс. «Я спакуюся завчасу і візьму ноги на плечі, ще й адреси не залишу». — «А як же я?» — спитав пан де Шарлюс. «Ясно, повезу вас із собою, — захопився відповісти Морель, хоча йому було не в голові, що сталося б із бароном, не його то був клопіт. — Знаєте, одна ясочка дуже для цього надається, ота шваля, її швальня в домі його ясновельможности». — «Жюп'єнова донька? — гукнув барон у ту саму мить, коли до зали вступив підчаший. — Нізащо!

— додав він, може, остуджений появою третьої особи, а може, ще й тому, що навіть на тих чорних месах, де він любив паплюжити все найсвятіше, він не хотів жертвувати тими, кому симпатизував.

— Жюп'єн — людина славна, а ясочка — чудове дівча, кривдити їх зась». Відчувши, що зарвався, Морель прикусив язика, проте в уяві й далі пас очі на дівчині, у чийй присутності свого часу, коли він замовляв у неї камізельку, йому хотілося, щоб я величав його «любим, великим артистом». Працьовита від природи, дівчина не поїхала на вакації, але я дізнався згодом, що, поки скрипаль мешкав у бальбецькому краю, вона повсякчас згадувала його гарне личко, ушляхетнене в її очах тим, що Морель прийшов зі мною і здався їй «паничем».

«Я ніколи не чув, як грде Шопен, — сказав барон, — а міг би, якби Стаматі — я брав у нього уроки — пускав мене до тітки Шіме послухати цього майстра ноктюрнів». — «Ну й цимбал же той Стаматі!» — гукнув Морель. «Навпаки! — відповів пан де Шарлюс свистючим голосом. — Він довів цим свій розум. Він зрозумів, що я ще «теля» і можу улягти Шопеновому впливові. Зрештою це не мало значення, бо я занедбав музику ще замолоду, як і решту мистецтв. Та й дано ж людині для чогось уяву, — додав барон гугнявим, розміреним і протяглим голосом. — Завжди знайдуться люди, які його чули і дадуть вам про нього уявлення. Врешті Шопен для мене був тільки привід, щоб повернутися до медіумічності, яку ви нехтуєте».

Читач помітив, що пан де Шарлюс спершу говорив простацькою мовою, аж це перейшов на звичну йому кучерявість і зачванився. Бо думка про те, що Морель без гризії совісти «кинув би напризволяще» зганьблену дівчину, несподівано завдала йому неабиякої втіхи. Потому як ярість його на якийсь час пригасла, садист (і справді медіумічний), що виліз на мить із нього, зник, повернувши голос щирому де Шарлюсові з його вибагливістю, вражливістю на красу, з його добротою. «Ви недавно грали «П'ятнадцятий квартет» у переведенні для фортеп'яно, що вже саме собою — ідіотизм, бо важко уявити щось менш фортеп'ян-не. Це зроблено на догоду тим, кому ріжуть слух надто цупко напнуті струни Великого Глушка. А власне, той його майже кричущий містицизм — божистий. Цю п'єсу треба грати так, ніби скомпонували її ви самі: молодий Морель, уражений хвилевою глухотою і примарною геніальністю, сидить якийсь час завмерлий. Потім, опанований святим шалом, грає, творить перші такти; зусилля, витрачені на вступ, виснажують його, він хнюпить голову, і на чоло йому падає гарний жмут волосся: це йому треба на те, щоб полонити

пані Вердюрен, і водночас на те, щоб перепочити й оновити силу-силенну сірої речовини, зужитої на пітійське перевтілення; зібравшись на силі, у новому пориві неземного натхнення, він накидається на божественну непогасну мелодію, яку берлінський віртуоз (очевидно, пан де Шарлюс так величав Мендельсона) не раз наслідував згодом. Лише в такій манері, єдино трансцендентній і натхненній, я змушу вас грати у Парижі». Коли пан де Шарлюс давав Морелеві такі вказівки, скрипаль злякався куди більше, ніж тоді, як метрдотель забирав забраковані троянди і кюп; він стурбовано питав себе, яке враження це справить у його «класі»? Але роздумам він віддавався недовго, бо пан де Шарлюс наказав йому: «Спитайте у метрдотеля, чи не має він Доброго християнина». — «Доброго християнина? Не розумію». — «Так називаються груші — ви бачите, що час уже подавати десерт. Можете бути певні, у маркізи де Камбремер подають ці груші, бо їх подавали у графині д'Ескарбаньї, а маркіза де Камбремер — це маркіза д'Ескарбанья. Графині ж їх надсилав пан Тібодьє, а вона, бувало, казала: «Цей гатунок груш називається Добрий християнин — чудові груші». — «А я й не знав». — «Бачу, ви взагалі невіглас. Якщо ви не читали навіть Мольєра... Ну, гаразд, якщо ви не вмієте наказувати, та й у всьому іншому ви пасете задніх, замовляйте просто ті груші, яких так рясно недалеко звідси, тобто Луїз-Бон-д'Аврани*». — «Луїз як?..»

— «Стривайте, як ви такий недотепа, я сам замовлю інші, мої улюблені. Метрдотелю! Чи маєте щДояне де Комісі Чарлі! Ви б мали прочитати урочі сторінки, які присвятила цій груші дукиня Емілія де Клермон-Тоннер». — «Ні, прошу пана, не маємо». — «А Славу Жодуаня?» — «Ні, пане». — «А Віржині-Дале? Де ла Пас-Кольнарі Нема? Ну гаразд, якщо ви нічого не маєте, то ми підемо. Дукиня Ангулемська ще не достигла, ходімо, Чарлі!»

На лихо для пана де Шарлюса, чи то тим, що його підводив здоровий глузд, чи то з огляду на його цнотливі стосунки, які барон, мабуть, підтримував із Морелем, він із того часу вщедряв скрипаля нечуваними щедротами, а скрипалеві було невтямки, що це означає, і через свою невдячну й дріб'язкову вдачу він, теж не без жуків у голові, віддячувався сухістю або ж брутальністю, доводячи пана де Шарлюса — колись такого приндю, а тепер страшка — до цілковитої розпуки. Далі ми побачимо, як Морель, переконаний, що переріс на тисячу голів якогось там де Шарлюса, зрозумів дослівно, перекрутивши їх у

найдрібніших подробицях, гордопишні повчання баронові стосовно аристократії. Наразі зазначмо лише (поки Альбертина чекає на мене біля Йоана Хрестителя-на-Езі), що Морель доводив, ніби прекладає над вельможність (і то було, власне, шляхетно з його боку, надто як на гонителя за дівчатками, гонителя на спілку з шофером, щоб усе було «шиито-крито») свою славу артиста й відгуки про себе своїх колег по класу скрипки. Безперечно, він поводився по-хамському, відчуваючи, що пан де Шарлюс відданий йому тілом і душею; він гнав його від себе, брав його на поглум, дивився на нього спогорда, достоту так, як після моєї обіцянки нікому не казати, яку посаду обіймав його батько в домі мого діда, почав дивитися на мене. А з другого боку, ім'я дипломованого музики, ім'я Мореля, здавалося йому над просте ім'я. І коли пан де Шарлюс, заповнений своїми мріями про платонічну чулість, хотів надати йому якийсь родовий титул, Морель навідруб відмовився.

Коли Альбертина вважала, що розумніше залишитися біля Йоана Хрестителя-на-Езі й живописати, я сідав до авта й устигав махнути не лише до Гурвіля та до Фетерна, а й до Сен-Мар-ле-В'є і навіть до Крікто, перш ніж заїхати по неї. Удаючи, ніби у мене в голові не лише вона, ніби я покидаю її для інших розривок, сам я повсякчас думав про неї. Зчаста я вирушав не далі ніж до широкої рівнини над Гурвілем, чимось подібної до долини, простеленої від Комбре до Мезеглізу, і навіть далеченько від Альбертини мені було любо думати, що, хоча моєму погляду до неї не добігти, зате коханий морський буйвітер, випереджаючи його, може вільно домчати аж до Кетгольма, сколихнути гілля дерев, що криють своїм зелом Йоана Хрестителя-на-Езі, ов'яти личко моєї приятельки і таким робом запровадити зворотний зв'язок між нами у цьому розпростореному без крес затишку, при цьому не загрожуючи нам нічим, як не загрожує нічим двом діткам те, що, граючись, вони розходяться врізнобіч так далеко, аж перестають чути й бачити одне одного — попри свою окремішність, вони лишаються все-таки разом. Я повертався манівцями, звідки відкривалося море і де, бувало, перш ніж воно леліло крізь віття, квапився заплющити очі, збираючися з духом, готуючись до того, що зараз я побачу зойкотливу праматір землі, досі так і не по-скромлену, як і в ті часи, коли не було ще на світі живих істот, у своєму безумному одвічному збуренні. Нині стежки лише вели

мене до Альбертини; я впізнавав їх, вони були такі самі, я знав, де вони прямі, а де в'ються, і згадував, що їхав колись ними, думаючи про мадемуазель де Стермар'ю. Я відзначав також про себе, що так само нетерпеливо, як нині простував на зустріч з Альбертиною, я мчав паризькими вулицями, де любила ходити дуки-ня Германтська; ті путі спліталися й розпліталися у край одноманітно, немов розкривали мені лінію розвитку мого характеру. Це було природно, і водночас я не міг бути до цього байдужим; вони нагадували мені про те, що мені судилося ганятися за привидами, за істотами, більшість яких живе лише в моїй уяві; справді, бувають люди, і це замолоду стало моєю долею, в яких усе, що має тверду цінність, безперечно для інших: багатство, успіх, високе становище, не береться в рахубу; їм потрібні тіні. Вони офірують ради них решту все і чого тільки не пускають у діло вони, беруться на всякі штуки, аби тільки зустрітися з якоюсь тінню. Але та тінь скоро тане; тоді вони кидаються вганяти за іншими, аби, зрештою, знов повернутися до першої. Отак і я не раз повертався до Альбертини, дівчини, яку я першого року побачив на пляжі. Правда, між Альбертиною, котру я покохав уперше, і тією, з якою не міг розлучитися тепер, всувалися клином інші жінки, зокрема дукиня Германтська. Проте, скаже хтось, навіщо я так побивався через Жільберту, так упадав за дукинею Германтською, якщо я зблизився з ними з єдиною метою: думати про Альбертину, а не про них? На це міг би відповісти перед смертю Сванн, бо він кохався в тінях. На бальбецьких стежках було безліч таких тіней, гнаних, забутих, іноді відшукуваних наново

— іноді задля одної-єдиної зустрічі, аби доторкнутися до якогось примарного, одразу ж зникомого життя. Я думав про те, що всі ці шляхові дерева, груші, яблуні, тамариски, переживуть мене, і мені марилося, ніби вони закликають мене нарешті братися за перо, поки ще не прийшла година вічного спокою.

Я виходив з машини у Кетгольмі, біг крутим виярком, переходив по кладці через струмок і підступав до Альбертини, а вона

малярувала, сидячи проти церкви, багатоголової своїми маківками, колючої й червоної, квітучої, мов трояндовий кущ. Лише тимпан був гладенький; прирослі до ошатної кам'яної стіни янголи зі свічками в руках перед очима молодої пари XX сторіччя правили обряд XIII сторіччя. Саме їх і намагалася Альбертина удати на покритому

грунтовкою полотні. Наслідуючи Ельстіра, вона хотіла широкими мазками відтворити той шляхетний ритм, яким, як казав їй великий майстер, вони різнилися від усіх бачених ним. Потім вона збирала свої речі. Помагаючи одне одному, ми спиналися під гору виярком, а церквця стояла собі так само любісінько, нібито й не бачила нас, наслухаючи безугавний журкіт струмка. Авто гнало назад, але вже іншим шляхом. Ми проїжджали повз Маркувіль-Пишний. На його церкву, напівнову, напівреставровану, призахідне сонце клало свою патину, таку саму гарну, як вікова патина. Крізь ту патину скалилася велика горорізьба, немов крізь шар чи то рідини, чи то світла. Пречиста Діва, свята Єлисавета і святий Йоахим, обполіскувані невловимим течивом, наче вибредали з води і з соняшного сяйва. Вило-нюючися з гарячого пилу, численні новочасні статуї височіли на колонах, на одрубі золотавого завою заходу сонця. Біля церкви ріс високий кипарис, ніби за якоюсь священною загородою. Ми висідали з мотору й оглядали церкву. Маючи на собі точок з італійської соломки та шовковий шалик, Альбертина відчувала їх як продовження свого тіла (а це було для неї джерелом доброго самопочуття), і, обходячи церкву, була вже в іншому гуморі, що виявлявся в бездумному, але не позбавленому чару пишанні; шалик і точок були для мене лише часткою моєї приятельки, свіжою, випадковою, проте вже любою мені, і я ловив їхне майво у вечірньому повітрі навколо кипариса. Альбертина сама не могла бачити, але здогадувалася, що гожий шалик та гожий точок їй личать, бо всміхалася до мене, наломлюючи рухи голівки до зачіски, увінчаної убором. «Реставрована вона абияк», — озвалася Альбертина, показуючи на церкву і пригадуючи Ельстірову хвалу дивовижній, неповторній красі давезного каменю, з якої її змуровано. Альбертина вмент угадувала, що відреставроване. В музиці вона виявляла несмак, зате в архітектурі смак її не підводив. Як і Ельстірові, ця церква мені не вельми подобалася; її сонячне чоло не поривало до себе моїх очей, і оглядати її я заходився лише на догоду Альбертині. І все ж мені здавалося, ніби великий імпресіоніст суперечив сам собі; чи законно оцінювати вартість архітектурного витвору, не враховуючи, як він змінюється у світлі вечорового сонця? «Ні, — мовила Альбертина, — вона мені явно не подобається, подобається лише назва — Пишна. Та ось про що треба запитати Брішо: чому Сен-Мар називається Вбраним? Наступного разу ми

поїдемо туди, згода?» — мовила вона, прядучи на мене своїми чорними очками з-під начо-леного точка, як раніше з-під поло.її шалик маяв на вітрі. Я знову сідав з нею до авта, і мені було втішно марити про те, що завтра ми вирушимо до Сен-Мару. В ту спечну пору, коли тільки тягне до води купатися, дві старезні блідо-рожеві дзвіниці, криті ромбуватою дахівкою, ледь похилені й тріпотливі, скидалися на допотопних остроголових риб із моховитою лускою цегляної барви, недвижно знесених угору в прозорій і блакитній воді. Скорочуючи шлях, ми за Маркувілем повертали на роздоріжжя, де стояла ферма. Іноді Альбертина зупиняла тут екіпаж, але вилазити їй було ліньки, і вона просила мене сходити по кальвадос або по сидр, і хоча нас запевняли, що він не шумує, а проте ми ним забризкувалися. Ми горнулися одне до одного. Фермери ледве могли розгледіти Альбертину в глибу закритого авта; я віддавав пляшки; ми їхали геть, ніби на те, щоб і далі жити удвох, жити життям коханців, за яких вони нас вважали, життям, у плині якого ця зупинка, потрібна для втамування спраги, була лиш незначною миттю; фермери були б недалекі від істини, якби побачили нас потому, як Альбертина випивала цілу пляшку сидру; тоді вона й справді ніби не могла примиритися з тим, щоб між нами зоставалася якась відстань, зазвичай не страшна для неї; її ніжки під полотняною спідничкою притискалися до моїх ніг, вона торкалася моїх щік своїми теплими, нараз поблідлими щічками з червоними плямами на вилицях, — ось так палають уже ледь марні щоки у дівок передмістя. В такі хвилини майже так само швидко, як мінялося її обличчя, мінявся і її звичний голос, і тоді вона говорила вже іншим, хрипким, зухвалим, майже плюгавим голосом. Смеркало. Як любо було відчувати близькість Альбертинину, близькість шалика і точка, і думати, що саме так завжди й горнуть одне до одного закохані! Може, я й кохав Альбертину, але не смів їй освідчитися, з другого боку, якщо кохання у мені й жило, то я не міг скласти йому правдивої ціни, не перевіривши його на досвіді; тож любов видавалася чимось незбутнім, чимось поза межами мого життя. Зате ревності змушували мене якнайрідше розлучатися з Альбертиною, хоча я розумів, що зцілюся від них, тільки порвавши з Альбертиною. Мені траплялося ревнувати й при ній, але тоді я намагався уникати того, що викликало в мені ревності. Саме так і сталося, коли ми з нею поїхали снідати до Рівбеля. Великі зашклені двері довгастої зали,

призначеної для чаювання, відчинялися просто на сонячні моріжки, тож видавалося, ніби величезний ясний ресторан становить їхнє продовження. Рум'яний гарсон із чорним чубом, закучерявленим мов омахи полум'я, уже не гасав, як колись, по цих добрих гонах, бо з молодших пошився у старші кельнери, але, непосида, він однак маячів скрізь: то далеко, в їдальні, то зовсім близько, ба навіть надворі, обслуговуючи клієнтів, що снідали в саду, — і ніби грав у живі скульптури, вдаючи з себе юного прудконогого бога, причому одні з них були в яскраво освітленому приміщенні, до якого прилягали зелені газони, а інші — під деревами, на осонні, під голим небом. Аж це він виринув біля нас. Альбертина відповідала мені неухважно. Вона витріщилася на нього. Протягом кількох хвилин я звідав, що можна бути з коханою і водночас чути, що її з тобою нема. Можна було подумати, ніби між нею і кельнером точиться якась таємна розмова, німа через мою присутність, спричинена або колишніми зустрічами між ними, про які я не знав, або простим обміном поглядами, — а я тут третій зайвий, той, від якого оце ховаються. Навіть потому, як на гарсона гарикнув метрдотель і він пішов собі, Альбертина, снідаючи, все ще сприймала ресторан та сад як яскраво освітлений біговий круг, де мінялися задники і де то тут, то там з'являвся чорночубий боговитий бігун. Одної хвилі в мене ворухнулася думка: а що як вона оце схопиться з-за столу й побіжить за ним, покинувши мене самого? Але я скоро пустив у непам'ять це прикре враження, постановивши вже не їздити до Рівбеля; я взяв слово з Альбертини, яка запевняла мене, що була тут уперше, більше до цього ресторану не потикатися. А щоб вона не подумала, ніби я позбавляю її розваги, я сказав, що не хочу, аби вітроногий гарсон пускав їй бісики. Іноді я зазірав до Рівбеля, але завжди сам-один, і напивався, як це було зі мною раніше. Вихиляючи останній келишок, я розглядав розетку, вималювану на білій стіні, переносячи на неї всю розкіш моменту. В усьому світі існувала для мене лише ця розетка; я линув до неї, торкався її знов і знов, хоч вона тікала від моїх блудних очей; мене не обходила прийдешність, я вдовольнявся розеткою: так метелик в'ється над мотилем, укупі з яким він оце загине, заживаючи останнього залас-ся. А все ж допустити, щоб у мені, хай навіть у легкій формі, оселилася якась недуга, здавалося мені небезпечним, адже, спочатку подібна до невеличкої непомітної патології, ця недуга, якщо допуститися дрібної

необережності, непередбаченої і неминучої, загрожуватиме різким загостренням. Мабуть, саме тоді я й мав би розлучитися навіки з жінкою, яка ще не встигла завдати мені лютої муки, бо я не ждав від неї зцілення, секрет якого мають у своєму розпорядженні ті, хто мучить нас. Мене заспокоювали вже самі наші прогулянки, дарма що зараз я розглядав їх єдино як переддень майбуття, яке знов, хоч і будило в мені якісь сподівання, навряд чи різнитиметься від минувшини: ми мандрували місцями, де Альбертина досі не жила (а жила вона в тітки чи в приятельок, де мене з нею не було) і в цьому крився їхній чар. Радість від них була радістю заспокоєння, але, зрештою, дуже глибокою. Бо через кілька днів, тільки-но мені згадалася ферма, де ми пили сидр, або церква Сен-Мар-Убраний, біля якої ми заледве прогулялися, тільки-но я уявив Альбертину, як вона йде зі мною в своєму точку, відчуття близькості цієї дівчини раптом якось ушляхетнило прості форми оновленої церкви, і, власне, та мить, коли сонячний фасад сплив у моєму спогаді, була для мене, мов великий, неболющий компрес, покладений на моє серце. Я завозив Альбертину до Парвіля, а ввечері заїжджав по неї, і ми вирушали до моря — полежати потемки на пляжі. Звісно, я бачився з нею не щодня, але бодай міг собі сказати: «Якби вона оповіла комусь, як бавить час, оповіла про курортне життя, то чільне місце посів би в оповіді я». Ми гуляли разом кілька годин поспіль, і то були такі заласні години, що навіть як у Парвілі Альбертина вискакувала з екіпажу, який я мав їй послати по неї за годину, я відчував себе в авті не самотнім, ніби, йдучи, вона залишала на сидінні квіти. Я міг обійтися без щоденної зустрічі з нею; я розлучався з нею щасливий, я відчував, що заспокійлива сила цього щастя може тривати кілька днів. Аж це я чув, як Альбертина, покидаючи мене, каже тітці або приятельці: «Отже, завтра, о пів на дев'яту. Цур, не спізнюватися, о чверть на дев'яту вони будуть уже готові». Мова коханої жінки подібна до ґрунту з підшкурною зрадливою водою; за її словами чується крижаний холод невидимої водяної тафлі; на поверхні сочаться якісь підступні струйки, а сама тафля таїться у глибу. Коли я чув ці Альбертинині слова, пропадав увесь мій спокій. Щоб перебаранчити цю таємничу зустріч о пів на десяту, про яку при мені мовилося натяками, я ладен був зажадати від неї побачення завтра вранці. Попервах вона вволяла б мою волю, шкодуючи, що її наміри не збулися, але, зрештою,

здогадалася б, що руйнувати її задуми стало для мене потребою; тоді від мене почали б критися геть з усім. Та й те сказати, ці забавки, в яких я не брав участі, либонь, були досить безневинні, а не кликано мене, певне, просто з обави, що котрась із учасниць може здатися мені нудною чи вульгарною. На жаль, таке моє життя, занадто тісно сплетене з

Альбертиним життям, впливало не лише на мене; мене воно заспокоювало, а матір турбувало, і ця її турбота, з якою вона мені звірялася, порушувала мій спокій. Коли я якось вернувся додому в доброму гуморі, налаштований не сьогодні-завтра почати нове життя, — а покласти край нинішньому існуванню, як я гадав, залежало тільки від моєї волі, — мати, чуючи, як я звелів водієві з'їздити по обіді по Альбертину, сказала: «Багато ж ти видат-куєшся! (Франсуаза висловила би по-простому, але образніше й смачніше: «Грошики тютю!») Не наслідуй, — тягла мама, — Шарля де Севін'є, про якого його ненька мовила так: «У його руці золото тане, як у горні». А потім, ти, як мені здається, надто вже часто роз'їжджаєш із Альбертиною. Запевняю тебе, це вже занадто, ти завдаєш їй дурня. Я була дуже рада, що ти розважаєшся; я й нині не проти твоїх побачень із нею, але що вас ускрізь бачать разом — це, далебі, негарно». Моє життя з Альбертиною, позбавлене — принаймні для мене — гострих насолод, життя, яке я щодня збираюся одмінити, обравши для цього спокійну хвилину, — це життя нараз стало мені на якийсь час необхідним, скоро я вчув загрозу для нього у материних словах. Я сказав мамі, що її слова, може, місяців на два, затримали постанову, якої вона від мене вимагала, що, мовляв, а що, якби вона нічого мені не казала, я ухвалив би її наприкінці цього тижня. Мама, бачачи, як її угрущання впливає на мене, засміялася (щоб не засмутити мене) й обрелася більше не нагадувати про це, аби не занепасти моїх добрих намірів. Але по бабусиній смерті щоразу, коли мама починала сміятися, цей сміх ізнагла вривався і переходив у скрушне ридання — чи то з каяття, що вона забула на хвильку про своє горе, чи то з раптового загострення болю через несподіваний відбій від своєї скорботи. Я відчув, що до туги по бабусі, загніждженій у ній, як невідступна ідея, долучалася турбота за мене, бо вона боялася наслідків моєї близькості з Альбертиною — близькості, яку вона, проте, не зважувалася перебити через те, що наразилася на мій спротив. Але, мабуть, я не переконав її

в тім, що не дурю самого себе. Вона ще не забула, скільки років ні бабуся, ні вона не нагадували мені про роботу, про інше, здоровіше життя, яким я не міг, за власним твердженням, зажити лише тому, що їхні отченаші нервують мене, і яким я так і не зажив, попри їхнє скірне мовчання.

По обіді авто привозило Альбертину; було ще видно; спека спадала, але після скварного дня обоє ми мріяли про якийсь незвіданий холодок; аж це перед нашими запаленими очима прорізався тоненький молодик (як того вечора, коли я був на рауті у принцеси Германтської і куди Альбертина зателефонувала мені), — спершу ніби тонка, прозора шкурка, потім як чвертка стиглого плоду, відкраяна на небі невидимим ножем. Часом я сам заїздив по свою приятельку і тоді вона мала виглядати мене під аркадами торговиці в Менвілі. У перші хвилини її не було видно, і я вже непокоївся: а що, як не прийде, неправильно мене зрозуміла. Аж це вона у білій блузці в синій горошок легко, немов молода звірючка, стрибала в авто і вмощувалася біля мене. І, як цуценя, довго-довго лащилася до мене. Коли поночіло і, як казав директор готелю, «небо було обтицяне зорями», ми вирушали гуляти до лісу, з пляшкою шампанського, або, не зважаючи на погуляльників, які ще снували по тьмяно освітленому молу, звідки годі було щось розгледіти за два кроки на темному піску, лягали під дюною; біля самого моря, розпанаханого навпіл тремтячим променем, я тулив до себе під коцом Альбертинине тіло, в гнучкості якого таїлася жіноча грація закоханих у море та спорт молодих дівчат, які вперше з'явилися мені, коли йшли, а за ними світила морська далина; і ми невтомно, з однаковою втіхою, дослухалися до того, як море тамує віддих, затримуючи його надовго, аж здавалося, ніби відплив забарився, і до того, як воно знов гасило біля наших ніг довгождане й припізніле шульпотіння. Зрештою я відвозив Альбертину до Парвіля. Під'їжджаючи до її дому, ми, боючись, як би нас не побачили, уривали поцілунки; спати їй не хотілося, і вона вертала зі мною до Бальбека, а вже звідти я востаннє відвозив її до Парвіля; робити це було не штука: перші автомобілісти лягали в пізні обляги. І фактично до Бальбека я повертався росистим досвітком, цього разу сам, але весь іще розпашілий від спілкування з моєю приятелькою, з таким щедрим запасом палу від поцілунків, що вони ще довго жевріли на моїх устах. У себе на столі я знаходив депешу або поштівку — знову від

Альбертини! Поки я ганяв сам на авті, вона писала їх у Кетгольмі, аби я знав, що вона про мене пам'ятає. Я простягався на ліжку й читав їх. Я дивився на стягу світової зорі над фіранками і казав собі, що ми справді кохаємося, скоро цілувалися всеньку нічку. Вранці, сходячися з Альбертиною на молу, я зі страху, що вона не захоче кататися вдвох, бо сьогодні не вільна, довго не зважувався попросити її про це. Найбільше мене турбувала її міна, непривітна, заклопотана; нас минали її знайомі; очевидно, вона щось уже спланувала на сьогодні, а я був позаплановий. Я дивився на Альбертину, дивився на її гарне тіло, на рожеве личко: переді мною витала таємниця її намірів, її незнана мені ухвала, від якої залежало, щасливий чи нещасливий буде для мене цей день. То був особливий стан душі: вся моя будучина стояла переді мною в алегоричній і фатальній іпостасі молодій дівчини. І коли нарешті я наважувався, коли з якомога байдужішою міною питав її: «Ми з вами поїдемо кататися зараз і ввечері?» — а вона відгукувалася: «Залюбки!», тієї ж миті, завдяки наглому поглиненню — цим рожевим личком — мого довгого неспокою, цей вид, якому я щодня завдячував добрий гумор, те, що можна назвати втихомиренням після бурі, робився для мене ще солодшим, ще дорожчим. Я правив собі: «Яка вона мила! Яка це чарівна істота!» — правив з умлінням не таким буйним, як у хмелю, і хіба лиш трохи глибшим, ніж те, що спонукається приязню, але куди одуховленішим, ніж те, яке дають світські розваги. Ми не брали мотора лише в ті дні, коли Вердюрени давали обід або коли Альбертина була заклопотана чи ще чогось не могла їхати зі мною; тоді я загодя попереджав усіх, хто хотів мене бачити, що такого-то дня я в Бальбеку. Я кликав до себе і Сен-Лу, але тільки в ці дні. Одного разу він приїхав сюрпризом, і я волів відмовитися від побачення з Альбертиною, аби лиш вони не зустрілися, наражаючи на небезпеку стан райського спокою, властивий мені з певного часу, і провокуючи новий спалах ревності. І заспокоївся я лише тому, як Сен-Лу поїхав. Ось чому з жалем, але твердо він дав мені слово: без домовлености в Бальбеку більше не з'являтися. Колись я заздро думав про ті години, які проводила з ним дукиня Германтська, я так дорожився своїми зустрічами з Робером! Люди невпинно змінюють своє місце щодо нас. Тимчасом як світ неслідно, але вічно рухається, вони здаються нам нерухомими в мить, коли ми їх бачимо, бо ця мить закоротка, щоб ми помітили, як їх несе з

собою всеосяжний рух. Проте досить пригадати два образи когось, хто врізався нам у пам'ять у моменти різні, але не такі віддалені між собою, щоб людина встигла зазнати глибокої зміни, і з різниці між цими двома образами ми побачимо, як ця людина змістилася щодо нас. Сен-Лу неабияк мене засмутив, згадавши про Вердюренів. Я боявся, як би він не попросив увести його до них, бо цього б вис-тарчило — через мою клятву ревності, — щоб затруїти втіху моїх візит до них укупі з Альбертиною. На щастя, Робер признався мені, що знайомитися з Вердюренами йому неохота. «Ні, — сказав він, — клерикальне середовище заїдає мене й так». Спершу я не збагнув, чому Сен-Лу називає Вердюренів клерикалами, але його думка дійшла до мене потім: я не врахував поступок мовній моді, яка нас часто дивує в устах людей інтелігентних. «Це каста жерців, — сказав він, — конгрегація каптурників, свій монастир зі своїм статутом. Адже ти не можеш заперечувати, що це малесенька секта; вони мастять медом усякого, хто належить до їхнього кодла, і гребують тими, хто до нього не належить. Тут не гамлетівське питання «бути чи не бути», а питання бути чи не бути з ними. Ти з ними, вуйко Шарлюс теж із ними. Мені це несила, мені цей люд не до вподоби, я пас».

Зрозуміло, встановлене для Сен-Лу правило: являтися лише за моїм викликом, було обов'язкове і для всіх тих, із ким я поступово зійшовся в Ла-Распельєр, у Фетерні, в Монсьюрвані чи ще де; і коли з готелю я бачив дим над тригодинним потягом, клубки якого надовго забивали шкалубини парвільського бeскеття й стелилися по рпадах зела, я вже не сумнівався, що до мене їде на підвечірок гість, але поки що його, як бога, ховає від мене ця хмара. Мушу визнати, що серед гостей, яких я кликав до себе, не було Саньєта, про що я згодом не раз шкодував. Однак Саньєт сам усвідомлював, який він зануда (як оповідач, а надто як візитер), тож-бо хоча й був освіченіший, розумніший і добріший за багатьох інших, задалегідь прирікав себе на невдачу: ви знали, що не лише не дістанете ніякої втіхи від його приїзду, а й переведете з ним цілий день, що вам стане нудно хоч вішайся. Певно, якби Саньєт щиро признався, що боїться нагнати на когось нудьгу, знайомі перестали б його сахатися. Нудьга — одна з най-стерпніших мук, а думка про нудьгу, нерозлучну з ним, до того ж існувала, мабуть, лише в голові інших, чи хтось зумів йому її навіяти, граючи на його милій скромності. Але він старанно приховував, що його нікуди не запрошують, й відповідно ні до кого не набивався. Що й казати, була похвальна його нехіть скидатися на тих, хто з такою поквапливістю б'є чолом у публічних місцях, і хоч бозна-коли зустрічався з вами востаннє, побачивши вас у ложі, у блискучому й незнайомому йому товаристві, кидає вам мимохідь, але галасливо: «Як ся маєш?» і розводиться про свою радісну схвильованість від такої зустрічі, від того, що нарешті знову бачить вас у театрі і ви добре виглядаєте тощо. На відміну від людей такого десятка, Саньєт не мав апломбу. Він міг би — у пані Вердюрен чи в залізничному вагоні — сказати, що був би радий навідати мене у Бальбеку, якби не боявся стати мені на заваді. Така пропозиція нітрохи б мене не перестрашила. Але він нічого не пропонував, натомість зі скривленим обличчям і твердими, ніби емалевими, очима, в яких, проте, палало бажання зустрітися зі мною (якщо вже йому не світило щось цікавіше) і заразом намагання не зрадити цього бажання, мовив якимсь відсторонено: «Цими днями я, мабуть, буду поблизу Бальбека, але ви ще не знаєте, які у вас плани. А втім, дарма, я це сказав, аби щось сказати». Але такий вираз обличчя ніколи не ошукував, навпаки, зовнішні ознаки, покликані передавати щось геть протилежне тому, що в нас на душі, читаються так легко, аж

дивно стає, чому люди, приховуючи, що їх не запрошують, ідуть на такі, скажімо, викрутаси: «Я — урозхап, хоч розривайся натрое, начетверо». Ба більше, умисна холодність — бо в ній, мабуть, скупчується вся душевна каламуть, — викликає у вас те, чого не могли б викликати побоювання вам набриднути або щире виявлене бажання з вами зустрітися, тобто якусь нехіть, відразу, які у приятелюванні відіграють таку саму роллю, як у коханні — непрямая пропозиція зустрітися взавтра, яку закоханий робить байдужій до нього дамі, водночас намагаючись показати, що йому на тому не залежить. Зате в Саньєті було щось таке, що викликало потребу відповісти йому якнайпривітніше: «На жаль, на цьому тижні — ні, зараз вам поясню...» І замість нього я кликав у гості людей не таких достойних, як він, зате таких, що не мали його журливої міни та губів, скривлених гіркотою всіх несправджених візит, що їх він мав охоту (глибоко замовчувану) скласти тим чи іншим світов-цям. Як на те, Саньєт конче здибав у приміському потязі когось із тих, хто їхав до мене, або ж гість нагадував мені при ньому у Вер-дюренів: «Не забудьте, я приїду до вас у четвер», тоді як я казав Саньєтові, що в четвер у мене робота. Тож не диво, що Саньєт уявляв собі, ніби все життя — низка розваг, улаштуваних без його відома і навіть йому на прикрість. З другого боку, цільних натур не буває, не поминаючи й Саньєта: цей великий скромник був хворобливо нескромний. Коли він уперше і востаннє випадково заблукав до мене сюрпризом, у мене на столі лежав якийсь лист — не знаю вже від кого. Через хвилину я помітив, що він слухає мене через верх. Саньєт уявлення не мав, що то за лист, а проте він його зачарував; здавалося, його емалеві баньки як не вискочать з орбіт і як не ринуть до цього звичайнісінького листа, який магнітом притягував його цікавість. Він нагадував птаха, який не може не кинутися на вужа. Зрештою він не витримав і, наче бажаючи причепурити кімнату, переклав листа на інше місце. Але й цього було йому мало: він узяв листа і крутив його, вертів, наче машинально. Інша форма його нескромності полягала в тім, що як він до вас прилипне, то вже ніяк не наважується піти собі. Того дня мені нездужалося, і я попрохав його не засиджуватися, щоб він устиг за півгодини від'їхати найближчим поїздом. Він бачив, що я хворий, а все ж сказав: «Ще побуду яку годинку та й поїду». Відтоді я катувався: чому я не запрошував його до себе, як був вільний? Хто знає? Може, я

відчаклував би його лиху долю, може, його стали б запрошувати до себе інші, й задля них він негайно покинув би мене, отже, мої запрошення виручили б і його, і мене: Саньету вернули б радощі життя, а мене опростали від нього.

У найближчі дні після моїх прийнят, влаштовуваних у себе, я, природно, не чекав ніяких візит, і мотор знову заїздив по нас, по Альбертину й по мене. А коли ми верталися додому, Еме, стоячи в під'їзді, на першому східці, не міг утриматися, щоб жагучим, цікавим і лакомим поглядом не простежити, скільки я даю на чай водієві. Даремно я силкувався затиснути в руці монетку чи кредитку, погляд Еме розсував мої пальці. За мить він одвертався, бо був скромний, добре вишколений і сам задовольнявся невеличкими датками. Але гроші, призначені комусь іншому, будили в ньому незбагненну цікавість, і в нього котилася слина. У такі короткі хвили він скидався на дитину, поглинену читанням захопливого жульвернівського роману, або ресторанного обідника за сусіднім з вами столиком: бачить той обідник, як для вас крають фазана, а сам він його не хоче чи не може собі дозволити, і на час жене від себе поважні роздуми, аби вліпити у дичину усміхнений, любовний і заздрісний погляд.

Наші автомобільні прогулянки відбувалися, як і раніше, щодня. Одного разу, коли ми піднімалися ліфтом, ліфтер сказав мені: «До вас заходив отой пан і залишив цидулку». Ліфтер вимовив ці слова хрипким голосом, кашляючи і плюючи мені в лице. «Як я застудився! — ввернув він, хоча це було видно й так. — Лікар каже, коклюш». Аж це він знов забухикав і почав бризкати слиною. «Балакати вам шкідливо», — озвавсь я з удаваним співчуттям. Я боявся заразитися коклюшем: з моїм нахилом до ядухи я б тоді попомучився. Проте ліфтер, як заслаблий, але непіддатливий віртуоз, не переставав базікати і плюватися — він хотів купатись у своїй славі. «Ет, пусте, — сказав він. («Для тебе, може, й пусте,

— подумалось мені, — але не для мене».) — Я ж збираюся до Парижа. («Чудово, аби лиш він не встиг заразити мене».) Подейкують, — заторохтів він, — Париж — уроче місто. Мабуть, там ще ліпше, ніж тут і ніж у Монте-Карло, хоча і посильні, і клієнти, і навіть метрдетелі, які бувають у Монте-Карло в літній сезон, доводили мені, що Париж програє проти Монте-Карло. Може, вони банелюки плели, хоча дурень у метрдетелі не вийде; приймати замовлення, резервувати столики —

тут треба мати голову на в'язах! Мені казали, що се ще важче, ніж писати п'єси чи книги». Ми майже доїхали до мого поверху, аж це ліфтер знову спустив мене вниз: йому здалося, ніби кнопка працює зле, і він у млі ока її приборкав. Я сказав, що волю піднятися сходами, — то був натяк, що я боюся підчепити коклюш. Але він, бухикаючи заразливим, надсадним кашлем, запхав мене назад до кабінки. «Тепер ми нічим не ризикуємо, кнопку я справив». Ліфтер беле-бенив без угаву, а мені було не до порівнянь між собою красот Бельбека, Парижа та Монте-Карло — мені кортіло дізнатися, хто ж це до мене приходив і що там у цидулці, тож я сказав ліфтерові (так кажуть тенорові, що остогид уже своїм Бенжаменом Годаром: «Заспівайте краще щось із Дебюссі»): «Хто ж усе-таки до мене приходив?» — «Той самий пан, з яким ви їздили вчора. Зараз я принесу цидулку, вона у швейцара». Напередодні, перш ніж заїхати по Альбертину, я одвіз на станцію Донсьєр Робера де Сен-Лу, і тепер подумав, що хлопець має на увазі Робера, але цидулка була від водія. Кажучи мені: «Той пан, з яким ви їздили вчора», ліфтер давав мені зрозуміти, що робітник — такий самий пан, як і світовець. Але ця наука була тільки словоблудством. Бо я ніколи не робив ніякої різниці між класами. Щоправда, я здивувався, що водія величають паном, але цей подив нагадував подив одного новоспеченого графа: коли я йому сказав: «Графиня виглядає втомленою», він озирнувся, щоб побачити, про кого я кажу; то був просто брак звички до такого слововжитку; я не робив різниці між робітниками, буржуа і великими панамі, я міг би однаково заприятелювати і з тими, і з тими. Але перевагу я все-таки віддавав робітникам, а потім уже йшли великі пани, але не тому, щоб великі пани подобалися мені більше, ніж буржуа, а тому, що з робітниками вони чемніші, ніж буржуа, — чи то через те, що вони не гордують робітниками, як буржуа, чи то через те, що вони чемні з усіма; так гарненькі жінки люблять усміхатися кожному, знаючи, що їхня усмішка, як нагорода. Слід зазначити, що моє однакове ставлення до низоти і великопанства — хоча саме великопанство таке ставлення схвалювало — не завжди припадало до мислі матері. По-людському для неї всі люди були рівні, і як Франсуаза мала якусь гризоту чи хворіла, мама завжди втішала її й доглядала так само ревно, як би то була найкраща її приятелька. Проте каст мама, як шира донька мого діда, не відкидала. Комбрейці були добрі, спочутливі, провіщали гарні

теорії рівності, проте, коли льокай дозволяв собі озиватися до мене на «ви», вільнодумно уникаючи звертатися до мене в третій особі, моя мати сприймала цю узурпацію з таким самим невдоволенням, яке скипає у мемуарах Сен-Сімона щоразу, коли якийсь магнат, не мавши на те жодного права, величає себе в урядових актах «ясновельможністю», не віддає дукам належної їм хвали й поступово бере це собі за правило. Особливий «комбрейський дух» відзначався міцною стійкістю, і витравити його могло б лиш багатівікове панування ідей рівності й доброти. Мама була добра як рідко хто, але я визнаю: вона зберегла щось від «комбрейського духу». Подати руку лакею їй було так само важко, як легко було дати йому десять франків (зрештою, йому це приносило куди більше втіхи). Може, вона в цьому й не признавалася, але для неї пани були панами, а слуги — людьми, що обідали в кухні. Коли вона бачила, що в їдальні зі мною їсть водій, це викликало у неї нехіть, і вона вичитувала мені: «По-моєму, ти міг би обрати собі друга кращого за якогось механіка» — так само, як, скажімо, могла б дорікнути мені, коли б ішлося про моє одруження: «Ти міг би добрати собі кращу партію». Шофер (на щастя, мені ніколи не спадало на думку запрошувати цього шофера) прийшов сповістити мене, що Автомобільне товариство, яке послало його на літній сезон до Бальбека, відкликає його негайно до Парижа. Ми повірили йому на слово, бо шофер був дуже славний, говорив просто, можна сказати, з-євангельськи. Але повідав він лише половину правди. По суті, в Бальбеку йому не було чого робити. Власне, товариство, не цілком довіряючи юному євангелістові, приставленому до священного колеса, домагалось його негайного повернення до Парижа. І справді, юний апостол творив дива: він приписував кілометраж, звітуючи перед паном де Шарлюсом, а передаючи рахунки до товариства, вшестеро урізував зароблене. Кінець кінцем товариство, зміркувавши, що або ніхто не катається в Бальбеку на авті (наприкінці сезону це виглядало цілком правдоподібно), або його, товариство, обкрадають, визнало, що в обох випадках краще відкликати водія, хоча і в Парижі навряд чи йому можна було розігнатися. Найприкріша річ для шофера — це мертвий сезон. Я вже казав — тоді я ще про це не здогадувався, а то уник би багатьох халеп, — що він зійшовся (хоча при чужих вони й знаку не подавали) з Морелем. Відтоді, як відкликано шофера (не знаючи ще, що він знайде спосіб, аби не поїхати), ми з Альбертиною

почали наймати для прогулянок ко-ляси, а іноді, щоб розважити Альбертину, любительку верхової їзди, я брав коней. Повози тут були поганенькі. «Оце-то ридван!»

— примовляла Альбертина. Зате мені часто хотілося побути в повозі самому. Я ще не визначив собі якогось рішення, але прагнув покласти край цьому життю, не так тому, що воно окрадало мене в розумінні праці, як тому, що позбавляло втіхи. Але траплялося й так, що звички, які мене сковували, нагло зникали, найчастіше, коли давніше моє я, жадаючи погуляти, на якийсь час заступало моє нинішнє я. Надто я відчув цю потребу вирватися на волю одного дня, коли, покинувши Альбертину в її тітки, поїхав верхи до Вердюренів лісом, глухою стежкою, красу якої вони так переді мною вихваляли. Повторюючи звивини скелястого берега, стежка то спиналася вгору, то, затиснута між густими гайками, забиралася в дикі ущелини. Якусь хвилю, ніби клапті іншого світу, перед моїм зором пропливали голі скелі, між якими леліло море: і тут я впізнавав у краєвиді гори й море, обрані Ельстіром за тло для двох чудових акварелей: «Зустріч поета з Музою» і «Зустріч юнака з кентавром», побачених мною у дукинї Германтської. Спогад про них виносив урочище, куди я попав, далеко за межі сучасного світу, і я не здивувався б, якби, подібно до Ельстірової прапюдини, наткнувся на мітологічну істоту. Нараз мій кінь став дуба: він почув дивний гук; я мало не вилетів із сідла, потім, насилу укуськавши коня, звів набіглі слізьми очі вгору, звідки линув гук, і вгледів за п'ятдесят метрів над собою, у промінні сонця, два величезних блискучих крицевих крила, які несли живу істоту з людським, наскільки я міг розгледіти, обличчям. Я був вражений не менше, ніж грек, який уперше побачив напівбога. Я теж заплакав, мені збиралося на плач уже в першу хвилину, коли я визначив, що гук лунає над моєю головою, — збиралося на саму думку, що я вперше побачу аероплан: літальні апарати були тоді рідкість. Подібно до того, як ще не розгорнувши газети, уже з розкалатаним серцем чекаєш приголомшливої звістки, я чекав тільки з'яви аероплана, аби з очей мені бризнули сльози. Мені здавалося, ніби авіатор змилив дорогу; я відчував, що перед ним стеляться — як слалися б і переді мною, якби я не був уярмлений звичкою, — всі просторові гони, всі путі життя; він помкнув далі, буяв якийсь час над морем, потім, раптово наважившись,

ніби улягаючи силі притягання, протилежній силі тяжіння, легким помахом золотавих крил злинув просто до неба.

Але вернімося до механіка. Він зажадав від Мореля, щоб Вердюрені не лише змінили свій брек на авто (Вердюрені виявляли до «вірних» щедрість, і домогтися цього від них було досить легко), але й змінити — а це вже було куди складніше — головного машталіра, вражливого і схильного до меланхолії молодика, на його самого. Цього було dokonано протягом кількох днів у такий спосіб. Для початку Морель подбав про те, щоб у машталіра покрали всю упряж. Одного дня візник не дошукався вудил, другого — вуздечки. А то зникла подушка з передка, така сама доля спіткала батіг, коц, трійчатку, губку, замшу. Сусіди його рятували, але повіз він подавав із запізненням, і це підбурювало проти нього Вердюренів, а він журився й побивався. Водій, який аж регнув обійняти місце, заявив Морелеві, що повертається до Парижа. Треба було брати вола за роги. Набрехавши Вердюреновим служникам, що молодий візник похвалявся влаштувати їм темну і втерти маку всім шістьом, Морель порадив їм добре його провчити. Лізти в цю справу сам він не може, але попереджає їх, щоб вони, не чекаючи нападу цього харциза, напали самі. Умовилися, що поки Вердюрені з гістьми гулятимуть по саду, вони накинуться на неборака у стайні. Нагадаю (не тому, що це спричинило майбутні події — це дало тільки нагоду вплинути на них, — а тому, що, ці люди цікавили мене згодом), що того дня у Вердюренів гостював на дачі хтось із знайомих, і вони вирішили пройтися з ним перед його від'їздом, призначеним на вечір.

Мене неабияк здивувало, що ще під час зборів Морель, який мав грати нам на скрипку в лісі, сказав мені: «Послухайте, в мене болить рука, а я не хочу зізнаватися в цьому пані Вердюрен, то чи не попросили б ви, щоб вона взяла когось із льокаїв, ну хоча б Гауслера: він понесе мою скрипку». — «Гадаю, що краще взяти когось іншого, — відповів я. — Гауслер подає за обідом». Морель люто свінув на мене очима. «Ба ні, хіба я можу довірити скрипку кому попало?» До мене лише згодом дійшло, чому Морель обрав саме цього служника. Гауслер був укоханий брат молодого маш-таліра, і якби зостався вдома, то кинувся б того рятувати. Під час прохідки Морель тихо, щоб його не почув Гауслер-старший, кинув: «Славний хлопчина! Та й брат його хоч куди козак. От коли б ще не запивав...» — «Тобто як не запивав?» —

спитала пані Вердюрен, бліднучи на думку, що візник у неї опияка. «А ви його ще не ловили. То ще диво, що він вас стільки возить, і не сталося халепи!» — «Але ж він возить ще й інших?» — «А ви їх питали, скільки він разів їх вивертав? У нього й сьогодні все обличчя роз'юшене. Не знаю, як він сам не вбився, — голоблі принаймні потрощені». — «Сьогодні я його не бачила, — сказала пані Вердюрен, тремтячи на думку, що машталір міг вивернути і її, — я сама не своя». Вона заквапилася додому, але Морель зумисне вибрав Бахову п'єсу з нескінченними варіаціями, щоб якомога затягти прогулянку. Після повернення пані Вердюрен подалася до возовні й побачила нові голоблі та зсиненого Гауслера. Вона хотіла, не сварячи, сказати йому, що машталір їй не потрібний, і розрахуватися, але він сам, не хотівши винуватити товаришів, чийй неприявні приписував тепер щоденні крадіжки збруї, а також переконавшись, що як терпітиме й далі, як терпів, то йому і шкуру спустять, попросив у господині розрахунок, а це було на руку всім. Назавтра шофер став на службу до Вердюренів, і пані Вердюрен була така ним задоволена, що згодом, коли їй довелося найняти нового візничого, палко рекомендувала його мені як людину цілком надійну. От я й найняв його в Парижі на поденщину. Але я вже забігаю наперед: усе це знайде своє місце в Альберти-ниній історії. А поки що ми з моєю приятелькою вперше обідаємо разом у Ла-Распельєр, а пан де Шарлюс уперше обідає тут разом із Морелем, гаданим сином «управителя», який заробляє тридцять тисяч франків на рік, має свій екіпаж і в кого під рукою сила мар-шалків, помічників, садівників, управителів та орендарів. Та що я так далеко забіг уперед, то мені б не хотілося, щоб читач вважав Мореля за послідушого мерзотника. Мореля роздирали суперечності, і вряди-годи він справляв гарне враження.

Природно, я був дуже здивований, почувши, що кучера вигнали, а ще більше, як дізнався, що його заступив шофер, який возив мене з Альбертиною. Але шофер сплів цілу заплутану історію, буцімто його відкликано до Парижа, а звідти виписано для Вердюренів, і я ні на хвилину не піддавав сумніву його правдивості. Звільнення машталіра привело до того, що зі мною коротко побалакав Морель: він висловив жаль, що спровадили такого хорошого хлопчину. Зрештою, навіть поза хвилями, коли Морель, заставши мене самого, дослівно кидався на мене з виявами бурхливої радості, скрипаль, помічаючи, як у Ла-

Распельєр зі мною пань-каються, і відчуваючи, що він свідомо цурається людини, для нього цілком безпечної, бо він, Морель, змусив мене спалити за собою всі мости і позбавив мене будь-якої змоги поблажливо поплескувати його по плечі (хоча таких замахів у мене й не було), перестав мене уникати. Цей поворот я приписав впливові пана де Шарлюса, впливові, завдяки якому Морель і справді зробився не таким обмеженим, артистичнішим, хоча в тих випадках, коли він розумів проречисті, брехливі й, зрештою, капризні напучування свого метра дослівно, він остаточно спадав з розуму. Одне було мені невтямки: що такого міг йому сказати пан де Шарлюс. Звідки мені було знати тоді те, що внесли у мої вуха допіру згодом (і чого я ніколи не був певен, бо всі розповіді Андре про Альбертину, надто пізніші, здавалися мені завжди дуже підозрілими, адже, як ми бачили давніше, Андре подругувала з нею неширо й ревнувала її) і що коли це таки була правда, вони обоє дуже старанно приховували від мене, — знати про близькість Альбертини з Морелем? Ставлення Мореля до мене, що склалося після звільнення машталіра, змусило мене змінити про нього думку.

У мене залишалося погане враження від його вдачі, я не забув, як він переді мною дрібцював, коли потребував мене, і як уже тоді, коли я йому прислужився, почав гордувати мною, а потім і зовсім нехтувати. До цього слід додати його меркантильність у стосунках із паном де Шарлюсом та його бестіяльські інстинкти, які, не дістаючи вгоноби або ускладнюючи ще більше йому життя, в'ялили його; і все ж то була душа не зовсім споганена, просто вона була зіткана з суперечностей. Він нагадував собою старовинний середньовічний фоліант, сповнений помилок, забобонів, усіяких неподобств; від його сторінок рябіло в очах. Спершу я думав, що штука, в якій він справді сягнув досконалости, наділила його чимось більшим, ніж виконавська майстерність. Якось я сказав йому, що збираюся засісти до роботи, а він мені відповів: «Працюйте — прославитесь». — «Чиє це?» — спитав я. «Так Фонтан сказав Шатобріанові». Йому було відоме любовне листування Наполеона. «Він прочитаний, — подумав я, — це плюс». Але з усього давнього й новочасного письменства він, напевне, знав тільки цю висмикнуту звідкілясь фразу, бо товк мені її щовечора. Ще одна фраза, яку він човпив мені найчастіше, утримуючи від «зайвих» балачок про нього, фраза, як вважав він, літературного походження, навряд чи була

французька, принаймні з чим її їдять, міг сказати хіба що лакей, якому доводиться ховати кінці в воду: «Не довіряйте недовірливому». Власне, аплітуда коливань між цією ідіотською приповідкою та Фонтановою фразою, зверненою до Шатобріана, окреслювала цілий сектор Морелевої вдачі, сектор вельми строкатий, але менше позначений суперечностями, ніж могло здаватися. Цей хлопець, готовий ради грошей на все і то без найменших гризот — не назвеш же гризотою якість химерне роздратування, загострену нервозність, — готовий, якщо тут пахло зиском, завдати горя, навіть убрати в жалобу цілі родини; цей хлопець, який молився мамоні; хлопець, глухий не лише до почуття добра, а й до почуття людяности, цей хлопець понад золото ставив тільки свій консерваторський диплом з відзнакою, цю свою затулу від усякої критики у класі флейти і контрапункту. Найбуйніші вибухи гніву, найдикіші й найкричущі напади люті викликалися в нього тим, що він називав (узагальнюючи, певна річ, окремі випадки неприязні, з якими стикався) усесвітнім шахрайством. Він хвалився тим, що сам у халяви не набирає, бо ні з ким ні про що не балакає, не викладає ні перед ким своїх карт на стіл, нікому не довіряє. (На моє нещастя, — якщо згадати, що на мене чекало по моєму повороті до Парижа, — його недовірливість «сплохувала» у його взаєминах з бальбецьким шофером, з якими вони були одного поля ягода, тобто, він занедбав свою улюблену максиму, спізнався з людиною недовірливою в тому доброму розумінні, яке він вкладав у це поняття, з людиною, яка вперто мовчить при людях порядних, зате їй нічого не варто злигатися з мерзотником.) Йому здавалося — і тут він мав якусь рацію, — що недовірливість завжди допоможе йому вийти сухим із води, викрутитися, навіть коли в якихось авантурах можна скрутити собі в'язи, що завдяки недовірливості його не тільки не піймають на гарячому, але навіть ні в чому не запідозрять у закладі на вулиці Бержер. Він працюватиме, може, уславиться колись, чистий, бездоганний, вийде на голову журі по класу скрипки на конкурсних екзаменах у славетній консерваторії.

Але, розбираючи ці суперечності, ми, либонь, приписуємо Морелевому мисленню забагато логіки. Насправді, його натура нагадувала такий пожмаканий папір, що написане на ньому вже годі було вчитати. Здавалося, він держався більш-менш високих принципів. Письмо в нього було б писарське, якби він не допускався кричущих

помилки; цілі години строчив він листи чи то братові, дорікаючи йому в тім, що той зле вчинив із сестрами, він-бо старший у родині, їхня підпора, чи то сестрам, витикаючи їм непошану до нього самого.

Незабаром, під кінець літа, коли ми висідали у Дувілі з потяга, притьмарене млоу сонце вискалювалося вже лишень червоним кружалом на однотонному бузковому небі. Великий супокій сходить увечері на ці щетинисті солончакові поля і манить силу парижан, здебільшого малярів, літникувати в Дувілі, а що ввечері тут вогко, то вони рано-вранці залазять у свої маленькі шале. У деяких вікнах уже блимали вогники. Лише дві-три корови, мукаючи, дивилися на море, а інші більше цікавилися людьми, спрямовуючи свою увагу на коляси. Лише один-єдиний маляр, поставивши мольберт на згірку, ще працював, намагаючись віддати цілковиту тишу і м'яке світло. Може, о цій порі, коли люди розійшлися вже домів, корови правили йому за несвідому й само-охотну модель, бо їхня задума і сирітство посилювали глибоке враження супокою, яким дихав захід сонця. Ця особлива тональність не втратила свого чару і трохи згодом, восени, коли дні покоротшали і ми їхали потемки. Якщо я блукав по обіді, мені доводилося вертатись, аби переодягтися не пізніше як о п'ятій годині, коли кругляве й червоне сонце, сідаючи, вже сягало середини кривого свічада — колись такого ненависного для мене, — і, ніби який грецький вогонь, запалювало море у шибках усіх моїх книжкових шаф. Вдягаючи смокінг, я якимись чорнокнижниць-кими порухами воскрешав у собі колишнє я, бадьоре й легковажне, будячи в собі ту людину, яка їздила обідати до Рівбеля з Сен-Лу, а одного вечора сподівалася повезти мадемуазель де Стер-мар'ю обідати на лісовий острів, і несамохіть курникав той самий мотивчик, що й тоді; і лише з пісеньки я впізнавав того принагідного співака, який заводив її, бо не знав жодної іншої. Уперше я заспівав її, як закохався в Альбертину і мені здавалося, що ми так і не познайомимося. Згодом — у Парижі, коли розкохав її, і за кілька днів потому, коли вона вперше стала моєю. Нині я співав те саме, покохавши її наново, співав, лаштуючись їхати з нею обідати, на превеликий жаль директора готелю, який боявся, що я виберуся від нього і переїду до Ла-Распельєр: він доводив мені, що, за чутками, там лютує лихоманка, спричинена Бекськи-ми болотами та «стічними» водами. Я радів з цього розмаїття мого життя, яке розвивалося у трьох площинах; до того ж коли на якийсь час знову

робишся собою колишнім, тобто не схожим на того, ким ти вже давно зробився, вражливість, не притерта звичкою, дістає від найменшого удару з надвірним світом такі сильні відчуття, що перед ними блякне все попереднє, і ми через їхню гостроту чіпляємося за них із мимовільним запалом пияка. Ми вже поночі сідали до омнібусу чи до коляси і вирушали на підміський вокзал. На станції голова суду казав нам: «Як, ви їдете до Ла-Распельєр? Отакої! Ну й нахаба ця пані Вердюрен; приневолювати потемки пхатися годину потягом ради якогось обіду! А потім плуганитися від неї о десятій вечора, коли струже такий вітрюган! І все знічев'я, як бачу», — додав він, затираючи руки. Звичайно, голова різав нам це в очі, дійнятий тим, що його не покликано, а ще тому, що його гріло якесь утішне почуття, знайоме тим, хто «заклопотаний» якоюсь справою, бодай і дурною, хто «не має часу» на те, що роблять інші.

Чи ж дивина, що людина, яка складає звіти, підсумовує цифри, відповідає на ділові листи, стежить за біржовим курсом, кажучи вам ущипливо: «Знічев'я ви можете собі це дозволити», проймається приємним почуттям своєї вищости. Але ця вищість виявилася б у неї так само горділиво і навіть ще гордівліше (бо, зрештою, і заклопотані люди ходять на проханий обід), якби ви розважалися тим, що писали «Гамлета» чи бодай читали його. І тут «заклопотані» люди виявляють короткозорість. Бо некорисливі культурні запити, які хтось при них намагається вдовольнити і які здаються їм кумедними вередями нероби, в їхньому власному фахові висувають у перші лави людей, навряд чи здібніших за них, магістратів чи адміністраторів, але таких удатливих кар'єристів, що «заклопотані» схиляють перед ними голови, приказуючи: «Мабуть, це людина дуже освічена, непересічна особистість». А надто голові суду було невтямки, що ла-распельєрські обіди мене вабили тим, що, за його ж таки слухними словами, ради них я відбував «цілі мандрівки», ще любіші мені через те, що не були для мене самоціллю, що мандрівки самі собою мене не тішили — втіха пов'язувалася зі сподіваним збіговиськом, але залежно від атмосфери вона могла так чи інакше змінюватися. Тепер панувала вже темрява, коли я з теплового готелю, що став мені за домашнє вогнище, потрапляв укупі з Альбертиною до вагона, де ліхтарний відблиск на шибці попереджав на зупинках дихавичного потяга, що під'їжджаємо до станції. Не розчувши її назви, яку вигукнув кондуктор, я, боячись

прогавити Коттара, відчиняв дверцята, але замість «вірних» до вагона вдиралися вітер, дощ і холод. Я бачив у темі лани, чув море, ми стояли серед гуляй-поля. Перш ніж пристати до «ядерця», Альбертина розглядала себе в люстерку, діставши його з золотого несесера. Під час перших візит, коли пані Вердюрен проводила Альбертину нагору до своєї туалетної, аби та причепурилася перед обідом, я відчував, як усередині цього глибокого супокою, який панував у мені останнім часом, нараз тенькала тривога та ревності через те, що я мусив розлучитися з Альбертиною на сходах, і, очікуючи її в вітальні, де збирався кланчик, і дивуючись, що там може так довго робити моя приятелька, я неабияк потерпав, аж якось не витримав і на завтра, спитавши в пана де Шарлюса, які несесери найгожіші, замовив у Картье телеграфом несесер, який тепер так тішив і Альбертину, і мене. Для мене він був запорукою спокою і дбайливого Альбертиного ставлення до мене. Бо вона, певна річ, здогадалася, що мені не до вподоби її затримки у пані Вердюрен, і нині чепурилася в вагоні.

Серед «вірних» пані Вердюрен найвірнішим завсідником ув останні місяці був пан де Шарлюс. Регулярно, тричі на тиждень, пасажири, з'юрмлені в почекальні чи на західному пероні Донсьєра, бачили, як проходив дебелий чолов'яга, білоголовий, чорновусий, з наквацяними губами, причому помада наприкінці сезону впадала в очі менше, ніж улітку, коли за яскравого освітлення вона масно лисніла й розпливалася від спеки. Простуючи до залізниці, барон не міг утриматися (лишень за звичкою, бо нині шанувався, охоплений любовним палом чи принаймні бажаючи бути вірним), щоб не перебігти по чорноробові, по воякові, по молодикові в тенісному костюмі цікавими й несміливими очима, а потім миттю майже зовсім склеплював повіки з єлейною міною ченця, що перебирає рожанця, зі скромністю дружини, закоханої у свого мужа, або добре вихованої панянки. «Вірні» були переконані, що він їх не бачить, бо барон сідав до іншого вагона (як колись княгиня Щербатова), — так робить той, хто не знає, чи зрадіють її товариству, і дає кожному волю підійти до себе, якщо виникне таке бажання. Попервах доктор зовсім цього не бажав і вимагав, щоб і ми залишали пана де Шарлюса самого в купе. Па-ношачись відтоді, як вибився у медичні світила, але душею залишившись несміливим, професор усміхнено відкидався назад і лорнетував Скі, а разом намагався випитати, що думають із цього

приводу подорожани. «Розумієте, аби я був сам, аби я парубкував, але ж я маю думати про свою половину, я сумніваюся, чи можна його пускати до нашого гурту, по тому, що почув од вас», — шепотів доктор. «Що ти сказав?» — питала пані Коттар. «Нічого, це тебе не стосується, це не для жіночих вух», — відповідав доктор, накивуючи бровою з величною зарозумілістю, причім у цьому накивуванні було щось і від потаємного лукавства, яке з'являлося в його розмові з учнями та пацієнтами, і від того стурбованого виразу, якого прибирало раніше у Вердюрєнів розумне його обличчя; та й давай шепотіти далі. Пані Коттар могла розібрати тільки два слова: «братство» і «помело», а що перше слово означало у доктора жидів, а друге попихача, поштуркови-ще, то вона подумала, що пан де Шарлюс — юдей-ізгой. Пані Коттар було невтямки, навіщо собкати і турляти бароном, і вона вважала за свій обов'язок, обов'язок старшої у «клані», зажадати, щоб ми перестали його цуратися, тож ми всі поволоклися в купе до пана де Шарлюса на чолі з усе ще розгубленим Коттаром. З кутка, де він читав Бальзака, пан де Шарлюс помітив наше вагання, але очей так і не звів. Достоту як глухонімиї з невловного для інших протягу здогадується, що хтось наближається до нього з тилу, він якимсь шостим чуттям розпізнавав, хто до нього ставиться байдуже. Через це роз'ятрене чуття, а воно дається взнаки в усіх царинах, пан де Шарлюс слабував на уявні болячки. Як невропати, відчувши повів леготу і думаючи, що на горішньому поверсі відчинене вікно, сатаніють і починають чхати, так і де Шарлюс, якщо хтось мав при ньому стурбовану міну, висновував, що цю особу напустили проти нього. Зрештою як хтось не мав ні розкидливої, ні похмурої, ні веселої міни, все одно панові де Шарлюсові щось та ввижалося. Зате як ви ставилися до нього доброзичливо, в нього ніколи не міг промайнути здогад, що за ним женеться неслава. Вгадавши, що Коттар спершу завагався, барон, на превеликий подив «вірних», яким не вірилося, що їх помітить той, хто уткнувся в книжку, подав їм руку, тільки-но «вірні» підступили на шанобливу відстань, а докторові тільки кивнув, навіть не торкнувшись рукою у шведській рукавичці простягнутої йому долоні. «Ми поклали собі неодмінно їхати з вами і не залишати вас самого в кутку. Для нас це велика втіха», — сказала з чарівним усміхом пані Коттар. «Маю за честь», — сухо кинув барон і вклонився. «Я зраділа, довідавшись, що ви остаточно вирішили перенести до нашого краю вашу skin...» Вона

хотіла сказати: «скинію», але це слово здалося їй гебрейським і образливим для жида, який може побачити в ньому натяк, і вона загнулася. Вона спробувала знайти інший, звичний для неї, тобто пишномовний вислів: «Я хотіла сказати: «ваші пенати». (Правда, ці божества теж не християнські, але належать до релігії вже віду-мерлої, і можна було не боятися образити її визнавців.) А ось ми, на жаль, з огляду на початок навчального року та службу доктора у клініці, не можемо довго загристи собі місця. — Вона показала пуделко. — Гай-гай, наскільки ми, жінки, нещасніші від вас, сильної статі: навіть на таку близьку відстань, як до наших друзів Вердюренів, мусимо цупити з собою цілий обоз!» Я в цей час розглядав том Бальзака у бароновій руці. Була то не безпалітурна, куплена принагідно книжка, подібна до Берготтової, яку пан де Шарлюс давав мені читати за першого мого побуту на морі. То була книжка з його книгозбірні й відповідно на ній красувався напис: «Я належу баронові де Шарлюсу», який іноді заступали: *In proeliis non semper*^[30] або *Non sine labore*^[31] — свідоцтва того, що девіз роду Германтів — горливість.

Утім, далі ми побачимо, що на догоду Морелеві їх заступлено іншими. Трошки згодом пані Коттар обрала тему, цікавішу, на її думку, для барона. «Не знаю, чи згодитеся ви зі мною, пане, але я маю вельми широкі погляди: як на мене, всі релігії добрі, треба тільки щиро вірити. Я не з тих, хто, уздрівши протестанта, казиться». — «Мене навчено, що моя віра — єдино істинна», — заперечив пан де Шарлюс. «Він фанатик, — подумала пані Коттар.— Сванн, поминаючи останні роки життя, був толерант-ніший, але ж він ходив у вихрестах». А барон був, як відомо, не лише християнського визнання, він був побожний на середньовічний лад. Для нього, як для різьбарів XIII сторіччя, християнська церква була дослівно залюднена силою-силенною цілком реальних у його уяві істот: пророками, апостолами, янголами, всіма святими, що оточували втілене Слово, його Матір'ю з об-ручником, Отцем-Уседержителем, мучениками та ясновидами, — всі вони, як і живий люд, як і їхні вірні, тлумом тиснуться на паперті або заповнюють бокові вівтарі. Із них усіх пан де Шарлюс обрав своїми святими заступниками архангелів Михаїла, Гав-риїла та Рафаїла; і часто звертався до них, прохаючи їх вознести його молитви до престолу Отця-Предвічного. Отож, помилка пані Коттар дуже насмішила мене.

Та облишмо релігійний терен і скажімо ще кілька слів про доктора; прибувши до Парижа з убогим запасом порад матері-се-лючки, він на шкоду загальному розвитку поринув у вивчення лише природничих наук, яким присвячують довгі роки ті, хто хоче зробити медичну кар'єру; він здобув авторитет, але не набрався світського досвіду — от і розумів буквально баронове «маю за честь»: цей вираз водночас і завдав йому втіхи, бо він був марнославний, і зажурило, бо він був добряга. «Нетяга де Шарлюс! — сказав він увечері дружині. — Коли ми до нього підсіли і він сказав, що має це за честь, мені стало його шкода. Видно, що цей неборак живе сиротою, ось і гнеться ради знайомства».

Незабаром, уже не потребуючи опіки милосердної пані Коттар, «вірні» подолали ніяковість, яку всі вони так чи інакше відчували, опинившись у товаристві пана де Шарлюса. Звичайно, в його присутності вони ні на мить не забували, що їм набалакав про їхнього подорожанина Скі, все думали про його сексуальну химерію. Проте ця його химерія мала для них якийсь чар. Вона надавала всьому, що виходило з баронових уст (говоруха він був справді чудовий, ось тільки розмову його вони навряд чи оцінили б), якоїсь пікантності, тим-то проти нього найцікавіші співрозмовники, навіть Брішо, здавалися їм трохи пріснутуватими. Уже на самому початку знайомства з бароном усі згодилися, що він розумний. «Геніальність сусідує з навіженством», — виголосив доктор, і коли княгиня, жажлива знань, попросила в нього пояснень, він не забажав розводитися: бо ця аксіома становила собою все, що він знав про генія, та й, зрештою, не здавалася йому такою очевидною, як тиф чи подагра. Він був тепер пихатий, але, як і раніше, невихований. «Не в'язніть до мене з питаннями, княгине, — урвав її він, — я приїхав до моря відпочивати. Втім, пояснюй вам, не пояснюй — до вас однак нічого не дійде, ви ж бо в медицині ні бе ні ме». І княгиня замовкала, перепрошуючи лікаря, вона вважала, що Коттар — людина чарівна, але розуміла, що до світила іноді не знаєш, з якого боку підступитися. Зразу після знайомства з паном де Шарлюсом «вірні» вирішили, що він розумний, попри його схибленість чи так звану схибленість. Нині ж вони, самі того не усвідомлюючи, думали, що він розумніший за інших саме завдяки цій схибленості. Найпростіші думки де Шарлюса про кохання, про ревності, про красу, висловлені у відповідь на спритні

розпити професора чи скульптора, думки, винесені ним зі свого незвичайного, потайливого, багатого й плюгавого досвіду, приналежали «вірних» своїм чудерством, тим заворожливим чудерством, якого набуває добре знайома нам із нашої драматургії — давньої і сучасної — психологія дійовців у російській чи японській п'єсі, граній тамтешніми акторами. Іноді, як він не чув, хтось дозволяв собі якийсь дешевий жарт. «О, якщо барон пускатиме бісики кондукторові, нам зроду до місця не доїхати, бо поїзд піде назад, — шепотів скульптор, побачивши молодого кондуктора з віястими очима баядерки, в якого вступився барон, не в змозі стримувати себе. — Погляньте, як він пасе на ньому очі. Ми їдемо уже не приміським поїздом, а фунікулером». А проте, розминувшись із паном де Шарлюсом, «вірні» проймалися якимсь розчаруванням, коли їхали з найзвичайнісінькими собі людьми і біля них уже не сидів цей пузанчик, наквацяний і таємничий, схожий на якусь екзотичну, підозрілого походження шкатулу, з дурманним запахом плодів, які на саму думку, що їх можна їсти, викликають млість. «Вірних» чоловічої статі товариство пана де Шар-люса особливо тішило на короткому перегоні від Сен-Мартена-дю-Шен, де він сідав у вагон, до Донсьєра, де до них підсідав Морель. Бо поки з ними не було скрипаля (а дами й Альбертина, зібравшись гуртом, щоб не заважати розмові, трималися опо-даль), пан де Шарлюс без сорома міркував про те, що заведено називати «неморальністю», ніби хотів упевнити, що подібних тем не боїться. Альбертина була йому не завада, бо трималася завжди біля дам із тих міркувань, що панянки не повинні заважати чоловічим розмовам. До того, що її нема поруч зі мною, я ставився спокійно: аби ми їхали в одному купе. Уже не надто кохаючи Альбертину і зовсім її не ревнуючи, я не думав про те, що робить вона у дні, коли я її не бачу; зате коли ми їхали разом, я ненавидів кожну перебірку, яка могла приховати від мене її зраду, і, коли вона переходила з дамами до іншого купе, я, не в змозі ні хвилини всидіти на місці й ризикуючи образити співрозмовника, Брішо, Коттара чи Шарлюса, яким я не міг би пояснити, чому від них тікаю, за мить зривався на рівні, кидав їх і перебігав до іншого купе, аби переконатися, що там не діється нічого підозрілого. Аж до самого Донсьєра пан де Шарлюс, не боячись нікого шокувати, говорив, іноді дуже відверто, про звичаї, як на нього, самі з себе ні добрі, ні погані. Говорив із хитрощів, доводячи цим широту

своїх поглядів, певний того, що його власні нахили не викликають у «вірних» жодної підозри. Він вірив, що на всьому світі лише кілька душ, як він сам висловлювався, «знають, що тут і як». Але він узяв собі в голову, що втаємничених знайдеться душі дві-три, не більше, і що жодна з них не обертається на нормандському узбережжі. Дивно, що така прониклива і така чутлива людина дурила себе цією ілюзією. Навіть щодо більш-менш обізнаних, на його думку, людей він тішив себе надією, що вони мають лише туманні уявлення, знали про це лише в загальних рисах, і сподівався так усе виставити перед ними, що вони муситимуть повірити його доказам, а проте співрозмовники погоджувалися з ним лише про людське око. Навіть здогадуючись, що я дещо про нього знаю або ж сную якісь припущення, він уявляв, що враження від нього в мене склалося набагато раніше, ніж це було насправді, а отже, воно дуже загальне, і що йому досить спростувати якусь подробицю, аби йому повірили, тоді як, навпаки, загальні уявлення завжди випереджають знання подробиць і тим самим вельми полегшують їхнє відкриття: знищуючи ефект невидимости, вони не дозволяють підозрюваному втаювати те, що він хоче приховати. Коли де Шарлюса кликав на обід хтось із «вірних» чи з їхніх друзів і барон усякими манівцями намагався в десятку названих людей неодмінно протягти ім'я Мореля, він і гадки не мав, що хоч як би він пояснював, чому йому приємно чи важливо бути запрошеним із ним удвох, господарі, вдаючи, ніби ймуть йому віри, розуміли, що за цим, як і завше, стоїть одне (на баронову думку, не знане нікому): його любов до Мореля. А пані Вердюрен, удаючи, буцімто цілком усвідомлює чи то естетичні, чи то гуманні спонуки, якими пан де Шарлюс виправдовував свою цікавість до Мореля, ще й не забувала подякувати баронові за його зворушливе, як вона висловлювалася, ставлення до скрипаля. Який, одначе, був би ошелешений пан де Шарлюс, аби він почув, що того дня, коли вони з Морелем спізналися і не приїхали залізницею, Принципалка сказала: «Ми чекаємо лише цих дівок». У барона тим більше відвисла б щелепа, що, днюючи й ночуючи в Ла-Рас-пельєр, він виконував там обов'язки капелана, хатнього абата, а іноді (коли Мореля відпускали на дві доби) ночував там дві ночі поспіль. Пані Вердюрен відводила їм тоді дві сусідні кімнати і, додаючи їм отухи, мовила: «Якщо вам захочеться музикувати, не соромтеся, мури тут фортечні, на вашому поверсі — жодної душі, а

муж мій спить сном праведника». У такі дні пан де Шарлюс їздив замість княгині на станцію зустрічати гостей і вибачався перед ними за пані Вердюрен, яка не могла приїхати за станом здоров'я, причому її нездужання він описував так красномовно, що прибульці, входячи з відповідними мінами, гучно дивувалися, застаючи Принципалку бадьорою, на ногах, у сукні з демідекольте.

Бо пан де Шарлюс устиг стати для пані Вердюрен «вірнесеньким із вірних», другою княгинею Щербатовою. Його світське становище залишалося для неї куди непевніше, ніж княгинине, адже про княгиню вона думала, що як та, окрім «ядерця», ніде не буває, то тільки через те, що гордує всіма іншими салонами, віддаючи перевагу саме йому. Самі Вердюрени, узиваючи занудами всіх, хто не запрошував їх до себе, просто лицемірили — ось чому здавалося незбагненим, як Принципалка могла думати, ніби княгиня наділена залізним гартом і зневажає світський шик. А проте пані Вердюрен вірила в це, переконана, що цій світській левиці більше до вподоби інтелектуальне середовище, от вона й уникає зануд. Зрештою кількість зануд, на думку Вердюренів, меншала. Життя на морському курорті не наражало на ті загрози, які б могло крити відвідання цього подружжя у Парижі. Світовці, прибулі до Бальбека без дружин (чим спрощувалися людські взаємини), перші являлися до Ла-Распельєр і з зануд перетворювалися на чарівників. Так сталося із принцом Германтським, якого відсутність принцеси навряд чи схилила б до «парубоцької» виправи до Ла-Распельєр, якби магніт дрейфусарства не був такий потужний, що принц, як орел, шугнув на гору, де височів замок, проте, на жаль, того дня, коли Принципалка відлучилася з дому. Зрештою пані Вердюрен не була певна, що принц Жільбер і пан де Шарлюс належать до одного кола. Барон, правда, заявляв не раз, що дук Германтський — його брат, але це могла бути похвальба авантюриста. Хоч який барон був чепурний, привітний, «вірний» щодо Вердюренів, Принципалка, проте, вагалася кликати його разом із принцом Германтським. Вона порадилася зі Скі та з Брішо: «Барон і принц Германтський підходять одне до одного?» — «Навіть без мила!» — «Та ні, — дратуючись, промовила пані Вердюрен. — Я питаю, чи вони сумісні?» — «Ну, це вже хтозна». Пані Вердюрен з'ясовувала це питання без жодної потайної думки. Про баронові нахили вона чула, але питаючи ось так, про нахили не думала; їй ішлося про те, чи можна кликати принца вкупі з паном де Шарлюсом, чи пасують вони один до одного. Користуючись цим виразом, звичайним у мистецьких «кланчиках», вона не вклала в нього нічого сороміцького. Хизуючися своїм знайомством із принцом Германтським, вона хотіла повезти його з собою на доброчинний базар, де місцеві моряки збиралися інсценізувати відплиття. Але за нікольством вона доручила

супроводжувати принца «вірнісінькому з вірних» — баронові. «Бачте, вони не повинні стояти, як боввани, треба, щоб вони снували туди-сюди, щоб було видно увесь цей шарварок, не знаю, як воно там поморському. Але ж ви, ви так часто буваєте в порту Бальбек-Пляж, ви могли б, без зайвого клопоту, провести репетицію. Ви ж бо краще за мене вмієте, пане де Шарлюсе, поводитися з морячками. А втім, занадто вже ми носимося з цим принцом Германтським. Може, він просто дурень із Жокей-клубу. Ой лишенько, я лаю Жокей-клуб, а ви ж, оскільки пригадується, теж член цього клубу? Ге, бароне! чого ж це ви не відповідаєте: ви член Жокей-клубу? Вам не хочеться йти з нами? Ось книга, яку я саме дістала: по-моєму, для вас цікава. Це Ружон. Титул хвацький: «Серед мужчин».

Я був дуже радий, що пан де Шарлюс заступає часто княгиню Щербатову, бо ми з нею розсварилися з причини блаженської і водночас поважної. Якось, їдучи приміським потягом, я запопадливо прислужувався, як завжди, княгині Щербатовій, аж це до вагона ввійшла маркіза де Вільпарізіс. Вона приїхала погостювати до принцеси Люксембурзької, але я, скутий щоденною потребою зустрітися з Альбертиною, ні разу не відгукнувся на постійні заклики маркізи та її королівської гідності господині. Я відчув докори сумління, побачивши приятельку моєї бабусі, і лише з простого обов'язку (не покидаючи княгині Щербатової) довгенько розмовляв з нею. Мені було невгадно, що маркіза де Вільпарізіс добре знає мою сусідку, але уникає з нею балакати. На дальшій станції маркіза де Вільпарізіс вийшла з вагона, і я потім дорікав собі, що не допоміг їй зійти по приступках; я вернувся на своє місце біля княгині. Аж це — нерідкий випадок перевероту в думках і почуттях людей, у яких хистке становище, в яких страх, як би їх не переминали на зубах, як би ними не гордували, — перед моїми очима сталася разюча відміна. Поглинута читанням «Ревю де Де Монд», княгиня Щербатова відповідала на мої розпити крізь зуби і, зрештою, освідчила, що через мене в неї розгулялася мігрень. Мені було невтямки, в чому мій злочин. Коли я прощався з княгинею, звичний усміх не роз'яснював її обличчя, вона ледь кивнула мені, не подала навіть руки і відтоді не озвалася до мене жодним словом. Але, мабуть, вона сказала щось про мене — що саме, не знаю — Вердюренам, бо як я питав у них, чим я можу прислужитися княгині Щербатовій, вони хором вигукували: «Ні, ні, ні!

В жодному разі! Вона не любить, щоб їй робили якісь послуги!» Вони не завзялися нас із княгиною порізнити, просто вона натуркала їм, що їй байдуже до упадання, що її душа далека від світської марноти. Треба було, знаючи владущого нині державного мужа, відомого своєю незламністю, непримиренністю, неприступністю, бачити його в неласці, як він несміливо й запобігливо всміхався на всі зуби якомусь журналістові, який його майже не помічав; або треба було бачити величну поставу Коттара (про якого нові його хворі казали, що це скеля); треба було знати, які любовні досади княгині Щербатової і який крах її снобізму виплекали її форс і відомий усім анти-снобізм, аби збагнути один уселюдський закон — звичайно, з винятками, — що люди загартовані — це люди кволі, колись зацьковані, і що тільки сильні духом, байдужі до того, гладять їх по голівці чи не гладять, добрі та ласкаві, хоча в обивательських очах вони недолугі.

Зрештою я не ганю княгині Щербатової. У нас таких, як вона, хоч греблю гати. Одного разу, на похороні котрогось із Германтів, славнозвісність, що стояла біля мене, вказала мені на ставного й гарного добродія. «З усіх Германтів, — сказав мені цей муж, — це найбільший чудар і дивак. Це дуків брат». Я зопалу відповів йому, що він помиляється, що цей добродій — ніякий не родич Германтів і що його прізвище Фурньє-Сарловез. Славнозвісність повернулася до мене спиною і відтоді мені не відклонялася.

Відомий композитор, член Інституту, високий достойник і знайомий Скі, проїздом через Арамбувіль, де мешкала його сестрениця, з'явився в середу у Вердюренів. Пан де Шарлюс упадав коло нього на Морелеву просьбу, а надто з розрахунку, що в Парижі академік запрошуватиме його на всілякі закриті збори, репетиції тощо з участю скрипаля. Підлещений академік, людина, зрештою, чарівна, пообіцяв уволити його волю і дотримав слова. Барон був зворушений ласкою, яку вчинив йому достойник (зрештою достойник кохав і то палким коханням лише жінок), тим, що дав йому змогу бачитися з Морелем в установах, куди не пускають сторонніх, тим, що славетний мистець подарував молодому віртуозові рідкісну нагоду виступати, прославитися, причому академік віддавав йому перевагу перед іншими не менш талановитими скрипалями, рекомендуючи його для участі в голосних концертах. Але пан де Шарлюс не здогадувався, що він має бути метрові особливо вдячен, бо метр добре знав про взаємини між

скрипалем та його шляхетним ласкавцем, а отже, був подвійно вартий його вдячності або, як хочете, подвійно вартий осуду. Він сприяв їм, звичайно, не тому, що співчував їхнім стосункам, бо сам не визнавав іншого кохання, окрім кохання до жінки, натхненниці всієї його музики, він сприяв їм із моральної індиферентності, з професійного потурання й послужливості, світської люб'язності й снобізму. Нітрохи не сумніваючись у характері їхньої приязні, він за першим обідом у Ла-Распельєр спитав у Скі про пана де Шарлюса та Мореля, як питав би про чоловіка та його коханку: «Вони давно разом?» А що був з голови до п'ят світовцем, то волів не ганьбити їх ув очах тих, хто цікавився цією дружбою, ладен був, у тому разі, якби серед Морелевих товаришів пішов поговор, розмяти його і заспокоїти Мореля, мовивши йому по-батьківському: «Тепер це кажуть про всіх», і далі робив баронові усякі послуги, а пан де Шарлюс думав, що це дуже мило з його боку й водночас цілком природно; він не здогадувався, яка грішна чеснота достойного метра. Бо серед їхніх спільних знайомих не знайшлося такого падлюки, аби внести у вуха баронові те, що шепочуть за його плечима «наздогад буряків» про Мореля. А все ж та проста ситуація цілком достатня для того, щоб довести ось що: навіть та гидка і навряд чи гідна оборонця річ, як «плітка», чи то вона стосується нас самих і тому особливо неприємна, ачи відкриває нам щось пікантне про когось іншого, має свою психологічну вагу. Плітка не дає нашому розумові присиплятися фальшивим образом речей, тішитися позірністю, а не сутністю. Вона перевертає той образ із чарівним спритом іде-аліста-філософа і відкриває нам раптом, чим він підшитий. Хіба міг пан де Шарлюс уявити собі, що одна закохана в нього крив-нячка вигукне: «Як тобі спало на думку, що Меме закохався в мене? Ти забув, що я жінка?» А вона ж бо щиро, глибоко прихилилась до пана де Шарлюса. Чого ж тоді дивуватися Вердюренам, на симпатію і добре ставлення яких він, зрештою, не мав жодного права сподіватися, чого ж дивуватися тому, що вони балакали за його відсутності (і не лише балакали, як це буде видно потім) і чого він ніяк не міг собі уявити, бо воно аж ніяк не накладалося на те, що він чув у своїй присутності? Тільки те, що він чув у своїй присутності, оздоблювало приязними гаслами той уявний домочок, куди пан де Шарлюс іноді заходив, щоб помріяти наодинці і спробувати прикинути, яке ж уявлення склалося про нього у Вердюренів. Там

панували такі пестливі воздусі, така благодать, спочив там так покріплював, що пан де Шарлюс, завітавши туди на сон грядущий, щоб позбутися всіх клопотів, завжди виходив звідти усміхнений. Але ж у кожного з нас два таких домочки: напроти того, який ми вважаємо за єдиний, стоїть другий, звичайно нам незримий — справжній, симетричний з тим, що ми знаємо, але дуже відмінний, і його орнаментация, де все для нас несподіване, приголомшить нас, становлячи собою паскудні знаки невідомої для нас досі ворожости. Пан де Шарлюс став би стовпом, якби пройшов у той домочок завдяки плітці, як проходять чорними сходами, де рясніють сороміцькі написи, набазграні біля дверей рукою незадоволених постачальників або вигнаних служників. Але так само, як нам бракує чуття орієнтації, яке мають деякі птахи, ми позбавлені й чуття видюшости, і чуття простору; ми уявляємо, що нами дуже цікавляться ближні, тоді як вони про нас і гадки не мають, і водночас не здогадуємося, що інші зосереджують усю свою увагу на нас. Так жив пан де Шарлюс, жив, як риба, переконана, що вода, в якій вона плаває, тягнеться поза шибкою акваріума, де вона відбивається, і не помічає, що біля неї, в пільмі, стоїть людина й спостерігає, як вона грає, або всесильний рибовод, який у непередбачену і зловорожу мить, поки ще відлег-лу від барона (для нього таким рибоводом буде в Парижі пані Вердюрен), витягне її без жалю з рідної стихії й перекине деінде. Ба більше, цілі народи, оскільки вони — це лише зібрання одиниць, становлять собою масштабніші, але тотожні навіть у дрібницях приклади такої цілковитої, упертої, тривожної сліпоти. У пана де Шарлюса ця сліпота досі виявлялася в тому, що він надміру зухвало й закрутисто розпатякував перед кланчиком, викликаючи у слухачів приховані усмішки, проте в Бальбеку таке патякання ще не завдавало йому — та й не могло завдати — великих прикрощів. Незначна кількість білка й цукру, сердечна аритмія не заважають людині жити нормальним життям, вона цього навіть не помічає, і тільки для лікаря це ознаки близької катастрофи. Нині любов — любов платонічна, а то й не платонічна

— пана де Шарлюса до Мореля впливала на барона так, що він при кожній нагоді вихваляв позаочі його дивовижну вроду: гадаючи, що це зійде йому з рук, він чинив, як пройда, який не боїться у свідченнях на суді наводити подробиці, невігідні для нього, зате здатні зробити його

покази немовби щирішими й правдивішими, не те що покази оскарженого, який б'є себе в груди, присягаючись у своїй невинності. З однаковою певністю, на тому самому перегоні від Донсьєра-Західного до Донсьєра-Дубового чи по-ворітьма, пан де Шарлюс охоче мовив про людей з вельми химерними нахилами і навіть додавав: «От я кажу «химерні», а, власне, сам не знаю чому; адже нічого химерного тут немає», намагаючись переконати самого себе, як йому легко з цією аудиторією. Баронові й справді було з нею легко, бо він знав, що нитка розмови у нього в руках і що слухачі в нього німі, усміхнені, роззброєні легковірністю чи добропристойністю.

Коли пан де Шарлюс не висловлював свого умлівання перед Морелевою вродою (а висловлював він його так, ніби воно було зовсім не дотичне до його нахилу, званого збоченням), він базікав про це збочення так, ніби воно не мало з ним нічого спільного. Часом він навіть називав речі своїми іменами. Помилувавшись на гарну оправу його Бальзака, я спитав, що найбільше йому подобається в «Людській комедії», і він, усе ще в полоні своєї непоз-бутної ідеї, відповів мені так: «Та все: і такі мініатюри, як «Турсь-кий священик» і «Покинута жінка», і величезні фрески «Утрачені ілюзії». Що? Ви не читали «Утрачених ілюзій»? Прегарна річ! Скажімо, той момент, коли Карлос Еррера проїздить у колясі повз замок і питає, як він називається, а йому відповідають, що це Растиньяк, гніздо молодика, якого він колись кохав. І абат упадає в задуму, яку Сванн — дуже дотепно — назвав «Педерастійний сум Олімпіо». А смерть Люсьєнова! Якась людина великого смаку — хто саме, забув, — на питання, яка подія найбільше засмутила його в житті, відповіла: «Смерть Люсьєна де Рюбампре в «Розкошах та злиднях». — «В цьому році, наскільки пригадую, на Батьзака така сама мода, як торік на песимізм, — ускочив у слово Брішо. — Проте, ризикуючи засмутити шанувальників Бальзака і все ж таки, аж ніяк не важачи, Боже борони, на ролю жандарма в письменстві чи на ролю учителя, який розцяцьковує учнівські зошити червоним олівцем, мушу признатися, що я цього річнистого імпровізатора, карколомні віщування якого ви, як на мене, даремно хвалите на всі заставки, завжди мав за неоковирного писаку, та й годі. Я читав ці «Утрачені ілюзії», бароне, я себе гвалтував, я себе смикав за чуба, щоб викресати з себе іскру запалу, але кажу як на духу: ці романи-фейлетони, написані з таким патосом, — галіматья у квадраті й

у кубі: «Щаслива Естер», «Куди криві путі заводять», «У що влітає кохання старим» — це на мене завжди справляло враження Рокамболевих таємниць, піднесених незбагненим читацьким культом на хистку висоту шедевра». — «Ви кажете так, бо не знаєте життя», — зауважив барон, подвійно роздратований, він-бо відчував, що Брішо не збагне ні естетичних, ні інших доказів. «Розумію, — відповів Брішо, — мовлячи з-раблезіанськи, ви залічете мене до сорбон-ників, сорбоннапників, сорбоннаріїв. Але так само, як і мої друзі, я люблю, коли у книзі все щире й правдиве, я не з тих учених сухарів...» — «Чверть години Рабле», — упав йому в річ доктор Коттар уже не розгублено, а з апломбом, — «..які обрікають-ся письменницькою обітницею за статутом абатства О'Буа, під послухом віконта де Шатобріана, великого гримасника, у суворій відповідності з правилом гуманістів. Віконт де Шатобріан...» — «Шатобріан з яблуками?» — ускочив у слово доктор Коттар. — «Це голова цілого братства», — вів далі Брішо, не підхопивши докторового жарту, а доктор, збентежений професоровими словами, стурбовано бликнув на пана де Шарлюса. Коттар подумки засудив Брішо за нетактовність, натомість Коттарів каламбур викликав тонкий усміх на устах княгині Щербатової. «Професор продемонстрував, що уїдлива іронія викінченого скептика не ржавіє», — сказала вона з чемности, показуючи цим, що докторо-ве «слівце» не лишилося для неї непоміченим. «Мудрець — скептик знехотя, — озвався доктор. — Що я знаю? ^обі БеаиЮп^[32], — навчав Сократ. Це дуже слушно. Надмір у будь-чому — це вада. Я блідну з серця, як подумаю, що цього вистарчило, щоб ім'я Сократа дожило до наших днів. Власне, що таке його наука? Пусте. Подумайте лишень: Шарко й інші залишили по собі праці в тисячу разів цінніші; принаймні вони на щось спираються, скажімо, зник зіничної реакції як симптом прогресивного паралічу, і про них майже ніхто вже не пам'ятає! Власне, в Сократі нічого незвичайного нема. Такі, як він, гуляли знічев'я й перемовлялись між собою. Це як в Ісуса Христа: «Любіться» — чудово сказано». — «Золотце!» — заблагала пані Коттар. «Звичайно, дружина протестує! Вони всі — невропатки». — «Любий мій докторе! Я аж ніяк не невропатка», — обурилася пані Коттар. «Тобто як вона не невропатка, коли синова хвороба зараз же спричинює в неї нічниці? Зрештою, я визнаю, що Сократ і іже з ним — все це потрібно в інтересах вищої культури, щоб родила земля

велетнів. Я завжди цитую першокурсникам цей вислів: «побі БеаШоп. Старий Бушар, довідавшись про це, повиншував мене». — «Я не належу до фанатиків форми для форми, я не став би добирати тільки багаті рими, — тягнув Брішо. — А проте «Людська комедія», де мало людського, надто вже розминається із творами, в яких штука стає понад зміст, як мовить цей єхиди Овідій. Отож я маю право обрати середню стежку, що біжить до Медонської парохії, або — до Фернейської пустиньки на однаковій відстані від Вовчої долини, де Рене чудово, без усякого трепету, пильнував своїх обов'язків понтифіка, та від Жарді, де ревний апостол тарабарщини Оноре де Бальзак, шарпаній понятими, невтомно шкрябав пером для своєї ляшки».

— Шатобріан, хай би там що, живий і досі, а Бальзак — великий письменник, — заперечив пан де Шарлюс; він досі поділяв Сваннові смаки, і Брішо дратував його. — Бальзак пізнав навіть такі пристрасті, які не відомі іншим: ті пристрасті як і намагаються простежити, то лише з метою їх запламувати. Не буду більше згадувати про нестерпні «Утрачені ілюзії», але й «Сарацин», і «Золотоока дівчина», і «Жага у пустелі», навіть трохи загадкова «Фальшива коханка» — усі ці твори потверджують мою думку. Коли я розмовляв про «знатурені» Бальзакові риси зі Сванном, той сказав мені: «Ви з Теном однодумці». Я не маю чести бути знайомим з паном Теном, — додав де Шарлюс, привчений зовсім недоречно вживати слова «пан» перед прізвиськом великого письменника, як усі світовці, переконані, що таке «панкання» робить письменникові честь, а може, охочі дотримати дистанцію, ясно стверджуючи в такий спосіб, що з ним не знайомі, — я не знайомий із паном Теном, але мені було дуже приємно, що ми з ним однодумці. — Зрештою пан де Шарлюс, попри свої дурні світські забобони, мав олію в голові, і цілком імовірно, що якби завдяки якомусь давньому шлюбіві його рід покровнився з родом Бальзака, він радів би (як радів би й сам Бальзак), але свою радість виявляв би так, щоб вона виглядала як чарівна поблажливість.

Іноді на наступній після Сен-Мартена-Дубового станції до потяга сідали парубки. Пан де Шарлюс не міг утриматися, щоб не глянути на них, та що він лише зиркав, та ще й нишком, то в його позирках нібито таїлося щось незвичайне, чого насправді не було; виникало таке враження, ніби барон їх знає, він виявляв це, хай і складаючи

мимовільну жертву, перш ніж обернутися обличчям до нас: так діти, яким через зваду між батьками заборонено вітатися між собою, при зустрічі не можуть не звести голови, хоча знають, що по них погуляє лінійка наглядча.

Коли пан де Шарлюс, порівнюючи «Сум Олімпію» з «Розкошами та злиднями», втулив грецьке слово, Скі, Брішо й Коттар презирнулися з усміхом, усміхом не стільки іронічним, скільки пройнятим утіхою, — так утішались б люди, зумівши за обіднім столом змусити Дрейфуса розповісти про свій процес або цісарівну про своє царювання. Вони сподівалися ще потягнути барона за язика, але ми вже підїздили до Донсьєра, а в Донсьєрі до нас підсів Морель. При ньому пан де Шарлюс шанувався, і, коли Скі забалакав із ним про любов Карлоса Еррери до Люсьєна де Рюбампре, барон прибрав незадоволеної, таємничої і, зрештою (як побачив, що його не слухають), суворої та осудливої міни, як батько, коли при його доньці заводять масні речі. Скі ніяк не вгавав, тоді пан де Шарлюс вибалушив очі, підніс голос і, показуючи на Альбертину, хоча та за балачкою з пані Коттар і княгинєю Щербатовою нас навряд щоб чула, значуще промовив то-ном людини, налаштованої провчити невихованого шмаркача: «Гадаю, нам пора побалакати про щось цікавіше для молоді панянки». Але я добре зрозумів, що для нього молоді панянкою була не Альбертина, а Морель; згодом, коли він навпростець попросив не провадити таких розмов при Морелеві, я переконався, що не помилився. «Знаєте, — сказав він мені, згадавши про скрипаля, — Морель зовсім не те, що ви про нього думаєте, — це хлопчина дуже порядний, стриманий, з принципами». За цими словами відчувалося, що пан де Шарлюс вважає збочення за таку саму грізну небезпеку для молодиків, як проституцію для жінок, і що, кажучи про Мореля, він уживає вислову «з принципами», як ужив би його, відгукуючись про молоду швалю. Аби змінити розмову, Брішо спитав мене, чи довго я наміряюся залишатися в Енкарвілі. Даремно я йому втокмачував, що мешкаю не в Енкарвілі, а в Бальбеку, він щоразу плутав, бо для нього і Енкарвіль, і Бальбек були міста приморські. Люди нерідко мають на думці одне, а називають зовсім інше. Дама з Сен-Жерменського передмістя, цікавлячись дукинею Германтською, завжди питала мене, чи давно я бачив Зінаїду або Зінаїду-Оріану, чим викликала в мене подив. Очевидно, дукиня Германтська мала родичку Оріану, і, щоб не

плутати їх, дукиню називали Оріана-Зінаїда. Може, колись вокзал був лише в Енкарвілі, а звідти їхали кіньми до Бальбека. «Про що це ви гомоніли?» — спитала Альбертина, вражена урочистим і батьківським тоном, якого прибрав пан де Шарлюс. «Про Бальзака, — похопився відповісти барон, — ви сьогодні в туалеті принцеси де Кадіньян, не в тім, у якому вона була на обіді, а в іншому». Ця подібність пояснювалась тим, що, обираючи для Альбертини наряди, я зважав на прищеплений їй Ельстіром смак, а Ельстір дуже цінував скромність, мало не британську, злагоджену французькою м'якістю й ніжністю. Метр здебільшого волів сукні, витримані в гармонійно поєднаних сірих тонах, як у Діани де Кадіньян. Тільки пан де Шарлюс умів належно поцінувати Альбертинині туалети; його зорові одразу відкривалося те, що було в них цінного, рідкісного; він ніколи не сплутав би назви краму і завжди впізнавав кравця. Він тільки волів для жіночих нарядів більше яскравості й мальовничосте, ніж допускав Ельстір. Ось чому цього вечора Альбертина глипнула на мене чи то весело, чи то стурбовано, морщачи свого рожевого, як у кицьки, носика. Альбертина здавалася сірою — в жакетці сірого шевйоту, глухо зацібнutoму поверх сукні з сірого крепдешину. Подавши мені знак допомогти їй скинути і знову надіти жакетку, бо її збірчасті рукави треба було чи то розправити, чи то збити, вона скинула її, а що її рукави були з дуже м'якої рожевої, блідо-небесної, зеленкавої, перлової шотландки, то на мить здалося, ніби в сірому небі сяйнула веселка. «Ох! — захоплено скрикнув пан де Шарлюс. — Ось вам промінь, розкладений призмою на спектр! Віншую, віншую!» — «Це я ось кому завдячую», — промовила гречно Альбертина, показуючи на мене, бо любила хвалитися моїми дарунками. «Тільки жінки, які не вміють одягатися, бояться яскравих барв, — провадив пан де Шарлюс. — Можна носити крикливу сукню і не бути вульгарною і, навпаки, носити сукню м'яких тонів, а все ж вирізнятися. Зрештою, ви не маєте такої причини вдавати з себе розчаровану, як принцеса де Кадільян,, чия сіра сукня мала справити на д'Артеза враження, ніби вона втратила смак до життя». Альбертина, зацікавлена німою мовою суконь, почала розпитувати пана де Шарлюса про принцесу де Кадільян. «О, це прегарна новела, — мрійливо промовив барон. — Я знаю садочок, де Діана де Кадільян гуляла з паном д'Еспаром, — це сад однієї з моїх кузин». — «Сад кузини може становити для нашого

зацного барона не менший інтерес, ніж його власна генеалогія, — буркнув Брішо Коттарові. — Але чи обходить це нас? Ми не маємо привілею гуляти в тім садку його кухні, ми з нею не знайомі і не маємо титулів». Бо Брішо не здогадувався, що можна цікавитися сукнею чи садком як художнім витвором і що пан де Шарлюс бачив оце перед собою достоту такі самі, як у Бальзака, алеї принцеси де Кадільян. «Таж ви її знаєте, — маючи на увазі кухню і бажаючи підхлібити мені, звернувся до мене пан де Шарлюс як до того, хто коли не з клан-чика, то принаймні з того самого кола, що й він, барон, чи принаймні вхожий туди. — У кожному разі ви, мабуть, бачили її у маркизи де Вільпарізіс». — «У маркизи де Вільпарізіс, якій належить замок у Букре?» — спитав Брішо, нашорошившись. «Так, а хіба ви з нею знайомі?» — сухо спитав пан де Шарлюс. «Ні, — відповів Брішо, — але наш колега Норпуа літникує в Бокре. Я іноді писав йому туди». Думаючи, що це буде цікаво Морелеві, я сказав йому, що Норпуа — приятель мого батька. Але Морель нічим не показав, що почув мене, бо вважав моїх батьків за людей незначних і не вартих і нігтя мого діда, в якого його батько ка-мердинерував і який, на відміну від своїх родичів, хоч і любив «струнчити» свою челядь, але залишив у неї по собі вдячну пам'ять. «Кажуть, маркиза де Вільпарізіс — незвичайна жінка, але я знаю про неї лише з відгуків, бо сам я і мої колеги ні разу її не бачили. Норпуа, попри всю свою світську люб'язність і уважність в Інституті, не рекомендував маркизі жодного з нас. Я знаю, що вона приймала лише нашого друга Тюро-Данжена, але їх єднали давні родинні узи, і ще — Гастона Буасьє, з яким вона захотіла познайомитися, неабияк зацікавившись його роботою. Він якось обідав у неї і повернувся зачарований. Але пані Буасьє запрошення не дістала». Почувши ці імена, Морель розчулено всміхнувся. «О, Тюро-Данжен! — сказав він мені, вдаючи загострену увагу, як оце вдавав байдужість при згадці про маркиза де Норпуа та про мого батька. — Тюро-Данжен і ваш дід були нероз-лий-вода. Коли якась дама бажала сидіти в центрі на врочистому засіданні з нагоди вшанування нового академіка, ваш дід казав: «Я напишу Тюро-Данженові». І, звичайно, місце одразу знаходиться: самі розумієте, Тюро-Данжен не зважився б відмовити вашому дідові, адже той міг би дати йому бика за індика. Втішно мені чути й ім'я Буасьє, бо саме там ваш дід купував подарунки для дам під Новий рік. Мені це відомо напевне, знаю навіть,

кому це доручалося». Ще б пак йому не знати, коли це доручалося його батькові. Морель так удячно згадував про мого діда, бо ми не збиралися залишатися у Германтів, де оселилися єдино через бабусю. Іноді ми балакали про переїзд. Отож, аби зрозуміти поради, які давав із цього приводу Шарль Морель, треба знати, що колись мій дід мешкав на бульварі Мальзерб, у будинку 40-біс. Так ось, оскільки ми часто відвідували діда Адольфа аж до того лиховісного дня, коли я посварив із ним моїх батьків, розповівши їм про даму в рожевому, наші знайомі казали не «у вашого діда», а просто: «в числі сорок-біс». Мамині кузини зауважували, ніби так і годилося: «Ага, у неділю вас не застанеш, ви ж обідаєте в со-роковому-біс». Коли я йшов провідати якусь родичку, мені радили спершу завітати «до сорокового-біс», аби дід не образився, що я почав не з нього. Цей будинок належав йому, і здавав він квартири дуже доскіпливо: усі квартиранти були його приятелями або ставали потім його приятелями. Полковник барон де Ватрі щодня заходив до нього викурити сигару — так легше було домовитися про ремонт. Брама завжди була замкнута. Якщо дід помічав, що десь на вікні вивішено білизну чи килим, він скаженів і змушував прибрати їх швидше, ніж цього домоглися б доглядачі. Але він і далі здавав частину кам'яниці, а собі залишив два поверхи та стайні. Незважаючи на це, знаючи, як дідові подобається, коли при ньому хвалять зразковий лад у домі, гості підносили до небес вигоди «палацу», так ніби дід сидів на всіх поверхах сам, і він, «грішний», вислуховував ці захоплені відгуки бе;» ремства. «Палац» справді був вигідний (дід впроваджував усі новини техніки), хоча не вирізнявся нічим особливим. Але мій дід, кажучи з показ-ною скромністю «моя нора», вірив (принаймні переконав у цьому свого камердинера, його жінку, візника, куховарку), що вигодами, пишнотою й зручністю в цілому Парижі немає рівні його «палацові». Шарль Морель виріс у цій вірі. Він зберігав її й надалі. Навіть коли й не балакав зі мною, все одно, досить було мені в вагоні сказати комусь, що ми, мабуть, переїдемо, як він уже всміхався мені, порозуміло накивував бровою й казав: «О, вам би щось таке, як сорок-біс! Там було б добре! От хто на цьому розумівся, то це ваш дід. Я певен, що в цілому Парижі не знайти чогось кращого за сорок-біс».

З меланхолійної міни, з якою пан де Шарлюс говорив про принцесу де Кадіньян, я відчув, що ця новела навела його на думку не лише про

його кузину, до якої йому було байдуже. Він поринув у задуму, а потім, ніби сам до себе, гукнув: «Таємниці принцеси ді Кадіньян»\ Це шедевр! Як глибоко треба зазирнути в людську душу, щоб передати болісний страх Діани, що її неслава дійде до коханого! Це одвічне вселюдське почуття, знайоме багатьом, дуже багатьом!» У голосі пана де Шарлюса лунав смуток, але відчувалося, що цей смуток не позбавлений для нього чару. Звичайно, барон не уявляв собі докладно, настільки його нориви відомі, але від якогось часу дрижав на думку, що при появі його з Морелем у Парижі скрипалева родина обуриться і покладе край його щастю. Така можливість досі мріла йому як щось дуже прикре й гнітюче. Але барон був наділений художньою душею. І нині, порівнюючи свою ситуацію з ситуацією, описаною в Бальзака, він ховався під крилом його роману і знаходив бальзам для душевної муки в тому, що Сванн і Сен-Лу назвали б «чимось щиро бальзаківським». Ототожнювання з принцесою ді Кадіньян давалося баронові легко завдяки вже звичному вмінню подумки заступати одне одним, і цю свою вмільість він уже випробував. Він заступав кохану жінку молодиком, і стосунки з людьми у молодика зараз же починали ускладнюватися, як ускладнювалися вони між чоловіком і жінкою, досить їм було попаруватися. Якщо з якогось приводу раз і на все впровадять зміну до календаря чи до розкладу, якщо пересунуть початок року на кілька тижнів назад, а годинник переставлять на чверть години вперед, то, оскільки доба все одно матиме рівно двадцять чотири години, а місяць — тридцять днів, усе часочислення жодної зміни не зазнає. Всі зміни можуть відбуватися без найменшої плутанини в разі, якщо співвідношення цифр залишиться те саме. Так само справа стоїть у тих, хто прийняв «час середньоевропейський», чи в тих, хто прийняв східний календар. Відому роллю грає тут марнославство, знайоме тому, хто бере на утримання акторку. Першого ж дня, коли пан де Шарлюс довідався, хто такий Морель, він, звичайно, з'ясував, що той із низів, але ж і дама напівсвіту, яку ми кохаємо, не втрачає свого чару для нас лише тому, що вона донька бідняків. Зате відомі музики, до яких звернувся де Шарлюс, відповіли йому, навіть не з корисливости, а як приятелі, які, знайомлячи Сванна з Одеттою, змалювали її куди рафінованішою недотикою, ніж вона була насправді, — зі звички людей добре влаштованих вихвалити дебютанта: «О, це великий талант, у нього велике майбутнє, він ще

молодий, а вже у пошані в знавців, він проб'ється в житті». І з завзяттям людей, яким невтямки, що милування на чоловічу красу свідчить про збочення, провадили: «А що вже гарний, коли грає! На концерті одразу бере на себе очі: у нього гарний чуб, гожі рухи, у нього чарівне личко — ну просто скрипаль, що зійшов з полотна». Ось чому пан де Шарлюс, якого Морель, зрештою, тримав у стані крайньої напруги, бо не приховував від нього тих численних пропозицій, які йому робилося, радів, що міг возити його з собою, звити для нього гніздечко, куди Морель часто навідувався. Бо поза тим барон давав Морелеві волю, необхідну скрипалеві для кар'єри, а його кар'єрі де Шарлюс підсобляв щедрою рукою — чи то, як усі Германти, переконаний, що чоловік має щось робити, що людина чогось варта тільки талановита, а шляхетство і гроші не більше, ніж нулі, для примноження її вартости, чи то з побоювання, що, будши повсякчас у його товаристві, Морель знічев'я занудьгує. Зрештою йому не хотілося позбутися втіхи думати після завершення гала-концертів: «Той, кому оце так плескають, уночі буде в мене». Гонористість світовців, так чи інакше закоханих, підбиває їх на те, щоб жертвувати тим, що тішило їхню чвань раніше.

Відчуваючи, що я йому зла не зичу, Морель, щиро прихильний до пана де Шарлюса, а з другого боку — фізично цілковито байдужий до нас обох, зрештою пройнявся до мене палкою симпатією, яку виявляє кокотка до того, хто на неї не зазіхає, хто щирий приятель її коханця і хто не збирається їх розводити. Він балакав зі мною точнісінько так само, як колись балакала зі мною Рахиль, полюбовниця Сен-Лу; ба більше, як мені переказував де Шарлюс, він говорив йому про мене те саме, що мовила про мене Роберіві Рахиль. Та й сам де Шарлюс запевняв мене: «Він вас дуже любить» — достоту так само, як Робер мовив про Рахиль: «Вона так тебе любить!» І як небіж від імени своєї коханки, так нині його вуйко від імени Мореля часто кликав мене пообідати утрьох. І чубилися вони не менше, ніж Робер та Рахиль. Звичайно, коли Чарлі (Морель) їхав, пан де Шарлюс не скупився на похвалу для нього, приказуючи, що скрипаль з ним такий добрий: мабуть, це було йому приємно. А проте всі помічали, що навіть при «вірних» Чарлі часто спалахував і не завжди був щасливий та шовковий, як того хотілося баронові. Згодом через недолужність пана де Шарлюса, вибачливого до всього Морелевого хамства, доходило до

того, що скрипаль навіть і не пробував приховати своє роздратування, ба навіть афішував його. Я бачив, як пан де Шарлюс входив до вагона, де Чарлі сидів зі своїми друзями військовиками; музика тоді стеновав плечима і підморгував товаришам, а то вдавав, ніби спить, як прикидаються люди при появі якогось зануди. Іноді він закашлювався, а інші сміялися, передражняючи шокання таких людей, як де Шарлюс, тягли Чарлі в куток, звідки Чарлі, зрештою, мовби нехотя, вертався до де Шарлюса, чиє серце кривавилося від такого глуму. Незрозуміло було, як він їх терпів. І ці щораз нові катуші змушували пана де Шарлюса по-іншому розв'язувати проблему щастя: не тільки виявляти більшу вимогливість, а й бажати чогось іншого, бо попередні сподівання були отруєні огидними спогадами. Потім ці сцени стали ще прикріші, але спершу живий і досі в Морелі дух галльського простолюду змушував його вбиратися в чарівливу личину простоти, показної щирости, навіть гордої незалежності, ніби підказаної некорисливості. Все це були Морелеві прикиди. але для нього аж надто вигідні: хто кохає, той має повсякчас щось вигадувати, настиряться, а хто не кохає, тому легше — простуй собі рівною, без ніяких поворотів, гарненько прокресленою лінією. Ця лінія, як расова ознака, виднілася на відкритому обличчю Мореля, людини з закритим серцем, на обличчі, різьбленому з новогрецькою гожістю, що оздоблює базиліки в Шампані. Попри свою облудну пиху, при несподіваній бароновій появі Морелеві часто ставало соромно перед кланчиком, він паленів, спускав очі додолу, а барон раював: для нього то був правдивий роман. Насправді ж Морель так виявляв свою досаду й сором. Іноді він не приховував досади: хоч як він намагався шануватись, але зривався. Часом на якесь невинне баронове зауваження він відповідав спалахом таких грубощів, що всі торопіли. Пан де Шарлюс мовчки похнюплювався, а потім знову починав хвалити скрипаля, мов батько, який хухає й дмухає на своїх дітей і вірить, що ніхто не помічає їхньої холодної й черствости. Зрештою, не завше пан де Шарлюс був таким макухою, але його бунт зазвичай нічого не давав, здебільшого тому, що, розраховуючи на певну реакцію, він, вихованець вищого товариства, бив на людську нікчемність, якщо не на вроджену, то бодай набуту вихованням. Натомість Морель відповідав на його вибухи кволими, скороминущими об'явами плебейської байдужості. На своє безголів'я, пан де

Шарлюс не розумів, що Морель забував про все, коли йшлося про консерваторію (та про його добру славу в консерваторії, але ця обставина, куди поважніша, наразі не заявила про себе). Так, скажімо, буржуа легко перейменовують себе з марнославства, великі пани — з вигоди. Для молодого скрипаля прізвище Морель нерозривно пов'язувалося з дипломом першого ступеню з класу скрипки, — отже, міняти прізвище йому, не те що панам, було годі. Панові де Шарлюсові дуже хотілося, щоб Морель завдячував йому все, навіть ім'я. Знаючи, що Морель на ім'я — Шарль, ім'я дуже близьке до Шарлюса, і що посілість, де вони сходилися, називається Шарм, він намагався переконати Мореля, що гарне, дзвінке прізвище — це вже половина артистичної слави, тож-бо віртуозові треба негайно перейменуватися на Шармеля, це прізвище натякало б на місце їхніх побачень. Морель знизав плечима. Як останній аргумент, баронові спала нещасна думка: ляпнути, що в нього служить такий однофамілець камердинер. Цим він тільки накликав на себе лють молодика. «Колись мої предки за честь ставили служити камердинером чи >^[33]етрдотелем у короля». — «А мої предки стинали колись голови вашим», — гордо відрізав Морель. Після провалу з «Шармелем» пан де Шарлюс був ладен усиновити Мореля й дати йому один із титулів роду Германтів, якими розпоряджався, але — як виявиться, — околичності не дозволили йому звернутися з таким наміром до скрипаля; зрештою пан де Шарлюс, на превеликий свій подив, переконався б, що Морель відмовився б ради своєї слави музики, пов'язаної з Морелевим прізвищем, та ради того, щоб уникнути кривосудніх розмов у «класі». Ось настільки назвиш Сен-Жерменського передмістя ставив він вулицю Бержер! Наразі панові де Шарлюсові слід було здобіти обміном із Морелем символічними перснями з вирізьбленим старожитнім гаслом: Plus ultra Carol's*. Безперечно, маючи перед собою супротивника незнаного йому породи, пан де Шарлюс мав би змінити тактику. Але кому це до снаги? Зрештою, хибив не лише пан де Шарлюс, а й Морель. Ще більше, ніж сама обставина, яка призвела до розриву, Мореля, принаймні тимчасово (хоча тимчасове виявилось остаточним), у баронових очах губило нікчемство, через яке Морель плазував, коли з ним поводитися брутально, і відплачував хамством за доброту. Вроджене нікчемство уживалося в Морелеві з неврастенією та невихованістю, і ці риси, пробуджуючись у ньому щоразу, як він нашкодить або стане за тягар,

спричинювалися до того, що, коли він мав би пустити в хід усю свою привітність, лагідність, веселощі, щоб роззброїти барона, він натомість хмурнів, норотився, огризався, знаючи наперед, що йому не переперти суперника, наполягав на своєму, наводячи нікчемні докази і виявляючи в аргументації таку брутальність, яка лише оголювала їхню недолужність. Докази в нього дуже швидко танули, він вимислював нові й нові, і в них розверзалися нові безодні його темноти й глупоти. Вади ті ледь прозирали, коли він був милий і намагався подобатися. Натомість, вони заступали все інше, коли він був у злому гуморі; у такі хвилини вони ставали вже не безневинними, а огидними. Тоді пан де Шарлюс ходив сам не свій і всі надії покладав на краще завтра, а Морель, забуваючи, що жирує він тільки завдяки баронові, з ущипливою усмішкою і поблажливим жалем на обличчі казав: «Я зроду нічого ні від кого не брав. Нема людини, якій би я мав щось дякувати».

Наразі, ставлячись до Мореля як до світовця, пан де Шарлюс і далі давав волю своєму гніву, правдивому чи вдаваному, але вже марному. Правда, гнівався барон не завжди. Одного разу (незабаром по тому, як почалися всі ці ускладнення), коли барон із Чарлі та мною повертався зі сніданку у Вердюренів, сподіваючись провести цей день і вечір зі скрипалем у Донсьєрі, Морель сказав йому, висівши з вагона, на прощання: «Ні, в мене робота», чим так уразив пана де Шарлюса, що хоча той і боровся з розчаруванням, а проте на його підмальованих віях забриніли сльози і він наче прикипів до місця на пероні. Йому так боліло, що хоча ми з Аль-бертиною намірялися закінчити день у Донсьєрі, я шепнув їй, що мені шкода покидати барона самого, бо він, мабуть, чимось зажурений. Кохана дівчина залюбки мене підтримала. Я спитав у пана де Шарлюса, чи не можна мені трохи його провести. Він згодився, але йому не хотілося втомлювати мою кузину. Я раював (мабуть, востаннє, бо поклав собі порвати з нею) від того, що міг лагідно звеліти їй, як дружині: «Іди, я заскочу до тебе ввечері», і почув у відповідь, що вона, як благовірна, пускає мене і схвалює мій намір: якщо я потрібен панові де Шарлюсові, якого вона дуже любить, то хай я побуду з ним. Ми подалися з бароном, він попереду, похитуючися своїм дебелим тілом, потуплений по-єзуїтському, а я слідком за ним, до кав'ярні, де нам подано пива. Я помітив, що в очах пана де Шарлюса блискає якась неспокійна думка. Аж це він зажадав паперу й атраменту

і заходився щось мережити. Поки він строчив чвертку по чвертці, очі його іскрилися в гнівному роздумі. Написавши вісім сторінок, він звернувся до мене: «Чи можу я вас просити про велику ласку? Даруйте, що заліплюю цього листа. Але так треба. Щоб швидше, візьміть фіакр або, якщо можна, авто. Певно, ви ще застанете Мореля вдома: він переодягається. Нетяга! Розлучаючись із нами, він приндився, але можете бути певні, що йому ще важче, ніж мені. Передайте йому це послання, а якщо він запитає, де ви мене бачили, скажіть, що зупинилися в Донсьєрі (зрештою, так воно і є), аби зустрітися з Робером (чого ви, мабуть, робити не збиралися), але здибали мене з якимсь незнайомцем, що я весь кипів і що впало слово «секунданти» (у мене справді завтра поєдинок). Головне, не кажіть йому, що я його кличу, не пробуйте привезти його, але як він захоче з вами приїхати, не утримуйте його. їдьте, дитятко, це для його добра, ви можете запобігти страшній драмі. Поки ви будете їздити, я напишу моїм секундантам. Я зіпсував вам прогулянку з кузиною. Маю надію, що вона не має за те на мене жалю, я навіть цього певен. Бо вона шляхетна душа, вона не пасуватиме перед грізними подіями. Подякуйте їй від мого імени. Я їй вдячен особисто і мені приємно бути їй вдячним». Мені було жаль пана де Шарлюса; мені здавалося, ніби Чарлі може відвернути герць, тим паче, що стрілялися, десь-найпевніш, через нього, а якщо таки й справді стрілялися через нього, обурено думав я, то як же він міг так байдуже кинути свого ласкавця, замість супроводжувати його? Моє обурення зросло ще більше, коли, під'їжджаючи до дому, де мешкав Морель, я впізнав голос скрипаля; він виспівував на ціле горло, даючи волю своїм веселошам: «У суботу ввечері, після турботи...» Якби сердешний пан де Шарлюс його чув — він, хто бажав, щоб йому повірили інші, і хто вірив, звичайно, сам, що Морелеві зараз важко! Побачивши мене, Чарлі почав танцювати з утіхи. «А, соколику! (Даруйте, що я вас так називаю, — плюгава жовнірська звичка.) От молодчина, що приїхали! А я не знав, як убити вечір. Ходімо кудись разом! Якщо волієте, можна зостатися тут, можна покататися човном, якщо вам більше до вподоби, а хочте, я вам зіграю — мені все одно». Я сказав, що мушу вертатися на обід до Бальбека; Морелеві хотілося, щоб я його запросив, але я утримався. «Але ж як вам так горить, то чого було приїжджати?» — «Я привіз вам листа від барона де Шарлюса». Вся Морелева радість де й поділася, обличчя

його скривилося. «Та що ж це таке, він і тут не дає мені спокою? Я що, його раб? Соколику, будьте такі ласкаві! Я не розпечатаю листа. Скажіть, що мене вдома не застали». — «А може, краще розпечатати? Здається, там щось важливе». — «Де там важливе! Хіба ви не знаєте, як брехнею вибріхується, який збіса меткий цей старий гріховеда? Це він, щоб мене залигати. А я от візьму й не поїду, хоч малий спочивок матиму». — «А хіба завтра не буде поєдин-ка?» — спитав я, гадаючи, ніби Морель усе знає. «Поєдинка? — перепитав він вражено. — Мені нічого не відомо. Зрештою, туди його к бісу, хай це старе луб'я улелекає себе, як йому хочеться. Однак ви мене заінтригували, я все-таки розірву листа. А йому скажете, що залишили листа з тим, щоб мені його передали». Поки Морель розбалакував, я здивовано розглядав чудові книжки — дар пана де Шарлюса, — розкидані по кімнаті. Коли скрипаль відмовився від книжок, де стояло: «Я належу баронові...» тощо,

— це гасло, як знак напезности комусь, здалося йому образливим, — де Шарлюс із сентиментальною вигадливістю, в якій кохається нещаслива любов, став добирати інших гасел, теж успадкованих по предках, і замовляв палітурникові відповідно до пери-петій його меланхолійної дружби з молодиком. Деякі були куці й довірливі: *Spes tea*^[34] або *Exspectata non eludet*^[35]. Деякі лунали сумирно: «Чекатиму». Деякі з них були любовні: *Mesmes plaisir du mestre*^[36] або заповідали цноту, як запозичений у Симіанів і перероблений девіз, усіяний блакитними вежами і лілеями: *Sustentant lilia turres*^[37]. Нарешті траплялися девізи, сповнені розпуки, з призначенням побачення в небесах тому, хто відкинув його на землі: *Manet ultima caelo*^[38]; або ж, вважаючи виноград зеленим, бо до нього було годі дотягнутися, і вдаючи, ніби він і не прагне того, чого не міг дістати, пан де Шарлюс обрав такий девіз: *Non mortale quod opto*^[39]. Всі гасла розглянути я не встиг.

Коли пан де Шарлюс строчив цього листа, здавалося, ніби якийсь демон пустив гуляти його перо по паперу, але й Морель, зламавши печатку *Atavis et armis*^[40] з леопардами і двома червоними рожами, заходився читати листа з такою самою гарячкою, з якою писав його барон, і його очі бігали по забазграних сторінках так само прудко, як баронове перо. «Ой леле! — скрикнув Морель. — Тільки цього бракувало! Але де ж його шукати? Бозна, де він зараз». Я зауважив, що, поспішивши, можна барона ще застати у кав'ярні, де він, щоб отямитися, замовив собі пива. «Я не знаю, коли вернуся, — сказав Морель служниці і додав *ipetto*^[41]: «Це залежатиме від того, як поверне справа». Через кілька хвилин ми підкотили до кав'ярні. Я помітив те, яким поглядом зустрів мене пан де Шарлюс. Побачивши, що приїхав я не сам, він зітхнув, ожив — це зразу відчувалося. Того вечора він не міг обійтися без Мореля, от він і вимислив, нібито йому внесено у вуха, що двоє полкових офіцерів лихословили про нього та скрипаля і нібито він послав до них секунданта. Морель, уявивши, який зчиниться бешкет, уявивши, що в полку йому після цього не бути, примчав. І, що не кажіть, добре вчинив. Аби все виглядало правдоподібніше, пан де Шарлюс уже написав двом своїм друзям (з яких один був Коттар) і попросив їх бути його секундантами. І якби скрипаль не з'явився, такий шаленець, як пан де Шарлюс (сам

завівшись), чого доброго викликав би навмання першого-ліпшого офіцера, з яким йому було з руки стрілятися. Проте, згадавши, що в його жилах тече кров ще блакитніша, ніж кров французьких королів, він почав доводити собі, що не варто так нервуватися через сина метрдотеля, бо ж господаря цього метрдотеля він і не подумав би відвідати. Зрештою він любив накладати з усяким гультяйством, але споконвічна звичка цієї ледачі не відповідала на листи, не приходила на зустрічі, загодя не попередивши, а потім навіть не перепрошувати викликала у нього, коли йшлося про любовні пригоди, стільки переживань, а вряди-годи завдавала стільки клопоту, мороки й зубовного скреготу, що його починала інколи дратувати сила листів з усякого приводу від послів і принців та незвичайна пунктуальність цих людей, які, оскільки були йому, на жаль, байдужі, все ж хоч трохи його заспокоювали. Призвичаївшись до Морелевих норів, знаючи, що йому не підгорнути його під свою волю, що йому годі ввійти в життя, яким жили люди, пов'язані з такими самими ницаками, як вони самі, надто поглинуті собою, щоб уділити бодай часину кинутому напризволяще гордому магнатові, який марно благав їх про це, пан де Шарлюс був переконаний, що музика не приїде, боявся, що зарвався і що тепер доведеться йому сказати прощай, отож, побачивши його, мало не скрикнув. Відчуваючи себе звитяжцем, він надумав подиктувати умови, на яких ладен був замиритися. «Навіщо ми сюди з'явилися? — спитав він Мореля. — А ви? — додав він, дивлячись на мене. — Я ж вас просив не привозити його ні в якому разі». — «Та він і не хотів брати мене з собою, — сказав Морель, зводячи у своєму наївному кокетстві на пана де Шарлюса удавано журний і старомодно млосний погляд, сповнений бажання (бо вважав себе невідпорним) обійняти барона і заридати у нього на грудях. — Я приїхав сам, проти його волі. Я приїхав із тим, щоб іменем нашої дружби навколішки благати вас не чинити цього шаленства». Пан де Шарлюс нетямився з радощів. Нерви його могли підвести, але він опанував себе. «Наша дружба, на яку ви геть-то недоречно оце покликаєтесь, — сухо відповів він, — мала б, навпаки, підказати вам, що ви повинні підтримати мене зараз, коли я поклав собі не прощати бецманові, який блягузкає про мене всяке мерзенство. Зрештою, якби я й хотів зглянутися на благання того, хто, наскільки я пам'ятаю, мав до мене більше прихилля, відступити мені вже годі: листи до секундантів я

послав і не сумніваюся в їхній згоді. Ви завжди поводитися зі мною по-дурепському: замість пишатися повноправно з переваги, яку я вам дав, замість утовкмачити цій тижбі вахмістрів і джур, серед яких вас закинула військова служба, що приязнь зі мною — це велике добро для вас, ви пнетесь переді мною вибріхуватися, ви мало не визнаєте собі за безглузду заслугу, що не відчуваєте до мене якоїсь удячності. Я знаю, — додав барон, уникаючи випинати, як його ображали деякі сцени, — ваша провина лише в тім, що на вас упливають завидники. Але як вам не сором у ваших літах бути таким нетямою (та ще й зле вихованим), щоб не здогадатися одразу: тільки-но ви зробилися моїм обранцем і дістали багато переваг, вашим товаришам стало завидки і вони тепер пнуться, щоб нас посварити й захопити ваше місце. Я не вважав за потрібне попереджати вас про листи, які я діставав із цього приводу від тих, кому ви довіряли найбільше. Я гордюю облесництвом тих лакуз, як і їхніми безсилимими глузами. Єдиний, про кого я дбав, це ви, бо я дуже вас люблю, але всяка прихильність має свої межі, і ви це повинні розуміти». Хоч як слово «лакуза» різонуло Морелів слух, але саме тому, що батько його був лакизою, пояснення всіх соціальних негараздів «заздрістю», пояснення простацьке й безглузде, але ще дійове, пояснення, на яке «ловиться» певний люд, так само, як «ловляться» глядачі на старі акторські трюки, як «ловляться» на найменшу загрозу клерикальної небезпеки на всіляких зборах, зустрічало в Мореля віру таку саму сліпу, як і в Франсуази або в челяді Германтів, які бачили в заздроссах джерело вселюдського безголов'я. Він ні на мить не сумнівався, що товариші прагнуть його кишнути, і відчував себе подвійно нещасливим на думку про цей вигаданий, але в його голові злоповісний поєдинок. «От лихо! — гукнув Чарлі. — Я цього не переживу. А хіба секунданти не поба-чать нас перед зустріччю з офіцером?» — «Не знаю, гадаю, що так. Одному я дав знати, що просиджу тут цілий вечір і що я маю дати йому інструкції». — «Маю надію, що прихід його вас напоумить. Тільки дозвольте мені зостатися з вами», — промовив Морель благально. Пан де Шарлюс тільки цього й прагнув. Але здався не зразу. «Ви б помилилися, якби подумали, що тут доречне прислів'я: «Кого люблю, того й б'ю», — я вас дуже люблю, але й після нашої сварки збираюся покарати не вас, а тих, хто збирався вдарити вас ножем у спину. Відтоді на їхні здивовані каверзні зухвалі питання, як така людина, як я, може приятелювати з

таким жиголо, з таким випанком, як ви, я відповідав гаслом моїх родичів Ларошфуко: «В цьому моя відрада». Я стільки разів вам казав, що ця відрада може стати для мене найвищою радістю і що ваше мимовільне піднесення не може принизити мене!» В пориві майже безтямної гордині барон звів руки й гукнув: «Tantus ab ipso splendor!»^[42] Потурати ще не означає знизитися, — додав він, трохи втихомирившись після вибуху гордоти й радості. — Маю надію, що в жилах обох моїх супротивців, хоча я їм і нерівня, все ж тече така кров, яку мені не сором буде пролити. Я вже зібрав негласні дані, і вони мене заспокоїли. Якщо у вас ще залишилося до мене бодай якесь почуття вдячності, ви б пишалися, що через вас у мені воскресає войовничий дух моїх предків і що я, побачивши, який ви дурненький, повторюю, як і вони, в разі фатальної розв'язки: «Смерть для мене є життя». І пан де Шарлюс мовив це цілком щиро, і не тільки через любов до Мореля, а ще й тому, що войовничість (барон наївно вірив, що вона дісталася йому від предків) переповнювала його радістю на думку, що йому доведеться битися, і тепер він пошкодував би, що не відбудеться поєдинку, який він спершу задумав лише на те, щоб підманити Мореля. Перед кожною дуеллю він нараз відчував у собі звагу, він ставив себе на місце славетного коннетабля Германта, а проте, як кидав рукавичку хтось інший, це не викликало в нього жодного співчуття. «Гадаю, це чудово! — захоплено казав він, відбиваючи кожне слово. — Сара Бернар ув «Орлятку» — кака. Муне-Сюллі в «Едіпі» — кака. Хіба як він грає на Аренах Німа, в його грі помітна якась потуга перевтілення. Але що це все проти неймовірного видовища — проти герця правдивого потомка коннетабля!» Аж це пан де Шарлюс, нетямлячись від захвату, почав робити такі випадки, — достоту як у Мольєра, — що ми з Морелем обачненько присунули до себе пивні кухлі й почали побоюватися, як би, скоро схреститься зброя, не були поранені не лише пе-ребійці, а й лікар та секунданти. «Яке видовище для маляра! Ви знайомі з паном Ельстіром, — сказав він мені, — от би вам запросити його!» Я відповів, що Ельстір не мешкає зараз на узбережжі. Пан де Шарлюс підкинув, що йому можна послати телеграму. «Я-бо що для нього, — додав він, побачивши, що я мовчу. — Для майстра завжди цікаво — а він, я вважаю, справжній майстер — увічнити на полотні приклад етнічного відродження. Адже таке буває раз на сто років».

Пан де Шарлюс надпоривався з думки про дуель, яка спершу була лише витвором його фантазії, зате Морель зі страхом думав, як плітка, породжена галасом довкола герця, з полкової оркестри доповзе до святині на вулиці Бержер. Йому вже уявлялося, як про це дізнається «клас», і він затупцював круг пана де Шарлюса, а той, розогнівши, вимахував і далі руками. Морель благав барона дозволити йому зостатися з ним до післязавтра (дня гаданого двобою), йому хотілося пильнувати його і спробувати до розуму довести. Така турботлива пропозиція, зрештою, поскромилла пана де Шарлюса. Він заявив, що спробує знайти якусь пролазку, що він відкладе до післязавтра остаточну постанову. Отак, не залагоджуючи справи одним махом, пан де Шарлюс міг тримати Чарлі при собі принаймні два дні і скористатися з цього, щоб домогтися від нього обіцянки на майбутнє в обмін на свою відмову від поєдинку — а до цього подвигу барон так рвався і зректися його було все-таки жаль. І в цьому барон не лукавив, бо був дуелянт-заводіяка, любив кресати шаблями або обмінюватися кулями. Нарешті, хоч і пізенько, з'явився Коттар. У радісному захваті від того, що його кличуть у секунданти, але ще більше розхвильований, він мусив спинятися біля кожної кав'ярні та біля кожної ферми по дорозі й питати, де тут № 100 чи «той притулочок». Тільки-но він переступив поріг, барон повів його до окремого кабінету: за поєдинковими регулами ми не мали права бути при їхній зустрічі, а умілости перетворити будь-яке приміщення на тронну залу чи на залу засідань панові де Шарлюсу не треба було позичати. Опинившись вічна-віч із доктором, він палко подякував йому, але заявив, що слави, мабуть, не пущено, а отже, він, мовляв, просить доктора попередити другого секунданта, що в разі, як не виникне якихось непередбачених ускладнень, інцидент вважається за вичерпаний. Дізнавшись, що загроза минула, Коттар зазнав хвиливого розчарування. Він мало не обурився, аж це згадав, що один його наставник, який зробив колись блискучу літарську кар'єру, провалений першого разу на виборах до академії через недобір усього лише двох голосів, не став хнюпити носа і підійшов потиснути руку обраному суперникові. Отож доктор утримався від виявів жалю, тим паче, що його невдоволення нічого б не змінило, і, буркнувши, хоч і мав заячу душу, що є речі, яких не можна попускати, додав, що так буде найкраще і що він радий такому фіналові. Пан де Шарлюс, прагнучи висловити свою вдячність

докторові, — подібно до того, як висловив би вдячність моєму батькові його брат, дук, поправивши комір батькового пальта, або радше до того, як якась дукиня на подяку обняла б за стан плебейку, — присунув свого стільця упритул до докторового стільця, попри огиду, яку той у ньому будив. І, не лише не відчуваючи тілесної втіхи, але переборюючи огиду, він на прощання — як щирий Германт, а не як збоченець — попестив долонею докторові руку, буцімто добрий господар, який поплескує коня по морді чи дає йому цукру. А Коттар, ні разу не даючи баронові навзнаки, що до нього дійшли темні поголоски про його нориви, а все ж про себе вважаючи, що барон «анормального» десятка (Коттар навіть, висловлюючись, як завжди, неточно, якнайсерйозніше питав про лакея Вердюренів: «А він не баронова дівчинка?»), подумав, що ці пестощі — прелюдія до гвалтування, ради якого барон під приводом герцю заманув його в пастку, повівши до окремого кабінету, щоб узяти силою. Не сміючи підвестися зі стільця, до якого прикував його страх, він злякано витріщав очі, ніби попав до рук дикуна і — хтозна? — може, людожера. Врешті пан де Шарлюс випустив докторову руку і, бажаючи бути гречним до кінця, спитав: «Ви не відмовитеся випити з нами, сказати б, чогось екзотичного? Раніше воно звалося ма-заграном чи глорією, а нині ці трунки, немов якась археологічна рідкість, трапляються лише у п'есах Лабіша та в донсьєрських кав'ярнях. Глорія шталтує до оточення, чи не так? Та й до обставин, вам не здається?» — «Я голова антиалкогольної ліги, — заперечив Коттар. — Як нас побачить якийсь провінційний лікар-чук, підуть розмови, що я подаю поганий приклад. *Os homini sub-limo dédit coelumque tueri*»^[43], — додав він без усякого видимого зв'язку, бо його запас латинських цитат був досить убогий (хоча, зрештою, достатній, щоб обамбурити учнів.) Пан де Шарлюс стенив плечем і привів Коттара до нас, попередньо попросивши зберегти все в таємниці, на якій йому залежало особливо, бо привід для скасованого герцю був від початку до кінця вигаданий — цей привід не мав дійти до ушей офіцера, втягнутого в цю гру. Поки ми пили вчотирьох, увійшла пані Коттар, — вона чекала на мужа надворі і пан де Шарлюс добре її бачив, але й не подумав запросити, — і привіталася з бароном. Барон подав їй руку, мов покоївці, не встаючи зі стільця й корчачи з себе чи то короля, якого величають, чи то сноба, якому неохота, щоб до його столика сіла не

вельми гожа жінка, чи то егоїста, який любить водити козу з приятелями й хоче одного: безклопінтя. Отож-бо пані Коттар стоячи розмовляла з паном де Шарлюсом та з чоловіком. Але чи то через те, що гречність і «привітність» не є ексклюзивним привілеєм Германтів, чи то через те, що ці чесноти можуть освітити й надихнути найхибкіші уми, чи то через те, що Коттар, часто стрибаючи в гречку, іноді відчував потребу, за відчіпне, оборонити дружину від тих, хто з нею поводився по-хамському,

— доктор нараз уперше при мені зсунув брови і, не питаючися згоди в пана де Шарлюса, сказав їй владно: «Чого ж ти, Леонти-но, стоїш? Сідай!» — «А я вам не заважаю?» — спитала несміливо пані Коттар у барона, але той, здивований докторовим тоном, не відгукнувся. А Коттар ще раз, не давши йому схаменутися, повторив рішуче: «Сідай!»

Незабаром товариство розійшлося, і тоді пан де Шарлюс звернувся до Мореля: «З усієї цієї історії, яка завершилася краще, ніж ви на те заслужили, я висновую, що ви не вмієте поводитися, і з кінцем вашої служби я сам відвезу вас до батька, як учинив архангел Рафаїл, посланий Богом до молодого Товія». І барон усміхнувся велично й радісно, зате Морель аж ніяк не зрадів, бо думка, що його доправить додому пан де Шарлюс, йому не подобалася. Захоплений порівнянням себе з архангелом, а Мореля — з сином Товія, пан де Шарлюс забув, що сказав цю фразу на те, щоб позондувати ґрунт: чи згодиться Морель, — як того прагнув барон, — поїхати з ним до Парижа. Сп'янілий від кохання чи самолюбства, барон не побачив, — чи удав, ніби не бачить, — скрипалевої гримаси, бо, зоставивши його самого в кав'ярні, сказав мені з гордовитим усміхом: «Ви зауважили, як він запишався, коли я порівняв його з сином Товія? Він дуже розумний і зразу збагнув, що батько, з яким він тепер житиме, не його рідний батько, мабуть, огидний вусатий лакиза, — а його духовний отець, себто я. Як він цим пишається! Як гордо підніс він голову! Як зрадів, зрозумівши, що його чекає! Я певен, що він щодня буде правити: «Господи! Ти дав блаженного архангела Рафаїла в охоронці твоєму рабу Товію на його довгій путі, низпошли і нам, твоїм рабам, велику ласку — бути під його заступництвом і вдаватися до його допомоги». Я не потребував, — додав барон, твердо переконаний, що гряде день, коли й він стане перед Господнім престолом,

— казати йому, що я небесний посланник; він зрозумів сам і зацікавився!» І пан де Шарлюс (якому від щастя не заціпило), не звертаючи уваги на рідких переходнів, які оберталися на нього, думаючи, що це якийсь намаханий, зарепетував, скидаючи руки до неба: «Алілуя!»

Ця згода утишила душевний біль пана де Шарлюса ненадовго. Морель, поїхавши на маневри так далеко, що пан де Шарлюс не міг його відвідати чи послати з дорученням до нього мене, бомбардував барона розпачливими й ніжними листами, де запевняв, що йому зостається тільки вкоротити собі віку, бо він потребує на якусь страшну справу двадцять п'ять тисяч франків. Він не писав, що це за страшна справа, бо тоді б йому довелося щось вигадувати. Щодо самих грошей, то пан де Шарлюс з дорогою душею вислав би їх Морелеві, якби не відчував, що з грішми Чарлі чудово зможе обійтися без нього й з'єднати собі чиюсь ласку. Ось чому барон відмовляв на його прохання, і телеграми його були сухі й різкі, як його голос. Коли він не сумнівався в тім, як вони вплинуть на Мореля, йому хотілося порвати з ним назавжди, бо, переконаний у душі, що розрив неможливий, він усвідомлював собі всіх нерозлучних із цим фатальним зв'язком скорпіонів, які могли впасти на нього. Та коли Морель не відповідав, на барона нападали нічні, він собі місця не знаходив — багато є на світі такого, чим ми живемо, хоча й гадки про це не маємо, і багато є в нашому внутрішньому житті потаємного, прихованого, невідомого нам самим. Пан де Шарлюс сушив собі голову над тим, яка неймовірна подія вимагала від Мореля двадцяти п'яти тисяч франків; він снував різні здогади, пов'язував її то з тим, то з тим власним ім'ям. Гадаю, в ці хвилини (хоча снобізм тоді в нього зник, поступаючись місцем дедалі більшій цікавості до низоти, такої самої моці, коли ще не дужчій) пан де Шарлюс, мабуть, тоскно згадував чарівні й барвисті зібрання світських кіл, де пригожі жінки й розкішні чоловіки шукали його товариства ради безінтересовної втіхи, де ніхто й не думав, щоб «копати йому яму» чи склепати «страшну справу», через яку, як не роздобути негайно двадцять п'ять тисяч франків, можна кінець собі зробити. І, гадаю, тоді — мабуть тому, що був більший комбреєць, ніж я, тому, що прищепив своїй німецькій зарозумілості феодалний гонор, — він мусив вважати, що не можна безкарно завоювати лакейське серце, що низота — не зовсім те, що

великопанство, а отже, на відміну від мене, хто людові довіряв, він люду «віри не йняв».

Наступна станція вузькоколійки, Менвіль, нагадала мені випадок із Морелем та з паном де Шарлюсом. Перш ніж повести про нього мову, я мушу сказати, що зупинка в Менвілі (коли везлося до Бальбека елегантного прибульця, який, щоб не муляти очей, волів не залишатися в Ла-Распельєр) була тереном не таких прикрих сцен, як та, що про неї я оце розповім. Гість, хоча й обтяже-ний лише ручною кладдю, одначе вважав, що Гранд-отель — це далеченько, та оскільки, не доїжджаючи до Бальбека, можна було підшукати хіба якусь не опоряджену віллу, він уже махав рукою на відстань заради розкошів та затишку; аж ось перед ним, коли потяг спинявся в Менвілі, виростав Палас, про який він і не здогадувався, що це дім розпусти. «Ну, їхати далі не варто, — незмінно мовив прибулець пані Коттар, відомій своїм практичним розумом і корисними порадами. — Це саме те, що мені треба. На'кий біс їхати до Бальбека? Там, звісно, нічого кращого не трапиться. Уже з того, як він виглядає, можна виснувати, що тут повний комфорт; сюди цілком можна запросити пані Вердюрен, бо я маю намір, на віддяку за її гостинність, влаштувати кілька вечірок на її честь. Її сюди ближче, ніж до Бальбека. По-моєму, їй тут сподобається, так само, як і вашій дружині, любий професоре. Мусять там бути салони, запросимо й дам. Між нами кажучи, не розумію, чому пані Вердюрен, замість винаймати Ла-Распельєр, не замешкала тут. Тут куди здоровіше, ніж у старих кам'яницях, таких, як Ла-Распельєр, неодмінно вогких, занедбаних; там навіть гарячої води й то немає, не можна гаразд і вимитися. Менвіль здається мені куди приємнішим. Пані Вердюрен досконало грала б тут роллю Принципалки. У всякому разі кожен має свій смак, я зупинюся тут. Пані Коттар! Поїзд зараз рушить, мерщій виходимо. Покажіть мене цей дім, він скоро стане й вашим домом, а втім, ви, мабуть, його й так частенько відвідували. Його нібито для вас звели». На превелику силу здолали зацитькати старого базіку, а головне — зловити його за поли, бо він з тією самою впертістю, з якою людина наполягає на своїх промахах, стояв на своєму, хапав валізи й чути нічого не хотів, поки його не переконували, що ні пані Вердюрен, ні пані Коттар нізащо сюди до нього не прийдуть. «У кожному разі, оселитися я хочу тут. Пані Вердюрен може написати мені сюди».

З Морелем же склався випадок і геть-то незвичайний. Бували й інші, але я тут обмежусь, поки приміський потяг зупиняється, а кондуктор вигукує: «Донсьєр, Гратваст, Менвіль» тощо, нотуванням того, що насувають мені на пам'ять пляж і гарнізон. Я вже згадував про Менвіль (Media villa) та про його вагу, якої він набрав завдяки пишному дому розпусти, недавно тут зведеному попри марні ремства матерів сімейств. Але перш ніж сказати, чому Менвіль пов'язаний у моїх спогадах із Морелем та паном де Шарлюсом, я маю відзначити розбіжність (далі я все це деталізую) між вагою, якої Морель надавав тому, чи зможе він собою розпоряджатися в певні години, і нічев'ям, якому він нібито присвячував цей час, адже ця сама розбіжність знову спливала в поясненнях іншого порядку, які скрипаль давав панові де Шар-люсу. Перед бароном він корчив із себе безсрібника (корчив без усякого ризику, зважаючи на гоїність його ласкавця), але, коли йому кортіло провести вечір на власну руку, даючи комусь уроки музики тощо, він, осміхаючись хтивим усміхом, не забував додати до цього приводу свого зникнення таке: «А заразом і сорок франків зароблю. Все-таки гроші. Дозвольте мені піти — ви ж бачите, для мене це зиск. Ба, я не такий багач, як ви, мені треба завойовувати місце під сонцем, пора копійчину загібати». Морель і справді прагнув давати уроки. Брехня, що всі гроші однакові. Новий спосіб заробітку повертає блиск монеті потьмянілій в обігові. Коли Морель таки йшов на урок, можливо, два луїдори, які на прощання вручала йому учениця, справляли на нього інше враження, ніж два луїдори, які перепали йому від пана де Шар-люса. Великий грошовик за два луїдори ладен відмахати кілька кілометрів, але кілометри можуть стати цілими милями, якщо це лакейський син. Проте в пана де Шарлюса часто виникали сумніви в тім, що Морель справді дає скрипкові уроки, — сумніви то дужчі, що музика часто вигадував інші приводи, зовсім не меркантильні та ще й безглузді. Морель не міг утриматися від того, щоб чи то зумисне, ачи не зумисне не напускати такої мани, щоб у тій мані можна було розгледіти лише якісь клапті його життя. Цілий місяць він віддавав себе до послуг пана де Шарлюса, але під умовою, щоб мати вільні вечори; йому хотілося пройти повний курс алгебри. Приїжджати до пана де Шарлюса після занять? Ох, це неможливо, лекції завершуються часом дуже пізно. «Навіть пізніше другої ночі?» — питав барон. «Буває, що й так».

— «Але алгебру можна засвоїти за підручником». — «Це навіть ще легше, бо я майже нічого не розумію на лекціях». — «То в чому ж річ? Зрештою й алгебра тобі не потрібна». — «Мені це подобається. Навчання повертає мені смак до життя». «Щоб через алгебру пропадати ночами? Тут щось не те, — казав собі пан де Шарлюс. — Може, він співпрацює з таємною поліцією?» Так чи інакше, Морель відводив пізню добу для себе — чи то для алгебри, чи то для скрипкових уроків. А одного разу його нічев'я пішло не на те і не на те, а на принца Германтського, — той приїхав на узмор'я на кілька днів погостити в дукинї Люксембурзької, спіткав молодого музику, який теж його не знав, і вручив йому п'ятдесят франків за те, щоб зночувати разом ніч у менвільському лупанарії; для Мореля то була подвійна втіха: убаришувати від принца Германтського і пожирувати серед жінок, безсоромних, го-логрудих смуглянок. Я не знаю, яким побитом пан де Шарлюс дізнався про цю подію та про місце її, але він таки дізнався, хоч особа спокусника залишилася невідома. Шаленіючи з ревнощів і палаючи нетерпінням з'ясувати, хто це, він телеграфував Жюп'єнові — той прибув через два дні, і, коли на початку того тижня, Морель освідчив, що йому треба відлучитися, барон попросив Жюп'єна підкупити бандуршу, щоб вони могли зі сховку з Жюп'єном підглядати, як усе станеться. «Гаразд, я все влаштую, котусику», — відповів Жюп'єн баронові. Важко уявити собі, як ця його тривога збурила і тим самим на якийсь час збагатила духовність пана де Шарлюса. Любов іноді робить у голові цілий геологічний зсув. У душі пана де Шарлюса, ще недавно подібній до такої одноманітної рівнини, що на ній, скільки сягало око, не бовваніло жодної зачіпки, нараз виріс твердий, мов граніт, гірський масив, де кожна гора була витесана так, ніби різьбяр замість вивезти мрамур різьбив його тут, на місці: у величезних і титанічних групах на очах оживали Лють, Заздрощі, Цікавість, Ревність, Ненависть, Страждання, Гордість, Жах і Любов.

Аж це зайшов вечір, коли Морель збирався відвихнутися. Жюп'єн виконав своє завдання. Вони з бароном мали прийти близько одинадцятої вечора, їх обіцяли сховати. За три вулиці до цього пишного веселого дому (куди з'їжджалися з усіх модних околичних курортів) пан де Шарлюс уже йшов навшпиньки, він змінив голос і благав Жюп'єна балакати тихіше — зі страху, щоб їх не почув з лупанарію Морель. Прокравшись до сіней, пан де Шарлюс, не

привчений до такого роду закладів, опинився, на свій подив і жах, у місці галасливішому, ніж біржа чи торги з молотка. Марно він просив з'юрмлених круг нього субреток не галасувати, їхній гомін покривали крики і нагукування старої звідниці в чорній як смола перуці, зі зморшкуватого обличчя якої вперто злушчувався напускний авторитет нотаря чи еспанського священика. Дама ця щохвилини громовим голосом, ніби регулюючи транспортний рух, наказувала то зачиняти, то відчиняти двері: «Проведіть пана до двадцять восьмого, еспанського номера». — «Зараз туди не можна». — «Впустіть, ці панове питають панну Ноемі. Вона очікує їх у перському салові». У пана де Шарлюса у п'ятах похололо, наче в провінціала на вуличному переході; а як сягнути по порівнянню не таке блюзнірське, як мотив капітелів у притворі старої кульвільської церкви, то голоси молодих службовок повторювали тихіше, але невтомно розпорядження звідниці, як учні псалмодіють молитви в лункій тиші сільського храму. Пан де Шарлюс спершу наполоханий так, що навіть надворі тремтів, як би його не почув Морель з вікна, трохи утишив свій дриж тут, на цих безконечних сходах, розуміючи, що з номерів годі щось побачити. Врешті настав край його хресним мукам, він зустрівся з панною Ноемі і та пообіцяла сховати його та Жюп'єна, але спочатку притулила їх у пишному перському салоні, звідки не було видно нічогісінько. Вона сказала, що Морель зажадав оранжади і що тільки-но йому подадуть, обох гостей проведуть до салону з прозорими стінами. Її вже кликано, і панна Ноемі, як у казці, пообіцяла їм, що пришле їм «розумненьку дамулю» і та про них подбає. А її саму вже кличуть. «Розумненька дамуля» мала на собі перський пеньюар і збиралася його скинути. Пан де Шарлюс попросив її не турбуватися, тоді вона звеліла подати шампану — сорок франків пляшка. Під цей час Морель уже був із принцом Германтським, але вдавав, ніби переплутав номери, зайшов туди, де були дві жінки, і ці жінки поквапилися залишити двох чоловіків на самоті. Пан де Шарлюс нічого про це не знав, проте лаявся, кидався рвати всі двері, послав по панну Ноемі, а та, зачувши, що «розумненька дамуля» переказує баронові про Мореля не те, що вона сама встигла повідомити Жюп'єнові, нагнала її і скоро прислала, замість «розумненької дамулі», «миленьку дамулю» — та нічого не могла сказати про Мореля, зате розповіла, на яку широку стопу поставлено цей дім, і теж веліла принести шампану. Барон,

запінившись, знов викликав панну Ноемі, але та сказала: «Так, справа трохи затяглася, дами позують, а він ні за холодну воду не береться». Нарешті баронові нахвалки й погрози подіяли, і панна Ноемі пообіцяла, що їм залишається чекати не більше як п'ять хвилин, а потім із сердитою міною пішла собі. Ці п'ять хвилин тривали цілу годину, і лише потім Ноемі нишком підвела розлюченого барона і доведеного до розпуки Жюп'ена до прочинених дверей. «Тут вам буде все добре видно, — сказала вона. — Зрештою зараз нічого надто цікавого нема, він із трьома дамами, розповідає про своє полкове життя-буття». Нарешті барон міг бодай щось розгледіти крізь шпару і в свічадах. Аж це він несамохіть припав до стіни — його взяв великий жах. Перед ним справді був Морель, але, ніби на нього впливали поганська ворожба і чорнокнижжя, то була радше Морелева тінь, Морелева мумія, не Морель, воскреслий, як Лазар, а якась Морелева подоба, Морелева мара, Морелів дух, Морель-упир, викликаний до цих покоїв (де на стінах і на канапах — скрізь рясніли чорнок-нижницькі годла), — таким Морель сидів за кілька метрів від пана де Шарлюса, повернувшись до нього у профіль. Мов у небіжчика, Морелеве обличчя було як біль біле; серед цих жінок, з якими він мав жирувати напропале, пополотнілий, скам'янілий, він закоцюб у штучному безрухові; він намагався послати руку до келиха шампанського, поставленого перед ним, щоб випити його, але рука його безсило опадала. В цьому видовищі було щось химерне, як у релігії, яка вірить у безсмертну душу і водночас визнає й небуття. Жінки закидали Мореля запитаннями. «Ну от бачите, — шепнула Ноемі баронові, — вони розпитують про його полкове життя, втішно, еге ж? — Ноемі засміялася. — Ви задоволені? Він спокійний, правда?» — спитала вона так, ніби йшлося про мертвого. Жінки розпитували Мореля й далі, але геть безживний Морель не мав сили відповідати. Дива повернення мови не відбулося. Пан де Шарлюс уже не вагався, він зрозумів усе: чи то Жюп'ен сплохував у переговорах, чи тут виявилася незборима сила довірених секретів, яка неминуче призводить до їхнього розголошення, чи тут зробили своє жіноча нескромність чи страх перед поліцією, у кожному разі Мореля попереджено, що два пани брязнули капшуком, щоб заскочити його, принца Германтсько-го устигли вивести, перетворивши його товариство на товариство трьох жінок, а горопашного Мореля, отерплого зо страху, посадили так, що

пан де Шарлюс бачив його зле, а сам він, стероризований, безголосий, не сміючи взяти келих із побоювання впустити його, бачив дуже добре барона.

Ця історія вилізла боком і принцові Германтському. Принца випровадили, щоб його не бачив пан де Шарлюс, і таке безталання розлютило його, бо йому все було невтямки, хто йому переба-ранчав, і він ублагав Мореля, так і не назвавшись, прийти до нього на зустріч до маленької вілли, яку він найняв і де, хоча збирався пробути там недовго, вірний звичці маніяка, яку ми вже бачили у маркизи де Вільпарізіс, скрізь понатикував — так у домі за-тишніше, — різних сімейних реліквій. Аж це назавтра Морель, щохвилі озираючись, тремтячи зі страху, що пан де Шарлюс чатує на нього, зайшов до вілли, не виявивши жодного підозрілого перехожого. Лакей провів його нагору в салон і сказав, що піде доповісти панові (його господар заборонив називати принцове ім'я, остерігаючись збудити підозру). Зоставшись на самоті, Морель збирався перевірити у дзеркалі, чи добре в нього збита чубайка, аж це йому здалося, ніби він галюцинує. Знайомі скрипалеві фотографії на коминку, бо він бачив їх у пана де Шарлюса,

— фотографії принцеси Германської, маркизи де Вільпарізіс, дукіні Люксембурзької, — поставили його правцем. Оподаль стояла світлина самого пана де Шарлюса. Барон нібито вп'явся в Мореля дивним, нерухожим поглядом. Очунявшись від остовпіння, нажаханий Морель, уже не сумніваючись, що це пастка, куди пан де Шарлюс заманив його, щоб випробувати його вірність, сторчма скотився зі сходів, вискочив з вілли й побіг у собачу ристь. Коли принц Германтський (змусивши пождати свого випадкового знайомого, скільки заведено, вряди-годи питаючи себе, чи не допустився він необережності, чи безпечний цей тип) вступив до вітальні, там не було нікого. Разом із лакеєм, побоюючись нальоту, з револьвером у руці, він обійшов увесь домок, усі закамарки саду, погріб, — усе було марно, гість, у чийй присутності він був певен, як у воду впав. Наступного тижня він здибав його не раз. І щоразу Морель, цей небезпечний суб'єкт, брав ноги на плечі, ніби принц був для нього ще небезпечніший. Захряснувши у своїх підозрах, Морель так і не зумів позбутися їх; і навіть у Парижі, ледве вгледівши принца, давав дмухача. Отак було порятовано пана де Шарлюса від зради, яка

доводила його до розпуки, і так за нього помстилася доля, хоча він на це ніколи не сподівався, а головне, не знав, яким побитом її dokonано.

Та ось спогади про цю анекдотичну пригоду поступаються місцем перед іншими, бо потяг повзе по-черепащачому все далі, висаджуючи чи підбираючи пасажирів на наступних станціях.

У Гратвасті іноді підсідав П'єр де Усвид, граф де Кресі (його величали тільки графом де Кресі). Він повертався від сестри, яка там мешкала. Був то зубожілий, але дуже достойний шляхтич, з яким я познайомився у Камбремерів, хоча він мало приятелював з ними. Він нидів, біду бідував і так охоче зголошувався викурити сигару або «закропити душу», що в мене повелося, коли я не бачився з Альбертиною, запрошувати його до Бальбека. Дуже дотепний, проречистий, геть білоголовий, з гарними блакитними очима, він неохоче й украй стримано гомонів про вигоди великопанського життя, яким він, мабуть, колись жив, а також про родовід. Коли я запитав його, що вирізьблено на його перстенику, він відповів зі скромним усміхом: «Кетяг ще не дорілого винограду». І додав, ніби смакуючи: «Наш герб — кетяг зеленого винограду — має символічне значення: адже моє прізвище Усвид; стебло і листя — надзелень, усвид». Однак мені здається, що якби я почастивав його в Бальбеку лише квасним вином, він би зажурився. Він любив найдорожчі вина, либонь, через те, що злидарював, через те, що знав, який він збезталанений, через те, що мав до них уподобу, а може, тому, що був винопивця. І коли я кликав його обідати до Бальбека, він вибирав меню як знавець свого діла, їв як не в себе, а ще більше пив, наказуючи подавати одні вина, а інші ставити в лід. Перед обідом і по обіді він називав рік і номер портвейну чи коньяку так само, як назвав би рік установаження маркізату, крім нього, мало кому відомого.

Улюбленець Еме, я поривав його, влаштовуючи ці вишукані обіди, і він гукав гарсонам: «Мерщій, накрійте двадцять п'ятий столик!», і в нього навіть виходило при цьому «не накрійте», а «накрійте мені», боцімто столик він замовляв для себе. Метрдотель говорив не зовсім так, як говорять старші кельнери, просто кельнери, посильні тощо, отож потому, як я просив рахунок, Еме казав нашому подавальникові, заспокійливо махаючи рукою, немов укоськуючи коня, ладного заїсти вудила : «Не лізьте нахрапом (з рахунком), легше, легенько». Коли ж гарсон рушав з «облічкою» в руці до нашого столика, Еме,

побоюючись, що той не надто точно спевнить його вказівку, озивав його: «Стривайте! Я підрахую сам». А коли я просив його не турбуватися, він заперечував: «Я маю таку засаду, як це мовлять по-простацькому, — не обкручувати гостя». А директор, зауваживши, що мій гість завжди в однаковій приношеній і скромній парі (а проте ніхто б не зумів убраться так шиковно, чисто тобі бальзаківський чепурун, якби він мав кошти), обмежувався тим, що з пошани до мене лише здалеку позирав, чи все гаразд, і наказував очима підкласти щось під ніжку столика, щоб він не хитався. Це не означало, що він не вмів закасувати рукавів, як інші, хоча й приховував, що почав кар'єру мийником посуду. Лише виняткові обставини приневолити його одного разу покряти гиндички. Мене тоді не було в ресторані, але, як дізнався я потім, він проробляв це з величчю жерця, оточений, на поважній відстані від шинквасу, гуртом гарсонів, які прагнули не так повчитися, як помозолити очі зверхни-кові, показуючи на своєму обличчі блаженний вираз захвату. Хоч як намагалися вони витрішки продавати, жрець (повільно вгороджуючи ножаку в жертву й не відриваючись від свого священнодійства, ніби воно мало принести йому якусь ворожбу) їх не помічав. Жрець навіть не зауважив, що мене в залі нема. Дізнав-шись про це, він ударив руками об поли. «Ви справді не бачили, як я краяв гиндички?» Я відповів, що позаяк я ще не бачив Рима, Венеції, Сієни, Прадо, Дрезденської галереї, Індії, Сари у «Федрі», то мені залишається тільки скоритися долі, й оце я дото-чу до цього списку ще й його хист краяв гиндички. До нього, мабуть, дійшло тільки порівняння з драматичною штукою (з Сариною грою у «Федрі»), бо він чув від мене, що на гапа-виставах Коклен-старший завжди зголошувався зіграти малесеньку роль, роль безмовного чи майже безмовного статиста. «Все одно, — озвався він, — мені за вас прикро. Коли-то я краяв знову! Для цього треба чекати на якусь подію, хоча б на війну». (Власне, довелося чекати на замирення.) Відтоді календар змінився, лічба велася так: «Це було другого дня потому, як я сам краяв гиндички». «Це було якраз за тиждень потому, як директор сам краяв гиндички». Отож-бо це патрання правило, як Різдво Христове або Гадж-ра, за вихідний пункт для літочислення окремішнього, але не розпростореного серед людей і не закріпленого.

Найбільше граф де Кресі побивався тим, що він уже не мав коней, ані смачного столу, і мусив тертися між людьми, здатними думати, що

Камбремери і Германти одними миром мазані. Коли він побачив, що мені відомо, що Легранден, який вимагав, аби його величали Легранден де Мезегліз, не має на те жодного права, то, збаламучений ще й вином, зрадив великою радістю. Сестра його казала мені порозуміло: «Для мого брата це таке щастя — побалакати з вами!» Він і справді воскреснув душею потому, як знайшов когось, свідомого мізерії Камбремерів та величі Германтів, когось, для кого існував соціальний Усесвіт. Так потому, як на земному крузі пішли б з димом усі книгосховища й усе захопила б до своїх рук геть-то темна раса, якийсь старий латиніста відзискав би дух і віру в життя, чуючи, як хтось цитує Гораціїв вірш. І коли граф де Кресі, висідаючи з вагона, питав мене: «А коли ж ми з вами пощиримо?» — то в ньому озивалося не лише лакомство чужоїда, не тільки гурманство ерудита, а й те, що баль-бецькі трапези були для нього нагодою погомоніти на цікаві для нього теми, теми, на які він не мав із ким погомоніти, — ці учти стали для нього тим самим, чим для бібліофілів є смаковиті обіди, на яких у певні дні зустрічається у клубі їхнє товариство. Ніколи не хвалячися своєю вельможністю, граф де Кресі приховав від мене, що він великопанського ложа — пересаджений на французький ґрунт пагін англійського коліна, що носить титул Кресі. Дізнавшись, що він щирий Кресі, я розповів йому, що сес-трениця дукині Германської зашлюбила американця Чарлза Кресі, але припустив, що той не має з ним нічого спільного. «Нічого, — притакнув він. — Так само, як не маю я нічого спільного (хоча мій рід, зрештою, не такий славетний, як сила-си-ленна американців, усі оті Монтгомері, Беррі, Чаудоси або Капе-ли) з родом Пемброка, Букінгема, Есекса чи дука Беррійського». Не раз мене поривало розважити його розповіддю про моє знайомство з пані Сванн, яка була колись відома як кокотка Одетта де Кресі; але, хоча дука Алансонського нітрохи не вражало, коли з ним говорили про Емільєна д'Апансона, я відчував, що ще не досить близький із графом де Кресі й наразі ще не можу собі дозволити таких жартів. «Він із вельможного панства, — якось сказав мені пан де Монсюрван. — Він одноколійного роду з Сейлорами». І додав, що на його старезному замку під Енкарвілем, замку нині напівзруйнованому, бо хоча пан де Кресі з дуже багатой родини, але так зубожів, що вже не в змозі його відбудувати, досі красується давезне гасло його роду. Я вважав, що це гасло чудове, хоч би до якого часу воно належало: до часів драпіжних

хижаків, які змостили там собі кубельце й вилетіли звідти по здобич, чи до сьогодні, до часів занепаду, до очікування грядущої смерти в цьому підмарному й дикому відлюдді. Власне, у цьому подвійному сенсі ім'я Сейлор перегукується з гаслом: «Мені не знаний час».

Ув Ерменонвілі іноді підсідав пан де Козяр, чиє прізвище, як сказав нам Брішо, так само, як і прізвище монсеньйора де Козе-няка, пішло від «кози». Він доводився родичем Камбремерам, і з цієї рації, викривлено уявляючи собі аристократизм, вони зчаста кликали його до Фетерна, але тільки коли в них не збиралося блискуче товариство. Живучи цілий рік у Босолеї, пан де Козеняк ходив у куди дрімучіших провінціалах. Коли він проводив кілька тижнів у Парижі, то не гаяв жодного дня, аби якнайбільше «встигнути подивитися», а «встигав» він так багато, що в голові його виникала завірюха, і він іноді не міг згадати, бачив він якусь виставу чи ні. Проте ця плутанина траплялася рідко, бо, як усі ті, хто наїздив до столиці не часто, він знав події паризького життя до цяти. Він радив мені сходити на ту чи іншу новинку («Це варто подивитися»), а сам ішов на неї лише задля того, щоб добре перебути вечір, а що вона справді могла стати новим явищем у театральній історії, було йому невгадно, бо якогось естетичного підходу йому геть бракувало. Горнучи все в одну купу, він казав нам: «Ми ходили до Комічної Опери, але нам не повелось. Вистава називається «Пелеас і Мелісанда». Нецікаво. Пер'є гарний, як завше, але ліпше його побачити в чомусь іншому. Зате в Жімназ грають «Кастелянку». Ми ходили двічі; неодмінно підіть, це варто подивитися. А як грають! У ній виступають і Фреваль, і Марі Маньє, і Барон-син». І він перерахував імена акторів, яких я зроду не чув, але не додав до цих імен «пан», «пані» чи «мадемуазель», як учинив би дук Германтський, який мовив одним і тим самим церемонно-зневажливим тоном про «пісеньки мадемуазель Іветти Гільбер» і про «досліди пана Шарко». Пан де Козяр вимовляв імена інакше: він казав — Корналя і Догелі, як казав би — Вольтер і Монтеस्क'є. Бо в нього над великопанською звичкою дивитися на акторів звисока, як на все паризьке, брала гору хіть провінціала показати, що він тут як у себе вдома.

По першому обіді в Ла-Распельєр укупі з «молодим панством», як усі називали в Фетерні Камбремерів, хоча і він, і вона були далеко вже не перволітки, я дістав листа і зразу впізнав руку, яку відрізниш серед

тисяч, руку старої маркізи. Вона писала: «Привезіть свою кузину, чарівну — гожу — милу. Це буде для нас правдиве щастя — приємність»; беззастережна певність, з якою вона підміняла висхідну лінію, якої міг би сподіватися адресат, нисхідною, зрештою змусила мене змінити свою думку про ці димінуендо: я бачив у них ті самі браваду і несмак, тільки що виявлені з-світська, які змушували Сент-Бева перекручувати всякий усталений словолад, спотворювати всі звичні вирази. В епістолярному стилі маркізи де Камбремер, мабуть, сплелися манери двох різних письменників, причому друга вимагала, щоб маркіза спокутувала банальність численних епітетів нисхідною гамою й уникала завершеності фінальних акордів. Натомість я був схильний бачити у цьому «ступенюванні навпаки» вже не рафінованість, як тоді, коли воно було справою рук маркізи-вдови, а неоковирність, як було щоразу, коли ним послуговувався її син чи її кузини. Бо у всій їхній родині, навіть серед далеких родичів, унаслідок побожного наслідування тітки Зелії, свято шанувалося правило трьох епітетів, так само, як і звичка у пориві екстазу зупинятися і зводити подих на середині фрази. Це наслідування ввійшло їм у плоть і кров, і коли мале дівча в ранньому дитинстві уривало свою мову, щоб проковтнути слину, про неї казано: «Це в неї від тітки Зелії»; всі були певні, що і в неї на губі посіється вус, і давали собі слово розвивати її музичні здібності.

Стосунки Камбремерів із пані Вердюрен небавом стали гірші, як зі мною, і то з багатьох причин. Камбремери збиралися покликати її до себе. «Молода» маркіза казала мені через губу: «Я не бачу, чому б нам не запросити цієї жінки, на селі можна бачитися з ким заманеться, це ні до чого не зобов'язує». Та хоч вони по суті були готові це вчинити, проте радилася зі мною й далі, як їм здійснити свій замір. Оскільки вони запросили нас із Альбертиною, разом із приятелями Сен-Лу, місцевими аристократами, власниками Гурвільського замку (людьми значнішими, ніж нормандські вишкребки, до яких пані Вердюрен, хоча цього й не показувала, була дуже ласа), я порадив Камбремерам запросити ще й Принципалку. Проте панство з Фетерна, чи то побоюючись (таке-бо було несміливе) не догодити своїм шляхетним приятелям, чи то лякаючись (вони були дуже наївні), що Вердюрени збудуться з людьми, не приналежними до інтелектуального середовища, чи то, нарешті, через те, що воно (засмоктане рутинною й збагачене досвідом) не зважувалося змішувати різні жанри, щоб часом «не набрати в халяви», — заявило, що це якось не в'яжеться між собою, що збереться надто «строката» публіка і що краще приберегти пані Вердюрен (яку можна запросити з усім її маленьким гуртом) до іншого разу. А на найближче прийняття — великопанське з Роберовими приятелями — воно з усього «ядерця» покликала тільки Мореля, щоб той розповів панові де Шар-люсу, яке блискуче товариство вони гостять, а ще сподіваючись, що музика потішить гостей, бо його попросять взяти з собою скрипку. Запрошено ще й Коттара, бо маркіз де Камбремер заявив, що професор завжди в доброму настрої і на обідах «шутку-ючи пита, шуткуючи відповіда», та й незле бути з лікарем у добрих стосунках — усі ми під Богом ходимо. Але професора покликано самого, мовляв, «обійдемося без баботи». Пані Вердюрен розсатаніла, дізнавшись, що її не запрошено на обід у «тісному колі» до Фетерна, тимчасом як двох із її громадки все ж запрошено. Першим докторовим відрухом було прийняти запрошення, проте пані Вердюрен продиктувала йому горду листовну відмову: «Ми обідаємо сьогодні в пані Вердюрен» — множина мала провчити Камбремерів і показати їм, що Коттара не відчахнути від його половини. А Мореля пані Вердюрен не довелося підбивати на негречність, бо він сам обрав таку поведінку, і то ось чому. Щодо розваг, то тут він, на горе баронові, виявляв цілковиту незалежність,

але ми вже бачили, що в інших царицях пан де Шарлюс впливав на нього куди більше, що барон розширив Морелеві знання в музиці й ушляхетнив його віртуозний стиль. Проте був то ще — принаймні в цей момент нашої оповіді — єдино вплив. Натомість був такий терен, де кожне слово пана де Шарлюса Морель сліпо брав на віру й слухався його. Сліпо й безвиможно, бо наука пана де Шарлюса була не тільки хибна — якби вона навіть могла чимось прислужитися великому панові, то, коли її дослівно дотримувався Морель, вона робилася просто кумедна. Сфера, де Морель тягнувся, як нитка за голкою, за своїм напутником, було великосвітське товариство. До знайомства з паном де Шарлюсом скрипаль не мав ані найменшого уявлення про світ і повірив тій зарозумілій і замашній схемі, яку накреслив для нього барон. «Є лишень кілька давезних родів, — сказав йому пан де Шарлюс, — передусім Германти, вони спокривнені чотирнадцятьма шлюбами з королівським домом французьким, і особливо це почесно для королівського дому, бо саме Альдонс Германтський, а не Людовік Гладкий, його єдиноутробний, але молодший брат, мав би сісти на престол французький. За Людовіка Чотирнадцятого ми носили жалобу по старшому братові короля, бо його бабуся була і нашою бабусею. Куди нижче від Германтів стоїть рід Ла Тремуй, нащадків королів неаполітанських і графів де Пуатьє; д'Юзеси — рід не такий-то вже й старезний, але дав найперших перів; Люїни — недавнього коліна, зате вони уклали пишні шлюби; далі йдуть Шуазелі, Аркури, Ларошфуко. Додайте ще Но-айлів; граф Тулузький, Монтеск'ю, Кастелани не рахуються; і, якщо пам'ять мене не підводить, оце і все. Щодо всіх цих їхмостів панів, як-от Камбремер чи Мамтебедесь, то немає жодної різниці поміж нами і останнім джурою з вашого полку. Що цюрити у графині Кака, що какати у баронеси Піпі — один чорт; знеславиш себе і візьмеш задрипану підтирку за клозетний папір. Яка гидота, тьху!» З пієтетом вислухавши цю лекцію з історії, дещо схематичну, Морель судив тепер про все, ніби сам був Германт, і тільки й чекав нагоди спіткатися з псевдо-Ла Тур д'Овернами, аби погордливим ручканням дати відчутти їм, що вони ніщо для нього. Щодо Камбремерів, то саме набігла нагода, коли він міг нарешті показати їм, що вони — «найостанніші з джур у його полку». Він не відповів на їхнє запрошення і тільки за годину перед обідом, у захваті, що чинить, як принц королівської крові, ударив вибачну телеграму. Важко собі

уявити, наскільки пан де Шарлюс був навзагал незносний, дріб'язковий і навіть, попри всю його дотепність, дурний, коли, виявлялися лихі сторони його вдачі. Власне, його можна було вважати за причинного. Зрештою, хто не помічав такого факту: якщо дуже розумні, але нервові чоловіки й жінки щасливі, спокійні, якщо довкілля їх не дратує, то їхня висока душа аж світиться, а їхніми устами промовляє сама істина. Та ось мігрень, якась ураза самолюбства — і все геть міняється. їхній ясний розум стає жовчним, оприскливим, тісним, у голосі озиваються злісні, недовірливі, нещирі нотки, люди ніби зумисне поведуться так, щоб справити найгірше враження.

Камбремери глибоко образилися, як на те й інші інциденти зіпсували їхні взаємини з кланчиком. Якось ми — Коттари, Шарлюс, Брішо, Морель і я — поверталися після обіду в Ла-Рас-пельєр, а Камбремери, які снідали у своїх амбувільських приятелів, виявилися нашими подорожанами. «Ви так кохаєте Бальзака, так легко розпізнаєте його героїв серед сучасників, — озвавсь я до пана де Шарлюса, — чи не здається вам, що Камбре-мери зійшли зі сторінок «Сцен провінційного життя»! Проте пан де Шарлюс, нібито він був їхнім приятелем і я вразив його своєю реплікою, урвав мене: «Для такого порівняння у вас лише одна підстава: і там і там дружина розумніша від мужа», — сухо кинув він. «Та я зовсім не хотів сказати, що вона Муза з загумінку чи пані де Баржетон, хоча...» Пан де Шарлюс ще раз перебив мене: «Ви краще порівняйте її з пані де Морсоф». На наступній станції зійшов Брішо. «Ми ж вам раз у раз подавали знаки, нестерпна ви' людина!» — «А навіщо?» — «Ет! Хіба ви досі не помітили, що Брішо сохне по маркізі де Камбремер?» З міни Коттарів і Чарлі я збагнув, що в «ядерці» щодо цього не залишалось жодного сумніву. Спершу я подумав, що вони пащекують. «Атож, хіба ви не зауважили, як він знікотив, коли ви згадали про неї?»

— тягнув пан де Шарлюс. Він любив давати наздогад, що він зуби з'їв на жінках, і говорив про почуття, які будять жінки, цілком органічно, ніби сам переживав їх не раз і не два. Але якийсь двозначний патріархальний тон, якого він прибирав у розмові з молодиками — попри його захоплення Морелем — зраджував його, коли він корчив із себе досвідченого бабодура. «Ох, ці діти! — промовив він пискучим, солодкавим голосом і з притиском. — Усе їм

треба розжовувати, вони невинятка, як новонароджені, вони не бачать, що чоловік закоханий у жінку. У ваших літах я був куди сибірнішим хлопцем», — додав барон, бо любив увертати жаргонові слівця, може, тому, що вони подобалися йому, а може, щоб не показати, утримуючись від них, що він лигається з тими, у кого вони на устах. Через кілька днів я мусив здатися перед очевидністю і визнати, що Брішо закоханий у маркізу. На своє нещастя, він бував на її сніданках. Пані Вердюрен вважала, що пора за полу його смикнути. Вона гадала, що втручання корисне для політика «ядерця», до того ж почала кохатися в усяких з'ясуваннях і драмах, як знічев'я у них кохаються многі і в аристократичному, і в буржуазному світі. В Ла-Распельєр усе закипіло, коли там помічено, як пані Вердюрен пропадала цілу годину з Брішо, а вона, як з'ясувалося потім, втокмачувала йому в цей час, що маркіза де Камбремер кпить собі з нього, що він осудовисько людське в її салоні, що він ганьбить свій сивий волос і компрометує своє становище в педагогічній науці. Вона навіть ніжними словами згадала пралю, з якою він жив у Парижі, та їхню маленьку донечку. Вона перемогла; Брішо перестав їздити до Фетерна, але так побивався, що два дні по цій розмові за нього боялися, як би він не втратив зору остаточно; принаймні його здоров'я підупало і потім він уже так і не оклигав. Тим часом Камбремери, угнівившись на Мореля, навмисне запросили пана де Шарлюса без нього. Не діставши відповіді від барона, вони злякалися, чи не дали маху, і, вважаючи, що лихопомність — поганий радця, зрештою, написали запізніле запрошення Морелеві — це приниження викликало у пана де Шарлюса вдоволений усміх, указуючи на його владу. «Відпишіть від нас обох, що я приймаю запрошення», — сказав барон Морелеві. У Фетерні всі зібралися перед обідом у великій вітальні. Насправді Камбремери влаштували цей обід для виквіту вищого товариства в особі подружжя Фере. Проте вони так боялися чимось не догодити панові де Шарлюсу, що, хоча їх звів із Фере пан де Козеняк, маркізу де Камбремер обсипало жаром, коли в день кликаного обіду до Фетерна заявився пан де Козеняк. Камбремери заходилися вигадувати всякі приводи, щоб мерщій спровадити його до Басолею, але не встигли, бо у дворі він зіткнувся з Фере, і вони були незгірш обурені його баніцією, як він сам був нею засоромлений. Але Камбремери рвалися будь-що розвести пана де Шарлюса з паном де Козеняком: вони вважали його за провінціала за

тими відтінками, на які в родині не зважають, але за які перед чужими сором, хоча саме чужі

— єдині, хто їх не помічає. Та неприємно показувати кривих, які zostалися такими самими, тоді як ви попрацювали над собою. Про панство Фере можна було сказати, що це люди «комільфо». В очах тих, хто так їх називав, звісно, і Германти, і Рогани, і багато інших теж були люди «комільфо», але їхні імена промовляли самі за себе. Не всі, правда, знали про високе коліно матері пані Фере та про те, що панство Фере обертається в дуже замкнутому колі, тож, коли з Фере когось, знайомили, потім неодмінно пояснювали, що серед «вершків» «нема як вони». Чи не ця невідомість імени викликала у Фере зарозуміле цурання? Так чи інакше, а Фере не бували навіть у тих, із ким водилися б Ла Тре-муї. Треба було вибитися в королеви надмор'я, як маркіза де Камбремер у Ла-Манші, щоб Фере щороку одвідували її підвечірки. Камбремери запросили їх на обід і дуже сподівалися, що пан де Шарлюс справить на них сильне враження. У розмові з нами вони шепнули, що він у списку гостей. З бароном, як виявилось, пані Фере не була знайома. Маркіза де Камбремер дуже зраділа, і на її личку блискав усміх хеміка, який уперше пробує злучити два дуже важливі елементи. Двері відчинились, і маркіза де Камбремер мало не зомліла: вона побачила одного Мореля. Мов той урядовець для особливих доручень, посланий міністром на перепросини чи мов морганічна малжонка, яка висловлює жаль від імени заслаблого принца (так зазвичай чинила пані де Кленшан, яка сповіщала про хворобу дука Омальського), Морель недбало кинув: «Барон не приїде. Йому нездужається, я принаймні так думаю... бо на цьому тижні ми з ним не бачилися», — останніми своїми словами геть добивши маркізу де Камбремер, бо вона саме сказала панству Фере, що Морель із паном де Шарлюсом не-розлий-вода. Камбремери вдали, ніби баронова відсутність для їхнього зібрання добро, і за плечима Морелевими казали гостям: «Обійдемося без нього, еге ж? Так буде ще веселіше». Але вони лютилися в душі, покладали гріх на інтриганку пані Вердюрен і, зрештою, віддали віть за віть: коли пані Вердюрен покликала їх до Ла-Распельср, маркіз де Камбремер, неспроможний відмовитися від утіхи знов оглянути свій дім і опинитися в гуртику, приїхав, але сам-один, кажучи, що маркіза в розпачі, бо лікар заборонив їй виходити надвір. Цією своєю напіввідсутністю

Камбремери гадали пришколити пана де Шарлюса і водночас показати Вердюренам, що з ними вони шануються, скільки треба: так колись принцеси королівської крові проводжали дукинй, але тільки до середини суміжних палат. Через кілька тижнів стосунки між ними геть зіпсувалися. Маркіз де Камбремер намагався розтлумачити мені що й до чого: «Признаюся, що в нас із бароном де Шарлюсом усе не так просто. Він затятий дрейфусар». — «Невже?» — «Повірте на слово... У кожному разі його кузен принц Германтський, — дрейфусар усім відомий, а взагалі дрей-фусарство закидають їм обом. Мої родичі маються на острозі. Я водитися з такими людьми не можу, довелося б розцуратися зі всією ріднею». — «Але як принц Германтський дрейфусар, то все складається якнайліпше, — озвалася маркіза де Камбремер, — подекують, ніби Сен-Лу жениться з його сестреницею, а він же теж дрейфусар». — «Ясочко! Як вам язик повертається мовити про Сен-Лу, про нашого коханого Сен-Лу, що й він дрейфусар? Не можна ж так легковажно туза на спину ліпити, — промовив маркіз де Камбремер. — Як ці ваші слова сприймуть у війську?»

— «Колись він ходив у дрейфусарах, а тепер — ні, — сказав я маркізі де Камбремер. — Що ж до його одруження з мадемуазель де Германт-Брасак, то це ще вилами по воді писано». — «Про це тільки й розмов, але вам знати краще». — «Та він-бо сам признався мені, що він дрейфусар! — гукнула маркіза де Камбремер. — Зрештою, йому можна вибачити, Германти наполовину німці». — «Ви цілком могли б так сказати про Германтів із вулиці Варен, — заперечив Канкан. — Проте Сен-Лу — це інша пара чобіт. Ну й хай уся його рідня з німців! Його батько над усе цінував свій титул французького магната, сімдесят першого року знов став під рушницю і поліг героєм на війні. Ось за це я голову собі дам відрубати, але не треба перегинати палицю ні в той, ні в той бік. *In medio...virtus*^[44]... Забув! Цей вислів часто наводить доктор Кот-тар. От уже хто по слово до батька не бігає! Вам би слід мати напхваті малого Ляруса». Аби більше не розводитися про римську цитату й урвати балачку про Сен-Лу, щодо якого вона, на мужеву думку, допустилася нетактовности, маркіза де Камбремер знов напнула мокрим рядом Принципалку — вона вважала, що сварка з Вердюренами вимагає ще докладніших пояснень. «Ми залюбки здали пані Вердюрен Ла-Распельєр, — сказала маркіза. — Але вона чомусь уявила, що вкупі з домом і з усім, чим вона зуміла заволодіти, як от

лужок, старосвітське покриття і все, чого не передбачено в контракті, до неї перейдуть і права на тіснішу приязнь із нами. Але ж це зовсім різні речі. Наша похибка була в тім, що залагоджували справу не через управителя і не через контору. У Фе-терні в нас без церемоній. Але я уявляю собі міну моєї тітки де Ш'нувіль, якби на мій «журфікс» припхалася матуся Вердюрен зі своїми патлами. Пан де Шарлюс, звичайно, водиться з людьми «комільфо», але і з особами темними». Я спитав, кого вона має на увазі. Приперта до стіни, маркіза де Камбремер, зрештою, сказала: «Подейкують, ніби він утримує якогось пана Моро, Моріля, Морю, — точно не пам'ятаю. Само собою зрозуміло, що це не має ніякого стосунку до скрипаля Мореля, — додала вона, за-шарівшись. — Коли я з'ясувала собі, що пані Вердюрен уявила, ніби вона, найнявши у нас віллу в Ла-Манші, має право візитувати мене в Парижі, я побачила, що пора їй коси обскубти».

Попри сварку з Принципалкою, Камбремери підтримували добрі взаємини з «вірними», на станціях вони охоче підсідали до нашого вагона. Під'їжджаючи до Дувіля, Альбертина востаннє діставала люстерко, іноді міняла рукавички чи скидала брилика і черепаховим гребінцем (мій презент), який вона втикала собі в волосся, чепурила кучерики, збивала пуклі, а як треба було, то вище заколювала шин'йон над пасмами, що рівними хвилями спадали на карк. Сівши у повози, ми перестали усвідомлювати, де ми; дороги були темні; як колеса туркотіли дужче, ми здогадувалися, що їдемо селом, і сподівалися, що вже на місці, аж це знов опинялися в чистому полі; ми чули далекі дзвони, забували, що ми у смокінгах, і дрімали, аж це розлоги мороку, які через пригоди, супутні в поїзді залізницею, і через неблизький світ наче переносили нас у глуху пізню добу, майже напівдорозі до Парижа нараз уривалися, коляса шурхала по ріні, вказуючи, що ми в'їжджаємо до парку, спалахувала вогнями, впускаючи нас у світське життя, вітальня, відтак їдальня, і ми аж скидалися, чуючи, що б'є восьма, тимчасом як нам уявлялася мало не північ, а потім бачили, як фращникам і декольтованим дамам подають страви, підливають тонкі вина, і задивлялися на весь цей пишний обід, майже столичний, з тією хіба різницею, що тут його оперізувала подвійна бинда темряви й таємниці, зіткана вечірніми сільськими і морськими годинами прибуття і відбуття, які, використовувані світовцями в такий спосіб,

втрачали свою початкову велич. Справді-бо, від'їзд відривав нас від блискучої пишноти вітальні, змушував одразу забувати про неї і міняти вітальню на повози, причому я намагався сісти вкупі з Альбертиною, не бажаючи залишати мою приятельку на самоті з гостями, зчаста ж і з іншої причини, а саме: ми могли багато чого собі дозволити в темному повозі, а поштовхи на узвозах виправдовували б наші тісні обійми, якби нас раптово осяяв промінь світла. Коли маркіз де Камбремер ще не розбив глека з Вердюренами, він раз у раз питав мене: «Вам не здається, що ця мла знову викличе у вас ядуху? Сестра мала вранці важкий напад. А, ви теж? — питав він удоволено. — Я розповім їй про це ще сьогодні. Я знаю, що по моєму поверненні вона неодмінно спитає, чи давно у вас була ядуха». Адже він знімав мову про мою астму лише на те, щоб перейти до сестриної астми, і розпитував мене докладно про особливості моєї хвороби, намагаючись з'ясувати, чим відрізняється моя недуга від сестриної. А проте, попри відмінності, сестрина астма заслуговувала в його очах на більшу увагу, він не міг повірити, щоб засоби, приписувані їй, не допомагали мені, і злився на мене, що я відмовляюся їх заживати, бо зректися думки накинути комусь свій курс лікування буває не легше, ніж тамтому іншому зважитися на нього пристати. «Зрештою, що це я таке кажу, я невіглас, коли перед вами цілий аеропаг ув одній особі — у нього розуму на трьох стане. Якої думки про це професор Коттар?»

Зрештою я відвідав маркізу іншим разом, бо вона сказала комусь, що моя кузина якось негарно поводить, і я хотів з'ясувати, як розуміти маркізині слова. Спершу вона затялася, але потім таки призналася, що мовила про іншу особу, яку вона, здається, бачила з моєю кузиною. Її імени вона не знає, але, якщо не помиляється, це банкірова дружина Ліна, Лінета, Лізета, Лія чи щось у цьому дусі. Мені спало, що «банкірову дружину» вона вигадала, аби збити мене зі сліду. Я поклав собі з'ясувати цю справу в Альбертини. Але я волів удати, ніби мені все відомо, ніж проводити допит. Адже Альбертина не признається або так вимовить «нні», що звук «н» зраджував би надто велике вагання, а «і» звучало б надто тріумфально. Альбертина зроду не згадувала про несприятливі для неї факти, а наводила зовсім інші, які, проте, можна було витлумачити єдино тамтими першими, бо істина — це радше вловлюваний нами струм, який незримо мкне від того, про що нам говорять, аніж самі слова. Так, коли я доводив

Альбер-тині, що жінка, з якою вона познайомилась у Віші, — ледащиця, вона присяглася мені, що ця жінка зовсім не те, що я думаю, і зроду не нашіптувала їй нічого спорзного. Наступного разу, коли я ввернув, що такі жінки мені цікаві, Альбертина додала, що дама вішістка має приятельку, але вона, Альбертина, її не знає, і вішістка «обіцяла їх познайомити». Отож, Альбертина зголосилася з нею познайомитися, якщо дама їй це обіцяла, або дама сама запропонувала їх познайомити, знаючи загодя, що цим потішить Альбертину. Одначе, якби я спробував закинути це Альбертині, я мусив би розкрити, що Альбертина сама себе виказує з головою,

— вона прикусила б язика, я нічого більше не з'ясував би і вона перестала б мене боятися. Зрештою, ми мешкали в Бальбеку, а вішістка і її приятелька — в Ментоні; далеч, брак безпеки швидко розбили мої підозри. Часто, коли маркіз де Камбремер нагукував на мене з вокзалу, ми з Альбертиною якраз користали-ся з нічної темряви, хоч я мусив борюкатися з нею, бо вона трохи пручалася, побоюючись, що не досить темно. «Бачте, я певна, що Коттар бачив нас, а як і ні, то чув ваш здавлений голос, саме як точилася розмова про вашу ядуху, щоправда, вже іншого роду», — хвалилася Альбертина, приїжджаючи на Дувільський двірець, де ми знову сідали на приміський потяг, вертаючи назад. Повернення, як і їзда туди, підносило мою душу, мені пахнула мандрівочка, я прагнув нового життя, зректися наміру побратися з Альбертиною і навіть доходив думки порвати з нею, то більше, що складні наші взаємини полегшили б цей розрив. Бо при поверненні, як і дорогою сюди, до нас підсідали знайомі або віталися з нами, стоячи на пероні; і безугавна втіха спілкування з людьми, його заспокійлива і сновійна дія брали гору над таємними розкошами уяви. Раніше за самі станції примеркли їхні назви (які вкидали мене в замрію уже першого вечора, коли ми прибули сюди з бабусею); вони втратили свою небуденність уже того вечора, коли Брішо на Альбертинин загад докладно розтлумачив нам їхню етимологію. Я захоплювався тим, що деякі з них закінчува-лися на «флер», як от: Фікфлер, Онфлер, Флер, Барфлер, Арфлер тощо, сміявся над закінченням «віл» у Бріквілі. Проте «квіт» зник укупі з «волом», тільки-но Брішо (він сказав про це першого ж разу в поїзді) розтлумачив мені, що «флер» йде від «фіорду», а «віл» від «вілли». Він наводив силу прикладів, і те, що спершу лунало своєрідно, ставало

буденним. За Бріквілем пішов Ельвіл, і навіть у назві, на око не менш самобутній, ніж сама місцевість, тобто в назві Пендеп, у якій, як мені здавалося, ще во время оно найхімерніші, найнезбагненніші для людського розуму нашарування, зрештою, стопилися в одне brutальне слово, смаковите й твердоче, мов гатунок нормандського сиру, я, на свій розпач, виявив галльське «пен» (тобто — гора), яке так само криється і в Пенмарці, і в Апеннінах. Знаючи, що на кожній зупинці на мене чекає ручкання з друзями (якщо не їхнє підсідання), я казав Альбертині: «Питайте мерщій у Брішо про цікаві для нас назви. Ви згадали Маркувіль-Пишний». — «Авжеж, мені дуже до вподоби пишання, цьому містечку є чим пишнитися», — погодилася Альбертина. «Вам би воно здалося ще пишнішим, — відгукнувся Брішо, — якби, замість зфранцуженого чи златинізованого (в капітулярії єпископа Баєзького згадується МагсочіІа зирегЪа), воно постало перед вами давнішим, ближчим до нормандського: МагсіІркіу'Ша БирегЪа, себто селитьба, дідизна Меркульфа. Майже в усіх цих назвах, що закінчуються на «віль», перед вами могли б постати на цьому узмор'ї привиди жорстоких завойовників-норманів. В Арамбувілі перед вагонними дверцятами стояв хіба наш славний доктор, зовсім не схожий на норманського отамана. Але, заплющивши очі, ви могли б побачити славету Ерімунда (Негітипсітііа). Я не знаю, чому тут їздять дорогою між Луаньї і Бальбек-Пляжем, а не мальовничим шляхом між Луаньї і старим Бальбеком, а все ж, може, пані Вердюрен вас туди возила. Тоді ви бачили Енкарвіль, сельбища Віскар і Турвіль, а близесенько від дому пані Вердюрен — село Турольд. Зрештою тут були не лише нормани. Здається, заходили аж сюди й германці (Оменанкур, Аіетапісігііз), але про це нічирк, а то он той молодий офіцер перестане відвідувати своїх кузенів. Наїжджали сюди й саксонці, як про це свідчить джерело Сисон (до нього вчащає пані Вердюрен і неспроста), а в Англії — Міддлсекс чи Ессекс. Це річ неймовірна, але буцімто тут з'являлися й готи, гези, як називали їх, ба навіть маври, бо Мортань випало від Мавританії. Слід цього зостався в Гурвілі (Соїкогітчіііа). Зрештою збереглися якісь вказівки й на латинян — Ланьї (Байпіасит)». — «А я хотів би з'ясувати походження назви Торпегом, — озвався пан де Шар-люс. — «Гомо» — це зрозуміло (тут різьбар і Котгар значуще пе-резирнулися). А ось що таке Торп?» — «Гом» аж ніяк не означає того, що ви, бароне, схильні

тут припускати, — заперечив Брішо, хитро бликаючи на Коттара й різьбаря. — «Гом» не має нічого спільного зі статтю, до якої я не можу зарахувати моєї матері. «Гом» — це «Гольм» — острівець чи щось таке. А ось Торп, або селитьба, трапляється в сотні назв, але я й так уже увірився нашому юному другові безконечним переліком. Коротко, Торпегом, хоча це слово з норманської мови, не криє в собі імени норманського ватажка. Отож ви бачите, як увесь цей край був онімечений».

— «Гадаю, професор передає куті меду, — озвався пан де Шарлюс. — Учора я був ув Оржвілі...» — «А ось зараз, бароне, я верну вам чоловіка, якого відібрав у вас в Торпегомі. Відкиньмо педантизм; хартія Роберта Першого дає нам замість Оржвілія — Otgerivilla, дідизна Отгера. Все це імена колишніх феодалів. Октевіль-ла-Венель повстало з л'Авенеля. Рід Авенелів гримів у середньовіччя. Бургноль, куди нас возила одного разу пані Вер-дюрен, писалося Бург-де-Моль, бо те сільце належало в одинадцятому сторіччі Бодуанові де Молю, зарівно, як Ла Шез-Бодуен. Ба, ми вже в Донсьєрі». «Ой лишенько, невже всі ці поручники вдеруться зараз сюди? — скрикнув пан де Шарлюс, удаючи переляк. — Я потерпаю за вас, мені-то байдуже, я висідаю». — «Ви чуєте, докторе? — сказав Брішо. — Барон боїться, як би офіцери не потовкли його. А проте вони мають цілковите право юрмитися тут, бо Донсьєр — це дослівно Сен-Сір, Dominus Syriacus. У багатьох назвах sanctus і sancta заступлено dominus і domina. І ось тихе військове містечко часами прибирає оманливої подоби Сен-Сіру, Версаля і навіть Фонтенбло».

При поверненні (як і їдучи туди) я просив Альбертину одягатися тепліше, добре знаючи, що в Амнанкурі, у Донсьєрі, в Епревілі, в Сен-Васті нас чекають короткі зустрічі з приятелями. Мені було приємно, скажімо, в Ерменонвілі (в дідизні Ерімунда) бачитися з паном де Козеняком, — користаючи з того, що він мусив зустрічати на станції гостей, він кликав мене поснідати назавтра в Монсьюрвані; а в Донсьєрі мене тішив раптовий наїзд якогось славного Роберового друзяки: Робер посилав його (коли сам не був вільний) переказати мені запрошення капітана Бородинського на бенкет офіцерів у «Півні-смільку» або підофіцерів у «Золотому фазані». Сен-Лу з'являвся часто сам; і тоді я, поки він пив-гуляв із нами, непомітно для інших стежив у дві оці за Альбертиною, — зрештою, зайва осторога. Проте одного

разу мені довелося урвати своє чатування. Під час довшої зупинки Блок, уклонившись нам, утік майже одразу до батька, — той, діставши спадок від вуйка, винайняв замок Командорія і тепер паношився, роз'їжджаючи в поштовій кареті з форейторами в лівреях. Блок попрохав мене провести його до повозу. «Але поквапся, бо мої-огирі нетерплячі; ходімо ж, улюбленцю богів, ти радуєш мого батька». Але мені було несила покидати Альбертину з Робером у потягу, без мене вони могли розмовляти, перейти до іншого вагона, пересміюватися, торкатися одне одного; погляд мій, прикутий до Альбертини, не міг відірватися від неї, поки Сен-Лу ще не пішов. Я добре бачив, що Блок, прохаючи мене про таку дрібну послугу — привітатися з його батьком, спершу сприйняв мою відмову як негречність, та ще й нічим не виправдану, бо кондуктор попередив нас, що потяг стоятиме принаймні чверть години і що майже всі подорожні, без яких він не рушить, повиходили на перон; а потім Блок пройнявся певністю, — і моє поводження підтверджувало його думку, — що я до самого шпику сноб. Йо-му-бо були відомі імена людей, у чиєму товаристві я обертася. Справді, пан де Шарлюс (прагнучи зблизитися з Блоком) сказав трохи раніше, забуваючи або махнувши рукою на те, що я це вже зробив колись: «Познайомте мене з вашим приятелем, інакше ви виявите неповагу до мене» — і озвався до Блока, і той так його зачарував, що барон сказав йому на прощання: «Маю надію, що ми ще побачимось». «Отож-бо, ухвала остаточна: ти не хочеш пройти кільканадцять кроків і привітатися з моїм батьком, не хочеш справити йому приємність?» — спитав Блок. Я був у розпачі: я і з Блоком не подружньому; а ще більше мене гнітило те, як це пояснював собі Блок: либонь, він уявив собі, що звиклий обертатись у «великопанському» товаристві, я легковажу своїми скромнішими друзями. Відтоді він зі мною розцурався і, що найприкріше, перестав мене шанувати. Проте пояснити Блокові, чому я залишився в вагоні, означало признатися йому, що я ревную Альбертину, а це було для мене ще болючіше, ніж залишити його переконаним у моїй світській глупоті. Отак воно буває: теоретично ми вважаємо, що ліпше все з'ясовувати щиро, уникати непорозумінь. А в житті непорозуміння часто набігають одне на одне, і в тих рідкісних випадках, коли випадає слухна нагода розвіяти їх, у нас нема іншої ради — не так ситуація! — як навести на виправдання щось таке, що ще більше образить нашого приятеля, ніж підозрювана

наша провина, або зрадити секрет, — що світило мені, — а це здається нам ще гіршим, ніж саме непорозуміння. Зрештою, якби навіть не розжовуючи Блокові (раз я не міг уволити його волю) причини своєї одмови я попросив його не гніватися, то тільки посилив би його уразу, показуючи, що здогадуюся про неї. Залишалось лише схилитися перед фатумом, якому хотілося, щоб Альбертина перешкодила мені провести Блока, і який самого Блока навів на думку, що до цього привинилося моє блискуче світське оточення, думку нісенітну, бо навіть коли б воно було б пишніше у стократ, воно породило б у мені лише зворотню дію, тобто я вже примилявся б тільки до Блока, оточив би його винятковою увагою. Отож, незумисний, ідіотський випадок (як от зустріч Апьбертини з Робером), убивши клин поміж двох людських доль, чий лінії майже збігалися, здатен розвести їх так, що вони чимраз більше віддалятимуться одна від одної, щоб уже зроду не зійтись. Навіть дружба щиріша, ніж Блокова дружба зі мною, черствіє, якщо мимовільний винуватець сварки не годен усе пояснити скривдженому, щоб заспокоїти його вражене самолюбство й повернути його симпатію.

Я висловився: «дружба щиріша, ніж Блокова зі мною», але це, зрештою, мало про що говорить. Блок мав усі ті вади, які мене найбільше разили. А любов до Апьбертини випадково зробила їх для мене і геть-то нестерпними. Так у розмові з ним, коли я пильнував спідлоба Робера, Блок ознаймив, що снідав у пані Бонтан і що там величали мене аж до «спаду Геліуса». «Браво! — помислив я. — Пані Бонтан вважає Блока за генія, і його пеани принесуть мені більше користи, ніж уся гуртова хвала мені; слава про мене дійде до Апьбертини. Не сьогодні-завтра вона мусить про мене почути; дивуюсь, як досі її тітка не внесла їй у вуха, що я «людина непосполита». «Так, — додав Блок, — похвалу співали тобі всі. Тільки я один мовчав такою мовчазною мовчанкою, ніби замість сніданку, зрештою, убогого, я наковтався маку, такого любого благословенному братові Танатоса і Лети, божному Гіпносові, який сповиває солодкими сповитками наше тіло і наш язик. І то не тому, щоб я захоплювався тобою менше, ніж зграя лютих псів, серед яких я опинився. Але я захоплююся тобою, бо тебе розумію, а вони захоплюються тобою, не розуміючи тебе. Точніше, я так тобою захоплений, що кричати про це привселюдно мені несила, хвалити на весь голос те, що таїться в закамарках серця, це, по-моєму, профанація. Даремно тяпли мене за

язика, розпитуючи про тебе, — свята Сором'язливість, Кроніонова донька, заціпила мені уста». Мені стало тактовности не висловити свого невдоволення, а все ж я виснував, що ця Сором'язливість спокревнена — тісніше, ніж із Кроніоном, — із сором'язливістю, яка заважає критикові, вашому шанувальникові, висловлювати своє захоплення вголос, бо він боїться, що тоді потаємну святиню, де пануєте ви, залюднить орда темних читачів і журналістів; із сором'язливістю державного мужа, який не чіпляє вам на груди хрестика, щоб вас не змішували з людьми, які вам до п'ят не доростають; з сором'язливістю академіка, який не голосує за вас, щоб уберегти вас від ганьби ходити в колегах нездари Х, і, нарешті, з поважнішою, а водночас і злочиннішою сором'язливістю синів, які благають вас не писати про їхнього померлого батька, людину зацну, бо вони хочуть забезпечити його тлінним кісткам тишу і спокій, воліють не дати копатися в житті небіжчика і творити довкола нього славу, хоча безталанний батько мріяв не так про те, щоб люди клали, хай і побожно, вінки на його могилу, як про те, щоб його пом'янули добрим словом.

Блок засмутив мене нерозумінням того, чому я не міг привітатися з його батьком, і обузив, признавшись, як він дискредитував мене у пані Бонтан (тепер я розумів, чому Альбертина ніколи не згадувала про цей сніданок і мовчала, коли я забалакував про моє приятелювання з Блоком), зате на пана де Шарлюса цей молодий юдей справив аж ніяк не прикре враження. Блок, звісно, вірив тепер, що я повсякчас липну до людей з вищого світу, що мені завидки бачити, як вони його жалують (наприклад, пан де Шар-люс), і що я підставляю йому ногу, щоб перешкодити цим стосункам. Що ж до барона, то він шкодував, що розмова з моїм приятелем була така коротка. Своїм звичаєм, він намагався це приховати. Він заходився ніби з нехиттю розпитувати мене про Блока, але таким недбалим тоном, з такою вдаваною цікавістю, що, здавалося, відповіді він і не чекає; у його тягучому голосі чулася навіть не байдужість, а неухважність і проста гречність до мене. «У нього є олія в голові; він казав, що пише, а талант він має?» Я заявив, що з боку барона було дуже мило висловити бажання зустрітися з ним. Пан де Шарлюс удав, ніби не почув моїх слів; повторивши цю фразу кілька разів поспіль і не діставши відповіді, я почав думати, чи не став я жертвою галюцинації, чи мені не причулося

те, що сказав барон Блокові. «Він мешкає в Бальбеку?» — проспівав пан де Шарлюс, і запитання в його голосі пролунало так невиразно, аж доводилося шкодувати, що французчина не має іншого знаку, окрім запитальника, потрібного для завершення подібних фраз. Щоправда, такий знак не вельми допоміг би баронові. «Ні, вони найняли недалеко звідси Командорію». Діставши те, що він бажав, пан де Шарлюс удав, ніби гордує Блоком. «Яка бридота!

— гукнув він, надавши своєму голосові всієї його співної моці.

— Всі ці посілості, звані Командоріями, були зведені лицарями Мальтійського закону (до якого належу і я) і перейшли до них у власність, так само як селитьби, звані Святинями чи Лицарією, стали власністю тамплієрів. От аби в Командорії мешкав я, це було б цілком природно. Але жид! Зрештою, мене це не дивує: це пов'язане з цікавим нахилом до блюзнірства, властивим цій расі. Як жид доробиться грубих грошей, достатніх, щоб купити собі замок, він завше вибере такий, який зветься Пустинька, Абатство, Монастир, Дім Божий. Я знав одного жида-урядовця: вгадайте, де він урядовав? Біля Храму Благовіщення. Попавши в нелас-ку, він перебрався до Бретані, оселившись біля Храму Успіння. Коли на Великий Тиждень влаштовуються непристойні видовиська, звані Страстями, половину зали заповнюють жиди, зловтішаючись на саму думку, що вони ще раз розіпнуть Христа, хай і у вигляді манекена. Одного разу на концерті Ламуре я сидів обік багатого банкіра-жида. Грано «Христове дитинство» Берліоза, банкір був прибитий. Але до нього вернулося звичне добросердя, як тільки залунали дивовижні співи Великої П'ятниці. Ваш приятель мешкає в Командорі! Шелихвіст! Адже це садизм! Покажіть мені дорогу, — додав він з удаваною байдужістю, — я піду колись туди, побачу, як наші старожитні садиби зносять таку профанацію. Шкода, бо ваш друг гречний і, мабуть, душевно тонкий. Бракувало тільки, щоб він мешкав у Парижі на Храмівій вулиці!» Пан де Шарлюс вимовив ці слова таким тоном, нібито хотів підперти свою теорію; насправді ж їхньою метою було вивідати в мене Блокову адресу. «Колись, — зауважив Брішо, — Храмова вулиця називалася вулицею Лицарів Храму. Ви мені дозволите, бароне, дати пояснення?» — звернувся академік до пана де Шарлюса. «Ге? До чого?» — сухо кинув барон: пояснення перешкоджали де Шарлюсові добути потрібні йому дані. «Ет, пусте, — відповів Брішо несміливо. — Це з приводу

етимології Бальбека, мене про неї питали. Храмова вулиця раніше називалася Заїзною, бо одне нормандське абатство мало в Парижі свій заїзд». Пан де Шарлюс нічого не відповів і прикинувся, ніби не чує, що сказав Брішо, — так він звичайно виявляв свою непоштивість. «Де мешкає ваш друг у Парижі? Оскільки три чверті паризьких вулиць беруть свою назву від якоїсь церкви чи абатства, виходить, блюзнірство триває і там. Жидам же не заборониш мешкати при бульварі Магдалини, в передмісті Юрія Змієборця чи на майдані Блаженного Августина. Допоки вони не заходять у своїй підступності так далеко, щоб селитися на площі собору Пречистої Діви, на Архієпископській набережній, на вулиці Каноніси чи Аве Марії, треба їм указати на незручність проживання в цих місцях». Вгамувати цікавості пана де Шарлюса ми не могли, не знаючи нинішньої адреси Блокової. Але мені було відомо, що контора його батька міститься на вулиці Білих Мантий. «О, це вже верх збочености! — скрикнув пан де Шарлюс, мабуть, знаходячи в цьому репеті іронічного обурення глибоку сатисфакцію. — Вулиця Білих Мантий! — повторив він із притиском на кожному складі і сміючись. — Яке блюзнірство! Ви тільки подумайте: Білі Мантиї, споганені паном Блоком, були колись мантиями братів-нищунів, себто рабів Уседіви, пустиньку яких завів там Людовік Святий. Та й уся вулиця була вулиця чернечих законів. У цій профанації є щось справді сатанинське, бо за два кроки від вулиці Білих Мантий є ще одна вулиця, забув її назву, вулиця, віддана на поталу жидів: тут вам і юдейські вивіски, і продаж маци, і ритуальні різниці, — коротше, справжнісінька паризька Judengasse^[45]. Пан де Рошгюд називає цю вулицю паризьким гетто. Ось де мав би мешкати пан Блок. «Звичайно, — додав барон з-письменська, несамохить підкріплюючи свої слова, як завжди, коли міркував про мистецтво, успадкованим від предків гордовитим рухом голови, голови старого мушкетера Людовіка Тринадцятого. — мені се цікаво лише з погляду естетики. Політика — не моя стихія; не можу ж я лише тому, що до цієї нації належить Блок, зневажати її всю й забувати про те, що вона має серед своїх славетних синів Спінозу. Я дуже люблю Рембрандта, то як же мені не розуміти, скільки краси в синагозі. І що гетто однорідніше, що воно викінченіше, то більшого сповнене чару. Зрештою, будьте певні: у цього люду практичність і хтивість уживається з садизмом — ось чому ради близькості жидівської вулиці,

про яку я згадував, ради вигоди мати під рукою ізраїльські різниці, ваш приятель обрав вулицю Білих Мантій. Як се цікаво! Там, зрештою, мешкав химерник-жид, який варив оплатки, поки його самого, десь-найпевніш, не зварили, а це ще дивніше, бо це мало б означати, що тіло жида може вартувати стільки само, як тіло Господнє. Чи не можна домовитися з вашим приятелем, щоб він показав нам церкву Білих Мантій? Згадайте, що там поховано Людовіка Орлеанського, замордованого Жаном Безстрашним, який, на жаль, не визволив нас від Орлеанів. Сам я загалом добре ставлюся до мого кузена, дука Шартрського, але, зрештою, це згря зарізяк, яка вбила Людовіка Шістнадцятого, пограбувала Карла Десятого і Генріха П'ятого. У них це, щоправда, родиме: серед їхніх предків ми бачимо Месьє (якого назвали так, мабуть, тому, що він був предивною старою бабцею), регента та інших. Оце посімейка!» Ця антижидівська і проюдейська мова — залеж-но від того, що випинати — слова чи інтонації, — урвалася мені на втіху через те, що в цей час, розсердивши пана де Шарлюса, зі мною почав перешіптуватися Морель. Морель примітив, яке враження справив Блок на пана де Шарлюса, і тепер тихесенько подякував мені за те, що я його «сплавив», додавши цинічно: «Йому хотілося залишитися, то все заздрощі, він не проти загарбати мое місце. От парх пархатий!» «Можна було б скористатися з цієї довгої зупинки, щоб розпитати вашого приятеля про певні ритуали. Чи не могли б ви його наздогнати?» — спитав мене пан де Шарлюс із якоюсь нервовою непевністю. «Ні, це неможливо: він поїхав каретою, та ще й образився на мене». «Дякую, дякую!»

— шепнув мені Морель. «Дурниці, завжди можна взяти фіакр і наздогнати; зрештою, хто вам заважає поїхати автом?» — заперечив пан де Шарлюс, при звичаєний до того, що всі схилиються перед його охотою. Я промовчав — тоді він спитав гостро і все ще не втрачаючи надії: «А що це за таємничий повіз?» — «Це відкрита поштова карета, тепер вона вже, мабуть, у Командори». Пан де Шарлюс примирився з очевидним і, обертаючи все в жарт, додав: «Справді, важко нормальній людині угнатися за обрізан-цем, адже він легший». Нарешті нас попередили, що потяг рушає, і Сен-Лу попрощався з нами. Був то єдиний раз, коли, сідаючи до нашого вагона, він несамохіть завдав мені болю, спричиненого думкою, що мені доведеться залишити його удвох з Альбертиною і провести Блока. В інші дні Роберова присутність не турбувала мене. Бо Альбертина, жаліючи мене, своєю охотою і під будь-яким приводом сідала так, щоб навіть ненароком не торкнутися Робера, щоб важко було з ним поручкатися; вона одразу вернула носа, як тільки він заходив, починала неприродно збудженим тоном гомоніти з сусідом, і тривала ця гра доти, доки Сен-Лу не виходив із вагона. Тому його виходи до нашого потяга в Донсьєрі більше не тривожили мене, навіть не клопотали, його приходи нічим не різнилися від приходів інших людей, завше для мене приємних, бо я сприймав їх як шанобу поштивої гостинності. Наприкінці літа, коли ми їхали з Бальбека до Дувіля і на обрії показувалася станція Сен-П'єр-дез-Іф, де вечорами полум'яніли гребені берегового бескеття, рожеві-рожевісінькі, немов вічний сніг на гірських шпилях, вона не будила в мене думки (не кажучи вже про журбу, яку першого вечора нагнало на мене видовище її наглого дивовижного вознесіння, викликаючи нездоланну охоту пересісти до паризького потяга, замість їхати до Бальбека) про вранішню зірницю, коли перед сходом сонця заломлюються всі барви веселки на скелях; саме там Ельстір, розповідаючи мені про це видовисько, не раз на світанні будив молодого хлопця, щоб той голяка позував йому серед цих пісків. Назва Сен-П'єр-дез-Іф оповіщала мене лише про те, що зараз тут з'явиться чудернацький п'ятдесятиліток, нашмарований і, безперечно, недурний, з яким можна буде побалакати про Шатобріана та про Бальзака. І тепер у вечірніх туманах за енкарвільськими скелями, де я колись так палко марив, мені мрів, наче давній піщаник став прозорим, гарний дім вуйка маркіза де Камбремера, і я знав, що мені там будуть раді, як мені

захочеться пообідати в Ла-Распельєр або повернутися до Бальбека. Коротко, не лише назви втратили свою первісну таємничість, а й самі місця. Назви, уже наполовину позбавлені таємничости, яку етимологія розбила своєю розсудливістю, опустилися ще на один щабель. Проїжджаючи назад через Ерменонвіль, Сен-Вест, Арамбувіль, ми на кожній станції розрізняли лише тіні, впізнаючи їх не відразу, а Брішо, нічого не бачачи навіть у себе під носом, у п'їтьмі міг би взяти їх за привиди Ерімунда, Віскара чи Ерімбальда. Тіні підступали до вагона. Були то маркіз де Камбремер та його гості, що їх він проводжав; геть порізвивши з Вердюренами, він від імени своєї матері й дружини питав мене, чи можна мене «умкнути» і на кілька днів затримати в Фетерні, де чудова співачка, ладна проспівати мені всього Глюка, мала заступити славетного шахіста, з яким я зіграв би кілька чудових партій, причому все це не мало перешкоджати рибальству та плаванню яхтою по затоці, навіть обідам у Вердю-ренів — маркіз честю клявся, що «відпускатиме» туди мене, обіцяючи особисто відвозити й привозити назад, — так і мені зручніше, і йому спокійніше. «Я певен, що вам вадить забиратися так високо. Моя сестра навряд чи таке перенесла б! Вона вернулася б у страшному стані! Зараз вона почувається зле. Ага, у вас теж був сильний пароксизм? Отже, завтра ви не зможете триматися на ногах!» Він говорив це, корчачися зо сміху, — не тим, що був лихий, а тим, що не міг не реготати, побачивши упалого каліку або розмовляючи з глухим. «Ну, а раніше? Як, у вас не було загострення протягом двох тижнів? Знайте ж — ви молодчага! Вам треба б махнути до Фетерна і побалакати про ядуху з моєю сестрою». А в Енкарвілі з'являвся маркіз де Монпейру — він пропадав на полюванні і тому не міг потрапити до Фетерна; виходив він «до потяга» в чоботях, у капелюсі з фазанячим пером поручкатися з тими, хто туди їхав, а заодно й зі мною, і заявити при цьому, що на цьому тижні будь-якого зручного для мене дня до мене приїде його син, загодя подякувати мені і сказати, що він був би радий, якби я зумів якось заохотити сина до книжки; приходив і граф де Кресі, роблячи, як він казав, «моціон» і палячи люльку, хоча не відмовлявся й від одної, а то й кількох сигар. «Ну то як? — звертався він до мене. — Коли ви призначите мені день наступного нашого лукуллового бенкету? Хіба нам нема про що побалакати? Дозвольте вам нагадати, що ми так і не з'ясували походження двох гілок роду Монтгомері. Треба вивести

якогось кривого кінця. Я розраховую на вас». Інші приходили лише по газети. З них багато хто гомонів S нами, і я здогадувався, що вони виповзали зі своїх дворів на найближчий перон, на станцію знічев'я: їм хотілося на хвилину спіткати своїх знайомих. Адже ці зупинки приміського потяга, зрештою, нагадували світські візити. Та й потяг, ніби свідомий своєї ролі, набував майже людської доброзичливості; він терпляче, смиренно, довго, скільки треба, чекав на спізняйків, і, навіть рушивши, зупинявся, підбирав тих, хто махав йому рукою; люди бігли за ним, пухкаючи, в чому були подібні до нього, але різнилися від нього тим, що бігли що єсть духу, а він рухався з розумною повільністю. Тепер ні Ерме-нонвіль, ні Арамбувіль, ні Енкарвіль уже не воскрешали переді мною грізної величі норманського підбою, і міста не раділи тому, що їх цілковито вузили з незбагненого смутку, який огортав їх вогкого вечора. Донсьєр! Довго-довго потому, як я вже вивчив місто і мої мрії розвіялись, у його назві зберігся любий вуличний холодок, освітлені вітрини, виставлена за шибками смаковита дичина. Донсьєр! Нині це була лише станція, де в поїзд сідав Морель; Еглевіль (Aquilaevilla) — станція, де нас зазвичай виглядала княгиня Щербатова; Менвіль — станція, де в погідні вечори висідала з потяга Альбертина, якщо вона не здорожилася і їй хотілося ще трохи побути зі мною: звідси додому їй треба було пройти стежкою не набагато далі, ніж від Парвіля (Paterni villa). Я не тільки не спізнавав тривожного ляку самотности, як першого вечора, а вже й не боявся, що він мене охопить, не боявся, що тужитиму по батьківщині, що всиротію на цій землі, урожайній не лише на каштани й тамариск, а й на дружні взаємини, які снувалися по шляху довгою сув'язю, іноді уриваючи її, як пасмо синіх пагорбів, а іноді ховаючи за прискалком чи подорожньою липою, але завше на кожній зупинці посилаючи до мене привітного дідича, який уривав мій шлях теплим ручканням, розбивав мою тугу і зголошувався в разі чого їхати далі удвох. На наступному двірці на мене чекав ще хтось, ото ж-бо свисток іграшкового локомотивчика звістував про те, що, розлучившись з одним знайомим, я зараз же зустрінуся з іншим. Між найвідда-ленішими один від одного замками і прокладеної біля них залізниці, якою потяг рухався не швидше, ніж якийсь двоногий поспішайло, відлеглість була така маленька, що тієї миті, коли, стоячи на пероні, нас кликали з почекальні їхні властители, нам ввижалося, ніби вони нагукують нас,

стоячи на порозі своїх домів або з вікна своєї кімнати, ніби департаментська вузькоколійка була звичайною вуличкою провінційного містечка, а відлюдне дворянське гніздо — якимсь міським палацом; і навіть на тих поодиноких станціях, де ніхто не казав мені «Добривечір!», тиша була налита для мене особливою цілющою заспокійливою шер-тю, бо я знав: вона зіткана зі снів моїх приятелів, що вклялися у ранні обляги в поблизьких замках, де мене чекає гостина, як я збуджу їх'ї попрошу притулку. Звичка так заповнює наш час, що через кілька місяців по прибутті до міста нам не залишається жодної промитої хвилини, хоча спершу місто давало до наших послуг усі дванадцять годин дня, а якби випадково одна з цих годин і нині виявилася дозвільною, мені б і на гадку не спало вжити її на огляд церкви, задля якої я прибув колись до Бальбека, чи навіть на порівняння Ельстірового пейзажу з раніше побаченим у нього шкідом, — я просто вирушив би до пана Фере зіграти ще одну партію в шахи. Справді, руїницький вплив Бальбека, так само, як і його чар, полягав у тім, що він обернувся для мене у край знайомих; його незвичайна розлеглість, латки піль, засіяні понад берегом, перетворювали мої візити до розмаїтих приятелів на мандрівки й водночас зводили ці мандрівки до шеругу світських розваг. Колись, перегортаючи розділ про Ла-Манш у звичайнісінькому «Замковому річнику», я зазнавав не меншого хвилювання, ніж тоді, коли гортав залізничний путівник, а нині назви залізниць стали для мене такі звичні, що я розгортав путівник на сторінці Бальбек-Дувіль через Донсьєр з таким самим незворушним спокоєм, з яким розгорнув би будь-яку адресну книгу. У цій надто «соціальной» долині, усіяній по периметру численними моїми видимими і невидимими приятелями, поезію вечорового пугикання сича чи жаб'ячого кумкання тепер для мене заступало «Як ся маємо?» пана де Крікто чи «Хай!» Брішо. Тамтешне повітря гасило гризоти, і в ньому, насиченому людською теплотою, дихалося легко й навіть аж занадто безжурно. Принаймні тут я навчився підходити до всього практично. Одруження з Альбертиною здавалося мені шаленством, та й годі.

Розділ четвертий

Несподіване повернення до Альбертини. — Плач на світанні.

— Я негайно їду з Альбертиною до Парижа.

Я тільки чекав нагоди для остаточного розриву. І одного вечора, напередодні того дня, коли мама збиралася їхати до Комбре, щоб доглядати смертну тітку, залишаючи мене в Бальбеку дихати морським повітрям, чого так домогалася колись моя бабуся, я ознаймив мамі, що твердо поклав собі не женитися з Альбертиною і що незабаром перестану з нею бачитися. Я був радий, що міг тими словами втішити неню напередодні її від'їзду. Вона не таїлася, що це для неї справді велика втіха. Мені треба було переговорити і з Альбертиною. Повертаючися вкупі з нею з Ла-Распельєр і почувуючи себе напрочуд щасливим і вільним від неї, я, коли «вірні» вийшли з вагона, хто — в Сен-Марсі-Вбрано-му, хто — в Сен-П'єрі-Тисовому, хто — в Донсьєрі, і ми залишились у вагоні удвох тільки, наважився нарешті взятися до цієї розмови. Сіль була, проте, ось у чім: з-поміж грона бальбецьких дівчат по-справжньому я кохав-лише одну, її тут зараз не було, як і її подруг, але вона мала повернутися, то була Андре (хоча, зрештою, мені було любо з ними всіма, бо в кожній з них я, як і першого дня, відчував часточку їхньої спільної сутности, — вони немовби належали до одної раси. За кілька днів Андре мала знов приїхати до Бальбека і, звичайно ж, вона одразу прийде до мене. Тоді я, щоб зберегти свою волю, щоб не одружуватися з нею, якщо я цього не хочу, щоб мати змогу поїхати до Венеції, а поки що тримати її в чорному тілі, не показувати, як я рвуся до неї, який я їй радий, — коли вона до мене прийде, я поведу розмову так: «Яка шкода, що ми не зустрілися раніше! Я закохався б у вас, а нині моє серце не вільне. Але це байдуже, ми будемо бачитися часто, бо те кохання завдає мені жалю, а ви мене потішите».

Я подумки всміхався, уявляючи собі цю розмову, бо так я міг би переконати Андре, що насправді її не кохаю; а отже, я не сприкрюся їй і радісно й любесенько буду всолоджуватися її ніжністю. Але все це вимагало поважного з'ясування справи з Альбертиною, і то такого, щоб її не травмувати: оскільки я зважився віддати своє серце її приятельці, Альбертина має знати, що я її не кохаю. Треба сказати їй

про це негайно, бо Андре може приїхати першого-ліпшого дня. Та коли ми під'їжджали до Парвіля, я відчув, що цього вечора я вже не встигну і що краще оголосити їй про мою остаточну постанову завтра. Отож я повів мову про обід у Вердюренів, на якому ми оце були. Одягаючи пальто, коли потяг покинув Енкарвіль, останню станцію перед Парвілем, Альбертина сказала: «Отож-бо, до завтра, себто до «Вердюренів», — не забудьте, що ви повинні заїхати по мене». Я відповів їй зумисне сухо: «Якщо не пошлю їх під три чорти: жити так, як живуть вони, далебі, ідіотизм. У кожному разі, як ми туди й поїдемо, то щоб моя поїздка до Ла-Распельєр не була марнуванням часу, мені доведеться попросити пані Вердюрен про щось таке, що мене б дуже зацікавило, стало предметом дослідження, дало втіху, бо моє бальбецьке життя цього року якесь безрадісне». — «Ви не дуже чемні зі мною, але я не маю до вас жалю, бо відчуваю, що ви нервуетесь. І що ж би дало вам утіху?» — «Хай пані Вердюрен дасть мені змогу послухати п'єсу одного компоністи, вона добре знає його твори. Я знаю один, а кажуть, що він має й інші, і я хотів би спитати, чи їх видано і чим вони різняться від першого опусу». — «А хто цей композитор?»

— «Ясочко, якщо я назву його ймення — Вентейль, то чи багато це тобі скаже?» Ми можемо шастати по всіх наших думках, не здибаючи правди; приходить вона зокола, коли ми цього сподіваємося найменше, щоб ужалити нас отруйним жалом і зранити нас назавше. «Овва! — озвалася Альбертина, підводячись, бо потяг уже спинявся. — Мало того, що це сказало мені більше, ніж ви гадаєте, — я й без допомоги пані Вердюрен зможу дати вам на все вичерпну відповідь. Пам'ятаєте, я розповідала про одну свою подругу, старшу за мене, яка стала мені за матір, за сестру, з якою я провела у Триєсті свої найкращі літа? Я маю за кілька днів зустрітись з нею в Шербурі, звідки ми пустимося разом морем (це виглядає трохи дико, але ви знаєте, як я люблю море). Отож, ця подруга (тільки прошу вас, не уявляйте, що вона з таких!) — бачте, як усе збіглося! — найщиріша приятелька Вентейлевої доньки, тож і з Вентейлевою донькою я так само близька. Я завжди називаю їх: мої старші сестри. Мені приємно показати вам, що ваша дурненька Альбертина може вам прислужитися в музиці, на якій я — як ви цілком слушно заявили, — зовсім не розуміюся». На ці слова (сказані мені тоді, коли ми під'їздили до Парвіля, і були так далеко від Комбре і від

Мон-жувена, сказані через стільки літ по Вентейлевій смерті) в моєму серці затрепетав образ, образ бережений там так довго, що навіть якби я й здогадувався про його згубний вплив, ховаючи його на споді серця, то все ж думав би, що з часом цей вплив зійде нанівець. Образ цей жив і далі в мені — як Орест, чию загибель боги відвернули, аби заповіданого дня він вернувся додому і помстився за вбивство Агамемнона — на мою муку, на мою кару, — хто знає, може, за те, що я не врятував бабусі, — і ось постав зненацька з мороку, де нібито його було назавше поховано, і вдарив, мов Месник, щоб позначити для мене початок страшного життя — життя заслуженого мною і нового, а може, й на те, щоб яскравим світлом осяяти ненастанно породжувані фатальні наслідки лихих учинків — не лише для тих, хто їх допустився, а й для тих, хто гадає, ніби він оце споглядав цікаве й забавне видовисько, як це було — леле! — зі мною того далекого вечора в Монжувені, коли, сховавшись за кущем (так само, як тоді, коли я з перехопленим подихом слухав розповідь про Сван-нове кохання), я необачно пробив Пізнанню широку, фатальну й болісну дорогу в самого себе. І водночас ця теперішня моя мука, найтяжча з усіх, яких я зазнавав досі, викликала в мені горде, радісне почуття людини, яка від пережитого струсу одним стрибком злітає на вершину, куди вона нізащо інакше не добралася б. Альбертина — приятелька панни Вентейль та її подруги, професійної адепки сафізму, — це проти того, що я уявляв собі в хвилини найбільшніх сумнівів, було тим самим, чим проти акустичного приладу на виставці 1889 року, здатного в найсміливіших сподіваннях сполучити хіба що два крила будин-ка, є телефонні дроти, що ширяють над вулицями, містами, полями, морями, сполучаючи країни. Я причалив до страшної terra incognita, переді мною відкривалася пора нежданих-негаданих мук. А все ж цей дошкульний потоп суворої дійсності, ринувши на нас, потоп, хоч би який він незмірний проти наших несміливих і жалюгідних гадок, уже передчувався в них. Запевне те, про що я оце, власне, дізнався, факт дружби Альбертини і мадемуазель Вентейль, було чимось таким, що не вкладалося в моїй голові, але чого я невиразно побоювався, коли так турбувався, дивлячись на Альбертину з Андре. Часто лише кволість творчої уяви перешкоджає нам іти далі хресним шляхом. Проте найстрашніша дійсність — вкупі зі стражданням — радує нас дивовижним відкриттям, бо надає нової і

ясної форми тому, що ми переживували в собі довго, самі про це не знаючи. Потяг зупинився в Пар віл і, з пасажирів залишилися тільки ми, і кондуктор крикнув «Парвіль!», але голос його якось скволів від почуття не-потрібності свого обов'язку, бо він керувався тільки звичкою, що змушувала його виконувати обов'язок, привчаючи до точности, але водночас прищеплюючи байдужість, а надто сонливість. Альбертина сиділа напроти мене; побачивши, що вона приїхала, вона ступила кілька кроків і відчинила дверцята. Але ці рухи, які вона робила на те, щоб вийти з вагона, краяли мені серце, так наче — хоча; здавалось, Альбертинине тіло не було з'єднане з моїм тілом — цей просторовий проміжок, який правдивий маляр мав би удати, був тільки позірність; якби хтось захотів намалювати нас у щиро реалістичному дусі, він мусив би помістити Альбертину не оподаль мене, а в мені. Ідучи, вона завдала мені такого болю, що я кинувся слідком за нею і розпачливо потягнув її за руку. «Чи не було б вам фізично протипоказане переночувати в Бальбеку?» — «Фізично, ні. Але я засинаю з втоми». — «Ви зробили б мені велику ласку...» — «Ну, гаразд, хоча я не розумію, чому ви не сказали мені раніше. Згода, ночуватиму в Бальбеку». Моя мати вже спала, коли, звелівши, щоб Альбертині відвели кімнату на другому поверсі, я повернувся до себе. Я сів біля вікна, тлумлячи ридання, щоб мати, відокремлена від мене тонкою перебіркою, не почула їх. Я забув зачинити віконниці, і, звівши очі, побачив відблиск пригаслої червені, знайомий мені з рівбельського ресторану та з одного шкіца Ельстірового. Я згадав, як я хвилювався, коли побачив його з вагонного вікна, вперше під'їжджаючи до Бальбека, побачив цей образ вечора — вістового не ночі, а нового дня. Але віднині жоден день не буде для мене новий, не пробудить у мені жаги незнаного щастя, це буде ще один день страждання, і страждати мені доти, доки витримає страдник. Тепер я вже не сумнівався, що Коттар, коли ми сиділи в парвільському казино, мав рацію. Те, чого я боявся, те, що я вже невиразно підозрював ув Альбертині, те, що інстинктивно відчував у всьому її естві, те, що мій розум, бо так мені хотілося, повсякчас відкидав, — була правда! За Альбертиною я бачив уже не блакитні морські вали, а монжувенську кімнату, де вона падала в обійми мадемуазель Вентейль, падала зі сміхом, в якому ніби лунала любовна для неї новина. Бо навряд щоб мадемуазель Вентейль з її нахилами не поважилася підманути таку вродливицю, як Альбертина!

А доказом, що Альбертина не була ображена і згодилася, є те, що вони не порізнилися і що їхня близькість міцніє. А отой гожий Альбертинин жест, яким вона клала підборіддя на Розамундине плече, з усмішкою дивлячись на неї й цілуючи її в карк, жест, який нагадував мені мадемуазель Вентейль, але який досі не насував мені певної думки, що один і той самий нахил голови спричинений одним і тим самим збоченням, — хто знає, чи не перебрала його Альбертина від мадемуазель Вентейль? Помалу на світ займалося. Раніше, прокидаючись, я завжди зустрічав усмішкою все, що помічав, — філіжанку кави з молоком, шерех дощу, виття вітру, а нині відчув, що день, який настає, і ті дні, які прийдуть слідом за ним, уже не принесуть мені надії на незнане щастя, вони тільки шарпатимуть мене невпинною згрізотою. Мені залежало ще на життю, але я знав, що я можу сподіватися від нього тільки болю. Я побіг до ліфта і, попри пізню годину, викликав хлопця, який чергував уночі. Я попросив його піти до Альбертиної кімнати і сказати їй, що мені треба їй повідомити щось дуже важливе, тож чи не зможе вона мене прийняти. «Панянка воліє прийти до вас сама, — приніс він мені її відповідь. — Почекайте хвилинку».*"

Справді, Альбертина скоро прийшла у шлафроку.

«Альбертино! — почав я дуже тихо, закликаючи і її не піднімати голосу, аби не збудити матері опостінь; тонка переділка була тепер нам незручна, бо змушувала нас перешіптуватися, але колись вона, наділена музичною прозорістю, ставала у великій пригоді бабусі. — Мені сором, що я турбую вас. Ідеться ось про що. Щоб ви зрозуміли, я мушу сказати те, чого ви не знаєте. Приїжджаючи до Бальбека, я покинув жінку, яку мав зашлюбити, яка була ладна занедбати все ради мене. Сьогодні вранці вона повинна вирушити в мандри, і ось уже тиждень я щодня питаю себе, чи стане в мене духу не телеграфувати їй, що я повертаюся. Духу мені стало, але я почував себе таким неприкаяним, що хотів руки на себе накласти. Ось чому я попросив вас учора ввечері переночувати в Бальбеку. Якби мені судилося померти, я б хоч попрощався з вами». І я дав волю сльозам, і завдяки моїй вигадці все виглядало правдоподібно. «Безталанне моє сердень! Аби ж знаття, я зночувала б ніч біля вас! — гукнула Альбертина; вона кі на мить не загадалась над тим, що я, може, поберуся з тією і для неї пропаде «добра партія», — так співчувала вона моїй муці, бо я міг приховати

від неї її причину, але не саму муку і не її тягар. — Зрештою, — додала вона, — вчора я всю дорогу з Ла-Распельєр відчувала, що ви знервований і як у воду опущений, і потерпала за вас.— Насправді я зажурився лише в Парвілі, а мій нервовий стан, який Альбертина, на щастя, ставила на карб журі, пояснювався іншим: досадою, що мені доведеться ще кілька днів морочитися з нею. — Я вас не покину, я весь час буду при вас». Вона пропонувала мені — і лише вона могла мені це запропонувати — єдиний антидот проти трутизни, що палила все моє нутро, причому солодке зілля і лютий яд були споріднені між собою, і те і те йшло від неї одної. У цю мить Альбертина — мій біль — перестала мучити мене, а друга Альбертина — моя цілителька — розчулювала мене, як розчулює довколишній світ виздоровника. Аж це я подумав про те, що небавом вона з Бальбека поїде до Шербура, а звідти — до Триєста. Її навички відродяться. Найголовніше — перешкодити Альбертині сісти на пароплав, спробувати забрати її до Парижа. Звичайно, з Парижа їй було б легше, ніж із Бальбека, при бажанні, майнути до Триєста, але там було б видно; може, я зумів би попросити дукиню Германтську непрямо вплинути на приятельку мадемуазель Вентейль, щоб та не зоставалася в Триєсті, щоб кудись перебралася, — може, до принца де***, з яким я бачився у маркізи де Вільпарізіс і в самої ду-кині Германської. А той, навіть якби Альбертина запрагнула відвідувати його, щоб зустрічатися зі своєю приятелькою, міг би, попереджений дукинею Германською, перешкодити їм бачитися. Певна річ, я міг би сказати собі, що як Альбертина має такі вподобання, то в Парижі знайдеться чимало інших жінок, ладних її вгонобити. Але всякий спалах заздрости своєрідний і носить печать істоти, — в даному разі приятельки мадемуазель Вентейль, — яка його викликала. Найбільше мене турбувала саме приятелька мадемуазель Вентейль. Моя загадкова любов до Австрії, яку я любив за те, що звідти привезено Альбертину (її вуйко був там посольським радником), за те, що її географічні особливості, вдача її мешканців, її пам'ятки минулого, її краєвиди я міг бачити, наче в атласі, наче в альбомі, в Альбертининому усміху* в манерах, ця кезбггнена для інших пасія все ще жила в мені, але тепер чари псувала обридь. Альбертина приїхала звідти — це так. Там вона в кожному домі напевне спіткала б приятельку мадемуазель Вентейль та іже з нею. Набуті в дитинстві звички можуть відродитися; за три місяці

подружки зберуться на Різдво, потім на Новий рік, у дні, особливо для мене сумні, бо вони несамохіть нагадали мені про те, як я сумував, коли мене розлучали на весь час новорічних канікул із Жільбертою. Після довгих обідів, пізніх свят-вечорів, коли всі будуть веселі й збуджені, Альбертина та її тамтешні подруги приберуть тих самих поз, яких перед моїми очима прибирала вона з Андре, коли приязнь їхня була безневинна, — а може, — хто знає? — тих самих поз, яких у Монжувені за кілька кроків від мене прибирала мадемуазель Вентейль, коли за нею ганялася її приятелька. Мені ввижалося, що у мадемуазель Вентейль, яку, перш ніж накрити її своїм тілом, пестила її подруга, розпашіле Альбертинине личко, й ця Альбертина спершу кидалася тікати, а потім — вирішивши піддатися, сміялася, — я це чув, — дивацьким, загадковим сміхом. Що означали проти моєї гризоти ревності, які я відчув того дня, коли Сен-Лу побачився у Донсьєрі з Альбертиною і зі мною і коли вона почала пускати йому бісики, чи заздрість, яка поймала мене, коли я згадував про незнайомця, якому я завдячував перші її поцілунки в Парижі того дня, коли я чекав листа від мадемуазель де Стермар'ї! Ті ревності, ревності до Робера чи до якогось іншого хлопця, — були ще не ревності. Тоді я, боячися суперника, міг усе ж сподіватися на перемогу. Але тут суперник не був подібний до мене, його зброя була інша, я не міг зійтися з ним у змаганні, Альбертина не дістала б від мене тих розкошів, яких я не годен уявити. Часто-густо ми ладні віддати нашу прийдешність за щось геть нікчемне. Колись я ладен був зректися всіх життєвих скарбів, аби тільки познайомитися з пані Блатен, бо вона приятелювала з пані Сванн. Нині, тільки заради того, щоб Альбертина не поїхала до Триєста, я одтерпів би нелюдську кару, якби цього не вистачило, то покарав би її, я б відособив її від усіх, замкнув, відібрав би в неї ті невеличкі гроші, без яких вона не змогла б мандрувати. Якщо раніше, коли я рвався до Бальбе-ка, я аж регнув побачити перську церкву, бурю на світанні, то тепер серце моє краялося на думку, що Альбертина поїде до Триєста, що вона зночує різдв'яну ніч із приятелькою мадемуазель Вентейль; адже наша уява, навіть коли вона міняє свою природу й перетворюється на почуття, не збільшує числа образів, які має у своєму розпорядженні. Якби мені сказали, що її зараз немає ні в Шербурі, ні в Триєсті, що вона не зустрінеться з Альбертиною, як би я заплакав слізьми радости й полегкості! Як

змінилися б моє життя і її будучина! А не ж я знав, що заздрощі не можна зводити до однієї особи, що коли Альбертина має такий нахил, її здатні вгонобити інші. Зрештою, якби ті самі дівчата могли бачити її деінде, може, це б не боліло мені так гостро. Саме з Триєста, з цього незнаного світу, світу — я відчував — такого любого Альбертині, з яким пов'язувалися її спогади, приятельські взаємини, дитячі захоплення, на мене дихало ворожим, незрозумілим мені духом, як отой, що в Комбре підносився до мого номера з їдальні, звідки з брязкотом виделок долинали голос і сміх мамин — мама розмовляла зі сторонніми людьми і могла не прийти до мене попроситися; як отой дух, яким повнилися для Сванна будинки, куди Одетта вирушала вечорами шукати незбагнених розкошів. Про Триєст я вже не думав як про чудовий край, де мешканці сповнені задуми, заходи сонця золотаві, дзвони сумні, а як про кляте місто, яке я негайно пустив би з димом і стер би з лиця землі. Це місто вгородилося в моє серце безнадійною скабкою. Відпустити Альбертину до Шербура чи до Триєста — це жахіття! Але залишити її в Бальбеку — теж. Адже тепер, коли близькість моєї приятельки з мадемуазель Вентейль зробилася для мене певністю, мені здавалося, ніби в той час, який Альбертина присвячує не мені (а ми іноді не зустрічалися цілі дні через її тітку), вона віддана на луп Блоковим кузинам, а може, іншим жінкам. На саму думку, що сьогодні ввечері вона зустрінеється з Блоковими кузинами, я божеволів. Отож, коли вона мені сказала, що кілька днів проведе зі мною, я відповів їй так: «Бачте, я збираюся до Парижа. Поїдете зі мною? Чи не згодилися б ви якийсь час пожити у Парижі в нас?» Треба було будь-що, принаймні кілька днів, не покидати її саму, тримати її при собі — для певности, що вона не зійдеться з приятелькою мадемуазель Вентейль. Це означало, що вона мешкала б у мене, бо мама надумала, скориставшись з батькового відрядження, справити свою повинність, вволити бабусину волю — бабусі хотілося, щоб мама приїздила на кілька днів до її комбрейської сестри. Мама не любила тітки за те, що вона, бабусина улюблениця, не жалувала своєї сестри. Люди, дійшовши літ, не добром згадують тих, хто їм докучав змалку. Але мама, ставши мені й за бабусю, була непам'ятка; материне життя було для неї, ніби чисте й невинне дитинство, джерело спогадів, звабу і гіркоту яких визначали її вчинки. Моя бабуся в перших могла б достачити мамі деякі безцінні подробиці, але тепер доводилося тягти її

за язика, бо вона була тяжко хвора (казали, в неї рак), і мама дорікала собі за те, що досі до неї не вибралася, а не вибралася вона, щоб не покидати мене самого; пахла їй мандрівка ще й тому, що так зробила б її мати, і тому, що на день народження бабусиноного батька, до слова батька дуже поганого, мама носила на могилу квіти, якими бабуся звикла її прикрашати. Перед цим гробом, що мав відкритися, мама пестливими словами відшкодовувала те, в чому відмовляла недужій бабусі її сестра. В Комбре мама збиралася поратися по господарству — ці порання на бабусине бажання мали вестися під доччиним зарядом. А порань ще й не почато. Мама не хотіла покидати Парижа раніше за батька, щоб її відсутність не так йому дошкуляла, — хоча цей схід душі не міг уразити його так, як матір, але він поділяв її переживання. «Ні, це неможливо, — відповіла мені Альбертина. — А навіщо ви рветесь до Парижа, якщо ця дама поїхала?» — «Мені буде спокійніше там, де ми з нею познайомилися, ніж у Бальбеку, якого вона ніколи не бачила і який мені обрид». Чи ж дійшло згодом до Альбертини, що тої, іншої кобіти, немає і що як я тієї ночі хотів померти, то лише тому, що вона легковажно призналася мені, що близька з приятелькою мадемуазель Вентейль? Можливо. Часом мені здається, що до неї це дійшло. Принаймні того ранку вона повірила, що така жінка справді існує. «Вам, мій хло-ню, треба б оженитися з цією особою, — сказала вона, — ви були б щасливі, і щаслива була б і вона». Я відповів, що думка ошчасливити цю жінку мало не штовхнула мене на шлюб; недавно, коли я дістав великий спадок, а отже, й змогу оточити свою дружину розкішшю й уприємнити її життя, я ладен був прийняти офіру тієї, кого я кохав. Сп'янілий вдячністю, яку я відчував до Альбертини за її ласкавість, і водночас шарпаний нестерпною душевною мукою, якої вона мені завдавала, я, схожий на того, хто охоче віддав би маєток гарсонові за те, що той насипає йому в кав'ярні шостий келишок горілки, заявив, що моя дружина матиме авто, яхту і що шкода, що я, знаючи, як Альбертина любить кататися на авті й на яхті, кохаю не її, що для неї я був би ідеальним мужем, але що ми ще подивимося, що ми, треба сподіватися, матимемо втішні зустрічі. Подібно до того як ми по-п'яному не зачіпаємо переходнів, боячись дістати відкоша, я все-таки не допустився необачності (якщо це можна назвати необачністю), якої допустився за часів Жільберти, і не сказав їй, що кохаю її, Альбертину. «Бачте, я мало з нею не оженився. Одначе

не наважився на це, я б не посмів прирікати молоду жінку на життя з такою хворою і з такою нудною людиною, як я». — «Та ви збожеволіли! Усі аж регнуть пройти з вами по життю, подивіться, як за вами впадають. У Вердюренів тільки про вас і розмови, і в найвищому світі теж, я про це знаю. Отже, вона була з вами не досить ласкава, ця дама, скоро ви так у собі звомпили. Тепер я бачу, що це за птиця, вона лиха, я її терпіти не можу, ох, якби на її місці була я!» — «Ба ні, вона дуже мила, просто милісінька. А на Вердюренів та на інших мені чхати. Якщо не рахувати тієї, кого я кохаю і з ким я порвав, мені залежить лише на моїй Альбер-тині; тільки вона, якщо ми з нею часто будемо зустрічатися, принаймні попервах, — додав я, щоб не злякати її і мати змогу багато жадати від неї в ці перші дні, — може мене бодай трошки потішити». Я лише натякнув на можливість шлюбу, але зараз же сказав, що цього не здійснено, бо ми не підходимо характерами. Моя заздрість живилася спогадами про взаємини Робера та «Рахиль, ти від Бога», Сванна й Одетти і підкидала мені думку, що скоро я кохаю сам, то не можу бути коханим, і що жінка може до мене горнутися лише з розрахунку. Звісно, нерозумно було міряти Альбертину на Одеттин і Рахилин аршин. Але йшлося не про неї, йшлося про мене; йшлося про почуття, які я міг у неї пробудити і яких я, заклятий ревнивець, недооцінював. І з цього судження, може, хибного, зродилося багато лиха, яке згодом мало спасти на нас. «Отже, ви не хочете їхати зі мною до Парижа?» — «Зараз мене не пустить тітка. Зрештою навіть як я згодом і приїду, хіба не здасться дивним, що я зупинюсь у вас? Адже в Парижі всі знають, що я не ваша кузина». — «Ну то ми скажемо, що ми, вважай, заручені. Це пусте, адже ми знаєте, що це неправда». У Альбертини з-під сорочки вилянула шия, ядерна, золотава, в буйному ластовинні. Я поцілував її з таким самим чистим почуттям, з яким цілував мою матір, щоб утамувати мої дитячі гризоти, які тоді здавалися мені невтішними. Альбертина пішла переодягтися. Її самовідданість уже почала давати збій: де ж її клятва не покидати мене ні на мить? (Я відчував, що її завзяття стане ненадовго, я боявся, що, як ми зостанемося в Баль-беку, вона того ж таки вечора втече від мене і зійдеться з Блоковими кузинами.) Тим часом вона прийшла до мене сказати, що їде до Менвіля, а повернеться пополудні. Вона ночувала не вдома, на її ім'я прийшли листи, та й тітка, либонь, тривожиться. «Якщо йдеться тільки про це, можна

послати ліфтера — він скаже їй, що ви тут, і забере ваші листи». Альбертина набурмосилась, але щоб показати мені, яка вона цяцінька, попри свою досаду від того, що її неволять, відразу ж промовила наймилішим тоном: «Нехай!» — і послала ліфтера до тітки. Ледве Альбертина пішла, як у двері тихо постукав ліфтер. Для мене було несподіванкою, що, поки ми гомоніли з Альбертиною, він устиг з'їздити до Менвіля й повернутися. Він сповістив мені, що Альбертина написала до тітки цидулку і що вона може, якщо моя воля, поїхати до Парижа хоча б сьогодні. Зрештою, даючи йому усне доручення, Альбертина вчинила необачно, бо, попри ранню годину, директор, уже обізнаний з усім і схвильований, прибіг до мене спитати, з чого я незадоволений, чи правда, що я їду, і чи не можу я зачекати кілька днів: он як розвітрилося! Я не міг почати йому пояснювати, що в мене одне бажання: щоб о тій порі, коли Блокові кузини виходять на прогулянку, Альбертини в Бальбеку вже не було, тим паче що Андре, єдиної, хто міг би вберети її від них, тут немає і що Бальбек став для мене одним із тих куточків, де хворому нема чим дихати і звідки він виїздить негайно, не бажаючи тут більше зночувати жодної ночі, хоча б йому довелося померти в дорозі. Зрештою мені ще доведеться змагатися з подібними проханнями — спершу в готелі, куди Марі Жінест і Селеста Альбаре прийшли до мене з червоними очима. (Ридання Марі нагадували рев потоку; Селеста, стриманіша у вияві почуттів, утихомирювала її; але коли Марі пролепетала єдиний вірш, який вона знала: «Відцвітає під місяцем без», Селеста теж не витримала, і пелена сліз укрила її личко бузкового кольору; зрештою я певен, що вони й думати про мене забули ще того вечора.) Потім у приміському поїзді, попри всі мої обереги проти того, щоб мене хтось помітив, я здибався з маркізом де Камбре-мером; побачивши мої валізи, він пополотнів, бо сподівався по-завтрньому мене гостити; він заморочив мене своїм базіканням, що мої напади ядухи виникають через погодні перепади і що якби пожити тут у жовтні — цим би можна загартувати моє здоров'я; він попросив мене відкласти мій від'їзд принаймні «на через тиждень» — нековирність цього звороту не розлютила мене, певне, лише тому, що від його слів на душі моїй щеміло. Поки він гомонів зі мною в вагоні, а я на кожній станції потерпав, як би зараз не вдерся хтось страшніший за Ерімбальда чи Гіскара, скажімо, граф де Кресі, який почне мене благати, щоб я його

запросив, або ще грізніша пані Вердюрен, яка візьметься запрошувати мене на обід. Але все це ще чекало мене попереду. Я ще не був у дорозі. Поки що мені доводилося вислуховувати директорів розпачливий лемент. Я сплавив його, побоюючись, як би він, дарма що говорив пошепки, не збудив мами. Я залишився сам у номері, тому самому номері з високою стелею, де почував себе таким нещасним за першого приїзду, де так ніжно думав про мадемуазель Стермар'ю, де чатував на Альбертину та її приятельок, які, ніби мандрівні птахи, відпочивали на пляжі, де так недбало узяв Альбертину того разу, коли посилав по неї ліфтера, де мені відкрилася бабусина доброта і де я потім дізнався, що вона померла; ці віконниці, під якими соталося вранішнє світло, я розхилив уперше з тим, щоб побачити найближчі розлоги моря (Альбертина змушувала мене причиняти віконниці, щоб не було видно, як ми цілуємося). Я відчував, які зміни зайшли в мені, зіставляючи їх із незмінними речами. Ми звикаємо до них, як до людей, і коли нам згадується, як багато вони важили в нашому житті, а потім вагу ту зовсім утратили, то обрамлені ними події, зовсім не такі, як нинішні, все розмаїття пригод, які склалися під цією самою стелею, серед цих самих зашкленних шаф, зміни в серці і в житті, заповідані цим розмаїттям, завдяки незмінності декорацій, набувають у єдності місця ще більшої моці.

Кілька разів за коротку хвилину мені майнула думка, що світ, де міститься цей номер і ці зашклені шафи і де Альбертина так мало важить, — це, може, світ духовний, єдино реальний, а моя гризота — це та гризота, яку нам навіює читання роману і яку тільки шаленець може перетворити в тривале й незбутнє горе, щоб горювати поки віку; що, може, трохи вольового зусилля — і я повернуся до цього реального світу, переступивши через біль, немов розриваючи паперовий обруч, і побиватимуся через Альбертину не більше, ніж через героїню дочитаного нами роману. Зрештою найкоханіші мої любки не заслуговували на викликані ними любовні муки. Сам я кохав їх щиро, жертвуючи всім, щоб зустрітися з ними, щоб усамітнитися з ними, ридаючи, коли чув увечері їхній голос. Вони вміли розпалювати в мені жагу, доводити мене до нестями, але жодна з них не втілювала в собі кохання. Коли я їх бачив, шли я їх чув, я не знаходив у них нічого зрідні моєму захопленню ними, і ніщо в них не могло б пояснити, чому я кохаю їх. А проте єдиною моєю радістю було бачити цих жінок,

єдиною моєю тривогою була тривога очікування їх. Можна було б припустити, що природа наділила їх якоюсь особливою сторонньою властивістю, відрубною від них, і що ця властивість, ніби електрика, збуджує в мені кохання, себто, лише вона спрямовує мої вчинки і завдає мені болю. Проте врода, розум, доброта цих жінок були відособлені від цієї властивості. Мої любовні почуття, буцімто електричний струм, били мене, я переживав їх, я відчував, але мені ані разу не пощастило їх побачити чи обміркувати. Я навіть гадаю, що, захоплюючись (я залишаю осторонь тілесні розкоші, супутні захопленню, але не породжені ним), ми звертаємося як до невідомого божества не до самої жінки, а до незримих сил у личині цієї жінки. Нам погрібні не чиїсь, а їхні пестоші, ми шукаємо дотику саме з ними, але не знаходимо в ньому щирої насолоди. Під час побачення жінка знайомить нас із цими богинями, та й квіт. Ми обіцяємо подарувати їм коштовності, подорожі, знаходимо слова, доводячи, як ми їх обожнюємо, і слова на свідчення, що нам до них байдуже. Ми, хоча й не чіпляючись причепю, домагаємося нового побачення. А проте, аби не ці таємничі сили, хіба ми так пнулися б зі шкіри ради самої жінки, якщо після її відходу ми вже вагаємося сказати, як вона була вбрана, і пригадуємо, що ні разу на неї не глянули?

Оскільки зір облудний, нам увижається, що людське тіло, навіть кохане, як Альбертинине, є чимось поза нами, відлетим від нас на кілька метрів, кілька сантиметрів. І так само з душею, що домує в ньому. Але як щось перемістить душу, показуючи, що вона кохає не нас, а когось іншого, тоді з тьохкання серця ми відчуваємо, що кохана істота не за кілька кроків від нас, а в нас самих. У нас самих, десь неглибоко. Слова: «Це приятелька мадемуазель Вентейль» стали тим Сезамом, якого я сам зроду не знайшов би і який впустив Альбертину до закамарків мого зболеного серця. А я міг би сто років силкуватися відчинити браму, прибиту за нею, і так і не збагнути, як її відчинити.

Цих слів я якийсь час не чув, — поки Альбертина була зі мною. Цілуєчи її так, як я цілував матір у Комбре, цілував, щоб заспокоїтися, я майже вірив у невинність Альбертинину чи бодай гнав думку про відкрите в ній збочення. Але нині, коли я залишився сам, ці слова знов залунали — так гуде, коли з нами перестають розмовляти, у вухах. У її збочанні тепер я вже не сумнівався. Сонце, встаючи, одмінито навколишній світ, і його світло загостило мою муку, ніби від зміни

пози. Ніколи ранок не здавався мені таким прекрасним, а водночас таким болісним. Уявивши, як зараз спане вся ця байдужа природа і як ще вчора я тільки й жадав би, що милуватися на неї, я ридма заривав. Аж це, ніби роблячи якийсь гойний принос, який символізував ту криваву офіру, яку я муситиму віднині щоранку складати, зрікаючись усяких радощів, складати поки віку, на освячення відновленої моєї щоденної гризоти і на роз'ятрення моєї кривавої рани, золоте яйце сонця, вигулькуючи наче від порушення рівноваги, спричиненого зміною густини у процесі згортання, найжачене племінцями, як на картині, прорвало вмить заслону, за якою воно, як уже відчувалося, трепетало в очікуванні виходу на сцену й шугання вгору, прорвало і розтопило у хвилях світла свій таємничий буйний пурпур. Я почув свої ридання. Аж це двері несподівано розчинилися, і мені, з розкалатаним серцем, примарилося, ніби ввійшла бабуся, вона приходила вже кілька разів, але вві сні. Може, це теж тільки сон? На жаль, то була ява. «Тобі здається, ніби я схожа на бабусю», — лагідно сказала мама, бо то була вона, своєю ніжністю намагаючись мене заспокоїти і водночас потверджуючи свою схожість із бабусею гарним усміхом скромних гордощів без тіні кокетства. Її волосся в неладі — причому сиві пасма не були сховані й вилися довкола неспокійних очей, довкола змарнілих щік, бабусин шлагфрок, який вона тепер носила, — ось причина того, чому я не зразу впізнав її і завагався: чи я часом не сплю і чи не воскресла моя бабуся? Моя мама вже давно куди більше нагадувала бабусю, ніж мою молоду, веселу неньку, яку я знав у дитинстві. Але зараз я про це не думав. Якщо ми захоплені читанням, ми не вкмітимо, як збіг час, і нараз побачимо, як сонце, таке саме ясне учора о цій порі, створює довкола себе таку саму кольорову гаму, таку саму гармонію, все те, що готує спад. Мама підкреслила мою помилку, усміхаючись, бо їй було приємно, що вона схожа на свою матір. «Я прийшла, бо мені уві сні причулося, що хтось плаче, — пояснила мама. — Це мене й розбудило. Але чому ж ти не лягав? І очі в тебе повні сліз. Що тобі таке?» Я обхопив її голову руками: «Мамо! Я боюся, як би ти не подумала, ніби в мене сім п'ятниць на тиждень. Але вчора я недобре відгукнувся при тобі про Альбертину, я був несправедливий». — «Ну й що тут такого?» — заперечила мама і, побачивши світову зорю, сумно всміхнулася, згадавши матір, а щоб я не проочив видовиська, якого — на превеликий жаль моєї бабусі — я ніколи не бачив, показала на

вікно. Але за бальбець-ким пляжем, за морем, за сходом сонця, на який показувала мені мама, я з розпачливим болем, і того розпачу мого не можна було не помітити, бачив монжувенську кімнату, де Альбертина, рожева, з задерикуватим носиком, згорнулася клубочком, ніби велика кицька, на тому місці, де колись лежала приятелька мадемуазель Вентейль, і заливалася сласним сміхом: «Дарма! А як навіть і побачать, біс із ним. Чи мені не стане духу плюнути на цю стару мавпу?» Ця сцена світила мені крізь ту, яка простягалася переді мною в вікні і яка була ніби темною вуаллю, упалою на неї, як падає на щось відблиск. І сцена-вуаль здавалася примарною, буцімто намальованою. Напроти нас, на пасмі парвільських скель, гайок, де ми грали у тхора, положисто спускався до моря, купаючи своє зело в щирому злоті води, як це часто бувало в надвечір'я, коли ми з Альбертиною, посидівши в гайку, на схилку дня йшли додому. Серед безладних рожевих і небесних клаптів нічної мли, які ще клубочилися над водою, усіяною перламутровими скалками зорі, сунули човни, усміхаючися сонячним за-орам, а промені закрашували нажовто вітрило і край бушприту, достоту як увечері, коли човни поверталися: то була сцена примрійна, крижана, безлюдна, викликана лише спогадом про захід, не підперта, як увечері, шерегом денних годин, що зазвичай звістували її мені, сцена відрубна, окремішня, ще хисткіша, ніж моторошний монжувенський образ, якого вона не здолала знищити, сховати, прикрити, зітканий із видінь яловий образ, породжений пам'яттю і сном. «Годі-бо, — заперечила матір, — ти не сказав про неї нічого поганого, ти просто заявив, що вона тобі набридла і ти радий, що поклав собі не женитися з нею. За чим же тут плакати? Подумай, що твоя мама сьогодні їде і що їй буде дуже важко покидати в такому стані свого котусика. Надто ж тому, бідолашко мій, що не так-то я й матиму час тебе втішати. Перед від'їздом завжди ніколи, хай ви вже й спакували речі». — « Га я не про те». Отут-то, вираховуючи прийдешність, прикидаючи силу своєї волі, розуміючи, що такий любовний вогонь Альберти-ни до приятельки мадемуазель Вентейль, палаючи давно, не може бути невинний, що Альбертина в усе втаємничена і, як показувала її манера триматися, народилася з нахилом до цього збочення, який моя тривога не раз уже передчувала, яшму вона віддавалася, мабуть, завжди (якому вона, може, віддавалася й нині, скориставшись з того, що мене з нею немає), я й сказав матері,

знаючи, як її засмучую, хоча вона свій смуток, зраджуючи його лише виразом поважної задуми, який з'являвся на її лиці, і приховала, коли вона боялася чимось уразити мене, виразом, якого вона вперше прибрала у Комбре, коли зголосилася зночувати ніч біля мого ліжка, виразом, який нині надавав їй незвичайної подібності до бабусі, коли та дозволяла мені випити коньяку, — я їй сказав, отже, матері: «Я знаю, як тебе засмучу. По-перше, замість залишатися тут, як ти хотіла, я їду разом із тобою. Та це ще півбіди: я зле тут почуваюся, мені ліпше вернутися додому. Тільки надто не сумуй, чула? Сіль ось у чім. Учора я помилюся і мимоволі ввів тебе в оману, я думав про це всеньку ніч. Я конче мушу, і на тому й станьмо, бо тепер я добре здаю собі в усьому справу, бо я вже нині не відступлюся, бо інакше нічого мені жити, я конче мушу оженитися з Альбертиною.

Содом і Гоморра

Примітки

«Содом і Гоморра» I і II, томи «У пошуках утраченого часу», опубліковані у травні 1921 і в квітні 1922 року, порушують тему статевого збочення. Цей сюжет, мабуть, уростає в саму серцевину всього Прустового роману, але назва «Содом і Гоморра» з'явилася лише під час Першої світової війни. Не зайвим було б накреслити, в генезі роману, шлях від цієї давньої теми до вже пізнішої назви.

«Содом і Гоморра» не належить ні до версії «У пошуках утраченого часу», публікація якого почалася 1913 року і була перервана війною, ні до «Роману Альбертини», який був початий після 1914 року. «Содом і Гоморра» забезпечує довгий перехід між цими двома циклами і готує до «роману Альбертини». Відносна окремішність «Содому і Гоморри» в сукупності твору пояснюється його оригінальністю. Це найромантичніший момент, місце, де твір визволяється від «На Сваннову сторону» і від «Віднайденого часу», від біографії та естетичної теорії і де найбільшу роль грає уява: згадаймо про Ниссіма Бернара чи про маркіза де Вогубера. Це найбільш бальзаківський епізод Прустової епопеї.

А проте «Содом і Гоморра» становить «У пошуках утраченого часу» найсуворішу структуру, даючи змогу Прустові зробити з теми про збочення роман про збочення. Назва заповідає цю структуру з допомогою симетрії Содома і Гоморри. Роман незрозумілий, якщо не врахувати прологу, опублікованого наприкінці «Германтської сторони»: «Содом і Гоморра I». Сцена зустрічі барона де Шарлюса і Жюп'єна та міркування про «расу тіточок» роблять заявку на мотив, який дістає свій розвиток у наступному томі. Завершується том «Горем на світанні»: герой дізнається про те, що Альбертина знайома з мадемуазель Вентейль та з її подругою, і вирішує повезти її до Парижа. Так уводяться «Полонянка» і «Альбертина зникає», що їх Пруст уже встиг включити у «Содом і Гоморру».

Роман відкриває несподіваний поворот, а завершує його ще одна несподівана розв'язка. Між ними перехрещуються між собою содомітська і гоморрейська теми. Содомітська тема, на початку об'єкт

безжальної карикатури, дає простір крутій картині звичаїв людського суспільства. Перед нами постає новий світ; «Содом і Гоморра I» становить собою ініціацію такої самої ваги, як мадленка на початку «На Сваннову сторону», і чоловічий гомосексуалізм дає про себе знати в усіх місцях і в усіх середовищах, у Парижі і в Бальбеку, у Германтів і в Вердюренів: Шательро, Вогубер, Ниссім Бернар, принц Германтський постануть як його неймовірні інкарнації.

Гоморрейська тема розвивається інакше. Підказана словами Сен-Лу з приводу покоївки баронеси Пютбюс, вона в'ється крізь його взаємини з Альбертиною, починаючи від підозр, пробуджених у героя танцем Альбертини й Андре в казино, і закінчується фінальним апотеозом: згадкою про монжувенську сцену між мадемуазель Вентейль та її подругою.

Роман структурує не тільки ця симетрія. У плані «У пошуках утраченого часу», опублікованому у виданні «У затінку дівчат-квіток», Пруст передбачав ще й іншу, симетрію між усвідомленням героєм по прибутті до Бальбека смерті своєї бабусі й монжувенським спогадом, причиною від'їзду з Бальбека. План 1918 року передбачав для цих двох подій давню назву роману, «Перебої почуття», I і II. Друге перебування в Бальбеку обмежене цими двома ремінісценціями, спогадом про перше перебування і спогадом про монжувенську сцену.

Отже, «Содом і Гоморра» — найкраще збудована частина Прустового твору, тому автор не скупиться на нові перипетії й повороти, не послаблюючи при цьому драматичної пружини. Виникає інший роман у романі, первісний задум відступає на другий план, натхнення письменника стає нестримне, і книга, задумана з холодною головою, оздоблена епіграфом, розбита на розділи, визволяється від усіх умовних пут.

«Содам і Гоморра» вийшов друком 1921 й 1922 року у видавництві «Н.Р.Ф.» трьома невеличкими томками.

Стор. 10. Бурська війна (1899—1902) — війна бурів, голландських колоністів на півдні Африки, з англійцями.

Стор. 13. Діана де Пуатьє (1499—1566) — коханка Генріха II.

Стор. 15. ...мане, текел, фарес — попередження вавилонському цареві Валтасару про його близьку загибель.

Ефеб — юнак у давніх греків.

Стор. 19. ЗсИоІа сапіогит — спершу школа для підготовки церковних півчаків, а потім музичне училище.

Стор. 23. Роб Рой — романтичний шотландський розбійник, батько Діани Верно (з роману Скотта).

Стор. 25. Грізельда — героїня легенд, введена Петраркою, Боккаччо, Перро, символ подружньої вірності.

Андромеда — донька Кефея, ефіопського царя, та Кассіопеї. Андромеду врятував Персей, коли бог морів Посейдон наслав на дівчину, прикуту до скелі, морське чудовисько.

Колеж де Франс — вищий заклад у Парижі, заснований 1530 року на противагу Сорбонні.

Мішле Жуль (1798—1874) — відомий французький історик.

Стор. 29. Лотова жінка була обернена в соляний стовп за те, що під час втечі з Содома не втрималася й озирнулася.

Стор. 31. Луксорський обеліск — пам'ятка давньоєгипетського мистецтва; був перевезений до Парижа і встановлений на майдані Згоди.

Стор. 32. Детай Едуард (1848—1912) — французький маляр, член Інституту.

Стор. 34. Гекслі Тамас-Генрі (1825—1895) — біолог, палеонтолог і медик; Олдос Леонард Гекслі (1894—1963) — відомий письменник.

Стор. 41. Бюлов Бернгард (1849—1929) — німецький державний діяч, канцлер Германської імперії.

Палеолог Моріс (1859—1944) — французький дипломат і письменник.

Стор. 43. Карпаччо Вітторе (1450—1525) — італійський маляр венецької школи.

Веронезе Паоло (1528—1588) — італійський маляр, автор великих картин на історичні теми.

«Тангейзер» — опера Вагнера, створена 1845 року.

Стор. 46. ...як статуя Вікторія... — Пруст має на увазі античну статую богині перемоги Ніке.

«Гірмонія» — картина Джона Віслера (1834—1903), англо-американського імпресіоніста.

Стор. 48. Дук д'Есільйон (1720—1788) — міністр Людовіка П'ятнадцятого.

Стор. 49. Юбер Робер (1733—1808) — французький художник, майстер преромантичного пейзажу.

Стор. 51. Кобурси — старовинний баварський аристократичний рід.

Стор. 52. Анафілаксія — гостре запалення суглобів.

Стор. 53. Тьєполо Джамбаттіста (1696—1770) — італійський маляр ве-нецької школи. Майстер колориту.

Стор. 56. Школа політичних наук — вищий навчальний заклад у Парижі для підготовки дипломатів.

Стор. 57. Д'Аннунціо Габріеле (1863—1938) — італійський письменник, кумир європейської інтелігенції.

Ізвольський Олександр (1856—1919) — російський посол у Парижі.

Стор. 59. Дук Беррійський (1778—1820) — син французького короля Карла X, убитий антимонархістами.

Стор. 60. Замок Блуа — архітектурна пам'ятка раннього Ренесансу.

Фонтенбло — королівський палац під Парижем, резиденція Наполеона.

Мональдескі Джан Рінальдо — італійський авантюрист, коханець шведської королеви Кристини. 1657 року загинув від руки іншого її коханця.

«Хліба і видовищ» — крилатий вираз сатирика Ювенала.

Стор. 63. Лабіш Ежен (1815—1888) — французький комедіограф.

Стор. 68. Бургомістр Сікс — друг Рембрандта.

Стор. 70. Віконт д'Арленкур (1789—1856) — французький романіст.

Пюже Луїза (1810—1889) — французька поетеса.

Стор. 72. Монфор-л'Аморі — церква недалеко від Парижа, знаменита своїми вітражами.

Стор. 73. Кампо-Санто — кладовище в Італії.

Стор. 74. Омаль-Лоррен — старовинний рід французьких дуків.

Стор. 75. Франк Сезар (1822—1890) — французький композитор, автор ораторій та симфоній.

Дебюссі Клод (1862—1918) — французький композитор-імпресіоніст.

Стор. 77. Метіда — океаніда, перша Зевсова дружина

Феміда — Зевсова дружина, богиня справедливості.

Еврінолш — Зевсова дружина.

Мнемозіна — богиня пам'яті й дев'яти муз.

Лето — Зевсова дружина, мати Аполлона та Артеміди.

Юнона — римська богиня шлюбу й подружнього кохання, у греків — Гера.

Стор. 81. Жак Гюстав-Жан (1846—1909) — французький салонний художник.

Стор. 82. Скапен — служник-крутій із мольєрівської комедії.

Стор. 84. «Музей антиків» — роман Бальзака.

Лубе Еміль (1838—1929) — президент республіки. За нього Дрейфусову справу було переглянуто.

Стор. 88. ...як Мазаріні про свої книжки... — кардинал Мазаріні (1602—1661) збирав книжки, склавши цілу бібліотеку.

Стор. 90. Імператриця Євгенія (1829—1920) — дружина Наполеона III з еспанських аристократок.

Стор. 91. Натьє Жан-Марк (1685—1766) — французький портретист.

Шатору Марія-Анна. дукиня де (1717—1744) — коханка Людовіка П'ятнадцятого.

Стор. 92. Бордеро — пакет секретних документів.

Стор. 100. Ерве де Сен-Дені (1823—1892) — французький китаїст.

Стор. 101. Дюпанлу Фелікс (1802—1878) — французький церковний діяч.

Стор. 110. «Трістан» — опера Вагнера, вперше виконана 1865 року.

Стор. 118. Бове — місто у Франції, славетне своїми килимами та гобеленами.

Стор. 122. Думер Поль (1857—1932) — президент республіки.

Дешанель Поль (1855—1922) — президент республіки.

Стор. 124. Колон Едуард (1838—1910) — французький диригент.

Стор. 125. Байрейт — опера в Байреїті, побудована для проведення вагнерівських фестивалів.

Стор. 126. Фальконе Етьєн (1716—1791) — французький скульптор-мо-нументаліст.

Стор. 127. Кайо Жозеф (1863—1944) — прем'єр-міністр республіки.

Стор. 135. Жамм Франсіс (1868—1938) — французький поет-католик.

Стор. 142. Фенелон Франсуа {1651—1715) — французький класицист, автор «Пригод Телемака».

Стор. 144. Фонтевро — жіночий монастир під Парижем.

Монтеспан, маркіза де (1640—1707) — коханка Людовіка Чотирнадцятого.

Стор. 159. Ендтіон — юнак, узятий Зевсом на небо за вроду.

Стор. 175. «Пепеас та Мелісанда» — опера Клода Дебюссі на сюжет однойменної драми Метерлінка.

Стор. 176. «Парсифаль» — опера Ріхарда Вагнера.

Стор. 178. Тетралогія — оперовий цикл Вагнера «Кільце нібелунга»: «Золото Райну», «Валькірія», «Зігфрід», «Загибель богів».

«Манон» — опера Жуля Массне (1842—1912).

Тернер Вільям (1775—1851) — англійський маляр-пейзажист, предтеча імпресіонізму.

Стор. 179. «Латюд, або Тридцять п'ять років у в'язниці» — мелодрама французьких драматургів Рене-Шарля Піксеркура (1773—1844) та Опоста Анісе-Буржуа (1806—1871).

Стор. 180. Каро — професор філософії у Сорбонні на початку ХХ сторіччя.

Брюнетьер Фердинанд (1849—1906) — французький літературознавець і критик.

Стор. 181. Ламуре Шарль (1834—1899) — французький скрипаль і диригент.

Стор. 194. Галлан Антуан (1648—1715) — французький орієнталіст, перший перекладач арабських казок.

Мардрюс Жозеф (1868—1949) — французький сходознавець, конгеніальний перекладач «Тисячі й одної ночі».

Стор. 195. Тьєррі Опостен (1795—1856) — французький історик.

Шехеразада, Динарзада — казкарка в збірці «Тисячі й одної ночі» та її сестра.

Стор. 197. Вівіана — героїня середньовічних переказів.

Протирая — персонаж античної мітології.

Протогонос — одне з імен Ероса, бога кохання.

Нерей — морське божество.

Діке — богиня справедливості.

Цирцея — острівна чарівниця, обернула Одисейових супутників на свиней.

Еос — богиня світової зорі.

Дікайосина — божество справедливості.

Стор. 202. «Жидівка» — опера Жака Галеві (1799—1862).

«Він на дорученнях в окремім кабінеті» — слова з оперети Оффенбаха «Розбійники».

Стор. 205. Сен-Леже Леже — справжнє ім'я поета Сен-Жон Перса (1887—1975).

Стор. 209. Амфітріон — герой античної мітології, а також герой однойменної комедії Мольєра, гостинний господар.

Стор. 226. Вільмен Абель-Франсуа (1790—1870) — французький критик та історик літератури.

Стор. 227. Шатобріан Франсуа-Рене (1768—1848) — французький письменник-романтик.

Стор. 231. Потен П'єр (1825—1901) — відомий французький медик. Стор. 232. Маріво П'єр Карте (1688—1763) — французький романіст та драматург.

Вйоле ле Дюк Ежен (1814—1879) — французький архітектор. Шарль-Моріс, абат Перигорський — мається на увазі Талейран.

Стор. 234. «Мейстерзімери» — опера Вагнера.

Стор. 235. Д'Енді Венсан (1851—1931) — французький композитор.

Стор. 236. Мельяк Анрі (1851—1897) — французький драматург та лібретист.

Стор. 238. «Капітулярій» — постанови франкських королів (капітули — розділи цих постанов).

Один — скандинавський бог.

Стор. 240. Поклен — справжнє ім'я Мольєра.

Сарсе Франсіск (1827—1899) — французький театральний критик.

Стор. 242. Барнум Фінеас Тейлор (1810—1891) — американський цирковий антрепренер.

Стор. 244. Планте Франсуа (1839—1934) — французький піаніст. Падеревський Ігнацій (1860—1941) — польський піаніст.

Ріслер Едуард (1873—1929) — французький піаніст.

Стор. 247. Теокріт (315—250 перед Р.Х.) — давньогрецький поет.

Стор. 248. Казбах — палац ватага у варварів.

Стор. 255. ПерсіньВіктор (1808—1872) — міністр внутрішніх справ. Стор. 259. Флоріан Жан-П'єр (1755—1794) — французький

байкар.

Стор. 260. Піко делла Мірандола (1463—1494) — італійський гуманіст і мислитель.

Стор. 262. Барбедьєн (1810—1892) — французький ливарник.

Стор. 264. Гарпагон — герой комедії Мольєра «Скупий».

Стор. 266. Лейбніц Готфрід (1646—1716) — німецький філософ та математик.

Мілль Джон (1806—1873) — англійський філософ та економіст.
ЛашальєЖуль (1832—1918) — французький філософ.

Мілле Жан-Франсуа (1814—1875) — французький художник барбізонсь-кої школи.

Стор. 271. Сос де Фрескіне (1828—1923) — французький державний діяч.

Сельв Жюстен (1848—1934) — французький державний діяч.

Стор. 272. Тур д'Аржан, Меріс — паризькі ресторани.

Бутру Еміль (1845—1921) — французький філософ, захоплювався містикою.

Уссе Анрі (1848—1911) — французький письменник.

Д'Ормесон — родина французьких чиновників.

Ла Буле Антуан (1833—1905) — французький дипломат.

Помре П'єр-Анрі (1839—1891) — французький лектор на наукові теми.

Порель Дезіре-Поль (1842—1917) — французький актор, директор театру «Одеон».

Стор. 274. «Гонителька» — комедія Шарля-Сімона Фавара (1710—1792).

Стор. 276. Зербіна — героїня п'єси Фавара.

Самарі Жанна (1857—1890) — французька актриса.

«Капітан Фракас» — історичний роман Теофіпя Готьє (1811—1872).

Стор. 277. Брілья-Саварен Антельм (1755—1826) — французький гастроном, автор книги «Психологія смаку».

Стор. 278. Еле Поль (1859—1927) — французький портретист і гравер.

Стор. 279. Грюєр — сорт сиру.

Стор. 281. Дамуазо — знатний юнак у середньовічній Франції.

Стор. 285. Чуді Гуго (1851—1911) — німецький історик мистецтва.

Ейленбург Філіпп (1847—1921) — німецький аристократ, близький до кайзера Вільгельма II.

Стор. 286. Готський альманах — довідник про європейське великопанство.

Стор. 289. 'Вік Августа — Октавіан Август (63 перед Р. Х. — 14 по Р. Х.) був покровителем літератури, в його золотий вік творили Гораций, Овідій, Вергілій, Тіт Лівій ющо.

Стор. 290. Форе Габріель (1845—1924) — французький композитор.

Стор. 291. Мейербер Джакомо (1791—1864,) — німецький композитор, жив і працював у Франції.

Скарлатті Даменіко (1685—1757) — італійський композитор та клавесиніст.

Стор. 292. Брама — індуїстське божество.

Розенкрейцер — член масонської ложі.

Стор. 293. Палестріна — прізвисько італійського композитора Джованні П'єрлуїджі (1524—1594).

Стор. 294. Анжеліко, Фра Беато Анжеліко (1387—1455) — італійський маляр доби Відродження.

Бушар Шарль (1837—1915) — французький лікар і вчений-біолог.

Буф де Сен-Блез — французький лікар-акушер.

Куртуа-Сюфі Моріс — лікар-терапевт.

Стор. 302. Д'Юксель Нікола дю Бле (1652—1730) — французький полководець, відомий своїм честолюбством.

Стор. 309. Деонтологічний — стосується поняття про те, що має виконуватися.

Стор. 316. Бергсон Анрі (1859—1941) — французький філософ, прибічник індуїтивного.

Порфирій (234—305) — грецький філософ-неоплатонік.

Плотін (204—270) — грецький філософ, засновник неоплатонізму.

Стор. 319. Евріклея — Одисейова мамка.

Стор. 328. Адріан (76—138) — римський імператор, підтримував митців.

Стор. 335. Стаматі Камілл (1811—1870) — французький композитор та піаніст.

Стор. 336. Графиня д'Ескарбанья — героїня однойменної комедії Мольєра.

Тібодьє — персонаж із цієї-таки комедії.

Стор. 349. Годар Бенжамен (1849— 1895) — французький композитор.

Стор. 364. Ружон Анрі (1853—1914) — французький письменник.

Стор. 365. Фурньє-Сарловез (1869—1937) — французький політичний діяч.

Стор. 368. Рокамболь — герой однойменного роману П'єра-Алекбіса Понсона дю Террайля (1829—1871).

«Чверть години Рабле» — цей вираз став крилатим. Рабле мав у своєму розпорядженні 15 хвилин, щоб уникнути халепи під час затримання на рогатках.

Стор. 370. Тен Іпполіт (1828—1893) — французький критик.

Стор. 373. Тюрю-Данжен Поль (1837—1913) — французький історик.

Буасьє Гастон (1823—1908) — французький археолог.

Стор. 383. «Орля» — п'єса Едмона Ростана, в якій Сара Бернар виступала в ролі дука Рейхштатського, Наполеонового сина.

Муне-Сюллі Жан (1841—1916) — французький актор-трагік.

«Едіп» — трагедія Софокла.

Стор. 394. Прадо — картинна галерея в Мадриді.

Стор. 395. Коклен-старший Констан (1841—1909) — французький актор, виступав з однаковим успіхом і в трагедії, і в комедії.

Гаджра — рік утечі Магомета з Мекки до Медіни, перший рік мусульманського календаря.

Стор. 396. Пер'є Жан-Алексіс (1869—1954) — французький співак, перший виконавець партії Пелеаса в опері Дебюссі.

Фреваль Сімона — французька драматична актриса початку ХХ в.

Маньє Марі (1848—1913) — французька драматична актриса.

Барон-син Луї (Ю0—1939) — французький комік.

Стор. 397. Іветта Гільбер (1868—1944) — кафешантанна співачка.

Корнальє Ернест (1834—1912) — французький драматичний актор.

Догемі — актор Французької Комедії.

Сент-Бев Шарль-Опост (1804—1869) — французький критик.

Стор. 407. Роберт Перший (865—923) — французький король.

Стор. 409. Геліос — грецький бог сонця.

Танатос — божество смерті.

Лета — символ посмертного забуття.

Гіпнос — бог сну.

Кроніон — одне з імен Зевсових.

Стор. 412. Месьє — так називали брата Людовіка Чотирнадцятого Філіппа, дуга Орлеанського.

Регент — регентом при малолітньому Людовікові П'ятнадцятому був син попереднього Філіппа Орлеанського, дук Орлеанський.

ПРУСТ Марсель

У ПОШУКАХ УТРАЧЕНОГО ЧАСУ. СОДОМ І ГОМОРРА

Роман

Переклад з французької

Підписано до друку 24.09.12. Формат 84x108 Ч_т Умов. друк. арк. 23,52. Облік.-вид. арк. 27,26. Тираж 4000 прим. Замовлення № 2-467.

ПП «Золоті Ворота»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК№ 3313 від 12.11.2008 р.

01014, Київ, вул. Бастіонна, 15, кв. 6 E-mail: golden-gate@ukr.net

Надруковано з готових позитивів у ТОВ «Видавництво Фоліо»

61002, Харків, вул. Чубаря, 11 Свідоцтво про реєстрацію ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

Пруст М.

П85 У пошуках утраченого часу. Содом і Гоморра: роман / пер. з фр. та примітки А. Перепаді; худож.-оформлювач О. Д. Кононученко. — К.: ПП «Золоті Ворота», 2012. — 440 с.

ISBN 978-966-2246-01-8.

Марсель Пруст (1871-1922) — видатний французький письменник, родоначальник сучасної психологічної прози.

Роман «Содом і Гоморра», опублікований у 1921—1922 роках, чи то не вперше в новій літературі порушує тему статевого збочення. Якщо содомітська тема дає простір крутій картині звичаїв людського суспільства, то гоморрейська розвивається вже майже лірично.

Марсель ПРУСТ

Марсель Пруст (1871-1922) — видатний французький письменник, родоначальник сучасної психологічної прози. Роман «Содом і Гоморра», опублікований у 1921-1922 роках, чи то не вперше в новій літературі порушує тему статевого збочення.

Якщо содомітська тема дає простір крутій картині звичаїв людського суспільства, то гоморрейська розвивається вже майже лірично.

Марсель ПРУСТ
У ПОШУКАХ УТРАЧЕНОГО ЧАСУ СОДОМ І ГОМОРРА
Marcel PROUST
À LA RECHERCHE DU TEMPS PERDU
SODOME ET GOMORRHE
Roman

Роман
Переклад з французької Анатолія Перепаді
ХАРКІВ
«ЗОЛОТІ ВОРОТА»
ББК 84(4ФРА) П85

Текст друкується за виданням: Пруст М. У пошуках утраченого часу: Твори в 7 т. Т. 4. - К.: ЮНІВЕРС, 2000

Переклад з французької та примітки Анатолія Перепаді
Художник-оформлювач О. Д. Кононученко

© О. А. Перепадя, правонаступник А. Перепаді, переклад українською та примітки, 2012 © О. Д. Кононученко, художнє оформлення, 2012

Примітки

1

Плакун (латин.).

2

Первоцвіт (латин.)

3

Я не говорю по-французькому (англ.).

4

В останній момент (латин.).

5

Прийняття гостей у саду (англ.).

6

Хліба і видовищ (латин.).

7

З одного судять про решту (латин.).

8

Геометричним способом (латин.).

9

Любо, як моря поверхня запіниться...(латин.) —Лукрецій. Про природу речей. Книга друга. I. Переклав Микола Зеров.

10

Пам'ятай, що ти порошок (католицька молитва).

11

Прустів приятель, полеглий на бойовиську на початку великої війни. Багато його симпатичних рис уділено в образі Сен-Лу. (Прим, перекладача.)

12

Сінна лихоманка (англ.).

13

Квіткова лихоманка (англ.).

14

Скотинкою (латин.).

15

Борець за життя (англ.).

16

Всіх інших (італ)

17

Старий (латин.).

18

Безплідна земля (латин.).

19

Край святого Тюдона (латин.).

20

Святого Марціала (латин.).

21

Який актор гине! (Латин.)

22

Ручкання (англ.).

23

Жінкуватим (англ.).

24

Святий плід (латин.).

25

Святий Кріпкий (латин).

26

Святий Мартин під дубом (латин.).

27

Ваша світлість (чім.).

28

Глянь, нащадку ясний давніх володарів, Меценате (латин.). — Гораций. Оди, кн.1. До Мецената, вірш 1 — переклад Андрія Содомори.

29

Можливо, натяк на мову лікарів у комедії «Удаваний хворий». (Прим, перекл.)

30

Не завжди в битвах (латин.).

31

Нічого, крім праці (латин.).

32

Пізнай себе (грецьк.).

33

Вперед, за Карлом (латин.).

34

Моя надія (латин.).

35

Не ошукає сподівань (латин.).

36

Це й панська утіха (старофранц.).

37

Лілієвінчані вежі (латин.).

38

Кінець нас жде на небі (лат).

39

Те, чого я бажаю, не смертне (Лат).

40

Предкам і зброї (Лат).

41

Самому собі (італ.).

42

Такий блиск віл одного! (Латин.)

43

Людині він дав поставу струнку, щоб могла споглядати високе небо, й до світлих зірок повелів їй підносити очі (латин.). — Овідій, *Метаморфози*. Кн. 1, вірші 85 — 86. Переклад Андрія Содомори.

44

Всередині... чеснота... (латин.).

45

Жидівська вулиця (нілі.).